

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LIX

UDC - 08

ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

LIX

Editor in chief

VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction committee

Prof. dr Momčilo Pavlović, Vujadin Ivanišević, Correspondent member of SASA, prof. dr Aleksandar Životić, doc. dr Jasmina Šaranac Stamenković, prof. dr Aleksandar Kadrijević, doc. dr Dejan Antić, dr Ivica Todorović, , dr Ivan Becić, Mira Ninošević (museum advisor), Veroljub Trajković (muesum advisor), Živojin Tasić (secretary)

*Redaction address: Stojana Ljubića 2, 16000 Leskovac
tel: 016/212-975*

Leskovac 2019.

УДК - 08

ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LIX

Одговорни уредник

ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор

Проф. др Момчило Павловић, др Вујадин Иванишевић, дописни члан САНУ, проф. др Александар Животић, доц. др Јасмина Шаранац Стаменковић, проф. др Александар Кадијевић, доц. др Дејан Антић, др Ивица Тодоровић,, др Иван Беџић, Мира Ниношевић (музејски саветник), Верољуб Трајковић (музејски саветник), Живојин Тасић (секретар)

*Адреса редакције: Стојана Љубића 2, 16000 Лесковац
тел: 016/212-975*

Лесковац 2019.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе
и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

<i>Вујадин Иванишевић, Иван Бугарски</i> , НОВ НАЛАЗ ДЕЛА ЦАРСКЕ СТАТУЕ ИЗ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА - ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ.....	9
<i>Немања Марковић, Ана Елена Роетер, Јаго Цонатан Бирк</i> , БИОАРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА У ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ (JUSTINIANA PRIMA)	21
<i>Барбара Хореји, Александар Булатовић</i> , ПРВИ РЕЗУЛАТИ АРХЕОЛОШ- КИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА СВИЊАРИЧКА ЧУКА КОД ЛЕБАНА....	45
<i>Ненад Радуловић</i> , ГРАДОВИ У ПРОКОПИЈЕВИМ ДЕЛИМА НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ	55
<i>Ирена Љубомировић</i> , АНТИЧКО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ НИША	63
<i>Владимир Стевановић, Владимир Стојановић</i> , ИСТРАЖИВАЊЕ КАМЕНИХ СТРУКТУРА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БОЈНИК	73
<i>Смиља Јовић, Јулијана Пешић, Тони Чершков</i> , СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА У СЕЛУ ГАЗДАРУ.....	83
<i>Небојша Димитријевић</i> , ЛАВЉИ ДОЛАРИ У НУМИЗМАТИЧКОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ	149
<i>Марија Митић</i> , МЛЕТАЧКИ ИЗАСЛАНИЦИ У ОДНОСИМА СА ОСМАНСКИМ ЦАРСТВОМ ОД XV ДО XVIII ВЕКА.....	161
<i>Елена Јосимовска и Маја Закоска</i> , ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ ШТИПА У САСТАВУ НЕКАДАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1913-1915	171
<i>Дејан Антић, Верољуб Трајковић</i> , СПИСАК ПОГИНУЛИХ И УМРЛИХ ВОЈНИХ ОБВЕЗНИКА ОПШТИНЕ БРЕСТОВАЧКЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ.....	181
<i>Божјица Славковић Мирић</i> , ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ГЊИЛАНСКОМ СРЕЗУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	195
<i>Иван Беџић</i> , ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ПО НИШКЕ БАНКЕ	207
<i>Драган Теодосић</i> , ОБНОВА ВЕРСКИХ ОБЈЕКТА НА ПРОСТОРУ ЈУГА СРБИЈЕ НАКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	229
<i>Момчило Павловић, Немања Митровић</i> , КОМЕМОРИСАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ДО 1941. ГОДИНЕ	255
<i>Александар Миљковић</i> , РАД НА ПОПИСУ ВОЈНИЧКИХ ГРОБОВА ИЗ ПРВОГ БАЛКАНСКОГ И ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ ОД 1920. ДО 1921. ГОДИНЕ.....	279

Милош Жикић , ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА У АПРИЛСКОМ РАТУ	291
Милутин Живковић , РАТНИ ПУТ ВОЈВОДЕ СУХОПЛАНИНСКОГ МАШАНА ЂУРОВИЋА 1941-1943	305
Борис Томанић , ИЗГРЕДИ И ЗЛОЧИНИ БУГАРСКОГ ОКУПАТОРА У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ ПРЕМА ОРГАНИМА НЕДИЋЕВЕ ВЛАДЕ 1942-1943	325
Небојша Стамболија , СТРУКТУРА ОФИЦИРСКОГ КОРА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ 1942 - 1944.....	341
Љубинка Шкодрић , ВЕРА ПЕШИЋ И РАДОСЛАВ ЂУРИЋ – ЈЕДНА РАТНА ЕПИЗОДА НА ЈУГУ СРБИЈЕ	361
Драгомир Бонџић , АНАЛФАБЕТСКИ ТЕЧАЈЕВИ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ 1945-1950	381
Никола Мијатов , ПОЧЕЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СПОРТА У ЛЕСКОВЦУ 1945 -1953	395
Срђан Цветковић , ЗАТВОРЕНИЦИ ГОЛОГ ОТОКА И ДРУГИХ ЛОГОРА СА ПРОСТОРА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	405
Александар Животић , ГЕНЕРАЛ ЉУБОМИР МИЛИЋ, ТВОРАЦ ЛЕСКОВАЧКОГ МАНЕВРА	429
Хранислав Ракић , ГИМНАЗИЈСКИ ЧАСОПИС “МИ“.....	455
<i>In memoriam - Добросав Туровић</i>	465

17. НАУЧНИ СКУП КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Поздравни говор проф. др Момчила Павловића, директора Института за савремену историју у Београду, на отварању 17. научног скупа Културно-историјска баштина југа Србије, одржаном 27. и 28. марта 2019. године у Народном музеју у Лесковцу и Визиторском центру “Теодора. Научна саопштења са овог скупа, који су организовали Народни музеј у Лесковцу и Институт за савремену историју у Београду, штампана су у овој, 59. свесци Лесковачког зборника.

Поштовани градоначелниче,
поштована директорко Народног музеја,
поштовани учесници конференције Културно-историјска баштина југа Србије,
поштована публико,

Историја ових простора је у минијатури историја целог нашег народа. Процеси и догађаји који су се овде одвијали су слика и прилика догађаја у другим деловима српског народа и државе, истина са израженим локалним посебностима. И данашњи процеси перманентног губљења становништва, посебно ван градских центара, универзално је питање Србије и српског народа. Умирућа села у којима живи још покоји стари и изнемогли старац, чувар огњишта и памћења, полагаано се гасе. А села чак не могу да остану ни за историју, јер мало њих има написану сопствену историју, ни за археологију, јер нису грађена од тврдог материјала, отпорног на време.

Ако смо у ратовима правили подвиге, како то да у миру нема тих подвига. За 140 година, посматрајући простор рубних делова југа Србије, успели смо да небригом управо те државе анулирамо резултате планског насељавања овог подручја које је српска држава спровела после Берлинског конгреса у намери да здравим елементом српским етнички ојача ове просторе и обезбеди немирну границу према Турској и арнаутлуку. Данас су то празни простори и напуштена села. А кад нема људи, нема ни ко да брине и о ономе што нам је остваљено, преко локалитета, преко сећања, и осталих белега и трагова прошлости што називамо културно-историјском баштином, материјалном и нематеријалном. А југ Србије има шта да понуди и покаже. Југ Србије је непресушни мајдан из кога се не могу извући сви драгуљи.

Зато сам овде данас, као и много пута пре, колико ми обавезе и време дозволе, да подржим и подстакнем на систематско и континуирано изучавање укупне баштине југа Србије, од археологије, етнологије, историје и других наука и да укључимо што већи број институција и појединаца. Једноставно речено, материјално и духовно наслеђе, које се не поклапа са садашњим још увек недефинисаним границама српске државе,

перманентно већ 20-ак година изучавамо и подстичемо друге да га изучавају. Ако истражимо и опишемо стање, ако уочимо чиме располажемо, то нам може помоћи да га мењамо, да покренемо акцију и пројекте, мада се овде ради више о државној политици него о пројектима. Без посебне државне политике према овим просторима, тешко да ће се стање брзо променити набоље.

Кредит из Првог светског рата, народне трагедије и бугарских злочина у Пустој Реци, Јабланици. Топлици, лесковачком и врањском крају и околним крајевима и баштињењехеројстваа Гвозденог пука, Моравске дивизије и других јединица, сем једне мањине која је напредовала на лествици политичког успеха, народ овог краја није умео да наплати. Мало је држава улагала у ове крајеве од 1918. који су били и остали сиромашнији део државе српске. Сиромаштво, широко распрострањено сиромаштво остало је доминантна карактеристика ових крајева, до дана данашњег. Са овог простора отицале су и даље отичу реке привремених или сталних исељеника. То је процес који траје од самосталности српске државе и припајања четири округа Србији. Последице није тешко сагледати.

Важни дани и догађаји у прошлости говоре и о овом дану и о нама. Све оно што ћемо данас причати, како је неко рекао, збило се у ватри нечије крви и зноја, у вечној борби добра и зла, градње и рушења. Све што се збило распоређује се у два реда: ред догађаја и ред доживљаја, спољашњи и унутрашњи ред, пролазни и непролазни. Оно што је некад био догађај за оне касније и за нас је доживљај, искуство које и део нас самих. Без сећања, без познавања сопствене прошлости и баштине која нам је остављена, није могућа свест о личном и колективном идентитету. Разарање памћења има снажне последице по појединце и заједницу у облику личне и колективне дезоријентације, подељеног идентитета, поремећених односа, ратне пропаганде и политичке демагогије и креиране беспомоћности - да се ништа не може урадити и променити.

Вама поштовани учесници конференције, поштована публико, који сте различитог мишљења али исте душе, пријатељима југа Србије и Лесковца, желим успешан рад и плодну дискусију.

Вујадин Иванишевић, УДК 904:730”652”(497.11 Царичин град)
дописни члан САНУ
Др Иван Бугарски
научни саветник
Археолошки институт
Београд

НОВ НАЛАЗ ДЕЛА ЦАРСКЕ СТАТУЕ ИЗ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА – ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ

Апстракт: Приликом археолошких ископавања потковичасте куле G јужно од улаза у Акропол 2013. године откривен је, у слоју нивелације, део позлаћене бронзане статуе. Реч је о делу царске статуе, који представља горњи део оклопа који је штитио лево раме. Статуа је била нешто већа од природне величине.

У раду је указано на претходне налазе делова бронзаних статуа, као и на важност ових открића, посебно оних које можемо приписати царским статуама. Вредно је напоменути да се ради о ретким налазима на подручју Царства, који јасно потврђују значај Царичиног града.

Кључне речи: Царичин град, Балајнац, Јустинијан I, византијска царица, бронзана статуа

Посвећење статуа у рановизантијском периоду представља изузетну појаву, достојну царева, царске породице и ретких достојанственика и угледника. Подизање статуа почиње да замире у 5. веку, да би се у 6. столећу ограничило на Константинопол и ретка средишта Царства. Налази касноантичких бронзаних статуа су изузетно ретки, како наводи Р. Смит, један од сарадника пројекта *The Last Statues in Antiquity (Последње статуе антике)*, чију смо базу и резултате користили у нашем раду.¹ Према том аутору, на територији Царства је сачувано свега десетак бронзаних статуа из раздобља касне антике (4–6. век), од којих чак три потичу из невелике области омеђене Наисом и Царичиним градом - Јустинијаном Примом.² Реч је о бронзаном позлаћеном портрету цара Константина (LSA 557) из Ниша, портрету византијске царице из Балајнца (LSA 759) и остацима бронзане позлаћене статуе цара Јустинијана I (527–565) из

¹ Циљ пројекта представљало је изучавање статуа на простру Царства у касној антици: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> (консултовано 25. марта 2019).

² Smith 2016, 9, n. 6.

Царичиног града (LSA 1784). О постојању других бронзаних статуа, посебно царских, данас неповратно изгубљених, сведоче подаци из историјских извора и сачувани натписи на постаментима. У овом прилогу оставићемо по страни налазе 4. века и детаљно анализирану Константинову главу из Наиса, можда део коњаничке статуе,³ већ ћемо се посветити налазима из 6. века.

Делови познате статуе из Царичиног града откривени су 1940, а објавио их је Андре Грабар 1948. године. Аутор је с правом закључио да се ради о делу царске статуе Јустинијана I,⁴ што је до данас прихватио велики број истраживача.⁵ Током каснијих истраживања града нађен је већи број уломака бронзаних статуа (статуе?), међу којима се издваја налаз из куле G бедема Акропоља, откривен приликом истраживања за потребе конзерваторских радова 2013. године. Фрагмент бронзане статуе откривен је у унутрашњости куле, у слоју нивелације (Слике 1–2).⁶

Слика 1: Део бронзане статуе са представом мускулаторног оклопа

Реч је о уломку дужине 15 cm и ширине 12,6 cm, који представља део десног раменог мускулаторног оклопа (*lorica musculata*). Статуа је била позлаћена, што се види у траговима. Део оклопа је слабо сачуван, изузев десног руба на који се настављала рука. Десни руб оклопа је назначен у виду задебљања. На левом делу уломка се уочава вертикална профилисана трака ширине 2,5 cm и очуване висине 7,4 cm, чији се леви руб јасно оцртава на месту прелома. Са доње десне стране трака је украшена неодређеним завршетком. Захваљујући тим детаљима, може да се изврши типолошко одређење ове војничке статуе. У питању је општепознати тип царских

³ Васић 2008.

⁴ Grabar 1948, 57–63; Petković 1948, 44, Pl. 8. 1–2.

⁵ Кондић, Поповић 1977, 53, 187, 387, бр. 1, Т. I.1–2; Bavant, Ivanišević 2003, Cat. no. 3; Ward-Perkins 2013, 9, 24; Špehar 2014, 43–49; Gehn, Ward-Perkins 2016, 86.

⁶ Документација Археолошког института у Београду: теренски инвентар F 7137, стратиграфска јединица 7116, 26.7.2013, С-број 152.

Слика 2: Кула G Акропоља након ископавања 2013. године

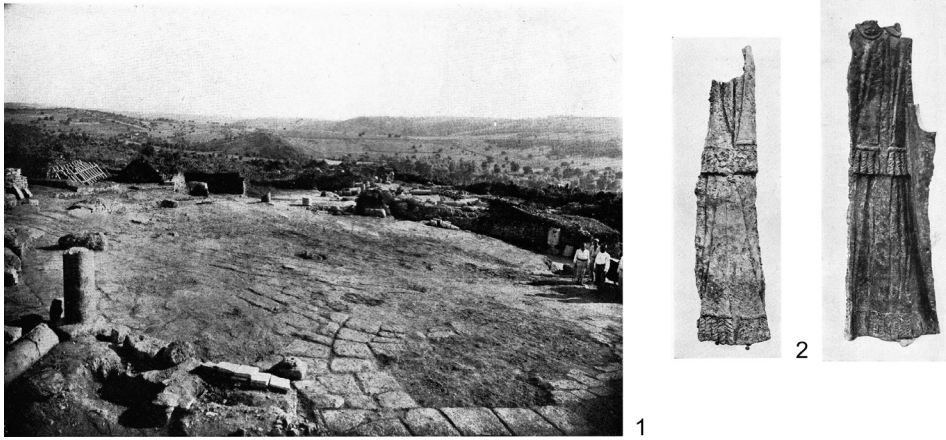
статуа са мускулатурним оклопом са назначеним ременом на десној страни и богато украшеним централним делом оклопа, какав је био посебно омиљен у ранијим периодима Царства.⁷ Оклоп се у доњем делу завршавао појасним делом украшеним разноликим представама попут горгона, глава животиња, флоралних мотива и др. Испод оклопа спуштале су се ресе – птериге (*pteryges*). Преко левог рамена била је умотана хламида (*chlamys*, lat. *paludamentum*) која је даље падала преко леве руке.

Откривени део бронзане статуе са Акропоља би према својим димензијама, нешто већим од природне величине, могао да припада статуи чији су делови откривени 1940. године. Два велика уломка овог кипа која представљају доње делове одеће са птеригама нађена су, према Владмиру Петковићу, на самом Кружном тргу Горњег града, недалеко од претпостављеног постамента стуба на којем је била постављена царска статуа (Слика 3).⁸

Потребно је нагласити да је током каснијих ископавања грађевина око Кружног трга нађен већи број уломака бронзаних статуа (или бронзане статуе). Године 1947, у слоју рушевина на источној улици нађен је мањи фрагмент позлаћене бронзане статуе, који је припадао драперији – хламиди. Највећи број уломака откривен је приликом ископавања комплекса зграда северозападно од Кружног трга 1952. године. Унутар велике грађевине уз западни трем северне улице Горњег града ископано је шест уломака,

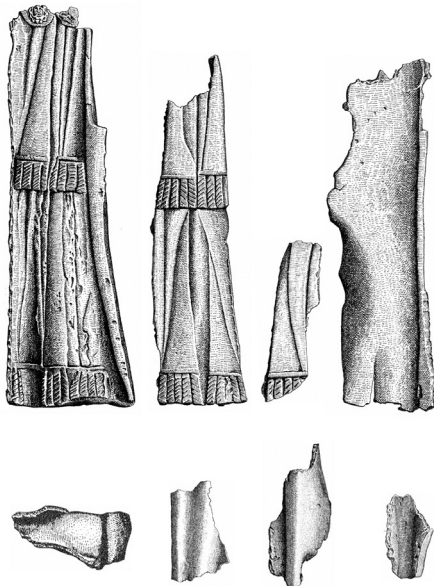
⁷ cf. Stemmer 1978.

⁸ Петковић 1940, 259–261.

Слика 3: 1. Кружни трг током ископавања 1940. године; 2. Делови бронзане статуе (Grabar 1948, Pl. 7–8)

међу којима се истиче већи комад, дужине 50 cm и ширине 14,4 cm, који је представљао бочни или задњи део статуе. Део кипа са представом одела, како је наведено у теренском дневнику, откривен је 1953. године приликом ископавања грађевина северно од северног трема западне улице Горњег града. Исте године уломак је био нађен и у Грађевини са аркадама, југозападно од Кружног трга. Према дневнику истраживања из 1955. године, још један фрагмент је био ископан код западног портика јужне улице Горњег града (Слика 4).⁹

Слика 4: Део уломака бронзане статуе са Кружног трга и из околних објеката

⁹ Документација Археолошког института у Београду.

Уломци бронзаних статуа нису налажени у другим деловим града, изузев у насељу у Доњем граду, где су откривена, у оквиру велике истражене површине, четири фрагмента.¹⁰ Овоме треба додати и налаз једног уломка у оквиру комплекса југоисточне угаоне куле Доњег града. Током актуелних ископавања на простору северне падине Горњег града, која се изводе од 2009. године, није било налаза делова статуа (**Слика 5**).

Слика 5: Просторни распоред уломака бронзаних статуа (статуе) у Царичином граду

Налаз великих уломака бронзане статуе на самом Кружном тргу и концентрација бројних фрагмената у околним грађевинама јасно говори у прилог раније изнетим тезама да је бронзана статуа посвећена цару Јустинијану I красила форум Јустинијане Приме (**Слика 6**), слично великој позлаћеној статуи цара Константина I на порфирном стубу која је била

¹⁰ Bavant, Kondić, Spieser 1991, 445–446, Fig. 10.

Слика 6: Реконструкција положаја препознатљивих уломака бронзане статуе са Царичиног града (предлог LSA 559)

постављена на чувени кружни форум у Константинопољу.

Део бронзане статуе из куле G бедема Акропоља могао би, дакле, да одговара статуи са форума Царичиног града, која се од осталих познатих примера из времена касне антике разликује у доњем делу, који се завршава птеригама у виду тунике са две бордуре коју је цар носио испод оклопа.¹¹

Да бисмо боље разумели важност налаза из Царичиног града, потребно је поновити да је у 6. веку пракса подизања статуа драстично опала у односу на претходна столећа. Посвећење царских статуа се ограничавало на престоницу, Константинопољ, док су примери из провинција посве ретки: позната су тек два кипа Анастасија I (491–518) из провинција, уз најмање три статуе Јустинијана I.¹² Анастасијеви кипови потичу из Александрије (LSA 2754) и Даре (LSA 2757), а Јустинијанови још из Антиохије у

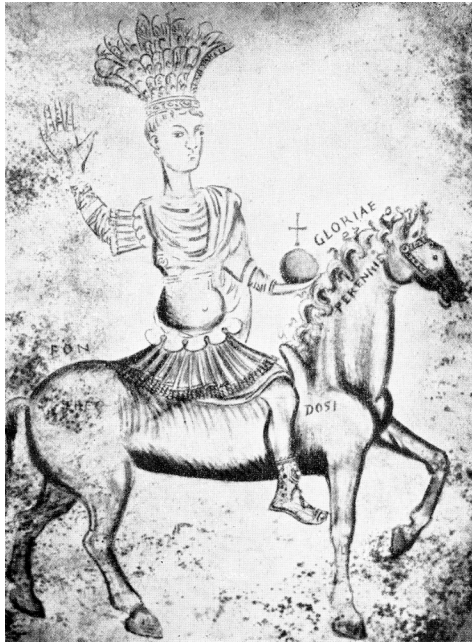
Писидији (LSA 365) и Сируса у Еуфратенсису (LSA 2636). Док су посвете на базама статуа у Афродисијасу (LSA 231) и из Самотраке (LSA 945) са резервом приписане истом владару, Улрих Ген и Брајан Вард-Перкинс, попут претходних истраживача, сматрају да статуа из Царичиног града може са извесношћу да се припише цару Јустинијану I.¹³

Највећи број његових статуа био је подигнут у Константинопољу. У историјским изворима се спомињу две бронзане коњаничке статуе. Једна је била смештена у царској ложи на хиподрому (LSA 492), а друга је највероватније красила исто тркалиште (LSA 493). Највише података остало је забележено о колосалној коњаничкој статуи цара у оклопу, са шлемом, коју је детаљно описао Прокопије у делу *О грађевинама* и чији је приказ сачуван у

¹¹ Због сличног распореда птерига, за предлог нашег графичког решења кипа из Царичиног града (Слика 6) је узета статуа цара Константина II из Рима (LSA 559).

¹² Ward-Perkins 2013, 8–9.

¹³ Ward-Perkins 2013, 8–9, n. 20; Gehn, Ward-Perkins 2016, 86; в. нап. 4, 5.

Слика 7: Цртеж колосалне коњаничке статуе цара Јустинијана I са Августеона, 15. век

цртежу из доба ренесансе (LSA 2463: Слика 7).¹⁴ Статуа на стубу с великим капителом је била постављена на Августеону, средишњем месту градских и политичких дешавања престонице. Поред коњаничких статуа, у изворима се помињу кип цара у Хебдону (LSA 2760), као и заједничке статуе цара Јустинијана и Теодоре из Зеуксипових терми (LSA 2758). Свакако ваља навести и портрет у порфиру из Цркве Светог Марка у Венецији, који се везује за цара Јустинијана I и сасвим извесно такође потиче из Константинопоља (LSA 454). Царици Теодори је, поред већ споменутог споменика, од стране полиса била подигнута и статуа на порфирном стубу (LSA 2759).¹⁵ Један портрет из Милана приписан је истој владарки (LSA 760).

Поред царских статуа, познати су и престонички кипови великодостојника из истог времена. Реч је о статуама Прокулуса, квестора палате и почасног конзула (LSA 488), генерала Велизара (LSA 2794), конзула и префекта преторије Петра Барзимеса (LSA 477), а претпоставља се да је био подигнут и кип префекта Константинопоља Лонгина (LSA 476). Статуама из времена Јустинијана I треба додати и оне посвећене возачима бојних кола у хиподрому (LSA 489, 500–501, 505–506). У провинцији су кипови ове групе забележени само у Афродисијасу (LSA 186, 194, 232–233) и Беритусу у Феникији (LSA 481).

Након владе Јустинијана I, подизањем статуа се славе само цареви и чланови њихових породица, и то махом у престоници. У време Јустина II (565–578) извори бележе пет статуа цара (LSA 474, 498, 2764, 2766 и 2768), две Јустина II и царице Софије (LSA 2765 и 2770), четири саме Софије (LSA 473, 2761, 2763 и 2769), две статуе царева ћерке Арабије (LSA 346–347) и по једну царева мајке Вигилантије (LSA 2767) и нећак Јелене (LSA 2762). Једина царева статуа ван престонице забележена је у Картагини (LSA 2771). Касније се постављање кипова додатно проређује. Цар Тиберије II (578–582) је подигао једну статуу у Константинопољу

¹⁴ Procopius, *De aedificiis*, I.ii.1–12.

¹⁵ Procopius, *De aedificiis*, I.xi.8.

(LSA 2772), Маврикије (582–602) две (LSA 118 и 2773), колико и цар Фока (602–610) (LSA 2774–2775), који је једну статуу подигао и на форуму у Риму (LSA 1313).¹⁶

Крај ове праксе се приписује времену цара Ираклија (610–641), који је 612. године на један од стубова посвећених свом претходнику Фоки, кога је свргнуо са власти и касније убио, уместо (свог) кипа поставио крст. Тај чин, изведен у бурним временима, представљао је раскид са вековном античком и царском традицијом. С друге стране, слично претходним вековима, представа цара се и даље преноси на сликама – мозаицима, фрескама, иконама – као и на новцу, важним симболима царске моћи и присуства у народу.

Слика 8: Портрет царице из Балајнца

Наведени примери јасно указују на значај посвећења царских статуа у престоном Константинопољу и ретким другим средиштима 6. века. У том контексту се истиче и налаз бронзаног портрета царице из Балајнца (LSA 759), између Царичиног града и Наиса (Слика 8). Према Улриху Гену, једном од сарадника на пројекту *Последње статуе антике*, портрет је вероватно потицао управо из Наиса, одакле је опљачкан и донет у Балајнац. По том аутору, налаз бронзане статуе на „малом налазишту“ се не уклапа у општу слику о посвећењу статуа, посебно царских у 6. веку.¹⁷ Бронзана глава је нађена у средишту утврђења где се, према Драгославу Срејовићу и Александру Симиовићу, највероватније налазио форум.¹⁸

Сматрамо да не би требало сумњати у место постављања портрета, јер су на локалитету Кулина у Балајнцу нађени и остаци тробродне базилике, али и остаци велике подземне цистерне.¹⁹ У овом делу Царства, сличан хидротехнички објекат познат је још само из царске задужбине у Царичином граду.²⁰

¹⁶ Ward-Perkins 2013, 8, n. 17.

¹⁷ LSA 759 – дискусија: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=1131> (консултовано 25. марта 2019).

¹⁸ Срејовић, Симиовић 1959, 77–87.

¹⁹ Јеремић 1995.

²⁰ Кондић, Поповић 1977, 100–101. 1

Већина истраживача на основу стилских одлика, и нарочито круне, портрет одређује у крај 5. и почетак 6. века, и приписује Аријадни, супрузи цара Зенона и касније Анастасија I, или жени Јустина I Еуфемии.²¹ Имајући у виду значај посвећења царских статуа, бронзани портрет из Балајнца би требало посматрати у ширем историјском контексту и кроз порекло царева прве половине 6. века, Јустина I и Јустинијана I, које се везује за Дарданију, односно Средоземну Дакију. У том кључу, налаз портрета из Балајнца би можда могао да се припише Еуфемии, жени цара Јустина I, како су то предложили још Срејовић и Симовић.²² Ипак, ова царица је јако слабо позната из историјских извора, а до сада уопште нису идентификоване њене представе, иако постоји писани траг о једној малој позлаћеној статуи. Не треба стога искључити да је реч о портрету царице Аријадне, супруге најпре Зенона па Анастасија I, која је била у врху власти 40 година и чије су бројне статуе стајале широм Константинопоља. Та идентификација балајначког налаза је претпостављена у новијој литератури.²³ Судећи по стилским одликама, повезивање портрета из Балајнца са царицом Теодором, супругом Јустинијана I, било би мање вероватно.

Налазе делова једне или више бронзаних статуа из Царичиног града и портрета из Балајнца треба посматрати кроз значај ове области у 6. веку, посебно у време Јустинијанове обнове и подизања нове метрополе, Јустинијане Приме. У недостатку епиграфских споменика, оба налаза представљају још једно сведочанство о важности овог краја за Царство, чији су владари свој завичај опремили не само новим административним и верским центром и снажном инфраструктуром, већ и сопственим представама каквим се, уз престони град на Босфору, дичило мало других места.

Извори:

Procopius, *De aedificiis* - *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, T. IV : *Περὶ κτισμάτων libri VI*, Teubner, Leipzig 1964.

Литература:

Bavant, Ivanišević 2003 – B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd 2003.

Bavant, Kondić, Spieser 1991 – B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, *Caričin Grad, Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 103.1, 1991, 442–448.

²¹ LSA 759 - дискусија (U. Gehn): <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=1131> (консултовано 25. марта 2019).

²² Срејовић, Симовић 1959, 77–87.

²³ McClanan 2002, 87–90.

Васић 2008 – М. Васић, Још једном о датовању бронзане главе Константина Великог из Ниша, *Гласник Српског археолошког друштва* 24, 2008, 109–120.

Gehn, Ward-Perkins 2016 – U. Gehn, B. Ward-Perkins, Danube Provinces and North Balkans, in: *The Last Statues of Antiquity*, R. R. R. Smith, B. Ward-Perkins (eds), Oxford 2016, 80–86.

Grabar 1948 – A. Grabar, Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 49–63.

Jeremić 1995 – M. Jeremić, Balajnac, agglomération protobyzantine fortifiée (Région de Niš, Serbie du Sud), *Antiquité tardive* 3, 1995, 193–207.

Кондић, Поповић 1977 – В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град, утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

LSA – Пројекат *The last Statues of Antiquity*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk> (консултовано 25. марта 2019).

McClanan 2002 – A. McClanan, *Representations of Early Byzantine Empresses. Image and Empire*, New York – Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2002.

Петковић 1940 – Извештај о ископавању у Царичином Граду, *Годишњак Српске краљевске академије* 50, 1940, 259–261.

Petković 1948 – V. Petković, Les fouilles de Tsaritchin Grad, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 40–48.

Smith 2016 – R. R. R. Smith, Statue practice in the Late Roman Empire, in: *The Last Statues of Antiquity*, R. R. R. Smith, B. Ward-Perkins (eds), Oxford 2016, 1–27.

Срејовић, Симовић 1959 – Д. Срејовић, А. Симовић, Портрет византијске царице из Балајнца, *Старинар* IX–X (1958–1959), 1959, 77–87.

Stemmer 1978 – K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin 1978.

Špehar 2014 – P. Špehar, The imperial statue from Iustiniana Prima, *Arheologija i prirodne nauke* 9 (2013), 2014, 43–49.

Ward-Perkins 2013 – The End of the Statue Habit (AD 284–620), *University of Oxford – History Working Paper* XIII, October 2013, 1–29.

Summary:

Vujadin Ivanišević, Ivan Bugarski A NEWLY-FOUND FRAGMENT OF AN IMPERIAL STATUE FROM CARIČIN GRAD – JUSTINIANA PRIMA

According to the results of the Oxford-based project *The Last Statues in Antiquity*, very few Late Roman bronze statues have survived to this day. Out

of some ten finds from throughout the Empire, three come from a small stretch between Naissus and Caričin Grad – Justiniana Prima. In this article, we put aside the famous gilded bronze head of Constantine the Great from Naissus and focus on the sixth-century finds from Caričin Grad and Balajnac. Fragments of the bronze statue(s) have been excavated at Caričin Grad since 1940; they were first published in 1948 by André Grabar and interpreted as belonging to a bronze figure of Justinian I. This interpretation is still widely accepted. Dozens of fragments have been found ever since, most of them coming from the Upper Town, from buildings surrounding the circular Forum where this gilded statue, somewhat larger than life-size, once supposedly stood erect.

The latest find comes from the 2013 excavations in tower G of the Acropolis rampart. This massive, cast and gilded right shoulder part of *lorica musculata* measures 15 cm by 12.6 cm. Both the thickened right edge of the armour and the 2.5 cm wide vertical strip along the left edge of the fragment reveal that it belonged to an imperial statue of a widespread type, particularly popular in classical times. Another illustrative fragment, most likely of the same statue, was uncovered in the nineteen-fifties. It features *pteryges* arranged in the shape of a tunic, finished with two stripes, which was worn under the armour.

What makes the find from Caričin Grad so important is that in the sixth century such statues became rather rare and mostly restricted to Constantinople. Apart from our fragments, only the statues from Antioch in Pisidia and Cyrrhus in Euphratensis survived, and from the written sources we know of several other statues of Justinian, most of them decorating the capital. Later on, the number of imperial statues got even more reduced, and their erection was terminated in the year 612 by Emperor Heraclius.

Another very interesting find is the head of an Early Byzantine empress from Balajnac. According to Ulrich Gehn, one of *The Last Statues in Antiquity* project associates, this portrait has been looted from Naissus and brought to the nearby site of Kuline in Balajnac. On the other hand, we do not doubt that Balajnac was the original finding place, as this fortified complex had also included a large three-naved church and a large underground cistern. In the original publication, the portrait was believed to represent Euphemia, the wife of Justin I, while later scholarship tends to ascribe it to Ariadne, the much better known and more frequently represented Empress consort of Zeno and Anastasius I.

The finds from Caričin Grad and Balajnac testify to the importance of these parts in the sixth century, whose development was not only supported by the construction of the new metropolis of Justiniana Prima and its mighty infrastructure, but also underscored with the imperial representations typical of Constantinople and a few other places.

Translated by Ivan Bugarski

Др Немања Марковић¹
Археолошки институт Београд
Др Ана Елена Роетер
Институт пре и протоисторијске
археологије Кил (Немачка)
Др Јаго Цонатан Бирк
Географски институт Мајнц (Немачка)

УДК 904:572(497,11
Царичин град)“652”

БИОАРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА У ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ (JUSTINIANA PRIMA)²

Апстракт: У раду су сумирани досадашњи резултати биоархеолошких истраживања на рановизантијском налазишту Царичин град. Због своје специфичности, кратког трајања и обима истражености, Царичин град представља једно од најзначајнијих налазишта за разумевање рановизантијске цивилизације на простору северног Илирика. У том смислу, кроз међународну сарадњу у оквиру српско-француско-немачких истраживања у области овог рановизантијског града 2013. године покренут је пројекат интердисциплинарних истраживања која су усмерена на стамбене целине у Горњем и Доњем граду. Циљ овог пројекта је да се проникне и реконструише свакодневни живот становника, њихова исхрана, организација стамбених и економских објеката. Биоархеолошка истраживања која су садржана из анализе животињских и биљних остатака, као и биохемијске анализе земљишта имају посебно значајно место у поменутом пројекту. Резултати указују на то да је Царичин град током кратког трајања живота у њему од свега 80-ак година, представљао самосталну економску јединицу која је обезбеђивала основне потребе у смислу хране животињског и биљног порекла, и то добрим делом унутар и у непосредној близини града. Такође, резултати биохемијских анализа земљишта у Горњем граду потврдили су гајење животиња унутар бедема, а ова сазнања указују на значајан удео руралних елемената привређивања у урбаној структури Царичиног града. С друге стране, остаци егзотичних животињских и биљних врста упућују на чињеницу да су становници Царичиног града имали интензивне контакте са другим, удаљеним деловима Царства.

Кључне речи: Царичин град, археозоологија, археоботаника, педологија, биомаркери, исхрана

Археолошко налазиште Царичин град смештено је на источним падинама планине Радан, 30 км југозападно од Лесковца и 8 км северозападно од Лебана. Град је основан око 530. године у време велике обнове Царства током владавине цара Јустинијана I (527–565). Смештен у руралној области западног дела провинције Медитеранске Дакије, град представља специфичан пример касне урбанизације северног

¹ Email: nemamarkovic@gmail.com

² Рад представља резултат пројекта Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва (ОИ 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

дела Илирика. Грађен по хеленистичким принципима урбанизма, срж Царичиног града чини Акропољ, око кога се формирао Горњи град са великим кружним тргом, фонтанама и канализационим системима. На јужни бедем Горњег града наслања се Доњи град са бројним сакралним и профаним објектима, а око ових централних делова развила су се три подграђа: североисточно, југоисточно и јужно. Са источне стране града, на Царичинској реци подигнута је брана и вештачко језеро, док је акведукт у дужини око 20 км снабдевао град пијаћом водом са планине Радан. Новоподигнути град живео је око 80 година током 6. и почетком 7. века, после чега је све до данас остао ненасељен. Због тога су споменици и остаци материјалне културе рановизантијског периода сразмерно добро очувани.³

Археолошка ископавања у Царичином граду трају више од једног века. У последње три деценије фокус истраживања је на две велике стамбене зоне: стамбена четврт у Доњем граду и северно од Акропоља насеље смештено на северној падини Горњег града. Истраживање поменутих целина пружило је прва сазнања о организацији стамбених објеката унутар Царичиног града, а ископавањима ових простора створени су услови за различита интердисциплинарна проучавања на микроплану унутар града. У том смислу, кроз међународну сарадњу у оквиру српско-француско-немачких истраживања у области овог рановизантијског града 2013. године покренут је пројекат интердисциплинарних истраживања која су усмерена на стамбене целине у Горњем и Доњем граду.⁴ Циљ овог пројекта је да се проникне и реконструише свакодневни живот становника, њихова исхрана, организација стамбених и економских објеката.⁵ Биоархеолошка истраживања која су садржана из анализе животињских и биљних остатака, као и биохемијске анализе земљишта имају посебно значајно место у поменутом пројекту. Поред бројних научних радова презентованих на међународним археолошким конференцијама у протеклим годинама, пројекат је резултирао и са две докторске дисертације на пољу биоархеологије, одбрањене 2018. године на Универзитету у Београду и Универзитету у Килу.⁶

Досадашња биоархеолошка истраживања на Царичином граду, базирају се на анализи животињских и биљних остатака, као и биохемијској анализи земљишта. Животињски остаци потичу из кула Акропоља (кула с, d, e, f

³ Kondić, Popović 1977: 367-374; Ivanišević 2010; Ivanišević, Stamenković 2010: 41; Ivanišević 2016.

⁴ Ivanišević, Bavant 2012; Ivanišević et al 2014a; Ivanišević et al 2014b; Birk et al. 2016; Schreg et al. 2016; Ivanišević et al. 2017a; Ivanišević et al. 2017b.; Иванишевић, Бугарски 2017.

⁵ Пројекат је започет 2013. године у сарадњи између Археолошког института у Београду, Француске школе у Риму и Римско-германског централног музеја у Мајнцу.

⁶ Marković 2018; Reuter 2018.

и g), затим из до сада истраженог дела насеља на северној падини Горњег града, из стамбене четврти у југозападном делу Доњег града и из комплекса југоисточне угаоне куле у Доњем граду. Фауналну збирку чине 37 511 целих животињских костију и фрагмената, од којих је 19 724 (52.6%) одређено до рода или врсте.⁷ Целокупна археозоолошка збирка са Царичиног града подељена је, осим по просторним целинама, и хронолошки у две главне фазе. Прва фаза обухвата период владавине Јустинијана I и Јустина II, док друга обухвата период од владавине Тиберија II до средине друге деценије 7. века. Тачније, прва фаза се апсолутно датује у период од око 530. године до 578. године, а друга од 578. до 615. године. Досадашња хронолошко-

Слика 1: План Царичиног града-простор са кога потиче биоархеолошки материјал: а. Акропољ-куле; б. стамбена целина на северној падини Горњег града; в. стамбена четврт у југозападном делу Доњег града
Figure 1: Plan of Caričin Grad- the area with the bioarchaeological material: a. towers of the Acropolis; б. the intramural housing on the northern slope of Upper Town; в. the intramural housing in the Lower Town

⁷ Marković 2013; 2018; Baron et al. 2019, 120.

контекстуална анализа животињских остатака вршена је према описаној подели.⁸ Биљни остаци потичу из кула Акропоља (кула с, d, e, f и g), из дела насеља на северној падини Горњег града, као из насеља у југозападном делу Доњег града. Систематско узимање узорака вршено је углавном унутар стамбеног дела Горњег града. Поред тога, анализирани су узорци систематски сакупљени из пет кула Акропоља, као и ручно сакупљен биљни материјал из складишта у стамбеној четврти у Доњем граду. Од 2017. године континуирано истраживање се фокусира на житницу која се налази у Горњем граду. Досадашња археоботаничка збирка на Царичином граду садржана је из 433.313 биљних остатака.⁹ Узорковање земљишта за биохемијске анализе вршено је у периоду од 2014. до 2018. године током ископавања насеља на северној падини Горњег града. Формирањем мреже узорака која покрива део коридора четири (улице), објекат 23а, двориште између објеката 18 и 23, објекат 25 и пролаз до северне потерне Акропоља, створена је база података која омогућава контекстуалну, просторну анализу и реконструкцију зона активности на микроплану унутар насеља на северној падини Горњег града (**Слика 1**).

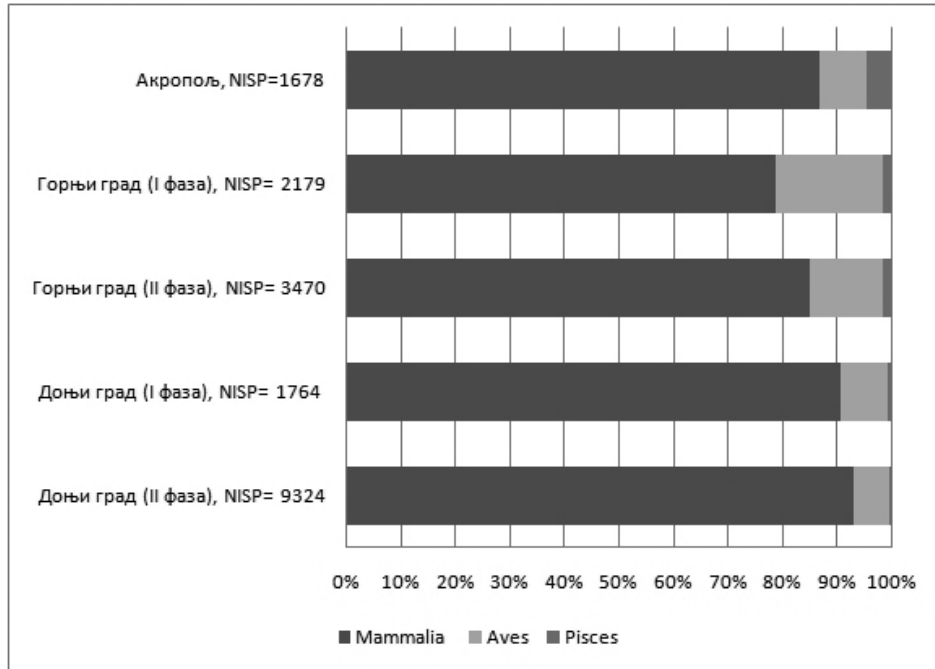
АРХЕОЗООЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Поређењем релативне заступљености таксона, увиђа се да су у свим деловима града и у обе фазе из којих потиче фаунални материјал, остаци сисара најбројнији у односу на остатке птица и риба. Процент скелетних остатака сисара се креће од 79% у узорку из прве фазе Горњег града до 93% у узорку из друге фазе Доњег града. Остаци птица су по процентуалној заступљености на другом месту у свим целинама и хронолошким фазама, с тим да се увиђа нешто већи проценат у првој (19.6%) и другој фази (13.6%) Горњег града у односу на куле Акропоља у којима, заједно посматрано, остаци птица чине 8.6%, као и у односу на прву (8.5%) и другу фазу (6.4%) Доњег града. Процентуални однос остатака риба значајно варира између поређених целина. Остаци риба су најзаступљенији у кулама Акропоља са 4.5%, затим у првој фази Горњег града 1.5%, у другој фази Горњег града 1.4%, док су најмање заступљени у Доњем граду, и то са 0.6% у првој фази и 0.42% у другој фази (**Слика 2**).

Према параметрима квантификације у свим деловима града и у обе фазе, најзаступљенији су мали преживари (овце и козе), затим домаћа свиња, говече и у малом проценту остале врсте. Из процентуалног односа између таксона може се закључити да су мали преживари, односно овце и козе, економски најзначајније врсте, док су домаће свиње по процентуалној заступљености

⁸ Marković 2018.

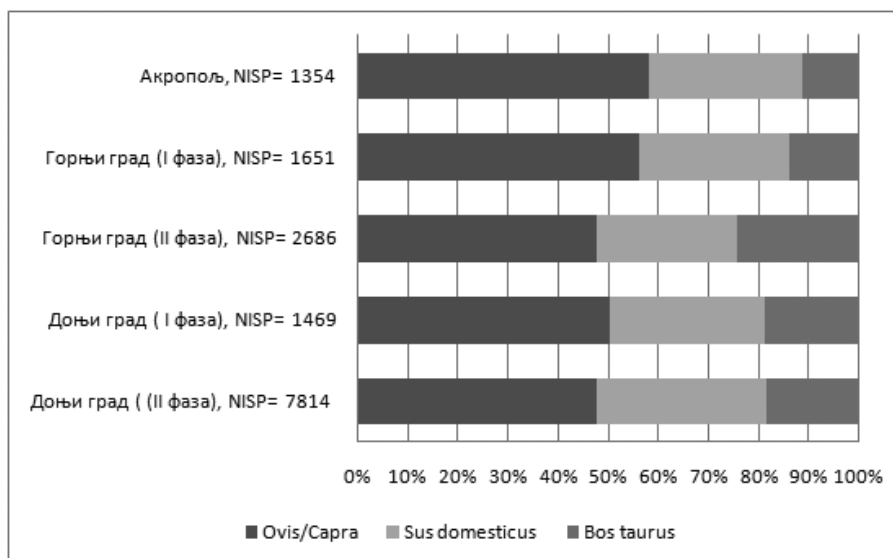
⁹ Reuter 2018.

Слика 2: Поређење релативне заступљености сисара, птица и риба у Царичином граду према деловима града и хронолошким фазама

Figure 2: Distribution of mammals, birds and fish remains in the Caričin Grada according to different parts of the town and chronological phases

такође важне за економију у свим деловима града. Процентуални однос између економски најзначајнијих врста указује на то да се проценат оваца и коза, заједно посматрано, креће од 58.4% у кулама Акропоља до 48% у другој фази на простору Горњег и Доњег града. Приметно је благо опадање процентуалне заступљености оваца и коза између две фазе. У првој фази Горњег града овце и козе су заступљене са 56.5%, у истој фази у Доњем граду са 50.6%, док су у другој фази заступљене са по 48%. Однос између овце и козе у свим деловима града и у обе фазе је 3:1. С друге стране, проценат домаће свиње такође варира у малим процентима. У кулама Акропоља остаци домаће свиње присутни су са 30.6%, у првој фази Горњег града са 29%, у истој фази у Доњем граду са 31%, док су у другој фази Горњег града заступљене са 29%, а у истој фази Доњег града са 34%. Говече је процентуално најмање заступљено у фауналном материјалу из кула Акропоља (11%), затим у првој фази Горњег града са 13.8%, док је подједнако заступљено у првој и другој фази Доњег града са око 18.3%. Највећи проценат скелетних остатака говечета потиче из друге фазе Горњег града (24.3%) (Слика 3). Веома сличан процентуални однос између економски најзначајнијих врста је и у комплексу југоисточне

Слика 3: *Поређење релативне заступљености економски најзначајнијих врста – овце/козе (Ovis/ Capra), домаће свиње (Sus domesticus) и говечета (Bos taurus) у Царичином граду према деловима града и хронолошким фазама*

Figure 3: *Distribution of economic most important species- sheep / goat (Ovis/ Capra), domestic pig (Sus domesticus) and cattle (Bos taurus) in the Caričin Grada according to different parts of the town and chronological phases*

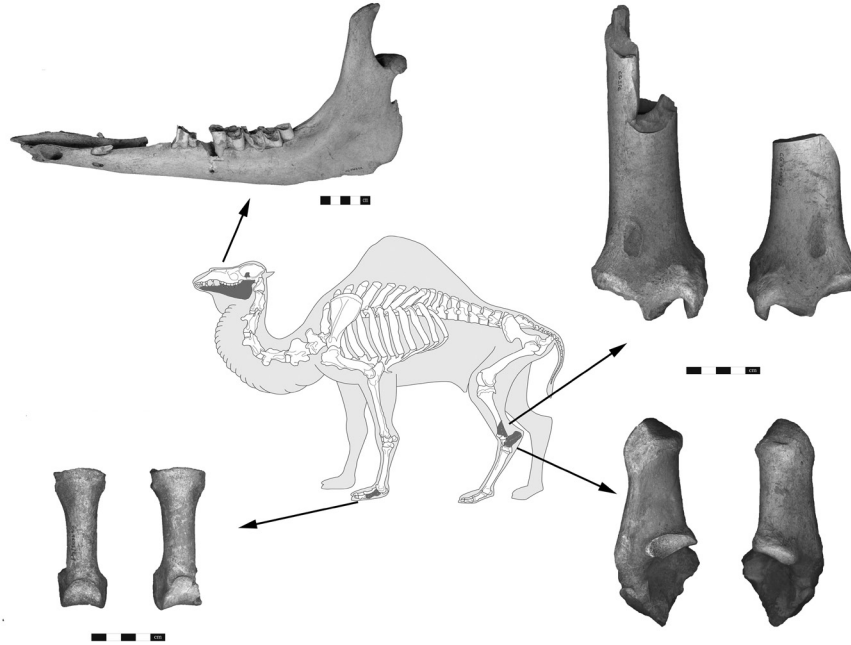
угаоне куле Доњег града, где су овце и козе најзаступљеније са 50.7%, затим домаће свиње са 31.8% и говече са 17.5%. Однос између овце и козе је 3:1. На основу анализа старосних структура за економски најзначајније врсте и присуства феталних костију и костију веома младих јединки уочава се узгој, првенствено оваца, коза и свиња унутар градских бедема, док су у случају говечета претежно заступљени скелетни остаци старијих животиња које су коришћене за млеко и као радна снага.¹⁰

Остале домаће животиње су заступљене у знатно мањем проценту, а међу њима најбројнији су скелетни остаци еквида, и то коња, магарца и хибрида између коња и магарца-муле. Скелетни остаци камиле су јако бројни у односу на друга рановизантијска налазишта на Балкану, на којима се обично у фауналном материјалу налази по мање од пет примерака, а то су налазишта на простору доњег Дунава: Иатрус-Кривина, Нове и Никополис ад Иструм.¹¹ На Царичином граду су до сада пронађена 43 скелетна остатка камила, од којих један примерак потиче из куле g Акропоља, 15 примерака потиче из прве фазе Горњег града, осам примерака из друге фазе Горњег града, један примерак из прве фазе Доњег града, осам примерака из друге фазе Доњег града, један примерак из сонде један у североисточном подграђу

¹⁰ Marković 2013; Marković 2018.

¹¹ Benek 2007, 385; Makowiecki, Makowiecki, 2002; Beech 2007, 158.

и девет примерака из комплекса југоисточне угаоне куле у Доњем граду, од којих осам примерака потиче из прве фазе, док један примерак потиче из слојева датованих у другу фазу (Слика 4).¹²

Слика 4: Део скелетних остатака камила из насеља у Горњем и Доњем граду
Figure 4: Part of skeletal remains of camels from the settlement in Upper and Lower Town

Процентуална заступљеност дивљих сисара на Царичином граду је генерално мала и креће се у распону од 1.5% у Горњем граду из прве фазе, до 5.5% у другој фази Доњег града. Међутим, иако су заступљени у малом проценту, приметна је разлика између фаза. Дивље животиње су процентуално мање заступљене у првој фази Горњег града (1.5%) и Доњег града (3%) у односу на другу фазу у Горњем граду (4.7%) и Доњем граду (5.5%). У кулама Акропоља остаци дивљих сисара су заступљени са 3%. Најловније врсте чији су остаци присутни у свим деловима града са којих потиче фаунални материјал, у обе фазе су: јелен, дивља свиња и зец. Њихов међусобни процентуални однос варира, али у незнатном односу. Једино је проценат скелетних остатака зеца нешто већи од остале дивљачи у кулама Акропоља, а посебно у кули е. У првој фази Горњег града најзаступљенији су остаци дивље свиње, зеца и на трећем месту јелена, док су у другој фази Горњег града такође остаци дивље свиње најзаступљенији, затим остаци јелена и на трећем месту зеца. Остаци јелена у првој фази Доњег града

¹² Marković 2013; Marković 2018.

су најзаступљенији, затим остаци дивље свиње и на трећем месту зеца, а исти тренд најловнијих врста је и у другој фази Доњег града. Посебно важна појава, која указује на проширење ловног спектра, и то на плавне долине већих река у даљем окружењу Царичиног града, јесу налази дабра. Скелетни остаци дабра су превасходно заступљени у другој фази Горњег и Доњег града, као и у првој фази Доњег града. Такође, кости дабра потичу из слојева који су истовремени са другом фазом у комплексу југоисточне угаоне куле Доњег града. Један од ретких налаза, кад су у питању локалитети из историјских периода, јесте дивље говече. Скелетни остаци дивљег говечета потичу из друге фазе Доњег града на Царичином граду. Медвед, јазавец и куна се спорадично јављају у Горњем и Доњем граду у обе фазе, с тим што су налази нешто бројнији у другој фази Доњег града. Куна је ловљена због крзна, док се од јазавца поред крзна могло користити и месо, али се то поуздано не може тврдити јер трагови касапљења нису пронађени. Од медведа је, поред крзна, на Царичином граду коришћено и месо, што се може закључити на основу трагова касапљења.¹³

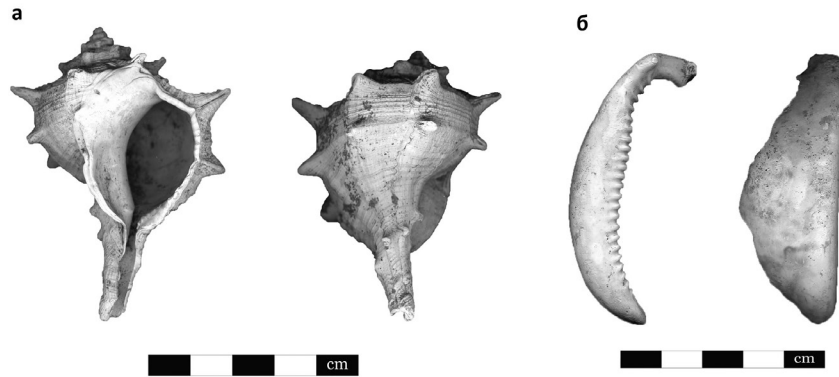
Скелетни остаци птица су присутни у свим деловима града и у обе фазе, а међу њима су најзаступљенији остаци домаће кокошке (*Gallus gallus domesticus*) од 88% до 93%, док се остаци домаће гуске (*Anser domesticus*) спорадично јављају, као и остаци дивљих врста од којих су ловљене врсте дивља патка (*Anas platyrhynchos*), јаребица (*Perdix perdix*) и велики (*Tetrao urogallus*) и мали (*Lyrurus tetrrix*) тетреб. Лов птица готово да није ни био заступљен у Царичином граду, док је гајење живине, пре свега домаће кокошке, било од великог значаја, јер је држање ових птица унутар бедема врло практичан и поуздан извор хране (меса и јаја).¹⁴

Диверзитет и процентуална заступљеност риба посебно је изражена у кулама Акропоља, као и у првој и другој фази Горњег града и знатно је већа у односу на прву и другу фазу Доњег града, као и у односу на комплекс југоисточне угаоне куле Доњег града.¹⁵ Диверзитет врста указује на то да су на Акропољу и у насељу Горњег града у исхрани коришћене, поред локално доступних риба као што су шаранске (*Cyprinidae*) врсте (шаран, деверика, бодорка, крупатица, мрена и клен), сом (*Silurus glanis*), штука (*Esox lucius*), греч (*Perca fluviatilis*), смуђ (*Sander lucioperca*) и велике дунавске врсте: моруна (*Huso huso*), кечига (*Acipenser ruthenus*), паструга (*Acipenser stellatus*), дунавска младица (*Hucho hucho*), али и морска врста из породице себастида (*Sebastidae*). У фауналном материјалу који потиче из друге фазе Доњег града пронађене су једна скоро цела љуштура мурекс пужа (*Murex brandaris*) и једна фрагментована љуштура каори пужа (*Cypraea* sp.) које потичу из источног дела Медитеранског мора (Слика 5).

¹³ Marković 2018.

¹⁴ Kroll 2010, 177–178.

¹⁵ Marković 2013.

Слика 5: Љуштуре морских пужева из насеобинских слојева друге половине 6. века у стамбеној четврти Доњег града: а. љуштура мурекс пужа (*Murex brandaris*); б. фрагмент љуштуре каори пужа (*Cypraea sp.*)

Figure 5: Sea snails from the settlement layers of the second half of the 6th century in the intramural housing in the Lower Town: а. the shell of the Murex snail (*Murex brandaris*); б. Fragment of cowry snail (*Cypraea sp.*)

Најучесталије патолошке промене биле су код великих домаћих животиња, и то претежно дегенеративне и трауматске промене (траума). Ове промене су у највећем броју случајева последица јахања, ношења или вуче терета у случају коња, магарца, говечета и камиле. Дентална патологија у случају оваца и коза резултат је лошег квалитета кабасте хране – зелене траве или сена. С друге стране, висок проценат инфламација и инфекција костију и трауматских промена код свиња, нарочито у Доњем граду, последица су држања животиња у ограниченом простору, што је било уобичајено у касноантичким градским насељима.¹⁶

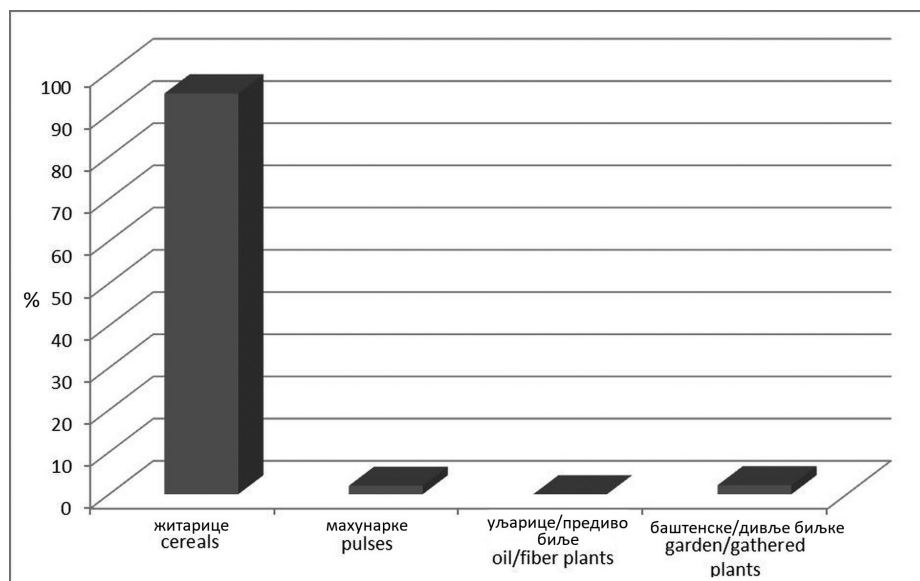
На Царичином граду кост и рог су чинили важну занатску сировину у обе фазе. Делови рогова јелена са траговима обраде често су заступљени у свим деловима града и у обе фазе; од кула Акропоља, где се спорадично јављају, до комплекса југоисточне угаоне куле Доњег града, у коме је пронађена већа концентрација радионичког отпада од рога јелена.¹⁷

АРХЕОБОТАНИЧКА СВЕДОЧАНСТВА

Спектар биљних остатака са Царичиног града пружа велики потенцијал за реконструкцију исхране и пољопривредне стратегије. Исхрана становника Царичиног града превасходно се заснивала на житарицама (**Слика 6**). Међу житарицама, зоб (*Avena sativa*), раж (*Secale cereale*), хлебна пшеница (*Triticum aestivum*), просо (*Panicum miliaceum*) и јечам (*Hordeum vulgare*

¹⁶ Marković et al. 2018, 75–76.

¹⁷ Marković, Stamenković 2016.

Слика 6: Процентуални однос биљних остатака у насељу на северној падини Горњег града

Figure 6: Distribution of plant remains in settlement on the intramural housing in the Upper Town

var. *Vulgare*) издвајају се као најзначајније у исхрани (Слика 7). Због лоше очуваности махунарки, још увек није јасно који су значај имали у исхрани. Ипак, може се претпоставити да је њихов значај био знатно већи од њихове заступљености у угљенисаним биљним остацима са Царичиног града. У складишту у стамбеној четврти Доњег града и кулама с и d на Акропољу,

Слика 7: Угљенисан плод винове лозе (*Vitis vinifera*) и б. зрневље ражи (*Secale cereale*) из стамбене целине на северној падини Горњег града

Figure 7: a. Charred grape (*Vitis vinifera*) and б. rye seed (*Secale cereale*) in the intramural housing on the northern slope of Upper Town

боб (*Vicia faba*) и грахорица (*Vicia sativa*) представљају најзаступљеније биљне врсте, док истраживања спроведена у житници (*horreum*) наглашавају велику важност сочива (*Lens culinaris*) у насељу на северној падни Горњег града.¹⁸

Богат спектар баштенских и сакупљених биљака је изненађујући и јасно указује на велики значај воћа и ораха у исхрани. Велики број и стална појава, нарочито винове лозе (*Vitis vinifera*), дивље крушке (*Pyrus* sp.) и ораха (*Pyrus* sp.) сведоче да су воће и орах (*Juglans regia*) коришћени у свакодневној исхрани, а не као повремена допуна (Слика 8). На основу

Слика 8: Цео угљенисан орах из контекста складишта у насељу на северној падини Горњег града
Figure 8: Whole charred walnut (*Juglans regia*) from a storage context in the intramural housing on the northern slope of Upper Town

спектра и процентуалне заступљености, увиђа се значајно мањи удео поврћа и зачина у односу на друге баштенске биљке. Као и у случају махунарки, може се претпоставити да је на стање очуваности остатака поврћа и зачинских биљака највећи утицај имала средина у којој су се налазили. Највероватније да највећи део поменутих биљних врста није био изложен условима који би резултирали угљенисаним остацима као у случају других биљних култура које имају отпорније дрвенасте делове стабљике, семена са чврстом љуском, тврда језгра и фрагменте љуске воћа и ораха. Посебно се уочава скоро потпуно одсуство уљарица и текстилних биљака. Стога се може претпоставити да тренутно стање анализе још увек не покрива цео спектар усева. Пошто су претходно истражене области биле усмерене на градско језгро, могуће је да су сведочанства употребе уљарица и производње уља и вина знатно јасније у предграђима.

Поред локалних и регионалних култивисаних биљака, само неколико култура се може јасно издвојити као увезене, и то су остаци маслине (*Olea europaea*) и смокве (*Ficus carica*). На основу малобројних налаза не

¹⁸ Reuter 2018; Baron et al. 2019: 116–117.

могу се сматрати свакодневном основном храном и треба их посматрати као луксузну допуну у исхрани, вероватно доступну само одређеним друштвеним групама. Налази увезених амфора указују на то да се не само маслине и смокве већ и разни други производи могу идентифицирати унутар археоботаничког записа, као што су маслиново уље или вино, који су највероватније на Царичин град стизали из медитеранског подручја.¹⁹ На основу корова и дивљих биљака које су присутне у узорцима заједно са усевима, могуће је искључити велики значај надрегионалног увоза основних намирница, посебно житарица и махунарки. Спектар усева, као и корова и дивљих биљака, јасно показује да се култивација одвијала у непосредној близини Царичиног града на плодном земљишту типа карбонатних иловача са значајним уделом глина у саставу.²⁰

Спектар житарица и коровских биљака упућује и на летњу и зимску култивацију.²¹ Резултати археоботаничких истраживања указују на могућност да су се обрадиве површине налазиле у околини града и да су се становници Царичиног града бавили пољопривредом. Положај башти и других површина, које су се користиле за узгој воћа, поврћа и махунарки, вероватно су се налазиле у непосредној близини града, јер поједине биљне врсте изискују интензивну негу. Поред тога, вероватно је да су отворени простори у граду коришћени и у пољопривредне сврхе. Ово се посебно односи на нека предграђа, где је на основу геофизичких истраживања утврђен мањи број остатака објеката,²² а то пружа могућност за сагледавање и интерпретацију поменутих простора у контексту пољопривредних активности, обраде земље и узгоја биљних култура.

Биљке су гајене као појединачне културе и у комбинованој култивацији. На основу складишта житарица из Доњег града може се закључити да су просо и хлебна пшеница узгајани као засебни усеви. С друге стране, значајна количина ражи у складиштима хлебне пшенице, као и хлебне пшенице у складиштима ражи упућују на чињеницу да су ове две житарице узгајане заједно на истим пољима. Будући да у спектру није било остатака жетве, као што су слама или други грубљи делови власти, може се претпоставити да су примарни процеси након жетве вршени на пољу, а затим је пшеница у зрну, која је била грубо очишћена, транспортована у град где је вршено финије просејавање. Постојање житнице указује на централно складиштење и управљање храном. Мада, спектар биљака унутар житнице указује на само мале количине усева у поређењу са коровима и дивљим биљкама. Овај процентуални однос између житарица и коровских биљака одсликава могућу

¹⁹ Bikić, Ivanišević 2012, 47.

²⁰ Reuter 2018, 200–202, 149.

²¹ Reuter 2018, 143–147.

²² Ivanišević 2016, 114.

динамику употребе житнице чија је намена промењена, а највероватније је била напуштена пре него што је уништена у пожару. С друге стране, велика количина корова може бити индикативна за процесе прераде усева који су обављани унутар зграде. Мада, неке од врста, посебно бројни налази семена *Trifolium/Medicago* типа семена детелине-луцерке, не могу се директно узети за отпад у процесу прераде усева. Вероватније да ове биљне врсте чине саставни део сточне хране-сена, која је у неком периоду складиштена унутар житнице, јер је детелина позната као високоенергетска кабаста храна за преживаре.²³ Складиштење и прерада усева нису се одвијали само унутар јавних зграда, као што је случај са житницом. Концентрација биљних остатака и отпада од прераде житарица који су документовани у стамбеним целинама у Доњем и Горњем граду, сведоче о складиштењу и преради биљака и у појединачним домаћинствима.

Међутим, мало је вероватно да се целокупно градско становништво бавило пољопривредом, може се претпоставити да је град снабдеван из других извора из непосредног руралног окружења. Урушавање система великих сеоских газдинстава (*villa rustica*) која су представљала окосницу економије, првенствено земљорадње и сточарства у римском периоду и била распрострањена у плодним равницама, котлинама и долинама река и прелазак на живот у брдским и планинским крајевима и у добро брањеним насељима током 5. и 6. века на простору балканског дела Царства, одразили су се и на промене економских образаца.²⁴ Мада, рурална насеља чија је окосница привређивања била пољопривредна производња још увек нису детектована у окружењу Царичиног града. Ипак, не може се искључити могућност да су сеоска насеља у окружењу имала улогу у снабдевању града пољопривредним производима.

Велики број усева, посебно пет главних житарица, и различити пољопривредни обрасци указују на диверсификовану економију и стратегију привређивања у Царичином граду. Ова диверсификација није везана само за Царичин град, већ је карактеристична и за друга насеља 6. века на простору балканског дела Царства. Рановизантијска стратегија гајења житарица разликује се од римске и има више сличности са праисторијском. Током римског периода од 1. до средине 5. века на простору Балкана економски најзначајније су бела хлебна пшеница и дурум који дају већи принос у односу на једнозрну и двозрну пшеницу.²⁵

²³ Hegi 1935; Kron 2004.

²⁴ Ivanišević, Stamenković 2014, 223; Ivanišević 2016, 96–97.

²⁵ Reuter 2018, 200–202.

АНАЛИЗА КОНЦЕНТРАЦИЈЕ ЕЛЕМЕНАТА И БИОМАРКЕРА У ЗЕМЉИШТУ

Биохемијске анализе могу пружити значајне информације и употпунити археолошка и биоархеолошка сазнања у сагледавању и реконструкцији свакодневног живота у насељима. Једна од најчешћих метода биохемијских анализа је мапирање концентрације фосфора у археолошким слојевима.²⁶ Фосфор је висококонтрисан у људској храни и може указати на места припреме хране, али се, такође, налази у високим концентрацијама и у фецесу људи и животиња, као и у отпаду насталом месарским и кухињским активностима.²⁷ Захваљујући значајном технолошком напретку на пољу педологије у последњих пар деценија, омогућена је истовремена анализа поред фосфора и великог броја других хемијских елемената у узорцима земљишта. На овај начин, истовремене анализе више хемијских елемената све чешће се користе у пракси и чине саставни део методологије приликом биохемијских анализа.²⁸ Истовремене анализе више хемијских елемената могу пружити прецизније податке о врсти депонованог материјала у културним слојевима на археолошким налазиштима. На пример, кости садрже велике количине фосфора (P) и калцијума (Ca), док пепео садржи велике количине калцијума (Ca), калијума (K) и магнезијума (Mg). Бакар (Cu) и цинк (Zn) се могу наћи у релативно високим концентрацијама у комбинацији са високом концентрацијом фосфора (P) у фецесу људи и животиња.^{29 30} Спектри и концентрације додатних хемијских елемената могу бити карактеристични за различите зоне активности и за различите материјале депоноване од стране људи и животиња у насељу.³¹ Биохемијска анализа културних слојева са археолошких налазишта пружа значајне податке у просторно-функционалном сагледавању насеља, реконструкцији зона активности као што су радионице, простори за припремање хране и одлагање ђубришта, простори за држање животиња (штале и корали) и места за депоновање отпадних вода и другог канализационог отпада.

Узорковање и анализе земљишта на Царичином граду вршене су на простору истраженог дела насеља на северној падини Горњег града. Мапирани педолошки узорци потичу са следећих истражених простора: коридора четири, дворишта између објеката 18 и 23, објекта 23 просторија „а“, пролаза између просторије „а“ и објекта 25, објекта 25 и пролаза

²⁶ Middleton, 2004; Oonk et al., 2009; Woods, 2003.

²⁷ Oonk et al., 2009.

²⁸ Middleton, 2004; Oonk et al., 2009; Wilson et al., 2008.

²⁹ Wilson et al., 2008; Woods, 2003.

³⁰ Woods, 2003.

³¹ Middleton, 2004; Oonk et al., 2009; Wilson et al., 2008.

до северне потерне Акропоља.³² Мапирање је омогућило учевање и дефинисање различитих функционалних зона унутар простора на којем је вршено узорковање земљишта. Високе концентрације фосфора (P), укупног органског угљеника (ТОС) и других елемената на отвореним површинама указују на одлагање отпада. Зоне депоновања отпада идентификоване су на отвореном простору у пролазу ка северној потерни Акропоља. У дворишту између објеката 18 и 23 пронађена је висока концентрација фосфора (P), калцијума (Ca) и стронцијума (Sr). Овај узорак је типичан за таложене животињских костију и животињског ткива, а то може бити значајан индикатор за зоне месарских активности.³³ Функцију просторије „а“ објекта 23 није било могуће јасно одредити услед веома мале количине покретног археолошког материјала који је пронађен током ископавања. Високе концентрације хрома (Cr) и никла (Ni) указују на посебну употребу ове зграде у сврху радионичких активности. Кухињски и други отпад такође је одлаган на простору улице (коридора 4). Слојеви богати кухињским отпадом формиран су на нижим котама у северној половини коридора 4. Унутар објекта 23 „а“ и 25 само неколико узорака је имало велике количине фосфора (P). Места унутар ових објекта могла би бити повезана са зонама за припремање/кување хране (**Слика 9**).

Детаљнија карактеризација отпадних материјала постигнута је уз помоћ анализе биомаркера. Специфични органски молекули, такозвани 5 β -станоли, могу се користити као биомаркери за таложене фецеса. Ови стероиди се граде у цревима сисара из других стероида који се налазе у свим биолошким мембранама (Δ^5 -стероли). Сваштоједи (људи и свиње) имају велике количине 5 β -холестен-3 β -ола у својим фекалијама, које су изграђене од холестерола. Насупрот томе, у фецесу биљоједа могу се наћи високе концентрације 5 β -стигмастан-3 β -ола, које потичу од варења великих количина биљног деривата β -ситостерола у њиховој храни.³⁴

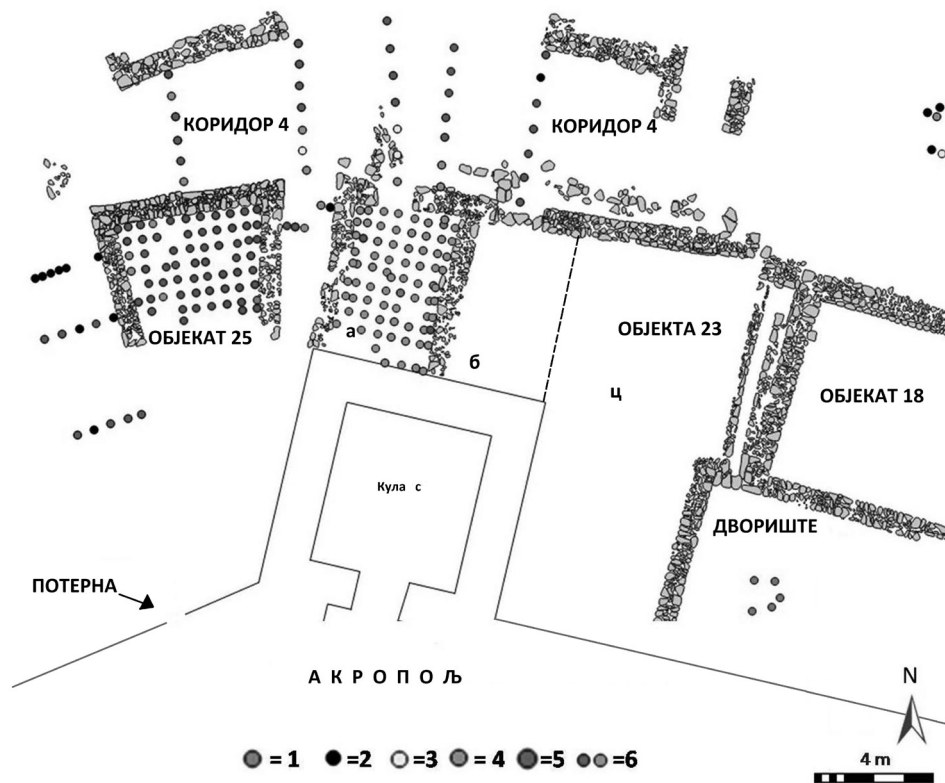
На локалитету Царичин град спроведене су анализе биомаркера у одабраним узорцима, који су показали концентрације хемијских елемената карактеристичне за таложене отпада. Анализе су рађене по методу Birk et al., 2012. На коридору 4 и у пролазу до северне потерне Акропоља пронађене су велике концентрације 5 β -стигмастан-3 β -ол, које су у високим пропорцијама у односу на 5 β -холестен-3 β -ола и других идентификованих стероида. Ови подаци указују да културни слојеви формиран на улици и у пролазу до северне потерне Акропоља садрже велике количине фекалија биљоједа (говеда, оваца, коза и коња). Узорци земљишта који су сакупљани

³² Екстрактован у микроталасној пећници са воденим пољима и мерен на ИЦП-ОЕС-у.

³³ Nielsen and Kristiansen, 2014; Woods, 2003.

³⁴ Bull et al., 2002.

на просторима са већом концентрацијом животињских остатака (ђубришта) садрже мање фецеса, док резултати анализа узорака из дворишта између објеката 18 и 23 указују на веће концентрације животињских костију и

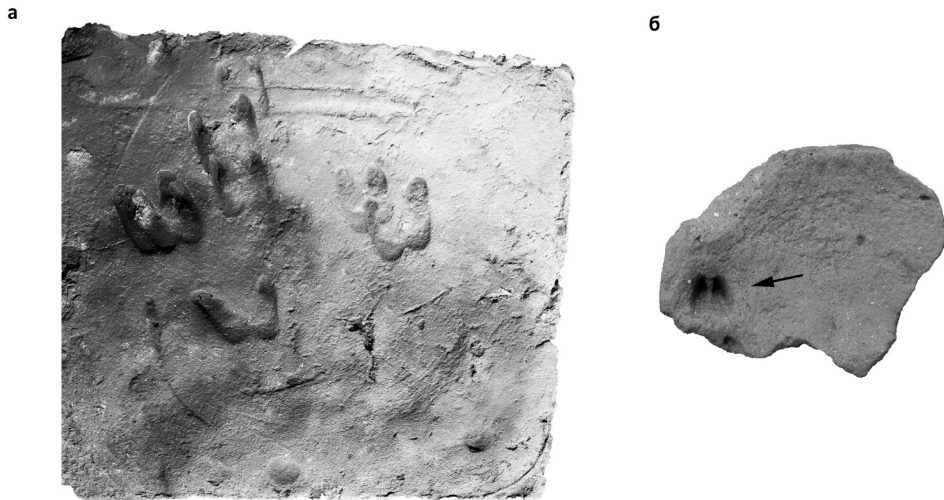
Слика 9: Дистрибуција педолошких узорака на простору стамбене целине на северној падини Горњег града са вредностима за концентрацију хемијских елемената и интерпретација: 1. Врло високе концентрације P, Ca, Sr, велике количине TOC и других елемената: наталожене велике количине отпада, укључујући животињске кости и ткиво; 2. Високе концентрације P, TOC и других елемената: одлагање отпада; 3. Високе концентрације TOC: таложeње угља; 4. Високе концентрације Cr и Ni: специјална употреба, нпр. радионица; 5. Ниске концентрације P, Ca, Sr: чиста подручја; 6. Средње концентрације P и других елемената: ни велике количине депонованог отпада, нити посебно очишћене површине.

Figure 9: Distribution of podologic samples on the northern slope of Upper Town, with element concentrations and interpretation: 1. Very high concentrations of P, Ca, Sr, high amounts of TOC and further elements: high amounts of waste was deposited including animal bones and tissue; 2. High concentrations of P, TOC and further elements: waste deposition; 3. High concentrations of TOC: charcoal deposition; 4. High concentrations of Cr and Ni: special use, e.g. workshop; 5. Low concentrations of P, Ca, Sr: clean areas; 6. Medium concentrations of P and further elements: neither high amounts of waste deposited, nor especially cleaned areas.

животињског ткива (месарски и кухињски отпад) и без или са врло малим процентом фекалија.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Досадашњим биоархеолошким истраживањима добијене су значајне информације о исхрани и обрасцима привређивања становника Царичиног града током кратког трајања живота у њему. Добијени резултати указују на то да су на свим локацијама у граду са којих потиче фаунални материјал економски најзначајније врсте мали преживари (овце и козе) и домаће свиње, док се на основу заступљености феталних костију и костију јако младих јединки овце/козе и домаће свиње у фауналном материјалу из насеља у Горњем граду и насеља у Доњем граду, може закључити да су ове животиње узгајане унутар бедема Царичиног града и у непосредној близини (**Слика 10**). На основу старосних структура и палеопатолошких промена које су

Слика 10: Опеке из насеља на северној падини Горњег града са отисцима папака овце/козе (а) и домаће свиње (б)

Figure 10: Bricks from the intramural housing on the northern slope of Upper Town with footprints of sheep/goat (a) and domestic pig (b)

настале као последица експлоатације животиња за рад, закључује се да су говече, еквиди (коњи, магарци и муле) и камиле гајени првенствено за рад, док су говеда гајена и за друге производе, као што је млеко, а само су повремено коришћене за месо јединке млађе од три године, тачније између друге и треће године живота када је количина меса највећа и најбољег квалитета. Лов је представљао споредну грану привређивања у Царичином

граду. Поред тога што су јелен и дивља свиња најзаступљеније дивље врсте, велики диверзитет дивљачи указује више на опортунистички приступ лову него стратешки. Анализа просторне дистрибуције животињских остатака, првенствено остатака риба, и то дунавских и медитеранских, указује на разлике у исхрани између становника Акропоља и насеља у Горњем граду, с једне стране, и становника у насељу у Доњем граду, с друге стране, на основу чега се увиђа друштвено раслојавање на Царичином граду.

Археоботаничка истраживања такође указују на стратегију економије која обезбеђује основну храну биљног порекла унутар и/или у непосредној близини града. Резултати археоботаничких истраживања на Царичином граду, која се базирају на прикупљеном материјалу из дела насеља на северној падини Горњег града, кулама Акропоља и насељу у југозападном делу Доњег града, упућују на узгајање житарица у непосредној близини града, као и на гајење баштенских култура. Спектар житарица пронађених у Царичином граду је бројан, што је карактеристично и за друга рановизантијска налазишта на Балкану. Од житарица присутни су: хлебна пшеница, просо, раж, јечам, хлебна пшеница и оvas. Процентуално најзаступљенији и самим тим економски најзначајнији су: раж, просо, хлебна пшеница и јечам. На основу спектра врста и економски најзначајнијих житарица увиђају се сличности у стратегији експлоатације ратарских усева у Царичином граду и другим рановизантијским налазиштима на простору Балкана. Из спектра махунарки на Царичином граду су пронађени остаци боба, грашка, сочива и грахорице. Некултивисане махунарке обично представљају сточну храну. Узгајање поврћа, као и могућег лековитог биља, као што је црни слез, могло се практиковати у непосредној близини града или у повртњацима и двориштима унутар града. Иако је велики спектар баштенског биља, винова лоза је најзаступљенија са чак 63%. Висок проценат винове лозе указује на локалну култивацију. Поред семена, стабљика и делова плодова, пронађена су и цела угљенисана зрна грожђа, што указује на конзумирање свежих зрна или сувог грожђа. Оправдано је претпоставити производњу вина, али за сигурније закључке неопходни су налази пресе за грожђе или веће акумулације остатака пресованог грожђа. У контексту ратних сукоба, економске кризе са нападима и насељавањем „варварских“ популација, може се претпоставити да је становништво прилагођавало пољопривредну стратегију, као и у случају сточарства, несигурним животним условима у корист извеснијих снабдевања намирницама биљног порекла.

Резултати биохемијских анализа земљишта из насеља на северној падини Горњег града пружиле су нову перспективу на просторно-функционалне одлике истражених простора, али и потврдиле поједине археозоолошке претпоставке о начину одлагања отпада, као и кретању животиња унутар града. Идентификовани су простори за одлагање кухињског и месарског

отпада, присуство измета биљоједа (говеда, оваца, коза и коња) на улици и у прилазу ка северној потерни Акропоља. Такође, предложена је интерпретација објекта 23а у функционалном смислу као зона радионичких активности.

Царичин град је током 6. и у првим деценијама 7. века, у погледу експлоатације животињских и биљних ресурса представљао самосталну економску јединицу која је обезбеђивала основне потребе у смислу хране, и то добрим делом унутар и у непосредној близини града. Такав начин привређивања посебно је важан за опстанак у кризним временима. С друге стране, налази егзотичних врста животиња, попут камила, дунавских и медитеранских риба, љуштура медитеранских пужева, остатака маслина и смокава указују на то да су становници Царичиног града током већег дела трајања живота у њему имали динамичну комуникацију са другим, удаљеним крајевима Царства.

Биоархеолошка истраживања на тему економије рановизантијских насеља на простору Илирика од велике су важности, јер значајно доприносе разумевању стратегије у начину узгоја животиња и култивације биљака у овом временски кратком али динамичном периоду. Ова истраживања на Царичином граду, уједно и прва на простору централног Балкана у контексту рановизантијске археологије, указују на значај биоархеологије и на њену неопходност у разумевању економије и стратегије привређивања на прелазу из антике у средњи век на поменутом географском простору.

Литература:

Baron et al. 2019 - H. Baron, A. E. Reuter, N. Marković, Rethinking ruralization in terms of resilience: subsistence strategies in sixth-century Caričin Grad in the light of plant and animal bone finds, *Quaternary International* 499 (A), 2019, 112-128.

Beech 2007 - M. J. Beech, The Large Mammal and Reptile Bones, in: *Nicopolis ad Istrum, A late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains*, A.G. Poulter eds., Oxford, 2007, 154–197.

Benecke 2007 - N. Benecke, Archäozoologische Untersuchungen an Tierresten aus dem Kastell Iatrus, in: *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. IV: Ergebnisse der Ausgrabungen 1992-2000*, G. Von Bülow, B. Böttger, S. Conrad, B. Döhler, G. Gomolika-Fuchs, E. Schönert-Geiss, D. Staničev, K. Wachtel eds., Mainz, 2007, 383–414.

Bikić, Ivanišević 2012 - V. Bikić, V. Ivanišević, Imported Pottery in Central Illyricum - A Case Study: Caričin grad (Iustiniana Prima), *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta* 42: 41–49.

Birk et al. 2012 - J. J. Birk, M. Dippold, G.L. B. Wiesenberg, B. Glaser, Combined quantification of faecal sterols, stanols, stanones and bile acids in soils and terrestrial sediments by gas chromatography-mass spectrometry, *Journal of Chromatography A*, 2012, 1– 10.

Birk et al. 2016 - J. Birk, I. Bugarski, S. Fiedler, V. Ivanišević, H. Kroll, N. Marković, A. Reuter, C. Röhl, R. Schreg, A. Stamenković, S. Stamenković, M. Steinborn, An Imperial Town in a Time of Transition: Life, Environment, and Decline of Early Byzantine Caričin Grad, in: 3rd International landscape archaeology conference *LAC 2014 proceedings*, [S.l.], p. 11, oct. 2016. Open access initiative supported by the University Library, Vrije Universiteit Amsterdam, 2016, 1–11.

Bull et al. 2002 - D.I. Bull, M.J. Lockheart, M. M. Elhmmali, D. J. Roberts, R. P. Evershed, The origin of faeces by means of biomarker detection, *Environment International* 27, 2002, 647–654.

Ivanišević 2010 - V. Ivanišević, Caričin Grad - The fortifications and the intramural housing in the Lower town, in: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter*, Teil 2.2, F. Daim, J. Drauschke eds., Mainz, 2010, 747-775.

Ivanišević 2012 - V. Ivanišević, Barbarian Settlements in the Interior of Illyricum: the case of the Caričin Grad, in: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, V. Ivanišević, and M. Kazanski, eds., Paris – Beograd, 2012, 69.

Ivanišević 2016 - V. Ivanišević, Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a „New“ Society, in: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies*, S. Marjanović-Dušanić eds., Belgrade, 2016, 107–126.

Ivanišević, Bavant 2012- V. Ivanišević, B. Bavant, Caričin grad – arheološka istraživanja u 2011. godini, u: *Arheologija u Srbiji. Projekat arheološkog instituta u 2011. godini*, V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović ur., Arheološki institut, Beograd, 2012, 96–99.

Ivanišević et al. 2014a - V. Ivanišević, B. Bavant, I. Bugarski, Caričin grad – arheološka istraživanja u 2012. godini, u *Arheologija u Srbiji. Projekat arheološkog instituta u 2012. godini*, D. Antonović, S. Golubović, V. Bikić ur., Arheološki institut, Beograd, 2014: 82–85.

Ivanišević et al. 2014b - V. Ivanišević, B. Bavant, I. Bugarski, Caričin grad – arheološka istraživanja u 2013. godini, u: *Arheologija u Srbiji. Projekat arheološkog instituta u 2013. godini*, D. Antonović ur., Arheološki institut, Beograd, 2014, 82–85.

Ivanišević et al. 2017a - V. Ivanišević, B. Bavant, I. Bugarski, Caričin grad – arheološka istraživanja u 2014. godini, u: *Arheologija u Srbiji. Projekat arheološkog instituta u 2014. godini*, I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović ur., Beograd, 2017, 127–134.

Ivanišević et al. 2017b - V. Ivanišević, B. Bavant, I. Bugarski, Caričin grad – arheološka istraživanja u 2015. godini, u: *Arheologija u Srbiji. Projekat arheološkog instituta u 2015. godini*, I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović ur., Arheološki institut, Beograd, 2017, 103–109.

Иванишевић, Бугарски 2017 - В. Иванишевић, И. Бугарски, Програм нових истраживања Царичиног града, *Лесковачки зборник* LVII, 2017, 51–62.

Ivanišević, Stamenković 2010 - V. Ivanišević, S. Stamenković, “Glass” workshop from Caričin grad (Justiniana Prima), in: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, B. Zornand, and A. Hilgner, eds., Mainz, 2010, 39–52.

Ivanišević, Stamenković 2014 - V. Ivanišević, S. Stamenković, Late Roman Fortifications in the Leskovac Basin in Relation to Urban Centres, *Starinar* LXIV, 2014, 219–230.

Kron 2004 - G. Kron, A Deposit of Carbonized Hay from Oplontis and Roman Fodder Quality, *Mouseion Series III*, 2004.

Кондић, Поповић 1977 - В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, утврђени град у византијском Илирику, Београд 1977.

Kroll 2010 - H. Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 87, Mainz 2010.

Makowiecki, Makowiecki 2002 - D. Makowiecki, A. Makowiecki, Animal Remains from the 1989, 1990, 1993 Excavations of Novae (Bulgaria), in: *The Roman and Late Roman City: The International Conference, Veliko Turnovo, 26–30 July 2000*, L., Slokoska, A., Pouter eds., Sofia, 2002, 211–219.

Marković 2013 - N. Marković, *Promene u eksploataciji životinja na ranovizantijskom nalazištu Caričin grad: ostaci faune iz kompleksa jugoistočne ugaone kule Donjeg grada*, neobjavljena master teza, Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013.

Marković 2018 - N. Marković, *Ekonomija ranovizantijske metropole Caričin grad: arheozoološki pristup*, neobjavljena doktorska disertacija, Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Univerziteta u Beogradu, 2018.

Marković, Stamenković 2016 - N. Marković, S. Stamenković, Antler workshop in Caričin Grad (Justiniana Prima): Reconstruction of the technological process, in: *Close to the bone: current studies in bone technologies*, S. Vitezović eds., Belgrade, 2016, 218–225.

Maković et al. 2018 - N. Marković, O. Stevanović, N. Krstić, D. Marinković, M. Janeczek, A. Chrószcz, V. Ivanišević 2018 Animal Health in Justiniana Prima (Caričin Grad): Preliminary Results, in: *Care or Neglect? Evidence of Animal Disease in Archaeology*, L. Bartosiewicz, E. Gál eds., Oxbow books, Oxford, 2018, 61–78.

Middleton 2004 - W. D. Middleton, Identifying chemical activity residues on prehistoric house floors: a methodology and rationale for multi-elemental

characterization of a mild acid extract of anthropogenic sediments, *Archaeometry* 46, 2004, 47–65.

Nielsen, Kristiansen 2014- H. N. Nielsen, M. S. Kristiansen, Identifying ancient manuring: Traditional phosphorus vs. multi-element analysis of archaeological soil, *Journal of Archaeological Science* 42, 390–398.

Oonk et al. 2009- S. Oonk, P. C. Slomp, J. D. Huisman, Geochemistry as an aid in archaeological prospection and site interpretation: current issues and research directions, *Archaeological Prospection* 16, 2009, 35–51.

Reuter 2018- A. E. Reuter, Einheit in der Vielfalt? Zur Kulturpflanzennutzung im Byzantinischen Reich unter besonderer Berücksichtigung archäobotanischer Untersuchungen in Caričin Grad (Justiniana Prima) (unpublished PhD-Thesis 2018).

Schreg et al. 2016 - R. Schreg, J. Birk, S. Fiedler, H. Kroll, N. Marković, A. E. Reuter, C. Röhl, M. Steinborn, Wirtschaftliche Ressourcen und soziales Kapital. Gründung und Unterhalt der Kaiserstadt Iustiniana Prima, *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 29, 2016, 9–20.

Hegi 1935- G. Hegi, *Illustrierte Flora von Mittel-Europa. Mit besonderer Berücksichtigung von*

Deutschland, Österreich und der Schweiz, Band I, München, 1935.

Wilson et al. 2008 - A. C. Wilson, A. D. Davidson, S. M. Cresser, Multi-element soil analysis: an assessment of its potential as an aid to archaeological interpretation, *Journal of Archaeological Science* 35, 412–424.

Woods 2003 - I. W. Woods, Development of Anthrosol research, in: *Amazonian Dark Earths: origin, properties, management*, J. Lehmann, D. C. Kern, B. Glaser, I. W. Woods eds., Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2003, 3–14.

Summary

Nemanja Marković, Anna Elena Reuter and Jago Johnatan Birk BIOARCHEOLOGY OF EVERYDAY LIFE IN CARIČIN GRAD (JUSTINIANA PRIMA)

This paper presents results of bioarchaeological research at the early-Byzantine site Caričin Grad. The site is located in southern Serbia, on the eastern slopes of Mountain Radan, about 30 km southwest of the town of Leskovac. The remains of Caričin Grad are associated with the important Early Byzantine city *Iustiniana Prima*, founded *ex nihilo* in the 530s by the emperor Justinian I (527–565), in order to honour his birthplace. Due to its specificity and the scope of archaeological research, and since its lifespan was very short, Caričin Grad

represents a unique example of late urbanization in the Northern provinces of Illyricum. Bearing this in mind, through international cooperation between the Serbian (Institute of Archaeology Belgrade), French (École française de Rome) and German (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz) archaeological teams a project of interdisciplinary research with focus primarily on residential facilities in Upper and Lower Town started in 2013. The aim of this project has been to reconstruct the everyday life of the inhabitants, their nutrition, as well the organization of housing and economic facilities. Bioarchaeological studies, which are based on analysis of animal and plant remains and biochemical soil analysis, have a particularly important place in the mentioned project.

Results showed that, in terms of animal husbandry and cultivation of plants, Caričin Grad represented an independent self-sufficient economic unit, which provided basic food primarily inside the ramparts and in the vicinity of the city. The results of analysis element concentrations and biomarkers in soil of the Upper Town also confirmed utilization of the strategy of keeping animals *intra muros*, as well as identification of different functional areas (midden and working zones). In general, domestic animals outnumber game (comprising over 95% of NISP), and provided the most important and reliable meat supply. Based on the number of identified specimens (NISP), sheep and goat (*Ovis/capra*) are the most common taxa, followed by domestic pig (*Sus domesticus*) and cattle (*Bos taurus*). Other mammalian taxa were identified in small numbers and altogether comprise less than 10% of NISP. The chicken (*Gallus gallus domesticus*) was well represented, too. The other species reached only low levels in faunal assemblage from Caričin Grad. Remains of horse (*Equus caballus*), donkey (*Equus asinus*) and their hybrid mule, as well as the camel (*Camelus* sp.) remains were also identified in the faunal material. These animals were used primarily as working ones. Hunting was a less important economic activity in Caričin Grad. In addition to the fact that red deer (*Cervus elaphus*) and wild boar (*Sus scrofa*) are the most represented wild species, the great diversity of game and the age structure of these animals point to a more opportunistic approach to hunting rather than a strategic one. The fish spectrum is dominated by small to medium- sized cyprinids, accompanied by some members of other local freshwater families, such as catfish (*Silurus glanis*), pike (*Esox lucius*) and perch (*Perca fluviatilis*). On the other hand, the remains of Danubian fish from the family of Acipenseridae, such as very large sturgeon (*Huso huso*), and large species from the family of Salmonidae, huchen (*Hucho hucho*) (also called Danube salmon), and possible remains of salt water fish are indicators for a supply from a longer distance.

In terms of the analysis of plant remains, the cereal spectrum from Caričin Grad showed great diversity, consisting of several species: bread wheat (*Triticum aestivum*), broomcorn millet (*Panicum miliaceum*), rye (*Secale cereale*), many-

rowed hulled barley (*Hordeum vulgare* var. *vulgare*), two-rowed barley (*H. distichon*), emmer (*Triticum dicoccum*), einkorn (*T. monococcum*), spelt (*T. spelta*), and oat (*Avena sativa*). Although the spectrum is dominated by cereals, it gives detailed information on the cultivation of pulses and garden plants, as well as on gathered plants and imported species. Like the cereal spectrum, the spectrum of pulses is dominated by storage finds of faba beans (*Vicia faba*) from the Lower town. The systematically sampled areas, however, give evidence of cultivation of a broader spectrum, including the garden pea (*Pisum sativum*), lentil (*Lens culinaris*), grass pea (*Lathyrus sativus*), and bitter vetch (*Vicia ervilia*). The most common garden and gathered plants in the Caričin Grad assemblage are grape (*Vitis vinifera*), wild pear (*Pyrus* sp.), and walnut (*Juglans regia*). Furthermore, sweet cherry (*Prunus avium*), peach (*Prunus persica*), apricot (*Prunus armeniaca*), plum (*Prunus insitia*), cherry plum (*Prunus cerasifera*), blackberry (*Rubus fruticosus*), raspberry (*Rubus ideaus*), and strawberry (*Fragaria* sp.) show an intensive fruit cultivation and gathering in the vicinity of the city. The cultivation of vegetables like beet (*Beta vulgaris*) and leek (*Allium* sp.) as well as of possible medicinal plants like common mallow (*Malva sylvestris*) could have been practiced in the close vicinity of the town or in kitchen gardens and yards *intra muros*. In spite of the great variety of species, the spectrum of garden and gathered plants is clearly dominated by grape.

These discoveries point to a significant rural element of the economy in the urban structure of the Caričin Grad. This kind of economic pattern is especially important for survival in times of crisis. On the other hand, the findings of exotic animal remains such as camels, Danubian and sea fish, murex and cowry shell, as well as a few seeds of fig (*Ficus carica*) and in particular of olive (*Olea europaea*) from the Mediterranean region, indicate that the inhabitants of the Caričin Grad had a dynamic long distance communication with other parts of the Empire.

Проф. др Барбара Хорејш,
Институт за оријенталну и европску
археологију, Аустријска Академија наука
Др Александар Булатовић,
научни саветник
Археолошки институт у Београду

УДК 903”634/638”(497.11)
902.2(497.11)

ПРВИ РЕЗУЛАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА СВИЊАРИЧКА ЧУКА КОД ЛЕБАНА

Апстракт: Новооткривени праисторијски локалитет Свињаричка чука налази се на пространој речној тераси северозападно од локалитета Царичин град. Археолошка истраживања која су током претходне године реализована од стране аустријско-српског тима стручњака, указала су на изузетан истраживачки и научни потенцијал овог праисторијског локалитета. Покретни археолошки налази и остаци стамбене архитектуре у обе истраживане сонде опредељују локалитет у периоде раног и средњег неолита, позног енеолита, бронзаног и гвозденог доба. Прелиминарни резултати анализе покретног археолошког материјала указују на постојање стамбеног хоризонта из VI миленијума пре наше ере, односно хоризонта старчевачке културе, као и хоризонта насељавања носилаца брњичке културне групе позног бронзаног доба (XV-XIII век пре наше ере).

Кључне речи: Лесковачка котлина, старчевачка култура, брњичка културна група, рекогносцирање, ископавање

Увод

Разумевање процеса неолитизације на Балканском полуострву у фокусу је праисторијске археологије још од самих њених почетака.¹ Проучавање бројних аспеката трансформације из ловачко-сакупљачких у седентарне земљорадничке заједнице на простору централног Балкана пружају солидне научне оквире за даљи рад.² Старчевачка култура, која се

¹ Childe, V. G., *The Dawn of European Civilization*. Sixth Edition, London, 1957; Garašanin, M., *Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo, 1979, 79–212; Theocharis, D. R., *Neolithic Greece*, Athens, 1973; Bánffy, E., Tracing the beginning of sedentary life in the Carpathian Basin, in: D. Hofmann, J. Smyth (eds.), *Tracking the Neolithic house in Europe. Sedentism, architecture and practice*, New York, 2013, 117–150.

² Srejšović, D., The roots of the Lepenski Vir culture. *Archaeologia Jugoslavica* 10, 1969, 13–21; Bailey D. W., *Balkan prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*,

у највећој мери простире на територији данашњих Србије и југоисточне Мађарске, означава почетак неолитског периода на територији централног Балкана, око 6000 године пре наше ере. До сада је истражено и публиковано око 20 локалитета који хронолошки припадају прото-старчевачкој фази и фази I старчевачке културе, а које, заправо, представљају почетну фазу неолита на територији данашње Србије,³ односно веснике коренитих промена које ће се одиграти у наредном периоду. Доказе о раној земљорадњи и сточарству, производњи керамичког посуђа као и појава друштва базираног на домаћинствима на овим просторима, налазимо управо у периоду позног неолита. Односи раних земљорадничких заједница и њихове стратегије преживљавања између Егеје и Подунавља још увек су у великој мери неистражени и управо се ти односи налазе у фокусу недавно формираног НЕОТЕСН пројекта.⁴

Са истакнутим положајем у близини долине Јужне Мораве, Лесковачка котлина је од посебног значаја за процес разумевања неолитизације централног Балкана. Након преласка српско-македонског планинском масива, посматрано са југа, Лесковачка котлина представља први шире отворен простор у долини Јужне Мораве. Моравско-вардарски коридор кроз историју представља важан комуникациони правац који спаја територије Егеје и централног Балкана,⁵ те се може сматрати да је своју кључну улогу

London, 2000; Perić, S. Die kulturelle Charakter und die Chronologie der Starčevo-Elemente im Neolithikum der westlichen Balkanregionen, *Starinar LI*, 2001, 9–39; Nikolov, V. 2007, Problems of the early stages of the Neolithization in the southeast Balkans, in: M Spataro, P. Biagi (eds.), *A short walk through the Balkans: the first farmers of the Carpathian Basin and adjacent regions*, Quaderno 12, 2007, 183–188.

³ Manson, J. L., Approaches to Starčevo culture chronology, in: C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović (Eds.), *The Iron Gates in Prehistory. New Perspectives*, BAR International Series 1893, Oxford, 2008, 89–101; Pavúk, J., Das balkanische Neolithikum als autonome Kultureinheit, in: Ü, Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal VII, Anatolia and neighbours 10.000 years ago*, Volume in honour of Mehmet Özdoğan, Bochum, 2016, 233–254; Milojević, V., *Körös-Starčevo-Vinča*, Mainz, 1950; Bogdanović, M., Proto-Starčevo Culture and Early Neolithic in the Struma Valley, in: H Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus 27.09-01.10.2004, Sofia, 2007, 201–208.

⁴ НЕОТЕСН пројекат финансиран је од стране аустријског истраживачког фонда (Austrian Science Fund, FWF project no. P32096-G25).

⁵ Нпр. Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* PAS 1, Berlin, 1982; Pavúk, J. 2016; Müller, J., Rassmann, K., Hofmann, R. (eds.), *Okolište 1: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien (Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, Bonn, 2013.

одиграо и у неолитском периоду.⁶ Локалитет Дреновац, истраживан од стране С. Перића, додуше нешто северније, најближи је интензивније истражен локалитет на поменутој комуникацији, који у погледу стратиграфије неолитских слојева представља најближу аналогију локалитету Свињаричка чука.⁷

Нова теренска истраживања Лесковачке котлине

Теренска истраживања Лесковачке котлине иницирана су након студије спроведене од стране аустријско-српског тима стручњака. Студија је озваничена и реализована 2017. године у оквиру заједничког пројекта истраживачке сарадње између ОРЕА института Аустријске Академије наука (Б. Хорејш), Археолошког института у Београду (А. Булатовић) и Народног музеја у Лесковцу, под називом Пуста Река. У фокусу пројекта налази се питање првог трајног насељавања неолитских заједница у области Лесковачке котлине која заузима површину од око 16.000 km². Други битан аспект истраживања представља развој пејзажа и утилизација природне средине кроз праисторију, са посебним освртом на промене које су се одиграле у периоду од неолита до бронзаног доба.⁸

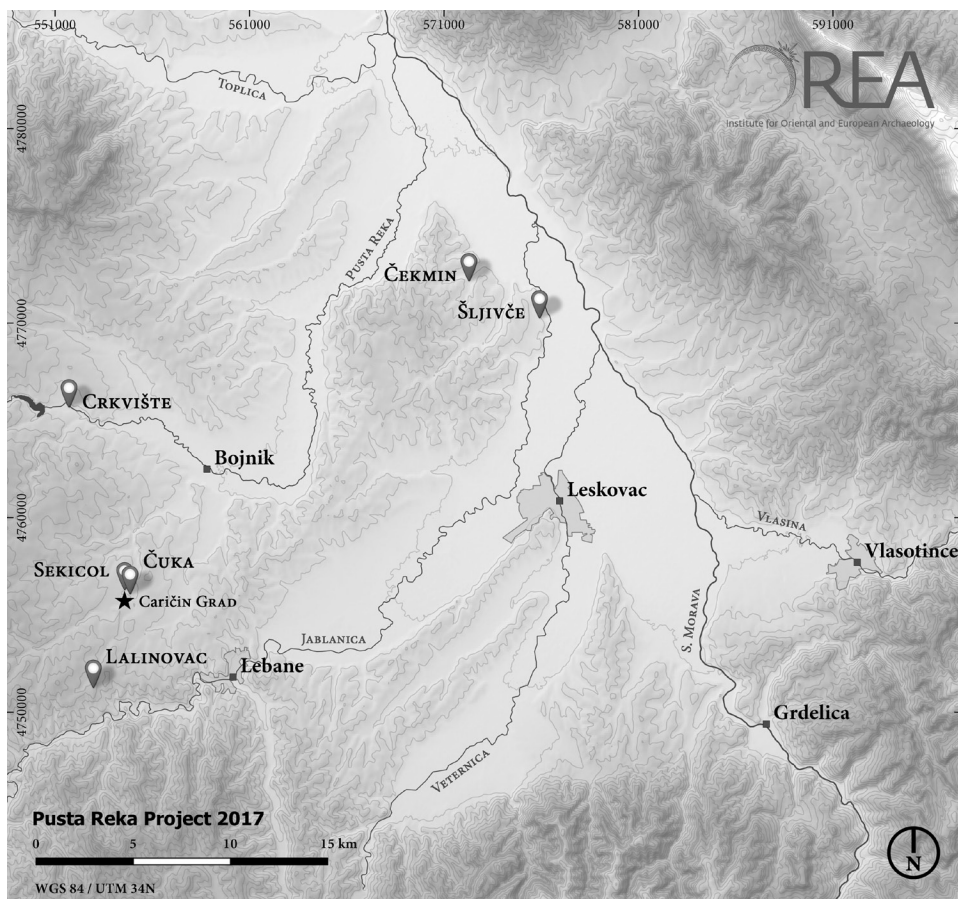
Прва систематска рекогносцирања, која су пружила нове податке о праисторији поменуте области и донела први увид у пејзаж и одлике природне средине, реализована су 2017. године. Екстензивна и интензивна археолошка рекогносцирања послужила су као солидна основа за геофизичка снимања и пробна стратиграфска бушења. Након тога, уследиле су ГИС анализе, затим обрада покретних налаза и радиокарбонско датовање узорака који су добијени пробним бушењем. Од укупно 20 убицираних и рекогносцираних праисторијских локалитета, на најмање пет откривени су остаци материјалне културе из раног и средњег неолита (Сл. 1).⁹ Локалитет

⁶ Krauß, R., Floss, H. 2016, *Southeast Europe before Neolithisation*. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres SFB 1070 "RessourcenKulturen" Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014, Tübingen, 2016; Gurova, M., Bonsall, C., Lithic studies: an alternative approach to Neolithization, *Be-JA, Bulgarian e-Journal of Archaeology* 4, 2014, 107–135.

⁷ Срдачно се захваљујемо колеги Славиши Перићу на стручној експертизи о налазима старчевачке културе приликом посете у Лебану 2018. године.

⁸ Ранија истраживања ширег подручја објављена су у: Гарашанин М., Ивановић В., *Праисторија Лесковачког краја*, Лесковац, 1958; Булатовић А., Јовић С., *Лесковац – Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд – Лесковац, 2010.

⁹ Horejs, B., Bulatović, A., Meyer, C., Milić, B., Schneider, S., Schöffel, M., Stevanović, V., Prehistoric Landscapes of the Pusta Reka Region (Leskovac). New investigations along the southern Morava River, *Гласник Српског археолошког друштва* 34, 2018, 23–51.

Сл. 1 - Локалитети обухваћени рекогносцирањем, геофизичким снимањем, односно пробним стратиграфским бушењима

Fig. 1 - Sites covered by archaeological survey, geophysical prospection and stratigraphic drilling.

Свињаричка чука, на коме су приликом рекогносцирања откривени трагови насељавања из периода старчевачке културе и каснијих праисторијских периода, одабран је за реализацију систематски археолошких истраживања. Стручна обрада покретних налаза, која је реализована у пролеће 2019. године у Народном музеју у Лесковцу, пружила је додатне податке о самом локалитету.¹⁰

¹⁰ Поред тога, први резултати истраживања камених сировина у лесковачкој котлини објављени су у: Brandl, M., Hauzenberger, C., Geochemical Sourcing of Lithic Raw Materials from Secondary Deposits in South Serbia: Implications for Early Neolithic Resource Management Strategies, *Archaeologia Austriaca* 102, 2018, 55–70.

Археолошка истраживања локалитета Свињаричка чука у 2018. години

Прва археолошка истраживања на локалитету Свињаричка чука аустријско-српски тим реализовао је у периоду између 20. августа и 21. септембра 2018. године. Локалитет је одабран за археолошка истраживања на основу резултата мултидисциплинарног рекогносцирања 2017. године, која су укључивала геофизичка снимања, стратиграфска бушења, радиокарбонско датовање, ГИС анализе и површинско сакупљање налаза. У првој истраживачкој кампањи отворене су две археолошке сонде.

Обе сонде постављене су североисточно од локалитета Царичин град, на обронцима брда који постепено прелазе у речну терасу Свињаричке реке.¹¹ Димензије северне сонде (N1) износе 10 x 20 m, док је јужна сонда (S1) димензија 10 x 15 m. У обе сонде постављена је квадратна мрежа, са димензијама квадрата од 5 x 5 m. Током прве кампање након уклањања хумуса, на целокупној површини сонди истраживани су квадрати R27–R28 у сонди N1 (површине 50 m²), као и квадрати S22–T22 (површине 50 m²) у сонди S1. Стратиграфска слика у обе истраживане сонде потврдила је геоархеолошке резултате С. Шнајдера (*St. Schneider*) и М. Шофел (*M. Schöffel*), који су указивали на уздизање флувијалног седимента од југа-југоистока према северу-северозападу.¹²

Сонда N1: Остаци објекта из позног бронзаног доба

У сонди N1 откривени су остаци објекта у виду агломерације бројних фрагмената керамике и других покретних налаза из позног бронзаног доба, односно брњичке културне групе. Тај објекат (SU 1003) заузимао је површину од око 13 m² (Сл. 2), а садржавао је керамику која је према стилско-типолошким карактеристикама опредељена у брњичку културну групу. Према тим керамичким налазима, као и налазима из културних слојева у обе сонде може се закључити да је реч о регионалној варијанти брњичке групе, која подразумева типичне елементе те групе (дршке са лепезасто проширеним врхом, посуде са прстенасто профилисано унутрашњом ивицом обода и др.), али и елементе карактеристичне само за поједине локалитете ове групе, као што су орнаменти у виду тачкастог убадања у комбинацији са урезаним линијама, испуњеним белом инкрустацијом.¹³ У културним

¹¹ Детаљније о рекогносцирању током 2017. године у Norejs *et al.* 2018.

¹² Norejs *et al.* 2018, 41–44.

¹³ Булатовић, А., Станковски, Ј., *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*, Београд – Куманово, 2012, Т. XV.

Сл. 2 - Штулац, Локалитет Свињаричка чука, сонда N1, објекат 1003 са остацима насеља из позног бронзаног доба.

Fig. 2 - Štulac, site of Svinjarička čuka, Trench N1, feature 1003 with the remains of Late Bronze Age settlement.

слојевима у обе сонде, мада са нејасно стратиграфски утврђеном ситуацијом констатована је и керамика са елементима средњег бронзаног доба, као

што су пехари оштрије профилације са лезасто профилисаним отвором, а у највишим културним слојевима, непосредно испод хумуса, као и у једној јами у сонди S1 евидентирани су налази из раног гвозденог доба. У културном слоју испод објекта SU 1003 из позног бронзаног доба нађена је антропоморфна фигурина која се може одредити у средње или позно бронзано доба (Сл. 3).

Сл. 3 - Антропоморфна фигурина из средњег или позног бронзаног доба са локалитета Свињаричка чука.

Fig. 3 –Middle or Late Bronze age anthropomorphic figurine from the site of Svinjarička Čuka.

Сонда S1: Структуре старчевачке културе

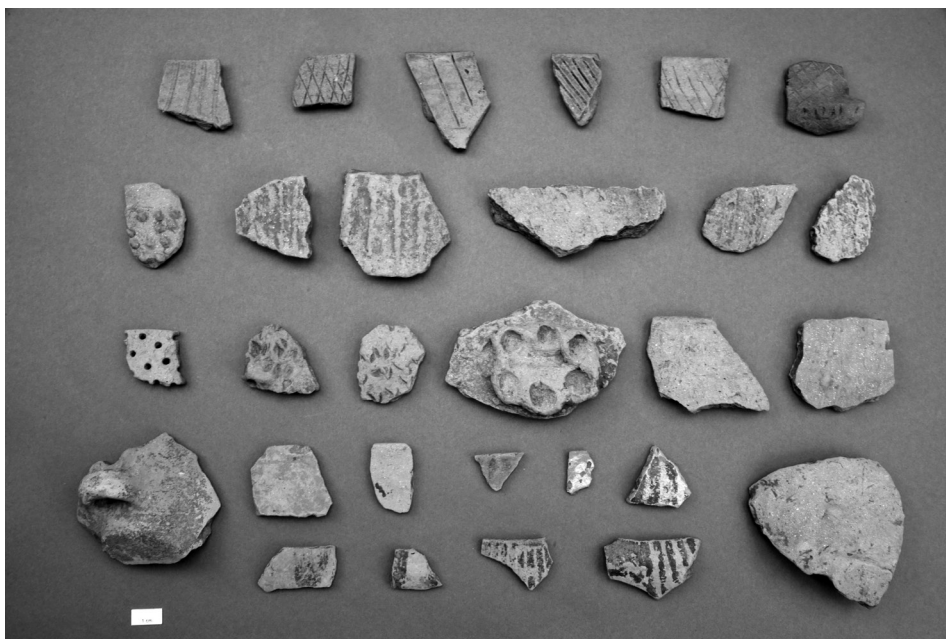
Сонда S1 истраживана је оквиру два квадрата (S22–T22) чија је укупна површина износила 50 m². У горњим слојевима откривен је мешани покретни материјал из неолита, енеолита, позног бронзаног и старијег гвозденог доба. Први слој за који се може сматрати да није стратиграфски поремећен, у коме су откривени остаци старчевачких структура налази се на релативној дубини од око 1,1 m у односу на садашњи ниво површине (Сл. 4). Моћан слој тамномрке глиновите земље покривао је могуће остатке

Сл. 4 - Остаци објекта из позне старчевачке културе у сонди S1.

Fig. 4 - Remains of the late Starčevo structure in Trench S1.

неолитских објеката. Могуће остатке стамбених објеката представљају неколико већих плочастих каменова који су регистровани у зони коју су сачињавали груменови гореле земље и лепа, као и мања јама непосредно поред. У слојевима глиновите земље откривени су уломци керамике и други покретни налази, камени жрвњеви, алатке од кости и предмети од окресаног камена карактеристични за старчевачку културу. Из слојева изнад објекта, као и у самој испуни објекта, откривени су бројни уломци керамике, животињске кости, комади гореле земље и лепа, остаци гаражи и облаци. У току овогодишњих истраживања није достигнуто дно претпостављеног неолитског објекта, те су неопходна даља ископавања већег обима. И поред

Сл. 5 - Фрагменти посуда из старчевачке културе са локалитета Свињаричка чука.

Fig. 5 - Fragments of Starcevo culture pottery from the site of Svinjarička čuka.

тога, покретни налази из слојева који су покривали објекат допуштају неке опште закључке (Сл. 5). Керамички инвентар садржи неке стилско-типолошке карактеристике старчевачке културе, које се радије могу довести у везу са средњим, него са раним неолитом. У питању је керамика са црвеном превлаком (слипом), затим керамика украшена организованим барботином, као и неукрашена керамика, односно керамика украшена урезаним линијама и *impresso* техником. Иако је бојена керамика малобројна у односу на осталу керамику, запажено је да су откривени уломци украшени махом сликањем црном бојом на црвеној подлози и мрком бојом на светлијој подлози. Од керамичких форми честе си плиће или дубље зделе S профилације, као и зделе оштрије профилације и цилиндрични лонци. Релативно добро стање очуваности археолошког материјала, као и карактеристике истог, указују на могуће постојање већих објеката према северу, западу и истоку. До сада истражени остаци наводе на могућност постојања стамбених објеката старчевачке културе, те пружају добар основ за будућа истраживања.

Захвалнице

Користимо прилику да се захвалимо Огњену Младеновићу за превод делова текста са енглеског на српски језик, затим Народном музеју у Лесковцу на свесредној помоћи током истраживања и анализа, пројекту NEOTECH Austrian Science Fund, Innovation Fund AAS Visualising the

Unknown Balkans project, археолошком тиму који је обавио ископавања и анализе, као и локалним радницима који су радили на ископавањима локалитета.

Библиографија

Bailey D. W., *Balkan prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, London, 2000.

Bánffy, E., Tracing the beginning of sedentary life in the Carpathian Basin, in: D. Hofmann, J. Smyth (eds.), *Tracking the Neolithic house in Europe. Sedentism, architecture and practice*, New York, 2013, 117–150.

Bogdanović, M., Proto-Starčevo Culture and Early Neolithic in the Struma Valley, in: H Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus 27.09-01.10.2004, Sofia, 2007, 201–208.

Brandl, M., Hauzenberger, C., Geochemical Sourcing of Lithic Raw Materials from Secondary Deposits in South Serbia: Implications for Early Neolithic Resource Management Strategies, *Archaeologia Austriaca 102*, 2018, 55–70.

Булатовић А., Јовић С., *Лесковац – Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд – Лесковац, 2010.

Булатовић, А., Станковски, Ј., *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*, Београд-Куманово, 2012.

Garašanin, M., *Centralnobalkanska zona, Praistorija Jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo, 1979, 79–212.

Gurova, M., Bonsall, C. 2014, Lithic studies: an alternative approach to Neolithization, *Be-JA, Bulgarian e-Journal of Archaeology 4*, 107–135.

Krauß, R., Floss, H. 2016, *Southeast Europe before Neolithisation*. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres SFB 1070 “RessourcenKulturen” Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014, Tübingen, 2016.

Manson, J. L., Approaches to Starčevo culture chronology, in: C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović (Eds.), *The Iron Gates in Prehistory. New Perspectives*, BAR International Series 1893, Oxford, 2008, 89–101.

Milojčić, V., *Körös-Starčevo-Vinča*, Mainz, 1950.

Müller, J., Rassmann, K., Hofmann, R. (eds.), *Okolište I: Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien (Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, Bonn, 2013.

Nikolov, V. 2007, Problems of the early stages of the Neolithization in the southeast Balkans, in: M Spataro, P. Biagi (eds.), *A short walk through*

the Balkans: the first farmers of the Carpathian Basin and adjacent regions, Quaderno 12, 2007, 183–188.

Pavúk, J., 2016, Das balkanische Neolithikum als autonome Kultureinheit, in: Ü, Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal VII, Anatolia and neighbours 10.000 years ago*, Volume in honour of Mehmet Özdoğan, Bochum, 233–254.

Perić, S. Die kulturelle Charakter und die Chronologie der Starčevo-Elemente im Neolithikum der westlichen Balkanregionen, *Starinar LI*, 2001, 9–39.

Srejović, D., The roots of the Lepenski Vir culture. *Archaeologia Jugoslavica* 10, 1969, 13–21.

Theocharis, D. R., *Neolithic Greece*, Athens, 1973.

Hänsel, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* PAS 1, Berlin, 1982.

Horejs, B., Bulatović, A., Meyer, C., Milić, B., Schneider, S., Schöffel, M., Stevanović, V., Prehistoric Landscapes of the Pusta Reka Region (Leskovac). New investigations along the southern Morava River, *Гласник Српског археолошког друштва* 34, 2018, 23–51.

Childe, V. G., *The Dawn of European Civilization*. Sixth Edition, London, 1957.

Summary

Barbara Horejs

Aleksandar Bulatović

FIRST RESULTS OF THE EXCAVATIONS AT SVINJARIČKA ČUKA, LEBANE

The new prehistoric site Svinjarička Čuka is located on a flat river terrace northeast of Caričin Grad. First excavations by an Austrian-Serbian team demonstrate the potential of the Svinjarička Čuka for further archaeological and scientific investigations in the future. The excavated archaeological remains in two trenches revealed domestic structures dating to the Early to Middle Neolithic and to the Late Bronze Age periods. Preliminary results of the material studies let us assume a definition of the communities as related with the Starčevo horizon in 6th millennium and the Brnjica group in 15th-13th century BC.

МА Ненад Радуловић
докторанд, историчар
Филозофски факултет Ниш

УДК 821.124.09-94
904.72”652”(497.11)
930.85(497.11)

ГРАДОВИ У ПРОКОПИЈЕВИМ ДЕЛИМА НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ¹

Апстракт: Градитељска делатност цара Јустинијана I забележена је у Прокопијевом спису *О грађевинама*. У раду се наводе градови и утврђења која писац бележи и настоји се да се пронађе њихова географска убикација. Испитивањем археолошких остатака и коришћењем других писаних извора, поједина утврђења су идентификована. Већина њих су и даље непозната.

Кључне речи: Прокопије, О грађевинама, Јустинијан I, Јустинијана Прима, Медијана, Ремизијана, градови, утврђења

Прокопије из Цезареје, главни историчар Јустинијанове владавине (527–565) и важан сведок завршетка једне епохе Ромејског царства и почетка успостављања њене хеленизоване верзије хришћанских основа, представља незаобилазно име у проучавању европске и балканске историје VI века. Блискост владајућем цару и позиција секретара војсковође Велизара омогућиле су му да пропутује Средоземљем и да заједно са војним успесима и неуспесима царске војске понесе и битна сведочанства о земљама и градовима које је обишао.² Најзначајније дело које је оставио иза себе је *Историја ратова (De bellis)*. Састављено је у осам књига и подељено је према ратовима које је војсковођа Велизар, главни јунак овог дела, водио (*Bellum Persicum, Bellum Vandalicum, Bellum Gothicum*).³ Прокопијев начин

¹ Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Ниш и Понишвље у антици и средњем веку* (бр. 0–17–18) који се реализује у оквиру Огранка САНУ у Нишу.

² О животу и раду Прокопија в. *Prokopios of Caesarea*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York–Oxford 1991, 1732; Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, ур. Д. Мојовић, Београд 2004, 14–20 (Радивој Радић), (у даљем тексту Прокопије из Цезареје); Прокопије, *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 17–21 (у даљем тексту Прокопије, *ВИИИЈ I*).

³ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 17.

приступа писању *Историје ратова* са обиљем података не искључиво војне (политичке) историје већ и етнографије, демографије и културе позноантичког (рановизантијског) света, чини дело правом енциклопедијом свог времена. Са постављеним циљем у уводу своје прве књиге – да ће тежити истини – аутор себе жели да представи као непристрасног писца и сведока догађаја о којима говори, на шта га је његово образовање и висок положај у друштву и обавезивао. Прослављајући владавину цара Јустинијана, са ретким моментима критике изнетих на рачун цара и његове супруге, дело је Прокопију донело признање и публице и двора.⁴

С друге стране, донело му је и грижу савести и навело га да састави ново дело, тајну допуну претходног, под именом *Тајна историја* (*Historia arcana*). Спис је објављен тек након смрти и цара и писца, а у самом уводу аутор наговештава да ће писати о ономе што није смео да каже у *Историји ратова*. Отворено критикујући владавину Јустинијана I, његово неразумно трошење државног новца, вођење непотребних ратова и непоштовање закона које је сам доносио, Прокопије истиче изузетно тежак положај свих поданика царства.⁵ Тешких речи није поштедео ни свог надређеног шефа, војсковођу Велизара, приказујући лик једног слабашног и неодлучног човека, у потпуној супротности са особинама какве приличе главном војсковођи ромејских јединица. Посебну мржњу у свом делу писац је исказао према супругама цара Јустинијана и Велизара, царици Теодори, односно Антонини, говорећи о њиховом ниском пореклу, одсуству сваког морала у понашању, али и изразите способности да се наметну својим мужевима. Дело је писано из изразите љутње и беса и представља неку врсту приватног дневника, где је писац могао да напише све што му је било на души.

Последње Прокопијево дело носи назив *О грађевинама* (*De aedificis*) и написано је у шест књига. У делу се наводи шта је све изграђено између 530. године и 552. године, тј. у периоду Јустинијанове владавине.⁶ Спис има панегирички карактер без јасно видљивог разлога његовог настанка, и у потпуној је супротности са *Тајном историјом*. Посебна важност овог дела је у обиљу података из географије и историје области које описује, као и у навођењу имена градова и утврђења који су подигнути или обновљени захваљујући Јустинијану са, не толико прецизном, географском убикацијом. Четврта књига описује обнову и изградњу у Илирику где се наводе и локалитети на територији данашње јужне Србије.⁷

⁴ Исто, 18; Прокопије из Цезареје, 15–16.

⁵ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 18–19.

⁶ Детаљније в. Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, London and New York 2005, 83–112.

⁷ Procopius. *On Buildings*, ed. H. B. Dewing–G. Downey, Cambridge 1940, IV 1–11 (у даљем тексту Procopius, IV)

Од градова који се могу прецизније убицирати на територији данашње јужне Србије Прокопије у својим делима помиње Улпијану (Јустинијану Секунду), Наисуполис или Наисос, Румисијану и Јустинијану Приму.⁸ За Улпијану наводи да је стари град и да се налази у Дарданији. Око града је постојао бедем, непоуздан и неупотребљив који је порушен, а насеље је обновљено и у њему подигнуто пуно грађевина. Улпијана (данашњи Липљан) понела је име Јустинијана Секунда.⁹

Наисуполис (Наисос) Прокопије помиње у више наврата. Први пут у *Историји ратова (Bellum Gothicum)*, када износи податак да су словенска племена прешла преко Дунава и да су доспела у околину Наисоса¹⁰ О истом граду пише и у делу *О грађевинама* када говори о оштећеним зидинама и новим бедемима које је Јустинијан подигао.¹¹ Познато је да је Наисос тешко пострадао у налету Хуна 441. године. О томе сведочи дипломата Приск, који је посетио овај град седам година након његовог разарања, где бележи да је град сасвим опустео: „Кад смо стиги до Ниша, нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља. У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.“¹²

О насељу Румисијани постоје подаци и у Поинтгеровој карти (*Tabula Peutingeriana*) где је наведено да је удаљен 24 миље од Наисуса, или 28 миља како је забележено у Итенераријум Хјеросолимитантум (*Itinerarium Hierosolymitanum*), или 25 миља по Антониновом итинерару (*Antoni Augusti itineraria provinciarum et maritimum*).¹³ Град се налазио на путу од Наисуса до Сердике и важио је за богати рударски центар.

Посебна пажња посвећена је подизању новог градског насеља, Јустинијане Приме. Прокопије бележи да је град подигнут поред царевог родног села, Таурисијума¹⁴ Наводи се и да је изграђен водовод за потребе града, подигнути храмови, тргови, чесме, улице, купатила и продавнице.¹⁵ Јустинијана Прима је постала и архиепископско средиште Илирика, за шта постоји и потврда у Новели цара Јустинијана, издатој издатој 14. априла

⁸ Procopius, IV 1, 19–32.

⁹ Procopius, IV 1, 28–30.

¹⁰ Прокопије, *ВИИИЈЛ*, 45.

¹¹ Procopius, IV 1, 31.

¹² Приск, *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 13.

¹³ Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Београд 2007, 75.

¹⁴ Procopius, IV 1, 17.

¹⁵ Procopius, IV 1, 19–27.

535. године (*Novella XI*)¹⁶ Упућена је архиепископу Јустинијане Приме, под именом *Catellianus*, са наведеним територијама под јурисдикцијом новог црквеног центра. Царском новелом издатом 18. марта 545. године (*Novella CXXXI*), граду је потврђено место архиепископског центра са нешто измењеним територијама под његовом управом.¹⁷ Нажалост, и поред свих података наведених за Јустинијану Приму, тачна убикација града не постоји. Прокопијеве речи да се налази „негде у покрајини европских Дарданаца“, поред села Таурисијума, у близини кастела Бедријане, није од веће помоћи.¹⁸ Аутор доста уопштено говори о изгледу подигнутог града, без детаљнијег описа. Врло је вероватно да се Јустинијана Прима налазила на месту археолошког локалитета Царичин град, на територији општине Лебане. Истраживања су показала да је град подигнут у VI веку, ван главних путева и без трагова живота из ранијег периода. Судећи по археолошким остацима, величини градског насеља, положају који заузима, изграђеном водоводу, уређеној канализационој мрежи, можемо са великом вероватноћом претпоставити да је у питању царска задужбина названа по имену свог владара.¹⁹

За кастел Бедријану и кастел Таурисијум, утврђено родно село цара Јустинијана, тешко је дати било какву географску убикацију. Локалитет Кулина у селу Балајнацу, са налазом монументалне бронзане главе царице Еуфемije, супруге цара Јустина (518–527), или локалитет Кале код села Злате у Пустој Реци, са остацима утврђеног насеља, подигнутом браном, пронађеном рановизантијском керамиком, као и малом удаљености од Царичиног града, представљају могуће кандидате за идентификацију са Бедријаном.²⁰ Но, локалитет Кале поред села Берговине може се донекле довести у везу са Таурисиумом, а близина два истоимена налазишта (Злата–Берговина), око 7 km, поклапа се са речима самог Прокопија о близини Бедријане и Таурисијума.²¹

Поред поменутих градова, Прокопије наводи и још нека насеља за које постоје само уопштене географске одреднице, попут Јустинополиса,

¹⁶ The Novels of Justinian, *The Civil Law XVI*, ed. S. P. Scott, **Cincinnati, 1932**, XI (у даљем тексту *The Novels of Justinian*)

¹⁷ The Novels of Justinian, CXXXI.

¹⁸ Procopius, IV 1, 17–19.

¹⁹ Детаљније в. Михаило Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији*, Београд 2015, 190–228.

²⁰ Владислав Поповић, „Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане“, *Глас 360 САНУ, одељење историјских наука*, књ. 7, Београд 1990, 82–84; М. Милинковић, *н. д.*, 236–248; Прокопије помиње Бедријану и у *Тајној историји*, када наводи да је млади сељак Јустин, будући цар, родом из Бедријане, в. Прокопије из Цезареје, 44.

²¹ М. Милинковић, *н. д.*, 228–236.

Кратискаре и Куимедабе.²² За Јустинополис писац тврди да се налази у близини Јустинијане Секунде, и да је подигнут као потпуно нова варош. Једино што можемо претпоставити је да се град налазио на територији данашње Србије. За Кратискару и Куимедабу се истиче да се налазе између Сардике, Наисуполиса, Германије и Пауталије.²³ Пошто је за Германију извесно да је то данашња Сапаревска бања код Дубнице (Бугарска), а Пауталија град Ћустендил (Бугарска), ови непознати градови могли би да се налазе негде у југоисточном делу Србије, на граници са Бугарском.²⁴

Уз навођење имена обновљених и новоподигнутих градова, Прокопије даје и списак кастела које је Јустинијан изградио или обновио. Набраја их или у оквиру провинција (попут Дарданије), или у околини градова („ремисијанска област“). Тако у околини Наисоса наводи као нове следеће тврђаве: Калбентиа, Фаранорес, Странбаста, Алданес, Барахтестес, Сарматес, Арсена, Браркедон, Ерариа, Беркадион, Сабинирибес, Тимиана, Кандилар, Арсатза, Бикулеа, Кастелион, Грофес, Гаркес, Пистес, Дусманес, Братзиста, Холодорис, Касиа, Грандетон, Урбриана, Ногето, Гурдикон, Лаутзонес, Дулиарес, Медиана, Тиункона, Кастелион.²⁵ Писац бележи и обновљене кастеле: Херкула, Мутзианикастелон, Бурдопес, Калис, Миларека, Дедбера, Хесдупара.²⁶ Само мали број од наведених утврђења су познати из других извора и могу се са великом поузданошћу убицирати.

За кастел Сарматес, према Итенераријуму Хјеросолимитантуму, знамо да се налазио на 12 миља од Хореум Маргија (Ћуприја), што може бити село Горње Видово.²⁷ Локалитет кастела Дусманес је познат на основу Поинтгерове карте и налазио се на 17 миља од Хореум Маргија, на путу према Наисусу, данашњи Брачин.²⁸ Сасвим је изванредан положај Медијане, која се као насеље са вилама удаљеног три миље од Наисуса помиње први пут код Амијана Марцелина, историчара друге половине IV века. Насеље је подигнуто почетком IV века, и служило је за смештај владара и његове пратње приликом посете Наисусу. Хунска најезда 441. године, уништила је и Медијану. Јустинијановим градитељством обновљено је утврђење на Медијани, али не и насеље.²⁹

Кастел Херкула (*Ad Herculem*) према Поинтгеровој карти се налази 14 миља јужно од Наисуса, на путу према Улпијани. Данас је то локалитет

²² Procopius, IV 1, 30–32.

²³ Исто.

²⁴ За претпоставку да се Куимедаба може поистоветити са Пиротом, в. Коста Н. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 12.

²⁵ Procopius, IV 4, 3.

²⁶ Исто.

²⁷ М. Милинковић, *н. д.*, 72–73.

²⁸ Исто, 73.

²⁹ Ирена Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017, 127–162 (с прегледом старије литературе).

Главшинска чука покрај села Житорађе, на левој обали Топлице.³⁰ Остале кастеле није могуће прецизније убицирати. Међутим, на основу познатих наведених локалитета утврђења и редоследа навођења свих тврђава код Прокопија (правац од севера према југу), можемо закључити да се између границе са територијом Хореум Маргија и кастела Сарматеса налазило пет утврђења, од Сарматеса до Дусманеса тринаест утврђења, између Дусманеса и Медијане девет кастела, од Медијане до Херкула три кастела, и јужно од Херкула до границе територије града према Улпијани и Скупима шест утврђења.³¹

Предложени распоред кастела одговара конфигурацији терена, где се на брдовитом и тешко проходном терену северно од Наисуса налази њихов већи број (између Сарматеса и Дусманеса тринаест кастела), док их је у равничарском крају мање, нпр. три кастела на раздаљини око 20 km између Медијане и Херкула, или девет кастела на раздаљини око 60 km, колико износи отприлике траса античког пута између Дусманеса и Медијане.³² Интересантно је и порекло имена наведених утврђења, попут назива Медиана, Тимиана, Урбиана, што представљају изведене речи из личних имена, и вероватно су означавали пољопривредна имања названа према имену власника, вероватно војног лица, ветерана. Занимљиво је и значење имена кастела Тиунконе, које у преводу гласи „Код кривине“, што може бити назив таверне на траси пута.³³

Као посебна област са кастелима се наводи Ремисијана (Румисијана). У околини Ремисијане, Прокопије набраја тридесет кастела: Бритура, Субарас, Лампиуниана, Стронгес, Далматас, Приммиана, Фрерариа, Топера, Томес, Куас, Тзиертзенутзас, Стенес, Аиадаба, Дестреба, Претзуриес, Кумудеба, Деуриас, Лутзоло, Репорденес, Спелунка, Скумбро, Брипаро, Тулкобурго, Лонгиана, Лупофантана, Дардапара, Бурдомина, Гринкиапана, Граикос, Драсимарка.³⁴ За разлику од појединих утврђења из околине Наисоса за које имамо прецизну географску убициратију, ни један од наведених кастела из ремисијанске области се не може са сигурношћу локализовати (кастел Скумбро можда у области планине Риле).³⁵ Међутим, на основу њихових назива, можемо такође претпоставити да су имена носили по тавернама на путу Наисос–Сердика, попут утврђења Субарас, Тзиертзенутиас, Претзурес, Лутзоло, Спелунха, Скумбро, Гракос, или према именима пољопривредних имања као кастели Ламткониана, Припсиана и Лонгиана.³⁶ Кастел Далматас

³⁰ М. Милинковић, *н. д.*, 89.

³¹ Петар Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999, 122.

³² *Исто.*

³³ *Исто.*

³⁴ Procopius, IV 4, 3.

³⁵ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 64 н.147а (Ф. Баришић).

³⁶ П. Петровић, *н. д.*, 109.

је вероватно добио име по досељеницима из Далмације.

На крају, стиче се утисак да је аутор површно писао IV књигу дела *О грађевинама*, вероватно је оставио и недовршену. Изгледа да Прокопије никада није обишао ни Јустинијану Приму, ни друге градове ни кастеле на територији данашње јужне Србије о којима пише, него се искључиво користио списима из државне архиве, мапама и белешкама сведочења очевидаца, што донекле и сам признаје на крају свога дела.³⁷ Једино путем детаљнијих истраживања свих археолошких локалитета на територији јужне Србије, моћи ћемо да убицирамо Прокопијеве „изгубљене“ градове и утврђења. А они су ту, чекају неког „новог“ Прокопија да их пронађе, забележи и саопшти свима нама.

Извори

Византијски извори за историју народа Југославије, I, ур. Георгије Острогорски, Београд 1955.

Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, ур. Драган Мојовић, Београд 2004.

Procopius. *On Buildings*, ed. Henry B. Dewing–Glanville Downey, Cambridge 1940.

The Civil Law, XVI, ed. Samuel P. Scott, **Cincinnati, 1932.**

Литература

Костић Коста Н., *Историја Пирота*, Пирот 1973.

Љубомировић Ирена, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017.

Милинковић Михаило, *Рановизантијска насеља у Србији*, Београд 2015.

Петровић Владимир П., *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Београд 2007.

Петровић Петар, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999.

Поповић Владислав, „Грчки натпис из Царичиног Града и питање убдикације Прве Јустинијане“, *Глас 360 САНУ, одељење историјских наука*, књ. 7, Београд 1990, 53–108.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Cameron Averil, *Procopius and the sixth century*, London and New York 2005.

³⁷ Procopius, VI 7, 18–20.

Summary**Nenad Radulović
CITIES IN WORKS OF PROCOPIUS IN THE SOUTH
OF MODERN SERBIA**

The main source for the reign of Justinian the Great (527–565) is Procopius. This writer, born in Caesarea, wrote three books: *De bellis*, *Historia arcana*, and *De aedificis*. *De aedificis* is important because the Emperor's construction activity in the whole Empire can be overviewed, included in the interior of the Balkans, where the sites are listed in the south of modern Serbia.

However, it is very difficult to locate all cities and fortresses which are mentioned in Procopius papers. For some of them, as *Naisopolis*, *Rumisiana*, *Ulpiana* (cities), or *Sarmates*, *Dusmanes*, *Mediana*, *Ad Herulem* (fortresses), it is known for sure where they were located. For most of them, it is not, for example, cities *Iustinopolis*, *Cratiscara*, or fortresses named *Bedriana*, *Timiana*, *Viculea*, *Tomes*, *Briparo*. The particularly interesting case is *Iustiniana Prima*, the new seat of the archbishop, whose localization is not completely determined, but it is, with high probability, identified with archaeological site Caričin Grad. All in all, only extensive large investigation of all archaeological sites located in the south of modern Serbia will discover other Procopius *lost* cities and fortresses.

Проф. др Ирена Љубомировић,
ванредни професор
Департман за историју
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

УДК 904:72"652"(497.11 Ниш)
930.85(497.11 Ниш)

АНТИЧКО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ НИША*

Апстракт: У раду је начињен покушај да се на једном месту представе културни споменици који сведоче о развоју града Ниша у античком периоду. Такође је указано на положај и значај који је град имао у Римском царству и како су политичко-економске и војне промене које су наступиле са периодом тетрархије утицале на његов развој и подизање значајних објеката који представљају својеврсно сведочанство о животу становника града.

Кључне речи: Наис, Медијана, октогонална палата, епиграфски споменици, гробнице

Када говоримо о културном наслеђу једног града, велика је драгоценост ако се оно може сагледати кроз сва историјска раздобља. Град Ниш је један од градова који се може похвалити али и поносити својом историјом од периода антике све до савременог доба. Културна добра античког Наиса настала су у условима великих промена које су наступиле у граду, а које су условљене успостављањем тетрархијског система власти у Римском царству. Стога је неопходно осврнути се на положај и значај који је град имао у новоуспостављеном провинцијском систему унутар Римске државе.

Новом административном поделом Царства за време цара Диоклецијана (284-305), у новој прерасподели политичке, али и економске превласти развијао се и антички Наисус. Град је заузимао централни положај у римској провинцији Мезији, касније Средоземној Дакији која је повезивала западни део Царства са истоком и утолико је његов значај био већи. Током III и IV века Наисус постаје важан политичко-економски и војнички центар. Био је важна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном

* Рад садржи део резултата насталих радом на пројекту бр. 177015 - *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; Део резултата у раду настао је на пројекту *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)* Департмана за историју Филозофског факултета у Нишу бр. 183/1-16-6-01.

путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. Преко територије града пролазиле су важне копнене саобраћајнице, тако је на истоку водио пут према Сердици, на запад је ишао пут *Naissus–Ulpiana–Lissus*, на југу је преко Ниша водио пут до Скупија, док се на северу протезао пут *Naissus–Viminacium–Singidunum* и на североисток *Naissus–Ratiaria*. Војни и стратешки значај Наисус је задржао током читавог периода тетрархије, као и за време владавине Константина и његових наследника. Крајем III века градови у западном делу Царства ће доживети опадање, да би нека места тада доживела успон јер су цареви у периоду тетрархије мењали своје резиденције. Управо из тог разлога јавила се потреба да се и провинцијски градови што лепше и боље уреде.¹

Од IV века градови се утврђују бедемима и представљају сигуран заклон за становништво градског агера. Број становника у граду нагло се повећава, долази до великих демографских промена, али и до редукције јавних површина. Стварају се многобројна колегиа занатлија, различите офисине и гомила се државна администрација. Градови који нису имали довољно простора били су принуђени да се развијају ван бедема, стварајући предграђа (*suburbium*) која постају основна спона у повезивању села и града и у њима се подижу и јавни објекти. Антички Ниш је на настао на простору данашање нишке Тврђаве, на десној обали Нишаве. Град је захватао површину од двадесетак хектара и, према подацима којима располажемо, тешко је утврдити могући број становника. Ако претпоставимо да је на једном хектару било 10-15 становника, у граду их није живело више од 2000 до 3000. Ипак, бедеми града су онемогућавали да се он шири и због тога су настала приградска насеља, од којих је најзначајније била Медијана.²

Од велике важности за изучавање историје града су епиграфски споменици, њих шездесетак који су пронађени на териотрији града Наиса. На њихов значај указано је још у XIX веку када је у Нишу постављен први лапидаријум на месту некадашње Хункјар-цамије.³ Лапидаријум се и данас налази у нишкој тврђави. Смештен је недалеко од Цамије (Изложбени салон 77), где је изложено четрдесетак римских камених споменика: надгробних стела, саркофага, жртвеника и скулптура. Епиграфски споменици су посебно важни за изучавање историје провинцијских градова за које антички писци нису показивали велико интересовање и нису их посебно сагледавали у својим делима. Натписи су неретко садржали податке који су се могли искристити у топографији или ономастичким истраживањима. Почасни

¹ Ирена Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017, 25-26.

² Гордана Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија III (2015), 160.

³ Душанка Јанковић-Михалцић, „Лапидаријум у Нишу“, *Гласник српског археолошког друштва* 3 (1986), 91.

натписи су пружали податке о личностима у чију част су подигнути, често и о градовима и другима заједницама. На војничким натписима налазили су се подаци о месту одакле је потицао војник или триба којој је припадао. На споменицима из Наиса проналазимо податке и о верским приликама у граду, делатности домаћих радионица итд. Епиграфски материјал је у великој мери допринео расветљавању античке прошлости града Ниша.⁴

Од остатака који су откривени на територији града на подручју данашње нишке Тврђаве поменућемо објекат под сводовима за који је потврђено да је могао бити храм посвећен врховном богу Јупитеру. На јужној страни града, паралелно са поплочаном улицом (правац исток–запад) откривена је тробродна грађевина за коју се претпоставља да је била базилика.⁵ Недалеко од Бали-бегове џамије откривени су остаци улице чији је правац био север–југ и која датира из друге половине V века или с почетка VI века. Најзначајнија грађевина настала на простору града је грађевина са октогоналном просторијом смештена изван градских бедема.⁶ Ова грађевина са мозаичком подовима, чији зидови су били осликани фрескама, а бочне просторије имале и официјелни и приватни карактер, могла је бити намењена боравку истакнутих личности.⁷ Наиме, током својих пролазака, али и дужих задржавања у Наису, римски владари су одседали у посебно саграђеним палатама, резиденцијама неких високих чиновника или у некој од вила које су могле да приме угледне госте. Током путовања цар се није кретао сам, у његовој пратњи је био и персонал који се старао о потребама царске породице, али и службеници за издавање царских рескрипата и других аката. С обзиром на постојање и царских радионица у самом граду, а у којима су израђивани предмети од племенитих метала, постојала је и *fabrica* за израду војне опреме којом је управљао високи службеник *magister officiorum*, важне личности са јавним функцијама су могле да бораве краће или дуже време у Наису. Царски чиновници и магистрати могли су да одседају у грађевини са октогоналном просторијом – вестибулом, смештеној на северној тераси градског бедема, данас изван турских бедема.⁸

⁴ Petar Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol.IV, Beograd (1979);

⁵ П. Петровић, *Naissus задужбина цара Константина у: Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 66.

⁶ П. Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији, Сирмијум-Ромулиана-Наисус*, изд. Д. Срејовић, Галерија Српске академије наука и уметности (1993), 69.

⁷ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града у: Ниш и Византија III (2005), 152.

⁸ П. Петровић, *Naissus задужбина цара Константина у: Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 57-81; П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 20-21; Г. Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 153-154.

Археолошки материјал, начин градње и елементи декорације потврђују да је објекат могао бити изграђен током периода тетрархије и да је коришћен током IV века.⁹ У зиду једне од просторија је пронађен новчић Максимиана Дајера из 309-310, као и новчић из 529. године. Власник ове зграде није познат, али се претпоставља да је предворје служило као дворана за пријем, док су уздужне просторије вероватно биле коришћене за боравак службеника, као и за приватне одаје. Док је поменути грађевина могла више служити као место на коме је владар могао да прима званичнике, објекат који су владари користили и у приватне сврхе свакако је могао бити вила на Медијани. Западни део ове грађевине у дужини од око 30 м остао је неистражен. Екипа Археолошког института, предвођена Надеждом Гавриловић Витас, у сарадњи са колегама из Народног музеја у Нишу и Завода за заштиту споменика културе из Ниша је 2018. године отпочела је нова систематска ископавања, са циљем да дефинише западни зид грађевине и да настави истраживања у простору јужно од главног улаза октогоналне просторије. Најзначајније откриће на том истраживаном делу представљао је слој средњовековних кућа од којих су откривени подови две куће, а које су биле уклопљене у габарите касноантичких зидова грађевине са октогоном. Ове архитектонске налазе пратио је велики број фрагмената средњовековне керамике – углавном посуђе (кухињски лонци) и животињске кости. Откривен је и рановизантијски зид у правцу улаза у октогоналну просторију. Откривени су монументални постаменти испред главног улаза у октогоналну просторију који су носили трем грађевине, а чија луксузна и грандиозна грађа указује на врло луксузан објекат.¹⁰

На основу истраживања у 2018. години, може се закључити да је објекат са октогоном имао три грађевинске фазе: прву, која припада периоду владавине Лицинија и Константина Великог, другу, која се може датовати у период Константинових наследника и трећу фазу, рановизантијску, која припада периоду Јустинијанове обнове Ниша. Те три фазе би подразумевале период живота грађевине са октогоналном просторијом, од IV до VI века н. е., да би живот био настављен и касније током средњег века, о чему сведочи слој средњовековних кућа констатован у сектору 1, а који припада периоду XI-XII века.

Један од најзначајних објеката из античког периода на територији града Ниша је, свакако, царска вила на Медијани. Медијана је, иначе, насеље са вилама и викусом и простирало се на површини од 40 ха.¹¹ Данас је то

⁹ П. Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 68-69.

¹⁰ Захваљујем се др Надежди Гавриловић Витас, вишем научном сараднику Археолошког института у Београду, на достављеним подацима из извештаја са археолошких ископавања у 2018. години.

¹¹ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Ниш (1994).

место идентификовано на простору „Старог водовода“ и села Брзи Брод у правцу исток–запад, северно од некадашње фабрике Електронске индустрије према старој обали Нишаве. Иначе, вила на Медијани, идентификована као Константинова вила, обухвата више објеката и просторних целина: у средишњем делу је резиденцијални комплекс који чине вила са перистилом, терме, пространа дворишта и свечани улаз, затим вила са октогоном, војне бараке и привредне и економске зграде.¹² Вила са перистилом се простирала на површини од 6.000 м². На њеној западној страни су терме приватног карактера, док је на источној страни био мањи нимфеј или триклинијум. Централни део ове грађевине је шестоугаоник у чијем центру је фонтана, такође у облику шестоугаоника. Под у нимфеју је покривен мозаиком са представама цвета лотоса. Око шестоугаоника се налазе мање просторије чији подови су такође покривени мозаицима. Зидови виле са перистилом били су украшени фреско-сликама, док су фрагменти фресака у слојевима рушења у појединим просторијама потврдили да су биле осликане и таванице. Средишњи део виле чинило је пространо двориште са тремом (*peristylum*) у чијем центру је био велики базен (*impluvium*). Из трема се улазило у више просторија, поређаних у два реда на источној и западној страни дворишта, које су биле приближно исте величине и распореда.¹³ Монументална архитектонска градња, фреско и мозаична декорација потврда су да је вила била у служби концепта приказивања Константинове династичке моћи. На простору виле пронађени капители, мермерне плоче са рељефима, мермерне и порфирне скулптуре имају обележја касноантичке царске уметности. Цареви су током својих путовања пролазили и извесно време се задржавали у Сирмијуму (Сремска Митровица) где је такође потврђено постојање царске палате. Током IV века цареви су боравили и у Виминацијуму (Костолац), где су такође откривени остаци резиденције. Стога је потпуно прихватљиво да и у следећем већем месту, Наису, такође постоји објекат у којем би владар са својом породицом и бројном пратњом могао да одседа.¹⁴ Постојала је потреба да на једном месту владар обавља државне послове, али истовремено и борави са својом породицом, што је захтевало државне пријеме, дворане за пријеме и разоноду страних владара и посланика и њихове бројне пратње. Такви објекти су морали бити много већих димензија него што су то биле приватне куће грађана, ма колико они били богати и моћни. Присуство владара и његов боравак на једном месту, ма колико дуго он трајао, значио је пријем молби и жалби, вођење

¹² Милоје Васић, Гордана Милошевић, Надежда Гавриловић Витас, Весна Црноглавац, *Константинова вила у Медијани*, Ниш (2016), 8.

¹³ *Исто*, 13.

¹⁴ Упореди: Gligor M. Samardžić, “On the Roman Villas on the south of province of Dalmatia“, *Зборник радова Филозофског факултета XLVI* (3), Косовска Митровица (2016), 3-10.

правних послова, издавање закона и других државних аката. За обављање ових послова морао је да постоји посебан простор у оквиру палате. Вила на Медијани је одвојена од економског дела насеља, изграђен је монументални прилаз и славолук и све то, као и богата декорација, указује да откривену вилу можемо идентификовати као царску палату.

Када је реч о остацима гробне архитектуре из античког периода, некропола у Јагодин-мали је једна од боље истражених касноантичких некропола на територији Србије.¹⁵ О некрополи у Јагодин-мали и најновијим открићима у дворишту фабрике Бенетон 2012. године објављен је каталог насловљен *Јагодин-мала касноантичка некропола*, чији издавач је Народни музеј у Нишу. Постоји неколико значајних гробница са врло богатим гробним инвентаром, али ја бих на овом месту издвојила ранохришћанску базилику са гробницом код Моста младости у Јагодин-мали откривену још 1933. године.¹⁶ Положај, декорација и налази у базилици са гробном грађевинам указују на то да је реч о јединственој гробљанској цркви на касноантичкој некрополи у Јагодин-мали у Нишу.¹⁷ У гробници је пронађен ранохришћански капител од белог мермера на коме се види крст са венцем околу.¹⁸ Пронађен је и новац Константина (306-337) и Констанција (337-361), на основу чега се закључује да је гробница из средине IV века. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, егзонартекс, испод чијег пода је било прилазано степениште крипте. На западној страни базилике, у средишњем делу нартекса откривен је ранохришћански оловни дечији саркофаг.¹⁹ На њему су представљени симбол крста и мотив трочлане бисте који се понавља пет пута – на свим бочним странама и поклопцу. У науци је вођена дискусија ко би могао бити приказан на саркофагу и постоје два мишљења: према првом, приказани су Константинови наследници – Константин II, Констанс I и Констанције II, али будући да је детаљном аналаизом потврђено да је саркофаг био израђен у периоду између 379. и 408. године – постоји и мишљење да су на саркофагу представљени императори Грацијан II, Валентинијан II и Теодосије I.²⁰ С обзиром на то да је на саркофагу представљена царска тријада, покојник је морао бити

¹⁵ *Јагодин Мала касноантичка некропола* (уредник Славиша Поповић), Ниш 2014.

¹⁶ Адам Оришић – Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Старинар* VIII-IX (1933-1934), 304.

¹⁷ Г. Милошевић, *Материјум и гробљанска базилика у Јагодин-мали у Нишу*, у: Ниш и Византија II (2004), 137.

¹⁸ *Исто*, 135.

¹⁹ Heide i Helmut Buschhausen, *Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš*, *Römishes Österreich 17-18* (1989-1990), Wien 1991, 48.

²⁰ Ivanka Nikolajević, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro*, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, volume II, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve, Aoste 21-28 septembre 1986, Rome 1989, 2446.

неко високог ранга. У дечијем саркофагу је могло бити сахрањено дете из царске куће или царске пратње. Могуће да је царска свита путовала између 385. и 395. године из Константинопоља према Риму. У гробовима око базилике такође су сахрањени покојници високог ранга, на шта указују налази свитка, ципела и скупоценог текстила. Извесно је да упоредо са изградњом мартирејума (средина IV века), у његовој близини формирана некропола привилегованих.

Из касаноантичког периода потиче још једна гробница чији су зидови украшени фрескама.²¹ Гробница је откривена у дворишту Дома деце погинулих бораца у Јагодин-мали. Монограм Христа са апокалиптичним словима алфа и омега, у венцу од палминих грана, који се у Риму јављају од средине IV до средине V века, указује на то да је гробница могла настати у IV веку. На источном зиду ове гробнице могли су бити приказани апостоли Петар и Павле, да би на западном зиду, претпоставља се, биле фигуре мартира или епископа нишког.²² У прилог томе да су на фрескама фигуре Петра и Павла и двојице еванђелиста или мученика сведочи и њихова одећа, коју носе света лица у катакомбама Рима. Један од приказаних ликова у руци држи свитак који означава Свето писмо и имају га само Христос, апостоли и мученици. Једна приказана фигура држи руке склопљене за молитву према Христовом монограму и моли милост за другог, не за себе, јер је она већ у рају са Христом. Молитва је упућена Христу за спасење сахрањених у гробници. По свој прилици, у овој гробници били су сахрањени чланови имућне породице, који су још за живота изградили себи гробницу и украсили је фрескама. Извесно је да су они били хришћани, који су вером у Христа прихватили учење о одласку у рај после смрти. Умрли и сахрањени у гробници почивају у њој заједно са Христом и светима, тј. апостолима и еванђелистима или мартирима.²³

Две поменуте гробнице представљају својеврсни споменик културе касноантичког доба, у време када је хришћанство постало озваничена и прихваћена вера.²⁴ Ипак, пагански елементи нису сасвим ишчезли јер су и ранохришћанска схватања смрти, култа мртвих и загробног живота имала своја упоришта у паганској традицији.²⁵ Јагодинмалска некропола и богати гробни инвентар употпуњују слику о животу становника античког Наиса.

²¹ Лазар Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Старинар* V-VI (1956), 57-58.

²² Исто, 58-60.

²³ Исто, 60.

²⁴ Г. Самарџић, „Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека)“, *Црквене студије* 14, Ниш 2017, 245–247.

²⁵ Љубица Зотовић, „Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену I–IV века“, *Лесковачки зборник* X, Лесковац (1970), 19–24.

Културно наслеђе античког Ниша је веома богато и разноврсно. Захваљујући сачуваним споменицима – објектима, епиграфским натписима, гробницама могуће је сагледати прилике у граду у античком периоду. Културна добра нам потврђују да је антички Ниш био значајан град кроз који су пролазили, али извесно време и боравили римски цареви. То, као и чињеница да је у Нишу рођен император Константин, засигурно му даје епитет царског града.

Литература:

М. Васић, Г. Милошевић, Н. Гавриловић Витас, *Константинова вила у Медијани*, Ниш 2016.

Д. Јанковић-Михалцић, Лапидаријум у Нишу, *Гласник српског археолошког друштва* 3, Београд 1983, 91.

Јагодин Мала касноантичка некропола (уредник Славиша Поповић), Ниш 2014.

И. Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017.

Г. Милошевић, *Матиријум и гробљанска базилика у Јагодин-малу у Нишу*, у: Ниш и Византија II (2004), 121-140.

Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града у: *Ниш и Византија III* (2005), 152.

Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Старинар V-VI* (1956), 53-72.

И. Nikolajević, Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de serbie et du Monténégro, *Actes du XIe Congres International d'Archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, vienne, grenoble, Geneve, aoste 21–28 septembre 1986, Rome (1989), 2441–2462.

А. Оришић –Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Старинар VIII-IX* (1933-1934), 303-310.

Р. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol.IV, Београд 1979.

П. Петровић, Naissus - задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд (1993), 57–81.

П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Ниш (1994).

Г. Samardžić, *On the Roman Villas on the south of province of Dalmatia*, Зборник радова Филозофског факултета XLVI (3), КосовскаМитровица (2016), 3-10.

Г. Самарџић, *Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека)*, Црквене студије Ниш 14, Ниш 2017, 247–257.

Љ. Зотовић, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену I–IV века, *Лесковачки зборник X*, Лесковац (1970), 19–24.

Summary

Irena Ljubomirović THE ANCIENT CULTURAL HERITAGE OF NIŠ

The very important monuments from the ancient period in Niš are epigraphic sources. Epigraphic monuments are of particular importance for studying the history of any Roman city. These provide valuable information on the way of life, customs, religion, government, military and social organization of the ancient world. Funerary inscriptions often contain data that could be used in topography or onomastic research. The importance of epigraphic material was recognized in the XIX century when the first lapidarium was set in Niš on the place of the former Hunkjar-mosque. The contemporary Lapidarium is in the Fortress of Niš as well. It is located near the mosque (Exhibition Hall 77) and contains approximately forty Roman monuments: tombstones, sarcophagi, altars and sculptures. One of the most important objects in ancient Niš was the building with an octagonal space-vestibule, on the north terrace of the town wall, today outside the Ottoman walls. This building with mosaic floors whose walls were painted in frescoes, while the side rooms had the official and private character could be intended for a stay of prominent personalities. On the basis of archaeological finds, methods of construction and decoration (mosaics and frescoes), the building could have been built during the period of the Tetrarchy and was used during IV century. While the aforementioned building could have served as a place where the emperor received officials, the objects which he used for private purposes could have been the villa at Mediana. Archaeological research so far has shown that we can identify the villa at Mediana as residential imperial villa. The remains of the oldest cemetery in Naissus from the ancient period proves that citizens accepted christianity.

Владимир Стевановић,
Владимир Стојановић,
кустоси археолози
Народни музеј у Лесковцу

УДК 902.2(497.11 Бојник)

ИСТРАЖИВАЊЕ КАМЕНИХ СТРУКТУРА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ БОЈНИК

Апстракт: Археолошки подаци о налазиштима на територији Лесковачке котлине варијају, када су у питању поједине области у односу на друге. Темељна истраженост установљених и добро познатих локалитета налазе се насупрот слабо истраженим подручјима у којима се дефинитивно налази потенцијал за откривање нових локалитета. Једно од тих подручја је управо и територија општине Бојник.

Пратећи писане изворе и резултате теренских истраживања старијих од 100 година, археолози Народног музеја у Лесковцу обилазе локалитете који су тешко приступачни и сада већ изнова непознати. Потрага за одређеним бројем камених структура на којима су видљиви остаци људске активности може дефинитивно оповргнути или потврдити постојање раније установљених мегалитских споменика на територији Лесковачке котлине.

Кључне речи: Археолошко рекогносцирање, камене структуре, општина Бојник, мегалитски споменици

Сазнања о археолошким налазиштима на територији Лесковачке котлине, коју покрива Народни музеј у Лесковцу, могу се тумачити двојачко. Територије општина Бојник, Вучје, Лебане и Медвеђа несумњиво су једне од најмање истражених области у читавој котлини, док су околина Лесковца, долина Јужне Мораве и област око Царичиног града релативно добро познати археолозима и другим истраживачима у струци.

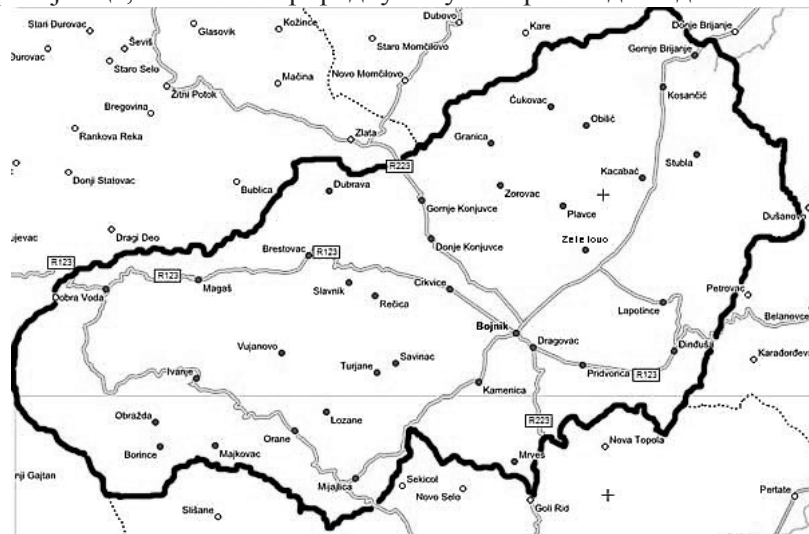
Имајући у виду дефинитивну депопулацију ових општина и њихових удаљених села и раштраних засеока, археолошка рекогносцирања морају бити приоритет установа заштите током наредних година. Уколико се рекогносцирања оваквих области не буду вршила у релативно скоријем временском периоду, прети опасност да одређени локалитети остану неоткривени. Археолошко теренско истраживање се у значајној мери ослања на податке које имају локални мештани, да ли су у питању предања, легенде или једноставна запажања. Такође, основни топоними који су коришћени у старој литератури добијени су захваљујући локалном становништву, и без

прецизних GPS координата, неке локалитете могуће је пронаћи искључиво уз помоћ мештана. Нажалост, депопулација представља снажну претњу да кроз деценију или две, археолози на терену неће имати адекватне смернице на основу којих могу сазнати више података „народске“ природе, а који су од незанемарљивог значаја за теренска истраживања.

1. Мапа са локацијама села Савинац, Вујаново и Лозане

Географски положај и природна конфигурација простора Општине Бојник су специфични. Он се налази ван најзначајнијих магистралних саобраћајница, али чини природну везу северозападног дела Лесковачке

2. Мапа са насељеним местима на територији општине Бојник

котлине са општинама Лесковац, Лебане и Медвеђа. Удаљеност од Лесковца је 21 км, а од Ниша 45 км, повезана је међународним путем Е-75 – коридором 10.

Број насељених места у општини Бојник је 36.

Рекогносцирања археолошких налазишта на територији површине 264 км² коју покрива општина Бојник вршена су 50-их година прошлог века, а резултати су публиковани у „Праисторија лесковачког краја“ М. Гарашанина и В. Ивановића. Од око 36 насеља која припадају општини Бојник, већи део остаје неистражен. Истражено је подручје око 16 насељених места.

Тадашња археолошка рекогносцирања су пружила веома значајне податке и на основу њих је формирана археолошка карта лесковачког краја, међутим остале су многе празнине, посебно везане за подручје које покрива општина Бојник. Делимични резултати ових радова публиковани су 1958. године, а касније су допуњени 1988. године.

У плану и програму Археолошког одсека Народног музеја у Лесковцу је обилазак археолошких локалитета на територији општине Бојник и Вучје, као подухват од изузетног значаја за археологију Лесковачке котлине.

Део плана везаног за рекогносцирање наведених територија је и обилазак локалитета на којима су регистровани мегалитски споменици током неких од најранијих археолошких рекогносцирања у лесковачком крају. Први рад на поменутој тему, на територији лесковачког краја објављен је 1909. године, када је С. Тројановић објавио рад који се односи на мегалитску културу на територији лесковачке регије у Зборнику антропологије у Бечу.¹ Мегалитски споменици у лесковачком крају, објављивање материјала, документације и њихово ближе представљање широј јавности је у значајној мери скренуло пажњу на локални значај праисторијске археологије.²

Касније, на важност мегалита у нашем крају скреће пажњу М. Гарашанин 1951.³ и 1958. године у својим публикацијама.⁴ Од тада није посвећивана озбиљнија пажња овим налазима.

Мегалити су праисторијски споменици које чине масивни камени блокови. Њихово име се састоји од грчких речи *мегас* – велики и *литос* – камен. Оваква врста споменика је у најчешћем случају део сакралних конструкција или монументалних гробница. Иако постоји феномен који се назива мегалитска култура, мегалити се не везују за одређене епохе нити за поједине територије. Постоје више различитих варијанти мегалитских споменика. Порекло, развој и ширење мегалитских конструкција још увек

¹ S. Trojanović, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXIX* (1909.)

² М. Гарашанин, В. Ивановић, *Праисторија Лесковачког краја*, Народни музеј Лесковац 1958, стр. 35-47.

³ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

⁴ М. Гарашанин, В. Ивановић, *Праисторија Лесковачког краја*, Народни музеј Лесковац 1958, стр. 35-47.

није јасно дефинисано. У народу се оваква врста споменика често повезује са дивовским лежајевима или гробовима. Неки од најпознатијих мегалита на свету су Стоунхенџ у Енглеској, Карнак у Француској, као и системи мегалита на Малти, Корзици, Сардинији итд. Два најраспрострањенија облика мегалита, који долазе у више облика и категорија су менхири и долмени. Менхири су усамљени вертикално постављени монолити, некада могу бити постављени и у паралелним редовима. Долмени су заправо гробнице од камена које су конструисане на различите начине. Њихова хронологија варира од територије до територије, али се временски распон простире од млађег неолита па све до средњег бронзаног доба у Европи.⁵

Приликом обиласка терена, посебна пажња је усмерена према стенама на којима су видљиви трагови људских активности. Овакве стене се називају петроглифи. Они могу настати дуборезом, гравирањем или гребанњем по површини стена, да би се добила обрада камених форми. Петроглифа има на целој планети, од Европе и Азије до Северне и Јужне Америке, а најчешће су повезани са праисторијским културама. Многи петроглифи настали су у неолиту или још раније, у палеолиту, пре 10.000 до 12.000 година. Петроглифе пре око 7000–9000 година постепено замењује систем писања као што је пиктограм или идеограм.

Може се закључити да је од изузетног значаја за културно наслеђе, археологију, али и туризам лесковачког краја, обилазак локалитета на којима су идентификовани мегалитски споменици, њихово адекватно идентификовање, документовање, конзервација и презентовање широј јавности.

Кустоси-археолози Народног музеја у Лесковцу Владимир Стевановић и Владимир Стојановић су 24–25. маја 2018. године, по одобрењу захтева за обилазак локалитета на којима су идентификоване, у старијој литератури, тзв. мегалитске структуре, односно споменици, посетили три села: Савинац, Вујаново и Лозане.

Савинац

Савинац је насеље у Србији у општини Бојник у Јабланичком округу. Према увиду у попис становништва из 2011. године, у селу Савинац било је 38 становника. Простире се на горњем делу ниже дилувијалне терасе, која има облик троугла. Основица овог троугла налази се под планином Радан и Петровом гором, врх изнад Бојника а стране му чине токови Пусте реке са Оранском реком и њеним притокама. Село је засељено на преседлини, на око једну четвртину целокупне ове терасе, почев од истока, ближе Каменици. Село припада збијеном типу села и садржи широки сокак који се простире правцем исток–запад. Атар села се налази на укупној површини од 250 хектара.⁶

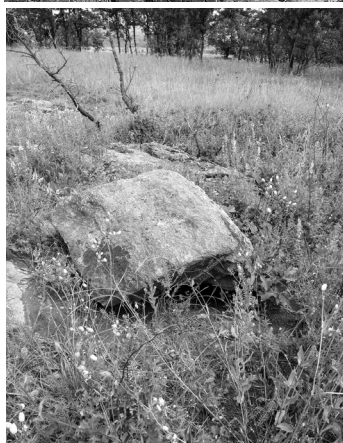
⁵ Група аутора, *Археолошки лексикон*, Београд 1997., 642-643.

⁶ Јован Б. Јовановић, *Пуста река, Лесковац* 1976., стр. 95

Обилазак села Савинац, у коме је С. Тројановић 1909. године идентификовао мегалитски споменик са 26 удубљења, без икаквих даљих објашњења, извршен је 24. маја 2018. године. О овом локалитету је 1951. године писао археолог М. Гарашанин, наводећи податке које је записао С. Тројановић.⁷

По доласку у село, након консултације са мештанима, упућени смо на локалитет коју мештани зову Маркова стена. По легенди, Краљевић Марко је утиснуо своју руку у стену приликом силаска са коња. Након тога, упутили смо се у северни део села како бисмо истражили терен. У овом делу села пронашли смо већи број стена великих димензија, које би могле бити део структура које се наводе у извештајима С. Тројановића.

Три стене се налазе у непосредној близини најсевернијег насељеног дела села, док се други део стена, око 6-7, могуће и више, налазе на брду удаљеног од села око 300 метара у истом правцу. На стенама нису регистровани

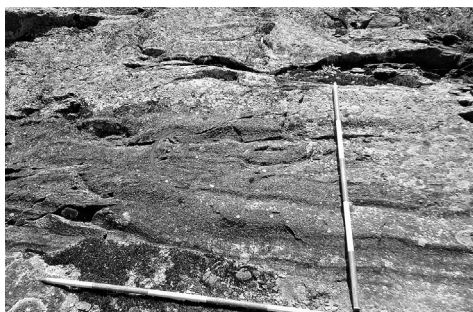

3, 4, 5. Савинац – стена 1, 2 и 3

видљиви вештачки урези, а сматрамо да је у питању природни конгломерат стена, које су хоризонтално положене у односу на тло. Једна од стена на самом видиковцу брда поседује удубљење са доње стране. Због недостатка времена за детаљнија истраживања, у овом моменту смо регистровали да у Савинцу има индиција за постојање комплекснијих камених структура. Овом приликом узели смо у обзир адекватне формације стена које се могу тумачити као

⁷ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951. стр. 36

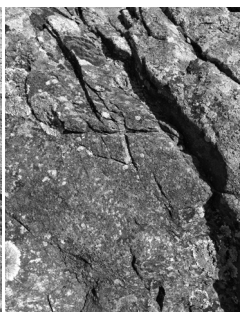
погодне за евентуално светилиште или култно место. Поменуте стене су документоване фотографијама.

6. Савинац – петрогилф са представом прстију људске шаке – Маркова стена

7. Детаљ представе прстију људске шаке

8. Неидентификовани вештачки урези на стени – Маркова стена

9. Део конгломерата Маркове стене 1

10. Део конгломерата Маркове стене 2

11. Удубљење на стени – конгломерат Маркове стене 3

12. Савинац – конгломерат Маркове стене 4

На путу ка Вујанову, у атару села Савинац, с леве стране пута, на узвишењу је регистрован нови конгломерат стена, знатно већи од претходних, на коме смо пронашли тзв. Маркову стену, на којој се заиста налазе удубљења налик на врхове прстију шаке.

Поред самог удубљења, на стенама се налазе и вештачки урези који се могу идентификовати као петроглифи. Сам конгломерат има атрибуте природног заклона који је заиста и могао да послужи као примитивно култно место. Стена је фотографисана и документована.

Вујаново

Село Вујаново се простире на благим падинама брегова који су испресецани потоцима који крећу од изворишта на Радану и са падина Петрове горе. Северозападно од села протиче Вујановска река, која је десна притока Пусте реке у њеном горњем току. Њене компоненте су Ивањачка и Боринска река, које се састају испод села Мајковац. Село се налази у средишту простране зоне Пусте реке која је најређе насељена у овом крају. Атар села заузима површину од 676 хектара, а налази се између села Орана, Лозана, Славника, Горњег Брестовца, Магаша и Ивања.⁸

У селу Вујанову С. Тројановић је 1909. године регистровао мегалитски споменик са 57 удубљења код војне триангулационе пирамиде. М. Гарашанин га поново помиње 1951. године, када наводи идентичну локацију и опис.⁹

Након разговора са локалним становништвом, упућени смо на два оближња брда како бисмо пронашли оно за шта мештани сматрају да је део војних ознака. О тзв. војној триангулационој пирамиди нико од мештана са којима смо причали није имао никакве податке, с обзиром на старост података од 110 година. Приликом тражења потенцијалне локације, у непосредној близини пронашли смо положену стену већих димензија (2x3 односно 2x4 метара). Стена је фотографисана.

13. Вујаново – стена која се налази на локацији „војна триангулациона пирамида“

14. Стена на локацији „војна триангулациона пирамида“ 2

По фотографисању, кренули смо ка северозападу села, где се налази брдо на коме се са дистанце од 500 до 1000 метара виде стене већих димензија, које би могле бити потенцијални менхири. На путу до брда, као и на самом брду, пронашли смо заиста велики број масивних стена, положених хоризонтално или

⁸ Јован Б. Јовановић, *Пуста река*, Лесковац 1976., стр. 16

⁹ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951. стр. 36

искошених у односу на терен дијагонално. Има их преко 20. Није пронађена нека комплекснија структура, нити нешто што би било идентификовано као вештачки урези на стенама. Међутим, овако значајан број стена великих

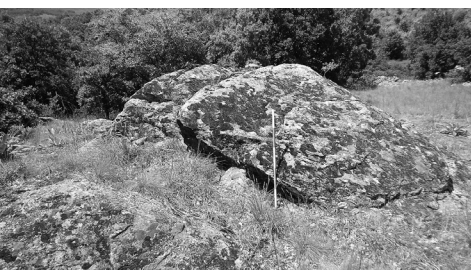
15. Вујаново – конгломерат стена 1

16. Вујаново – конгломерат стена 2

17. Вујаново – конгломерат стена 3

18 Вујаново – оборена стена

димензија и приче мештана да у долини реке има још већих стена са мањим урезима дају озбиљне индикације о постојању камених структура које су могле бити идентификоване као мегалитске.

Потребно је осврнути се на променљивост топонима у року од преко једног века, као и то да само село убрзано губи становништво те да велики број њих вероватно и није био упућен на археолошко рекогносцирање на почетку 20. века. Мегалитски споменици, нарочито монолити, нестручној јавности не изгледају као археолошки споменици и светилишта, сем уколико на њима не постоје заиста специфичне ознаке које су препознатљиве локалном становништву. Из овог разлога, обичан обилазак локалитета једноставно није довољан да се поново идентификује монолит који се стапа са окружењем које је богато стенама.

Лозане

Село Лозане, у општини Бојник, подигнуто је на странама брежуљака средње дилувијалне терасе пусторечке котлине. Налази се у сливу Орањске реке. Само село је беспутно и не постоје асфалтиране саобраћајнице које воде у њега. Кроз село протиче поток који носи назив Лозанска река чије

се извориште налази на локалитету по имену Бандера, који се помиње у археолошким изворима. Сам извор потока назива се Стублине. Река (поток) тече у правцу југоистока, а поред Лозанске реке, постоји још потока од којих се један назива Лабура, а он се такође помиње у археолошком извору из 1951. године. Атар села Лозане обухвата површину од 478 хектара.¹⁰

У село Лозане, јужно од села Вујанова, отишли смо у обилазак 25. маја 2019. у јутарњим часовима. Овде је 1909. године идентификован мегалитски споменик са 56 удубљења, крај сеоског пута, на потоку Лабура.¹¹

Након разговора са мештанима, установили смо да су топоними наведени 1909. године знатно другачији од оних данас, те да Бандера није брдо, него област, а такође и поток Лабура није поток, већ још једна област у атару три села, Лозане, Вујаново и Оране. У сваком случају, осим тога, речено нам је да постоји масивна стена у правцу сеоске цркве, али да ћемо је сами тешко наћи, због незгодног положаја. Нико од мештана није био у могућности да крене са нама како бисмо пронашли тешко приступачну локацију.

Након разговора следили смо импровизовану мапу, после препешачених 5-6 километара, нисмо успели да пронађемо стену о којој је било речи, али смо у повратку наишли на две различите стене, опет хоризонтално положене у односу на земљу. Прва је природно формирана стена, док је

19. Лозане – конгломерат стена са урезима

друга конгломерат стена који чини специфичну форму геометријског облика, али највероватније природне формације. Стене су фотографисане.

Након проналаска поменутих стена, можемо закључити да и у Лозану постоје индиције о постојању праисторијских камених структура које би могле бити идентификоване као мегалити, типа менхир. Потребно је озбиљније проучити терен, уз вођство локалних мештана.

У оба дана смо од мештана чули приче о постојању стена са каменим урезима у другим селима.

Напомена:

Треба имати у виду да су подаци којима смо располагали стари око 110 година, те да услед ерозије тла и евентуалног обарања или померања, камење може бити налик на оно које смо пронашли, положено у земљу и затрпано.

¹⁰ Јован Б. Јовановић, Пуста река, Лесковац 1976., стр. 70

¹¹ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951. стр. 35

Од изузетне важности је чињеница да је археолошка екипа Народног музеја у Лесковцу пронашла значајно велики број комплексних стена великих димензија, од којих је тзв. Маркова стена имала трагове удубљења који могу бити последица људског фактора. Села Савинац, Вујаново и Лозане зехтевају детаљнија теренска истраживања, за почетак опсежнији физички обилазак села, како би се коначно донео закључак о постојању мегалитских споменика на овој територији. На основу прикупљених информација током обиласка терена 24-25. маја 2018. може се закључити да дефинитивно има индиција о постојању нечега што је бар налик на мегалитску структуру. Нажалост, временско ограничење и услови омогућили су екипи да обиђе једва 5-10% самог терена на коме се простиру ова села заједно са њиховим махалама, а чињеница је да је на тој малој површини пронађен већи број стена које би евентуално могле бити протумачене као мегалитске структуре.

Треба узети у обзир да систематска археолошка рекогносцирања до сада нису рађена у пусторечком крају, те да је то дефинитивно тема која је вредна пажње. Сама структура рељефа, богата водом и шумама, погодна је за насељавање, када је у питању праисторијски период, с обзиром на то да садржи све потребне услове за развој сточарства и земљорадње у неолиту, али такође и градинске карактеристике када су у питању збежишна насеља у периодима освајања и напада. Према истраженим локацијама на територији општине Бојник, дефинитивно сазнајемо да се у посредној близини села поменутих у овом раду налази и одређени број праисторијских локалитета, што јесте добар показатељ када је у питању праисторијско насељавање овог подручја.

Summary

Vladimir Stevanović, Vladimir Stojanović INVESTIGATION OF THE STONE STRUCTURES IN THE TERRITORY OF THE BOJNIK MUNICIPALITY

Considering that the area of the Pusta Reka is not properly explored via archeological surveys, this is a definitely subject worthy of an attention. The structure of the relief alone, rich with water, forest and fertile soil, is a very habitable territory in the terms of prehistoric settlements. Following the trails of the century old archaeological data, we can conclude that the distant villages of the Bojnik municipality are a definite potential for a new archaeological investigation. Vast territory of the natural stone structures confirm the possibility of an existence of the eventual human manipulation of the some of the stones.

Смиља Јовић, УДК 902.2:726.54”653”(497.11)
Археолог, Народни музеј у Лесковцу
Јулијана Пешић,
Археолог, Народни музеј у Лесковцу
Тони Чершков
Археолог, Завод за заштиту
споменика културе у Нишу

СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА У СЕЛУ ГАЗДАРУ

Апстракт: У раду се презентују резултати заштитних археолошких ископавања локалитета Црква Св. Пантелејмона (у литератури познат као Црква Св. Петке) у селу Газдару, у општини Медвеђа. Прва ископавања спроведена су 2002. године, након нивелисања терена за изградњу нове цркве. Тада су откривени гробови са скелетно сахрањеним покојницима и темељи старије цркве. Радови на изградњи цркве су заустављени, а у сарадњи Завода за заштиту споменика културе из Ниша и Народног музеја Лесковац извршена су заштитна археолошка ископавања. Истражен је део некрополе са 81 гробом, у два хоризонта сахрањивања (старији - 12-13. век; млађи - 14-15. век.), као и темељи цркве из 15. века. Недостатак средстава условио је прекид истраживања, а нова црква тада није подигнута. Иницијатива за изградњу цркве обновљена је 2017. године. Према новим условима Завода за заштиту споменика културе из Ниша, заштитна археолошка ископавања спроведена су само на површини предвиђеној за изградњу нове цркве. Ископавањима, која је спровео Народни музеј из Лесковца 2018. године, откривено је још 39 гробова. У гробу 91/1 откривен је новац Андроника I (1183-1185), а у гробовима 91/2 и 98 бронзани накит који овај хоризонт сахрањивања опредељују у период 12-13. века.

Кључне речи: Јабланички регион, Медвеђа, Газдаре, рудник Леце, археолошка ископавања, средњи век, гробље, накит, новац.

УВОД

Археолошки локалитет Црква Св. Пантелејмона (у литератури познат као Црква Св. Петке) у Газдару налази се на крају благог узвишења, на раскрсници путева - једног који води ка селу Леце и другог ка засеоку Голема Река. Локалитет је идентификован и евидентиран током рекогносцирања 1978. године.¹ На овом простору налазила се савремена

¹ У оквиру Пројекта за систематско рекогносцирањем лесковачког краја које су спровеле С. Ерцеговић-Павловић и Д. Костић.

БѢ НМЕ ѡТЦА И СИНА
И С'ВЕ)ТОГА Д(ОУ)ХА М(ЕСЕ)ЦА
ЕТЕ(М)ВРА ПРЕСТА-
[В]Н СЕ Д[. . . .]НЬ ПР-
[Е]СТАВИ СЕ РАБА Б-
[ОЖИ]Ѣ МАРИН[А]
[А]М[НЬ]

Слика 1, Споменик Марини

ТЕКСТ НАТПИСА
+ ПРѢСТАВЛН +
М'НЕ Р(А)Б(А) +
Д'ІДКА + РАДН-
ВОЃА · РАТКОВА
БРАТЬ · ПОПА · ЛУКЕ
НЖЕ П'ІСДНО · НС-
[НА]А ВРЪХ · ЦРКВІ
[Х] ХРХСѠВ(О)ЛН

Слика 2, Споменик дијаку Радивоју

црква, подигнута средином 20. века, која је била саграђена од надгробних споменика и других архитектонских делова,² узетих од остатака старијих грађевина које су се налазиле у близини. Као часна трпеза служио је јонски импост капител из неке позноантичке грађевине. У северни зид цркве био је уграђен надгробни споменик са ћириличним натписом, посвећен извесној Марини.³

Такође, у Народном музеју у Лесковцу, чува се надгробни камени споменик из Газдара са ћириличним натписом посвећен дијаку Радивоју Раткову.⁴

Натпис на овом споменику открива да је брат дијака Радивоја, поп Лука, подигао нову, или обновио стару цркву. Оба споменика се датују у другу половину 15. и почетак 16. века.

Због ових епиграфских и археолошких налаза, претпостављено је да се на овом простору налазила позноантичка или средњовековна грађевина. Да би се дефинисао карактер овог локалитета, 1978. године су извршена и кратка сондажна

² Горњи део аре са волутама, део стуба и венац.

³ Споменик је био уграђен у северни зид савремене цркве. То је камена плоча од сивог пешчара са ћириличним натписом. Димензије плоче: дуж. 90 цм; шир. 30 цм. Према облику слова датује се у другу половину 15. века. Публиковано: С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, Теренска истраживања лесковачког подручја II, Старинар н.с. XXX, Београд, 132.

⁴ Споменик је исклесан од пешчара, тамносиве боје, димензија: дуж. 110 цм; ширине од 40 до 42 цм и дебљине 25 цм. На десној страни, т.ј. у горњем и доњем десном углу је косо истесан. Натпис је исклесан у осам редова и говори о смрти дијака Радивоја Раткова, брата попа Луке, који је подигао (или обновио) цркву у Газдару. Споменик је откривен у Газдару али је непознато место налаза. Према облику слова, датује се у период с краја 15. и прву половину 16. века. Публиковано: Г. Томовић, Надгробни натписи из околине Лесковца, *Лесковачки зборник*, XXV, Лесковац, 457-463; С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд, 57.

ископавања. У сонди, која је постављена југозападно од савремене цркве, откривен је југозападни угао старије грађевине, зидане од притесаног камена у сухозиду. Откривена су, такође, и два гроба са скелетно сахрањеним покојницима. Проспекцијом терена утврђено је да се некропола пружа ка врху узвишења, јер се у профилу западне стране узвишења (оштећене просецањем пута), уочавају делови скелета. Након тога су остаци цркве и некрополе која се простирала око ње, евидентирани под називом Црква Свете Петке и опредељени су у период 14-15. века.⁵

Када су 2002. године, након нивелисања терена за изградњу нове цркве, откривени скелети покојника и темељи грађевине у сухозиду, радови на изградњи нове цркве су одмах заустављени. Новооткривени гробови су оријентисани у правцу запад–исток и били су покривени каменим плочама, грубо обрађене површине. Осим скелета, тада је откривен и археолошки материјал – фрагменти керамике средњовековног обележја, уломак стаклене посуде, бронзана дугмад и фрагментовани бронзани крст. Завод за заштиту споменика из Ниша припремио је пројекат за заштитна археолошка ископавања на површини предвиђеној за изградњу нове, као и за разградњу савремене цркве. Планирано је да се истражи површина у габариту нове цркве, величине 24x24 m. Током ископавања, спроведених те године, био је истражен већи део планиране површине, западно и јужно од савремене цркве у квадратима А 5 и 6, В 4- 6, V 4-6 и G 4-6. Тада је откривен и истражен 81 гроб, као и део темеља цркве из 15. века.⁶ Међутим, због недостатка средстава та истраживања су обустављена, а темељи нове цркве нису постављени.

Иницијатива за изградњу нове цркве обновљена је 2017. године. Због ограничених средстава, као и због одлуке мештана да одустану од изградње велике цркве, припремљен је нови пројекат. Предвиђено је да заштитна археолошка ископавања спроводи Народни музеј из Лесковца на површини габарита нове (мање) цркве, и то у две фазе. Прва фаза реализована је од 7. до 12. децембра 2017. године и обухватала је разградњу савремене цркве,⁷

⁵ Ерцеговић-Павловић Ђ, Костић 1980, 132-133; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, 57, кат. 60. Мештани су 2002. године започели изградњу нове цркве, али су је посветили Св. Пантелејмону.

⁶ Ископавања су спроведена у периоду од јуна до септембра. Народни музеј у Лесковцу придружио се истраживањима августа 2002. године. Руководилац истраживања био је Вујадин. Иванишевић из Археолошког института у Београду; руководилац радова на терену Тони Чершков из Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Радове на терену су изводили Смиља Јовић, из Народног музеја у Лесковцу и Виктор Аћимовић, самостални археолог. Техничку документацију реализовали су Весна Павловић и Петар Теодорски.

⁷ Мештани села Газдара су се, по препоруци Завода за заштиту споменика културе из Ниша, одлучили за изградњу нове (веће) цркве, а не за обнову старе, јер је ова била изграђена у сухозиду (од сполија) и није било технички изводљиво да се на тој основи подижу масивни зидови нове цркве.

уз археолошки надзор – будући да је подигнута од сполија (надгробне плоче са средњовековне некрополе око цркве и архитектонски делови античке грађевине која се налазила у близини). Међу сполијама је био надгробни споменик посвећен Марини. Током разградње откривен је још један споменик са ћириличним натписом, два споменика са уклесаним крстовима и фрагментована посуда за богојављанску водицу. Разградњом цркве припремљен је терен за ископавања, која би – по свом окончању – омогућила несметану изградњу нове цркве.

Током друге фазе Пројекта спроведена су археолошка ископавања само на површини предвиђеној за изградњу нове цркве, у периоду од 23. априла до 4. маја 2018. године.⁸ Отворена је сонда величине 12,8 x 7,7 m са квадратном мрежом.⁹ У квадратима Ц и Д 3 у 2. о.с. документован је део темеља старије цркве из 15. века.

Откривено је 39 гробова, од тога 15 дислоцираних и у веома дерутном стању. Сви покојници су били слободно укопани у здравицу. Већина скелета, оријентисаних у правцу запад–исток, била је у дерутном стању. У гробу 91, као део личног накита, откривено је осам тордираних наруквица и четири прстена од бронзе. Такође, откривена је наушница у облику алке са кружном малом јагодом од сребра, бронзана тракаста наруквица, неколико бронзаних дугмади, фрагменти глеђосане зделе и лонца са орнаментом валовнице. У гробу 100 откривен је аспрон трахеј билон Андроника I (1183-1185). Новац и бронзани накит овај хоризонт сахрањивања опредељују – као најстарији – у 12. и 13. век. Поред откривања најстаријег хоризонта сахрањивања, ова ископавања разрешила су и један аспект историје и хронологије овога локалитета. Наиме, испод остатака основе јужног зида цркве из 14-15. века, налазио се скелет из гроба 89. Такође, велики број дислоцираних гробова и костију, те присуство гарежи, малтера и камена, упућује на закључак да је на овом најстаријем културном хоризонту сахрањивања – током 15. века – била подигнута црква око које се потом ширила истовремена некропола.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Атар села Газдаре је на западном ободу Лесковачке котлине, који припада сливу горњег тока реке Јабланице. Само село налази се у проширеној, полуотвореној и ка југу благо нагнутој долини Газдарске реке, која је

⁸ Руководилац истраживања Смиља Јовић, виши кустос Народног музеја у Лесковцу. Радове на терену су изводиле Смиља Јовић и Јулијана Пешић из Народног музеја у Лесковцу. Техничку документацију реализовала је Санела Станковић, архитекта. Консултант је био Тони Чершков из Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

⁹ Квадрати димензије 2x2 м, обележени су словима абецеде од А до Е у правцу запад-исток и бројевима од 1 до 4 у правцу север-југ. У зависности од пада терена, откопана су од 2 до 6 о.с. у земљи компактне структуре.

са југоистока оивичена реком Јабланицом, са севера и истока окружена обронцима планина Радан и Петрова гора, док се са северозапада ка њој спуштају побрђа Мајдан планине. До села се долази регионалним путем који води од Лесковца, преко Лебана и Медвеђе, до Приштине. Тридесетак километара југозападно од Лесковца, а три километра пре Медвеђе (код махале Негосавље) одваја се удесно локални пут који води до села Газдара (3 km), одн. Леца (8 km), и даље ка селима Доњи и Горњи Гајтан. Село се простире у долинама две мање реке – „Големе“ – Газдарске и „Мале“ – Лецке реке, а тако се називају и савремене махале села. Припада општини Медвеђа.

Сл. 3. Положај села Газдара

Будући да се село налази у близини рудника Леце и његових погона за прераду руде, житељи села су, поред рада у руднику и на флотацији, имали услова и за друге видове привређивања: плодну земљу (у долинама река) – за земљорадњу; благе падине са ливадама – за сточарство; шуме – за дрво, лов и шумске плодове итд.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Први подаци о старинама у Горњој Јабланици и области Леца и Газдара забележени су крајем 19. века, у делима истраживача друштвено-економских и антропогеографских прилика у новоослобођеним крајевима од Турака: У делу Краљевина Србија М. Милићевић помиње велики број порушених цркава у долини реке Медвеђе.¹⁰ Мита Ракић је, обилазећи села у новоослобођеним крајевима, посетио и долину реке Гајтан (данас се назива Газдарска река). Дивећи се пределима у долини ове реке описује и порушену цркву - данас, вероватно, локалитет Црквина на имању Ранђеловића.¹¹

¹⁰ Милићевић 1884, 361.

¹¹ Ракић 1987, 65-66.

Први подаци о археолошким локалитетима у области Горње Јабланице прикупљени су током рекогносцирања овог терена од стране Милутина и Драге Гарашанин, и то у периоду од 1949. до 1959. године.¹² У склопу тих истраживања спроведена су и прва археолошка ископавања праисторијских тумула у Медвеђи.¹³ Резултати рекогносцирања праисторијских локалитета у лесковачком крају публиковани су 1958. године.¹⁴

Епиграфски споменици посвећени Херкулу, Либеру и Омфали (откривени у Лецу, Газдару и Пустом Шилову, 60-их година прошлог века), пружили су доказе о активности Римљана на експлоатацији руда у данашњем руднику Леце, као и о романизацију ових простора.¹⁵ Податке о старинама забележио је и Н. Илић у монографији о руднику Леце. Посебно су драгоцене казивања првих рудара и мештана о предметима који су случајно пронађени током радова у руднику, на имањима и окућницама.¹⁶

С. Ерцеговић-Павловић и Д. Костић су, у оквиру Пројекта за систематско рекогносцирање лесковачког краја, 70-их година 20. века, поред локалитета из периода праисторије и римског доба, евидентирале и средњовековне локалитете у области горње Јабланице. Први пут је извршена аутопсија бројних средњовековних цркава, које помиње још Милићевић. Убициран је положај, описани остаци грађевина, а на неким локалитетима извршена су и сондажна ископавања, да би се прецизније - културно и хронолошки - определили локалитети.¹⁷ Област Горње Јабланице рекогносцирана је и 1998. године, а резултате је публиковала М. Јоцић у Лесковачком зборнику.¹⁸ Такође, археолошки локалитети у општини Медвеђа били су предмет проспекције у оквиру пројекта Систематско рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа 2005-2006. године, који је спровео Завод за заштиту споменика културе из Ниша, 2006. године. Том приликом евидентиран је велики број нових локалитета.¹⁹ Нови, као и већ

¹² Гарашанин, Гарашанин 1951.

¹³ Гарашанин, Гарашанин 1951; Гарашанин, Ивановић 1958; Гарашанин 1959; Гарашанин, 1968, 13.

¹⁴ Гарашанин, Ивановић 1958; Гарашанин, 1968, 13.

¹⁵ Откривене су четири заветне аре посвећене Херкулу – две у Пустом Шилову, по једна у Газдару и Лецу. У Пустом Шилову откривена је заветна плоча посвећена Либеру и лидијској краљици Омфали у Лецу: *Литература*: Петровић 1966: 245. сл. 1; Петровић 1968: 51-57; Петровић 1979: 121, по 109; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 36, кат. 195/2; Јовић 2002: 34, кат.1; Пилиповић 2011: кат. 10; Stamenković 2013: кат. 189.4, сл. 116. Пешић 2017, 23-49.

¹⁶ Илић, 1965, 1984, нап.7, стр. 13,14.

¹⁷ С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, 1987.

¹⁸ М. Јоцић, *Резултати рекогносцирања Горње Јабланице*, Лесковачки зборник XXXIX, 1999, 47-60.

¹⁹ Резултати нису публиковани у целини. Један део резултата рекогносцирања општине Медвеђа публикаваали су А. Булатовић и С. Јовић у: С. Стаменковић у *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Beograd, 2013. године. У овом раду, такође ће бити презентовани резултати рекогносцирања у области Газдара.

евидентирани локалитети праисторијског обележја у општини Медвеђа, систематизовани су по периодима и културним групама у монографији Лесковац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у лесковачкој регији, коју су А. Булатовић и С. Јовић публиковали 2010. године. Такође, прву синтезу укупних историјских, географских и економских прилика, као и материјалних остатака из периода римске доминације у лесковачком крају, припремила је С. Стаменковић у публикацији Римско наслеђе у Лесковачкој котлини 2013. године. У оквиру ове публикације детаљно су обрађени и археолошки локалитети у општини Медвеђа.²⁰

СТАРИНЕ У ГАЗДАРУ И ОКОЛИНИМ СЕЛИМА

О руднику Леце

Рудник Леце се налази на источном ободу рудничке области која обухвата источни део Кобаоника, Куршумлију и Велики Јастребац. Обухвата падине Мајдан планине у сливовима Лецке и Газдарске реке и Лапаштице, односно пукотинску зону Расовача, Шут и Језерина. Овде се налазе рудна лежишта злата, сребра, олова и цинка, као и полудрагог камења: аметиста, ахата, јасписа, калцедона и кварца.²¹ Рад, успон рудника и интензитет експлоатације руде условљавали су и густину насељавања у његовој близини. Насеља која се налазе у непосредној близини рудника су: Леце, Газдаре, Дренце, Пусто Шилово и Доњи Гајтан.

Праисторијски локалитети

Евидентирано је неколико локалитета праисторијског карактера, који упућују на претпоставку да је експлоатација руде у руднику Леце започета још у доба енеолита. У самом Лецу је, по казивању мештана, код управне зграде данашњег рудника откривен чекић од бакра,²² док су у профилима рудничког потока, 1948. године, откривени остаци пећи (од печене земље) за топлење руде. У истом профилима откривена је и статуета од печене глине, са „птичјим лицем.“²³ На вишеслојном локалитету Кулине, на коме има остатака утврђења из римског и средњовековног периода, откривени су и фрагменти посуда праисторијског обележја.²⁴ У селу Дренце, на

²⁰ Stamenković 2013.

²¹ Pešut 1976, 6-7.

²² Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 17, кат. 306.

²³ Илић, 1984, 12 напомена 2.

²⁴ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 66, кат. 117; Јоцић 1999, 49,50; Stamenković 2013, 165, kat. 182.1-4.

локалитету Таван (Касамовине, Влаке), евидентирано је насеље из доба неолита, на основу налаза грубе керамике сиве боје, те кремених ножића и камених секира.²⁵ У Газдару је евидентирано стамбено насеље из доба раног енеолита - између Фабрике шприцева и куће Р. Раденковића. Овде су, приликом копања канала, пронађени фрагменти керамике и делови антропоморфних фигурина.²⁶

Римски локалитети

Експлоатација рудног блага у Горњој Мезији имала је велики значај за привреду Римског царства. Први путеви и прва насеља били су условљени управо рударском активношћу. Римљани су експлоатисали и благо рудника Леце, које је у римско доба припадало Јањевском дистрикту, са центром у Улпијани.²⁷ Експлоатисали су самородно злато у површинским деловима на Расовачи, а вероватно и полудраго камење – аметист, опал и ахат.²⁸

О томе сведоче локалитети који се непосредно везују за рударску активност: окна, остаци топионичарских пећи, шљачишта, као и називи за поједине локалитете. Интензивну романизацију ових простора потврђују и остаци насеља,²⁹ утврђења, некропола и сакралних објеката, као и бројни археолошки предмети, док новац и епиграфски споменици прецизно одређују њен почетак у прву половину 2. века.³⁰

На локалитету Расовача налазе се остаци рударских окана и још увек је очуван Римски цирк трапезоидног облика.³¹ У селу Дренце на локалитету Мујовића долина, у близини мајданског потока, откривена је јама са запеченим ивицама, можда силос или пећ?³² Према казивању рудара, током радова у руднику наилазили су на „римске“ поткопе у којима су се налазили остаци греда, канала и корита. На имању Петровића у Лецу, пронађена је рударска алатка са натписом BENENATVS.³³ Помињу се и налази српова,

²⁵ У Народном музеју у Лесковцу чува се камено оруђе и посуда од сиво печене земље: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 14, кат. 47.

²⁶ Булатовић, Јовић 2010, 152.

²⁷ В. Петровић 2007, 16; Стаменковић 2009, 232.

²⁸ Реšут 1976, 33.

²⁹ У области рудника Леце основано је једно од првих римских насеља у лесковачком крају

³⁰ Пешић 2018. 25-26.

³¹ Реšут 1976, 33; Stamenković 2013, 166, кат. 184.1.

³² Јама је пречника 2,5 м, дубине 0,50 м: Јоцић 1999, 53; Stamenković 2013, 162, кат. 171.

³³ Алатка се чува у Народном музеју у Лесковцу, изложена је у Сталној музејској поставци.

косира, мотика, будака, раоника, копаља и жрвњева, као и другог алата који је коришћен за ископавање и прераду руде.³⁴

На локалитету Кулине у Лецу видљиви су остаци утврђења неправилног облика, димензија 80x45м.³⁵ Утврђења су евидентирана у и Дренцу, на локалитету Брајшор,³⁶ као и у Горњем Гајтану, на локалитету Соколов вис.³⁷

Постојање насеља се може са сигурношћу потврдити (мада не и прецизно убицирати) захваљујући заветној плочи посвећеној Либеру, која је откривена у Пустом Шилову, на локалитету Црква Св. Прокопија. На плочи се помињу Flavii - отац и син, који као старешине села (vicusa), упућују завет Либеру, богу плодности и вегетације, заштитнику винограда и виноградара.³⁸

Четири заветне аре посвећене Херкулу – две у Пустом Шилову, једна у Лецу и једна у Газдару, као и једна посвећена лидијској краљици Омфали, сведоче о постојању светилишта посвећених овом римском богу који је поштован као војничко божанство, али и као заштитник рудника и рудара.³⁹

Код управне зграде рудника Леце откривена су три пехара од керамике и четири перле од стаклене пасте, које се сада чувају у Народном музеју у Лесковцу. Према усменом казивању, ови предмети потичу из једног растуреног гроба.⁴⁰

³⁴ Кондић, Поповић, 1977, 175; Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 41, кат. 39) Јоцић 1999, 50; Stamenković 2013, 165, kat. 182.1-4. Приликом чишћења римских поткопа, рудари су наилазили на гвоздене алатке и угљенисане греде, два угљенисана дрвена корита и канал којим је довођена вода. Коришћени су за испирање руде и издвајање племенитих метала. Одливци олова откривени су на више места, између осталих и на локалитету Вртоп у Дренцу. Према казивању Стевана Н. Петровића, рудара од 1904, у старој шахти, у близини данашње управе рудника, на дубини од 8 м откривене су две угљенисане греде деб. 25-30 цм. Детаљније Н. Илић у *Нашој речи* бр. 6,7 8 1965.

³⁵ Од римских налаза пронађени су фрагменти посуда; оружје; новац од злата, сребра и бабра, као и делови посуда и остаци пећи за топљење руде. Део тих налаза чува се у школи у Лецу у археолошкој збирци: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 66, кат. 117 Јоцић 1999, 49,50; Stamenković 2013, 165, kat. 182.1-4.

³⁶ Јоцић 1999, 53; Stamenković 2013, 162, kat. 170.

³⁷ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 39, кат. 79.

³⁸ Петровић 1966: 245. сл. 1; Петровић 1968: 51-57; Петровић 1979: 121, no 109; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 36, кат. 195/2; Јовић 2002: 34, кат.1; Пилиповић 2011: кат. 10; Stamenković 2013: kat. 189.4, sl. 116. Пешић 2017, 30-33.

³⁹ У рушевинама средњовековне цркве Св. Прокопија, у Пустом Шилову, где су откривене две аре Херкулу и заветна плоча Либеру, има и других налаза - капител циборијума и два фрагмента оградe амвона (један је у цркви, док се други налази у Народном музеју у Лесковцу, инв. АЗ/580 а) и база ступца. На површини се налазе и фрагмент античке опеке и делови римске грнчарије: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 36, кат. 195; Јоцић 1999, 53; Stamenković 2013, 168-170, kat. 193.1-7. Пешић 2017, 33-38.

⁴⁰ Предмети се чувају у Античкој збирци Музеја, а инвентарисани су под бројевима АЗ/ 207; 244-246: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 29, кат. 116; Stamenković 2013, kat. 181.1-9, sl. 101a,b,c,d.

У Нумизматичкој збирци Музеја чува се новац Хадријана (117-138) и Требонијана Гала (251-254),⁴¹ а помињу се и други налази новца.⁴²

У селу Газдару евидентирана су три римска локалитета. На локалитету кућа Цокића откривена је заветна ара посвећена Херкулу.⁴³ На локалитету Црквина, који се налази на улазу у село, приликом орања наилазило се на масивне зидове од опеке и камена.⁴⁴ У цркви Св. Пантелејмона откривен је јонски импост капител, горњи део аре, део стуба и венац који потичу са неког позноримског локалитета у близини – могућег светилишта.⁴⁵

Средњовековни локалитети

Средњовековно рударство у руднику Леце било је скромнијег обима. У руднику још увек постоје ходници и ревири који се везују за средњовековну експлоатацију руда.⁴⁶ Од локалитета средњовековног обележја највише су евидентирани остаци цркава са некрополама. Све те цркве су једноставне, једнобродне грађевине са припратом и апсидом. Зидане су у сухозиду - од ломљеног и притесаног камена. За изградњу су коришћене и античке опеке, а као сполије узидани су делови архитектонске пластике са античких локалитета. У Лецу су забележене три Црквине; у Пустом Шилову две, од тога једна са некрополом; У селу Доњи Гајтан две Црквине са некрополама; У Газдару три Црквине са остацима цркава и са некрополама, две Црквине без некрополе, једна некропола и једно насеље. Оне су сведоци густе насељености области око рудника Леце - током средњег века.

На вишеслојном локалитету Кулине у Лецу, има и налаза средњовековног обележја. Забележени су налази фрагмената посуда са валовницом.⁴⁷ У подножју локалитета Црквина, на имању Милошевића у Газдару, проналажени су делови грнчарије средњовековног обележја и налази згуре који упућују на постојање средњовековног насеља.⁴⁸ У Лецу, на локалитету Црквина, који се налази у самом селу, откривени су остаци

⁴¹ Инв. НИ/1/ 535; НИ/1/ 534. Пешић 2018, кат. 1; 9.

⁴² Испод улаза у јаму рудника приликом копања темеља за трафо-станицу је 1951. године откривено је 150 комада бакарног новца. Помињу се налази и друге врсте новца: Детаљније Н. Илић, *Наша реч* бр. 6,7 8 1965.

⁴³ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 28, кат. 64) Stamenković 2013, 163, kat. 175.1. Пешић. 2017, 34-35.

⁴⁴ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 39, кат. 65; Stamenković 2013, 162, kat. 173.

⁴⁵ Ерцеговић-Павловић, Костић 1980, 122-123; Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 57, кат. 60; Јоцић 1999, 53,54. Stamenković 2013, 162, kat. 172.1-4.

⁴⁶ Реџут 1976, 33.

⁴⁷ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 66, кат. 117; Јоцић 1999, 49,50; Stamenković 2013, 165, kat. 182.1-4

⁴⁸ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 57, кат. 61; Јоцић 1999, 54.Т. Чершков, овај локалитет наводи и под именом Дрењак: Документација са рекогносцирања 2006.

цркве са припратом и полукружном апсидом.⁴⁹ На локалитету Црквина, у близини окућнице Вучковића, откривена је једнобродна црква малих димензија, са некрополом,⁵⁰ а на локалитету Трап – Стругара остаци цркве зидане од ломљеног камена и блата.⁵¹ У селу Дренце евидентирани су остаци две једнобродне средњовековне цркве. На локалитетима Турско гробље⁵² и Црквина.⁵³ У Пустом Шилову на локалитетима Црквина - Црква Св. Прокопија и Црквиште (Турско гробље) евидентирани су остаци цркава.⁵⁴ У селу Доњи Гајтан на локалитетима Црквина и Турско гробље евидентирани су остаци средњовековних цркава са некрополома.⁵⁵

У Газдару, поред локалитета црква Св. Пантелејмона, на коме је, археолошким ископавањима, откривена црква из 15. века са некрополом од 12. до 15. века, евидентирани су још четири црквине – три цркве са некрополама, а две само са остацима цркава, те по једно насеље и једна некропола. Локалитет Црквина на имању Ивановића, на коме се налазе праисторијско насеље и неопређени антички локалитет. На истом локалитету помиње се и средњовековна црква коју је власник разградио.⁵⁶ На локалитету Црквиште (Турско гробље), евидентирана је средњовековна некропола. Средњовековна црква са некрополом налази се на локалитету Црквина, на имању Ранђеловића, на благом узвишењу. То је добро очувана једнобродна црква са припратом и полукружном апсидом. Зидови су очувани до висине од 5 м. Око цркве се простире некропола са каменим споменицима.⁵⁷ На локалитету Црквина (имање Милошевића), на благом узвишењу, евидентирани су остаци средњовековне цркве са некрополом. У подножју узвишења, откривени су делови грнчарије средњовековног обележја.⁵⁸ На локалитету Црквиште, (Пландиште), који се налази на десној обали Газдарске реке, испод Соколовог камена, откривени су остаци средњовековне цркве.⁵⁹

⁴⁹ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 67, кат. 118. Ара откривена у близини цркве у селу посвећена је Херкулу: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 30, кат. 36; ара посвећена Омфали: Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 30, кат. 139; Stamenković 2013, kat. 180.1,2, sl. 82,83.

⁵⁰ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 67, кат. 119; Јоцић 1999, 52.

⁵¹ Јоцић 1999, 52-53.

⁵² Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 55, кат. 48.

⁵³ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 56, кат. 49) Јоцић 1999, 53.

⁵⁴ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 77, кат. 196.

⁵⁵ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 56, ка. 81.82.

⁵⁶ Трајковић 1961,12; Јоцић 1999, 54; Stamenković 2013, 162, kat. 174.

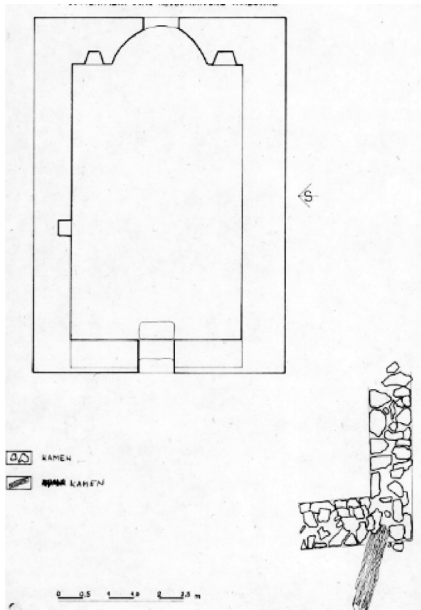
⁵⁷ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 58, кат. 62; Јоцић 1999, 54.

⁵⁸ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 57, кат. 61; Јоцић 1999, 54. Т. Чершков овај локалитет наводи и под именом Дрењак: Документација пројекта *Систематско рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа 2005-2006. године.*

⁵⁹ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 60, кат. 63.

ЦРКВА ИЗ 15. ВЕКА

На постојање цркве из 15. века, као што је речено у уводу, најпре је указао натпис са надгробног споменика дијаку Радивоју Раткову, који се чува у Епиграфској збирци Музеја (сл. 2). Иако није познато тачно место његовог налаза, постојање сличних надгробних камених плоча (које су биле узидане у савремену цркву), баш као и једне – са ћириличним натписом – посвећене Марини, сугерише нам да је и он пронађен на овом локалитету. Као што смо напоменули, из натписа се сазнаје да је у Газдару постојала црква коју је подигао (или је обновио) поп Лука, брат овога дијака Радивоја. Иако је то била сеоска црква, у њој је вероватно практикована и преписивачка делатност, јер је овде живео и преминуо један дијак (писар).⁶⁰ Споменик се, према облику слова, датује у период с краја 15. и у прву половину 16. века.

Сл. 4. Темељи цркве из 15. века у односу на савремену цркву (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, 39)

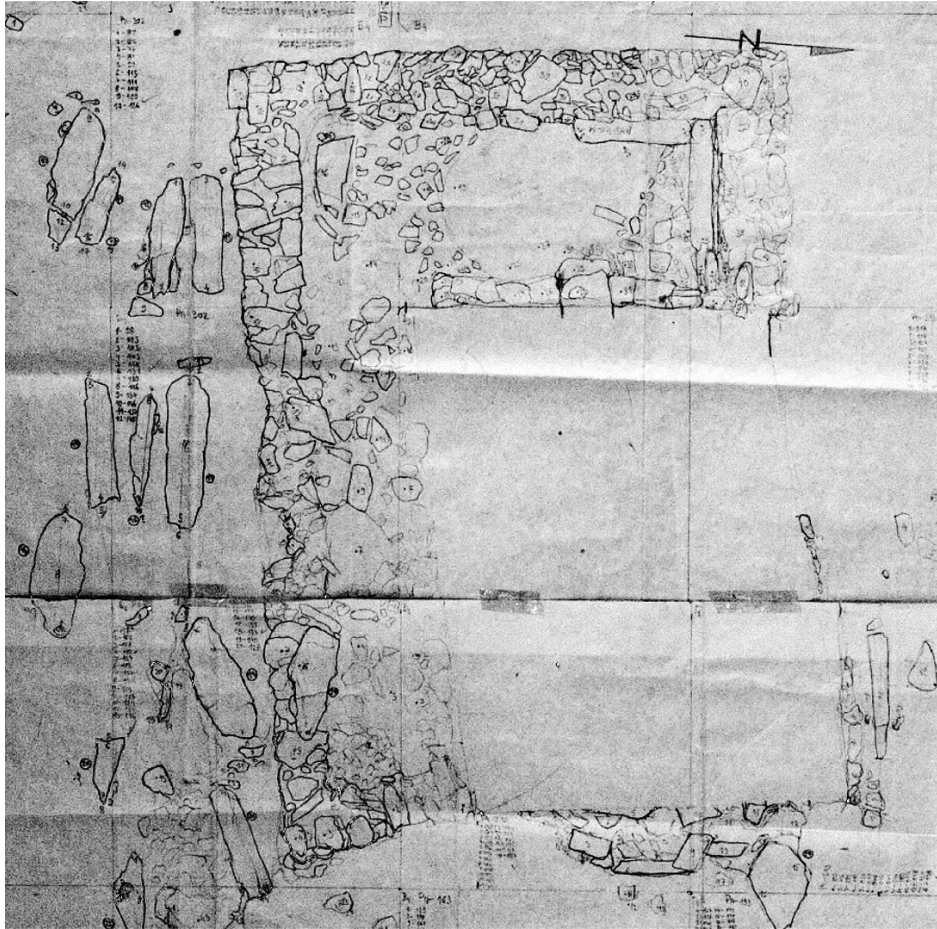
Остаци старије сакралне грађевине откривени су током рекогносцирања 1978. године. Том приликом, у сонди која је отворена у близини савремене цркве, откривен је темељ југозападног угла старије богомоље, грађен одломљеног и притесаног камена у сухозиду. Очувана су била три реда камена у висини од 0,5 м. Дужина јужног зида износила је 3,15 м, западног 1,4 м. Ширина зида била је од 0,73 до 0,89 м. Западни зид је био оштећен надгробном каменом плочом. Како није било могуће хронолошки прецизно дефинисати остатаке темеља цркве у сухозиду, искоришћени су посредни докази – епиграфске карактеристике ћирилских натписа са већ поменутих споменика, који су опредељени у крај 15. и почетак 16. века.⁶¹

Године 2002, након нивелисања земље булдозером због изградње нове цркве, осим гробова и надгробних споменика откривени су и темељи старе цркве, зидани у сухозиду, са припратом и плитком апсидом. Основа старе

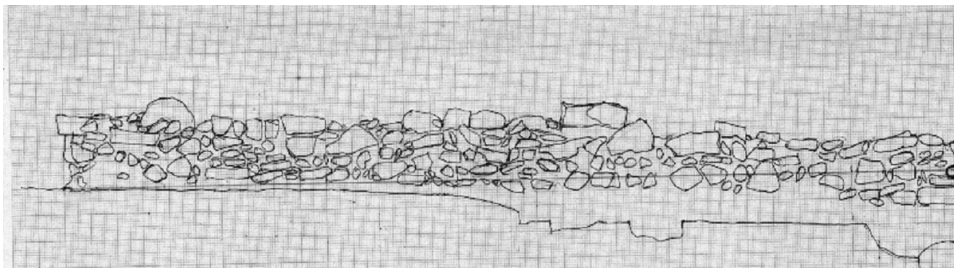
⁶⁰ Томовић 1985, 463.

⁶¹ Ерцеговић-Павловић, Костић 1980, 122-123; Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 57, кат. 60.

цркве је била већих димензија од савремене цркве, која је (по предању) подигнута на њеним темељима. Темељ северног зида очуван је у дужини 11,20 м, западног 7,70 м, јужног 10,65 м и источног 8,10 м. Ширина темеља износила је од 0,80-0,90 м.

Сл. 5. Очувани темељи цркве из 15. века и део истовремене некрополе

Сл. 6. Западни темељни зид цркве из 15. века, унутрашње лице

Сл. 7. Изглед западног зида савремене цркве, са темељима цркве из 15. века

Сл. 8. Изглед јужног зида савремене цркве, са темељима цркве из 15. века

Приликом чишћења зидова уочено је да се испод темеља налазе гробови. Поједини од њих били су покривени надгробним плочама. Због слабе очуваности темељног зида, као и начина градње у сухозиду, зидови нису могли бити сачувани. Зато су – након чишћења и техничког документовања – темељиуклоњени, да би се приступило истраживању гробова.

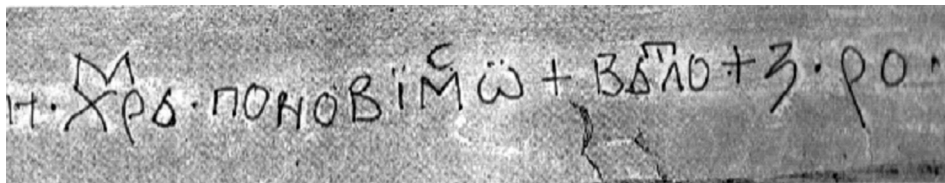
Током ископавања 2018. године у јужном делу сонде, у 2. о. с., откривен је део темеља цркве из 15. века. То је део основе темеља јужног зида, очуван у дужини 1,4 м, ширини 0,80 м. Лице темеља је зидано у сухозиду, од

плочастог камена, док је унутрашњост била попуњена обланицама. Постојање гробова старијег хоризонта испод темеља цркве из 15. века констатовано је и током ископавања 2002. године (двојни гробови 55 и 59, код којих су скелети оштећени темељом цркве). Истраживањима 2018. године је то и потврђено. Наиме, скелет из гроба 89, који припада хоризонту сахрањивања датованог у период 12-13. века (на основу новца и бронзаног накита), налазио се испод остатака основе јужног зида цркве из 15. века. Та чињеница, као и велики број дислоцираних костију, упућује на закључак да је ова црква подигнута на старијем хоризонту сахрањивања.

Сл. 9. Гроб 89 испод јужног темеља цркве из 15. века

Чињеница да је западни зид цркве оштећен укопавањем скелета, како је констатовано сондажним ископавањима 1978. године (сл.3), сведочи о томе да је црква страдала још у периоду позногсредњег века (вероватно у пожару, на шта упућују налази гаражи и угљенисаних греда). Некрополасе и у то време користила. Црква је, сасвим извесно, страдала пре 1662. године. Те године је обновљена, о чему сведочи натпис на споменику откривен током разграђивања цркве 2017. године. Споменик је био уграђену северни зид савремене цркве. То је груба, необрађена камена плоча издуженог облика – греда, димензија 1,95x 0,23x 0,9-0,19 м.

Сл. 10. Натпис на каменој греди у северном зиду цркве

Текст и тумачење натписа: †bratiE 0 slJ[Je 0 sJi 0 hr(a)mq 0 ponovJ(s) mwÈ † vq l(y)to † z0ro0

+ Браћо, слушајте, овај храм поновисмо лета 7170 (1662)

Иако је изгледало да је уграђена као сполија, плоча са уклесаним натписом о обнови налазила се, заправо, *in situ*, на шта је указала Гордана Томовић.⁶² Обновљена црква је била мањих димензија од цркве изграђене у 15. веку, о чему сведочи оштећење у темељу западног зида настало накнадним укопавањем гроба. Следом историјских догађаја црква је поново порушена крајем 17. века, након Велике сеобе Срба идосељавања Арнаута у ове крајеве, али је крајем 19. и почетком 20. века обновљена, што је забележено у старијој литератури.⁶³ Последња поправка, о којој говоре мештани, извршена је 50-их година 20. века. Једино је северни зид цркве одолевао зубу времена и рушењима, због места на коме је подигнут. Био је укопан у косину узвишења, те је са спољашње стране низак, док је са унутрашње његова висина иста као код осталих зидова цркве (сл. 10). Управо на овом зиду сачувана је и камена греда са натписом.

Сл. 11. Савремена црква, поглед са источне стране.

Над северним зидом ове цркве подигнута је 2018. године нова црква.

⁶² Текст је прочитала и тумачила др Гордана Томовић, на чему јој се најсрдачније захваљујемо.

⁶³ Ерцеговић-Павловић, Костић 1987, 57, кат. 60; У западном и јужном зиду били су уграђени блокови, правилно тесани од сиге у облику квадра, са цамије, која је срушена након ослобођења од Турака и на том месту је подигнута школа. По казивању мештана, део тих блокова је употребљен како за изградњу школе, тако и за обнову цркве.

КАТАЛОГ ГРОБОВА

На локалитету Црква Св. Пантелејмона у Газдару током сондажних археолошких ископавања 1978. и заштитних 2002. и 2018. године откривена су 122 гроба. Од овог броја антрополошка анализа је извршена на скелетима из 44 гроба, који су откривени током кампање 2018. године. Од тог броја 12 скелета је дечје (два су женског пола, остали непознато), док остали припадају јувенилним и одраслим индивидуама различитих година старости. Што се тиче полне припадности, 12 је непознато, 15 је мушких и 21 женска индивидуа.

1978. година

Гроб 1

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (*adultus*). Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Очувана дужина скелета 1,47 м. Изнад главе постављен камен. Са леве стране уочени су трагови угљенисане даске.

Без налаза.

Гроб 2

Слободно укопан дечији скелет. Оријентисан у правцу запад-исток.

Без налаза.

2002. година

Гроб 1

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном дебљом каменом плочом великих димензија. На плочи је урезан крст.

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток, без одступања. Гробна рака правоугаоног облика, дужине 1,24 м, ширине 0,46 м. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Скелет је очуван до колена, бутне кости су исечене; недостаје лева надлактица.

Без налаза.

Гроб 2

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом и мањом испод ногу која је, у ствари, надгробна плоча гроба 54. На плочама не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 2,5° према северу. Гробна рака правоугаоног облика,

дужине 1,90 м, ширине 0,60 м. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Лобања је доста оштећена, а недостају десна бутна кост и стопало.

Без налаза.

Гроб 3

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, дебљом необрађеном каменом плочом великих димензија и мањом изнад главе.

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 2,5° према северу. Гробна рака овалног облика, дужине 1,92 м, ширине 0,56 м. Са леве стране лобање, као узглавље, постављена су два камена; камен је постављен и изнад карлице, са леве стране.

Став опружен на леђима. Скелет делимично очуван, недостају лобања, десна рука, стопало и део грудног коша. Лева рука положена на карлицу.

Без налаза.

Гроб 4

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном дебљом каменом плочом великих димензија. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 1° према северу. Став опружен на леђима, лобања нагнута на десну страну, руке прекрштене на карлици. Скелет слабо очуван, недостају десни део карлице, десна нога и део леве ноге; десна страна ребара доста оштећена. Очувана дужина скелета 1,10 м.

Без налаза.

Гроб 5

Гроб је обележен грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом у правцу запад-исток и мањом изнад главе. На плочи не постоје ознаке.

Сл. 12. гроб 5

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, лобања окренута на десну страну, руке прекрштене на грудима са шакама на раменима (десна шака, лева недостаје). Скелет слабо очуван, недостаје део леве карлице и лева нога. Очувана дужина скелета 1,84 м. У гробу су уочени трагови горења, угљенисане земље, иструлелог дрвета, гвоздени ексер мањих димензија, као и примесе малтера. Све ово упућује да је покојник сахрањен у сандуку. На десној кључној кости уочени су трагови патине, испод су пронађена два бронзана дугмета (1).

1. Два дугмета израђена од бронзог лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Гроб 6

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет. Будући да гроб није у целости откопан, јер већим делом залази под профил сонде, о оријентацији и положају руку не може се ништа прецизније рећи. Откопани су само екстремитети. Дужина откривеног дела је 0,84 м.

Без налаза.

Гроб 7

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, са три мање, грубе, делимично обрађене тање, уже камене плоче. На плочама не постоје ознаке. Камене плоче су део и гроба 12.

Слободно укопан скелет, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 5° према северу. Став опружен на леђима, лобања, која је измештена, веома је оштећена. Скелет слабо очуван, недостаје десна рука и део грудног коша, а остатак грудног коша је у веома дерутном стању. Лева рука (недостаје шака) савијена је у лакту и положена на груди. Очувана дужина скелета је 1,74 м без лобање која је измештена. Поред лобање је констатована мала јама са доста гаражи и запеченом земљом која припада гробу 12 јер је његовим укопом оштећен гроб 12.

Без налаза.

Гроб 8

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, делимично обрађеном, дебљом, широком каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 1° према северу. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Скелет у веома дерутном стању; недостаје десна надлактица. Очувана дужина скелета 1,58 м.

Без налаза.

Гроб 9

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, уском, необрађеном, дебљом каменом плочом, као и усадником изнад главе. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле женске особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 1° према северу. Став опружен на леђима, лобања окренута на десну страну и благо наслоњена на раме, лева рука положена на груди, десна на стомак. Скелет је очуван. Очувана дужина скелета 1,72 м.

Без налаза.

Бутну кост делимично преклапа укоп гроба 10, због чега се претпоставља да су гробови 9 и 10 уствари један – двојни гроб.

Гроб 10

Гроб је оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 4° према северу. Скелет је дечији, у доста дерутном стању, недостаје део карлице, десна нога и део леве ноге. Руке прекрштене на грудима. Дужина очуваног дела скелета 52 цм. Гроб је обележен мањом каменом плочом без ознаке.

Без налаза.

Гроб 11

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, десна рука положена на карлицу, лева на груди. Скелет је у очуваном стању, изузев лобање која је девестирана, вероватно приликом копања темеља за трафо-станицу. Са леве стране, у пределу карлице и руке, гроб је оивичен са два камена. Очувана дужина скелета 1,70 м.

Без налаза.

Гроб 12

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Лобања је у доста дерутном стању, њени делови су разбацани по ребрима скелета гроба бр.7. На гомили су и делови руку. Јама која је констатована у гробу бр.7 у ствари припада гробу бр.12. Гроб број 12 је, вероватно, старији од гроба број 7 и поремећен је укопом гроба бр.7 - уз обичај поштовања костију.

Поред гомиле костију нађен фрагменат керамике (1).

1. Фрагмент керамике сиве боје печења, лоше фактуре.

Гроб 13

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом, насатице постављеном. На плочи не постоје ознаке.

Гроб није у целости отворен јер улази у профил сонде; кости су испретуране - део вилице, карлице и кости руку.

Без налаза.

Гроб 14

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, широком, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Гроб је са десне стране, код бутне кости и лобање, оивичен каменом, као и са леве код лишњаче.

Слободно укопан скелет одрасле особе, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став опружен на леђима, лобања нагнута на десну страну; десна рука је положена на карлицу, од леве руке је само надлактица поред скелета, док су остали делови изнад лобање и десне бутне кости. Кости су добро очуване, али испретуране - карлица и грудни кош су испремештани. Очувана дужина скелета 1,88 м.

Без налаза.

Гроб 15

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 3° према северу. Став опружен на леђима, лобања нагнута на десну страну и благо ослоњена на раме, лева рука положена на стомак. Скелет је слабо очуван, недостају стопала и десна подлактица. Очувана дужина скелета 1,28 м.

Без налаза.

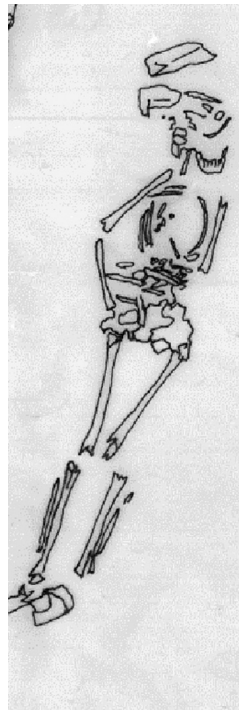
Гроб 16

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, ужом, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 7° према северу. Став опружен на леђима, лобања нагнута на леву страну, положена на раме. Десна рука положена на карлицу, док је лева положена на стомак. Скелет слабо очуван; недостају део леве подлактице и стопала. Очувана дужина скелета 1,68 м. У гробу су постављена два камена изнад главе и један поред стопала.

На грудима налаз бронзаног дугмета (1) и у лобањи бронзана перла (2).

1. Дугме израђено од бронзаног лима, калотасте форме са ушицом која

је ливена заједно са горњом полукалотом.

2. Перла израђена од бронзог лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Гроб 17

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, необрађеном, дебљом, стубастом каменом плочом од. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле

особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 7° према северу. Став опружен на леђима, лобања нагнута на леву страну и положена на раме. Руке прекрштене на карлици. Скелет слабо очуван. Очувана дужина скелета 1,98 м.

Без налаза.

Гроб 18

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према југу. Став опружен на леђима, лобања благо спуштена на груди. Десна рука положена на стомак, лева на карлицу. Кости скелета су у веома дерутном стању, веровато радом корења суседног дрвета, чији један корен пролази кроз лобању. Очувана дужина скелета (недостају стопала) је 1,78 м.

Без налаза.

Гроб 19

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, трапезастог облика, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према југу. Став опружен на леђима. Десна рука положена на стомак, лева на карлицу. Скелет лоше очуван - кости су доста иструлеле, једва се назире; девастација настала услед рада корења дрвета, као и вододерином и изградњом пута и трафо-станице. Очувана дужина скелета 1,52 м.

Без налаза.

У овај гроб је укопан гроб 23, оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Скелет је доста дерутан, фрагментован, сачувана је лобања, ксифоидни наставак, неколико ребара и десна рамењача. Лобања је девестирана, окренута на десну страну и спуштена на груди; налази се у висини фемура скелета из гроба 19. Дужина очуваног дела скелета 0,68 м.

Без налаза.

Гроб 20

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, грубом, делимично обрађеном, насатице постављеном каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 22° према југу. Став опружен на леђима. Скелет је изузетно девестиран, кости иструлеле, тек се назире. Лобања је оштећена, вилица је одвојена, грудни кош недостаје, карлица иструлела, назире се у основи; ноге очуване. Очувана дужина скелета 1,66 м.

Без налаза.

Гроб 21

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 1° према југу. Став опружен на леђима. Скелет је вододерином и радом корења дрвета изузетно девестиран; очувани су, и то фрагментарно, доњи екстремитети, док се део карлице и десне руке само назире. Обележен је са десне стране, у пределу карлице, једним каменом. Очувана дужина скелета 1,00 м.

Без налаза.

Гроб 22

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, уском, необрађеном, дебљом, мањом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан дечји скелет. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само део лобање, део бутних костију и грудне кости, остали део скелета недостаје. Очувана дужина скелета 0,62 м.

Без налаза.

Гроб 23

Гроб је делимично укопан у гроб 19. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став опружен на леђима, Лобања је девестирана, окренута на десну страну и спуштена на груди; налази се у висини фемура скелета из гроба 19. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, ксифоидни наставак, неколико ребара и десна рамењача. Очувана дужина скелета 0,68 м.

Без налаза.

Гроб 24

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, уском, дужом необрађеном, дебљом каменом плочом. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 2° према северу. Дужина гробне раке 1,98 м. Став опружен на леђима, десна рука је положена на стомак, лева на груди. Скелет слабо очуван; лобања у дерутном стању и измештена од скелета, ребра разбацана по карлици. Очувана дужина скелета, без лобање, 1,46 м. Гроб је обележен са десне стране, код лобање једним већим каменом, са леве стране, код рамењаче једним мањим и код стопала већим облутком.

Без налаза.

Гроб 25

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, дебљом грубом, делимично обрађеном каменом плочом правоугаоног облика. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, лева рамењача и доњи екстремитети. Оивичен је са леве стране, код чашице опеком, а код стопала, са десне стране, већим каменом. Очувана дужина скелета 1,04 м.

Без налаза.

Гроб 26

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, грубом, делимично обрађеном дебљом каменом плочом правоугаоног облика. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став опружен на леђима, лобања благо спуштена на рамена. Десна рука положена на стомак, лева на карлици. Скелет слабо очуван, девастирани лобања и грудне кости. Очувана дужина скелета 1,72 м.

Без налаза.

Гроб 27, гроб 45, двојни

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, мањом, грубом, делимично обрађеном, дебљом каменом плочом правоугаоног облика. На плочи не постоје ознаке.

Гроб 27

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружена леђима, руке прекрштене на карлици, лобања окренута на леву страну. Скелет добро очуван, изузев лобање која је у дерутном стању. Очувана дужина скелета 1,96 м.

Гроб је изнад десне рамењаче оивичен једним већим каменом, а поред лобање, са десне стране, једним мањим.

Без налаза.

Гроб 45

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, са неколико мањих, делимично обрађених, каменова без ознаке.

Слободно укопан дечји скелет. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања кости су разбацане, делови ребара, ногу и део десне руке. Очувана дужина скелета 1,06 м.

Без налаза.

Гроб 28

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, грубом, дебљом каменом плочом неправилног правоугаоног облика, делимично обрађеном, као и једном мањом на западу. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, лобања окренута на десну страну и благо

спуштена на раме, руке прекрштене на грудима, са шакама на раменима. Скелет добро очуван. Очувана дужина скелета 1,74 м.

Без налаза.

Гроб 29

Гроб је обележен, у правцу запад-исток, већом, грубом, обрађеном, дебљом каменом плочом правоугаоног облика. На плочи не постоје ознаке.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, лобања нагнута на леву страну и у дерутном стању, као и грудни кош. Руке су прекрштене на стомаку. Очувана дужина скелета 1,68 м. Поред ногу пронађени трагови иструлелог дрвета.

Гроб је оивичен камењем, са леве стране код лобање и изнад рамењаче, са десне поред руке – облутак и изнад бутне кости.

Без налаза.

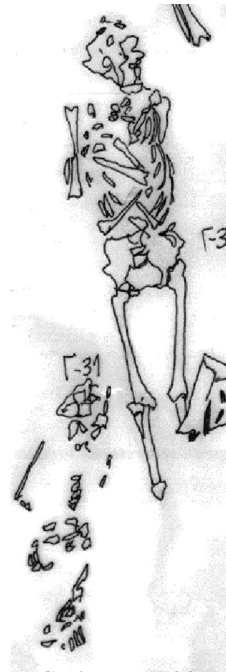
Гроб 30

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 15° према северу. Став опружен на леђима, лобања је окренута на леву страну. Руке су испретуране, али се уочава да су прекрштене на грудима. Скелет је фрагментарно очуван, лобања у дерутном стању, грудне кости такође, недостају лева рамењача и део леве потколенице. Очувана дужина скелета 1,78 м. Испод скелета је нађено једно бронзано дугме (1).

Изнад леве чашице и дела бутне кости је већи камен, а један мањи, са десне стране, код карлице.

Дугме израђено од бронзог лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Сл.14. гроб 30

Гроб 31

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала, али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став опружен на леђима, десна

рука је, веровато, положена на стомак. Скелет је у врло дерутном стању, кости се једва уочавају. Очувана дужина скелета 1,06 м.

Без налаза.

Гроб 32, гроб 33, двојни

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Гроб 32. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 18° према северу. Став опружен на леђима, десна рука је, вероватно, положена на стомак, лева недостаје. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, део десне руке, бутних костију и голењача. Очувана дужина скелета 1,46 м.

На грудима су пронађена два бронзана дугмета, врло фрагментована (1).

1. Два дугмета израђена од бронзог лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Гроб 33. Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 18° према северу. Став опружен на леђима. Скелет у потпуно дерутном стању, назиру се лобања и део костију горњих и доњих екстремитета. Очувана дужина скелета 1,46 м.

Без налаза.

Сл.15 гроб 32

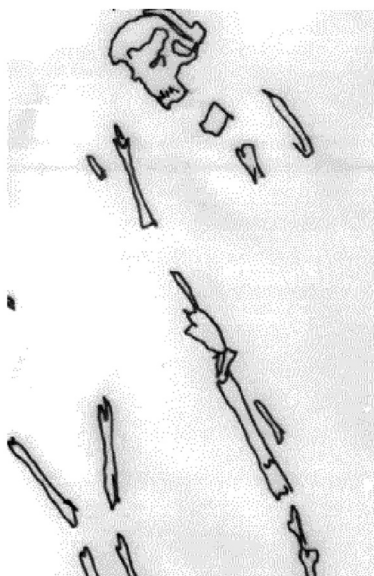
Гроб 34

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 20° према северу. Став опружен на леђима, лобања је благо нагнута ка десном рамену, руке су прекрштене на стомаку. Скелет у доста дерутном стању; недостају грудне кости, леви део карлице и лева нога. Очувана дужина скелета 1,50 м.

Гроб је оивичен са леве стране, поред руке, каменом, као и код стопала. У близини врата пронађена је бронзана перла (1).

1. Перла израђена од бронзаног лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Сл.16. гроб 34

Гроб 35

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 25° према северу. Став опружен на леђима, руке прекрштене на грудима. Скелет фрагментарно очуван, недостаје грудни кош и део карлице. Лобања у доста дерутном стању. Очувана дужина скелета 1,52 м.

Код леве руке гроб је оивичен мањим каменом.

Без налаза.

Гроб 36

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 30° према северу. Став опружен на леђима, лобања благо нагнута ка десном рамену. Руке прекрштене на стомаку. Скелет фрагментарно очуван, недостаје грудни кош, лева нога; оштећен приликом укопа гроба 37. Очувана дужина скелета 1,78 м.

Без налаза.

Гроб 37

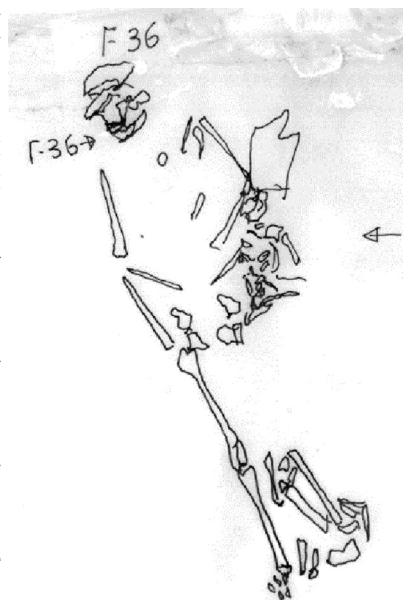
Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет. Његовим укопом оштећен је гроб 36. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 3° према северу. Став опружен на леђима. Скелет фрагментарно очуван, кости испретуране, недостаје карлица, бутне кости, делови руку. Очувана дужина скелета 120 цм.

Изнад главе камени белег.

Код грудног коша налаз два бронзана дугмета (1).

1. Два дугмета израђена од бронзаног лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Сл.17. гроб 37

Гроб 38.

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан дечји скелет. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 15° према северу. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, десна рамењача и део карлице. Очувана дужина скелета скелета 0,60 м.

Без налаза.

Гроб 39

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан дечји скелет. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 15° према северу. Став опружен на леђима, лобања је благо нагнута ка левом рамену. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, део кичменог стуба, неколико ребара и лева рамењача. Очувана дужина скелета 0,56 м.

Без налаза.

Гроб 40

Откопани су само доњи делови ногу. Остатак гроба је у профилу сонде.

Без налаза.

Гроб 41

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 3° према северу. Став опружен на леђима, лобања положена на потиљак, руке прекрштене на стомаку. Скелет добро очуван. Очувана дужина скелета 1,66 м.

Поред леве рамењаче камен, као и код десног лакта.

Око врата је нађено седам бронзаних перлица (1).

Сл.18. гроб 41

1. Седам перли израђених од бронзаног лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Гроб 42

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 6° према северу. Став, вероватно, опружен на

леђима. Гроб је већим делом у профилу сонде, откопани су део карлице, десна нога и део леве (већи део леве ноге недостаје).

Без налаза.

Гроб 43

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 20° према северу. Став, вероватно, опружен на леђима. Гроб је већим делом у профилу сонде, откопани су делови карлице и ноге.

Без налаза.

Гроб 44

Слободно укопан скелет. Гроб је већим делом у профилу сонде, откопани су доњи делови ногу.

Без налаза.

Гроб 46, гроб 47, гроб 48, тројни

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Гроб 46

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Став опружен на леђима, лобања благо нагнута ка левом рамену, десна рука положена на груди. Скелет добро очуван, изузев лобање која је фрагментована и леве подлактице која недостаје. Очувана дужина скелета 1,76 м.

Без налаза.

Гроб 47

Слободно укопан скелет. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Став опружен на леђима. Фрагментарно очуван, кости грудног коша, карлице испретуране разбацане. На западу један мањи камен.

Без налаза.

Гроб 48

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Став опружен на леђима, лобања положена на потиљак. Фрагментарно очуван, недостају подлактице, карлица је оштећена. Очувана дужина скелета 1,74 м.

Без налаза.

Гроб 49, гроб 50, двојни

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Гроб 49

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само лобања, десна рамењача и део десне ноге.

Изнад лобање већи камен.

Без налаза.

Гроб 50

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, лобања је положена на потиљак и оштећена. Десна рука положена на десно раме, лева на стомак. Скелет је добро очуван. Очувана дужина скелета 1,82 м.

Изнад леве руке већи камен, као и трагови иструлелог дрвета.

Без налаза.

Гроб 51, гроб 52, двојни**Гроб 51**

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Лобања положена на потиљак, десна рука на груди, лева на левом рамену. Скелет фрагментарно очуван, недостаје горњи део десне бутне кости, десна рамењача, десни део карлице; кости грудног коша испретуране. Очувана дужина скелета 1,98 м.

Поред леве потколенице пронађена два фрагмента керамике (1).

1. Два фрагмента керамике израђена од добро пречишћене земље, црвене боје печења

Гроб 52

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет у доста дерутном стању, очуване фрагментарно кости лобање и леве ноге.

Дужином целог гроба протеже се траг иструлелог дрвета. Изнад лобање пободена опека.

Без налаза.

Гроб 53

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 4° према северу. Став опружен на леђима. Кости испретуране, недостаје десна рука, лобања оштећена и померена на грудни кош. Лева рука положена на груди и на њој је мањи камен. Очувана дужина скелета 196 цм.

Поред ногу пронађен гвоздени закивак (1), можда од ковчега.

Гроб припада старијем хоризонту сахрањивања будући да је откривен након подизања скелета из гроба 22.

1. Закивак израђен од гвожђа

Гроб 54.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 10° према северу. Став опружен на леђима. Скелет фрагментарно очуван, лобања оштећена. Очувана дужина скелета 1,48 м. Делимично укопан, у пределу лобање, испод гроба број 2, а са десне стране, поред горњег дела тела, изнад гроба 64.

Без налаза.

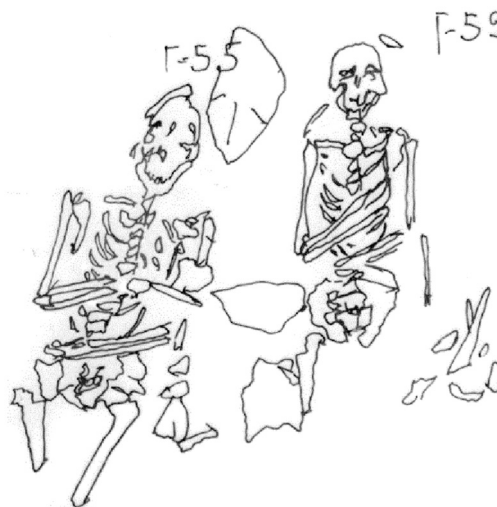
Гроб 55, гроб 59, двојни

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Гроб 55

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Став опружен на леђима. Лобања је положена на потиљак, десна рука на грудима, лева на карлици; Скелет фрагментарно очуван, недостају доњи делови ногу, који су прекинути темељним зидом цркве. Очувана дужина скелета 1,38 м.

Гроб је оивичен са леве стране, код лобање, већим

Сл.19. гроб 55

каменом, а код карлице са три мања. Око карлице и прстију руке трагови иструлелог дрвета и налаз два фрагмента трбуха суда (1).

1. Два фрагмента трбуха суда, добре фактуре са примесама песка, црносиве боје са орнаментом таласасте линије.

Гроб 59

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 8° према северу. Став опружен на леђима. Лобања благо окренута на леву страну и нагнута на кључну кост. Десна рука положена преко груди, лева на стомак. Скелет фрагментарно очуван, недостају доњи екстремитети који су прекинути темељним зидом цркве. Очувана дужина скелета 1,00 м. У гробу је постављен, са десне стране, код бутне кости камен.

Без налаза.

Гроб 56

Без надгробне плоче. Вероватно је она постојала али је подигнута и уграђена у цркву из 20. века као сполија.

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 22° према југу. Став опружен на леђима. Десна рука положена на карлицу, лева на стомак.

Поред левог фемура нађен фрагмент обода зделе (1).

1. Фрагмент обода зделе

Гроб 57

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 13° према југу. Гроб је већим делом у профилу, откопани су доњи делови ногу (потколенице и део бутних костију).

Без налаза.

Гроб 58

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток Став опружен на леђима, лобања оштећена кореном дрвета који пролази кроз њу и благо је нагнута ка десном рамену. Скелет фрагментарно очуван, недостају доњи делови руку, делови грудног коша; карлица је померена у страну. Очувана дужина скелета 1,46 м.

Гроб је са десне стране оивичен, код ноге, са два мала камена.
Без налаза.

Гроб 60

Налази се испод гроба 3 који је укопан изнад њега. Скелет је поремећен, кости скупљене на гомилу. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 61

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 4° према северу. Став опружен на леђима. Лобања нагнута ка грудима, руке прекрштене на стомаку. Скелет фрагментован, очуван добро до карлице где је пресечен са два камена укопом гроба 65. Очувана дужина скелета 0,80 м. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

На десној страни лобање, код ува, налаз бронзане карике-наушнице (1).

Сл.21. гроб 61

1. Наушница са коленцима – бронзана, отворена карика кружног пресека са два коленца која се састоје од спирално навијене жице.

Гроб 62

Скелет је поремећен, кости на гомилу, на источној страни један камен. Највероватније оштећен укопом гроба 15, јер се делимично налази испод њега. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 63

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 4° према северу. Став опружен на леђима. Скелет у доста дерутном стању, фрагментарно очувани део руке, ноге и лобање која је била испод камена. Очувана дужина скелета 1,76 м. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 64

Са десне стране, поред горњег дела скелета гроба 54 су скупљене кости на гомилу, поштовање костију старијег покојника. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 65

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Лобања благо нагнута ка десном рамену, са отвореном вилицом и каменом поред десне стране. Десна рука положена на груди, лева на карлицу. Скелет добро очуван. Очувана дужина скелета 1,78 м.

Сл.22. гроб 65

Изнад карлице, са леве стране, камен. Укопавањем гроба оштећен је гроб 61.

На грудима налаз сребрног новца (1).

1. Сребрни новац Јакова

Av. АКЪ. ВЛЪК

Представа владара који седи на престолу.

Rv. Представа Христа на престолу.

Преч. 1,4цм; инв.бр. А-Н II/1525

Гроб 66

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 2° према северу. Став опружен на леђима. Скелет фрагментарно очуван, кости скупљене на две гомиле; лобања очувана, изнад ње камен. Два камена и у пределу груди. Гроб је девастиран укопом гроба 28. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 67

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 25° према југу. Став опружен на леђима. Лобања нагнута на лево раме и изгледа оштећена неким оштрим предметом; руке прекрштене на карлици. Скелет фрагментарно очуван јер су кости потколеница и стопала скупљене на гомилу. Оштећен укопавањем гроба 68. Очувана дужина скелета 1,40 м.

Са леве стране, код лобање, оивичен каменом.

Без налаза.

Гроб 68

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 15° према југу. Став опружен на леђима. Лобања мало оштећена и нагнута ка левом рамену. Десна рука положена на десно раме, лева на стомаку. Скелет одлично очуван. Очувана дужина скелета 1,74 м.

Изнад главе камен белег, као и код десног лакта.

Без налаза.

Гроб 69

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Лобања нагнута на лево раме, оштећена

неким оштрим предметом, вилица отворена. Руке прекрштене на грудима. Скелет добро очуван. Очувана дужина скелета 1,88 м.

Без налаза.

Гроб 70

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 4° према југу. Став опружен на леђима. Десна рука положена на десно раме, лева на карлицу. Кости су делимично испретуране. Скелет фрагментарно очуван, недостаје лобања. Очувана дужина скелета 1,46 м.

Без налаза.

Гроб 71

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 3° према северу. Став опружен на леђима.

Гроб већим делом залази у профил сонде, откопани су доњи делови ногу, а на њима део лобање? Са десне стране оивичен већим каменом.

Без налаза.

Гроб 72

Доњи екскремитети прикупљени на гомилу у углу темељног зида. Припада старијем хоризонту сахрањивања.

Без налаза.

Гроб 73

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 5° према југу. Гроб већим делом залази у профил сонде, откопани су потколенице и део бутних костију.

Без налаза.

Гроб 74

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Руке прекрштене на грудима. Скелет очуван, једино грудни кош девастиран. Очувана дужина скелета 1,74 м.

Без налаза.

Гроб 75

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 20° према северу. Став опружен на леђима. Лобања положена на потиљак, десна рука на груди, лева подлактица недостаје. Скелет лоше очуван, кости ногу измештене. Очувана дужина скелета 1,74 м.

Поред леве бутне кости већи камен, вертикално постављен.
Без налаза.

Гроб 76

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет у дерутном стању, очувана лобања, део леве руке и део цеваница. Очувана дужина скелета 1,16 м.

Без налаза.

Гроб 77

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Лобања пронађена поред левог стопала. Скелет слабо очуван, оштећен радом корења и вододерином, недостаје грудни кош.

Са леве стране оивичен са два камена вертикално постављена. Очувана дужина скелета 0,82 м.

Без налаза.

Гроб 78

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 10° према југу. Став опружен на леђима. Лобања положена на потиљак, руке на карлици. Скелет у дерутном стању, очувана лобања, руке и део ногу. Очувана дужина скелета 1,52 м.

Са десне стране лобање налази се камен.

Без налаза

Гроб 79

Слободно укопан скелет одрасле особе. Оријентисан у правцу запад-исток, са одступањем од 15° према југу.

Већи део гроба залази у профил сонде. Очуване цеванице и делови костију сакупљени су на гомилу. Поред гомиле усадник.

Без налаза.

Гроб 80

У гробу је очувана само лобања.

Без налаза.

Гроб 81

У гробу су очувани дислоцирани делови ногу.

Без налаза.

2018. година**Гроб 82, двојни**

Гроб 82/1

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (adultus II, 30–35 година). Став опружен на леђима, лобања недостаје. Очувани су грудни кош, десна рука, карлица и десна нога са стопалом. Очувана дужина скелета 0,56 м.

Без налаза.

Гроб 82/2

Слободно укопан деџи скелет непознатог пола (infans II, 12 година ± 36 месеци)

Без налаза.

Гроб 83

Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (adultus II, 33–35 година). Став, вероватно, опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени само доњи екстремитети и део карлице. Очувана дужина скелета 0,57 м, средња телесна висина $1,62 \pm 0,05$ м.

Без налаза.

Гроб 84

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (adultus I, 24–30 година). Став опружен на леђима, очувани део лобање, део дугих костију и део карлице. Очувана дужина скелета 0,60 м.

Без налаза.

Гроб 85

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (adultus I, 24–30 година). Став опружен на леђима, очуван кичмени стуб, део ребара, део карлице и део бутних костију. Лева рука је положена на карлицу, а десна на груди. Очувана дужина скелета 1,20 м.

Без налаза.

Гроб 86, двојни

Гроб 86/1

Слободно укопан скелет млађе женске особе (Juvenilis II, 22–24 године). Став опружен на леђима, очувани делови дугих костију горњих и доњих екстремитета и део карлице. Очувана дужина скелета 1,26 м.

Без налаза.

Гроб 86/2

Слободно укопан скелет женског фетуса (38 недеља/NB) положен на карлицу скелета млађе женске особе. Скелет слабо очуван.

Без налаза.

Гроб 87

Слободно укопан скелет особе непознатог пола и старости јер је скелет у врло дерутном стању.

Без налаза.

Гроб 88

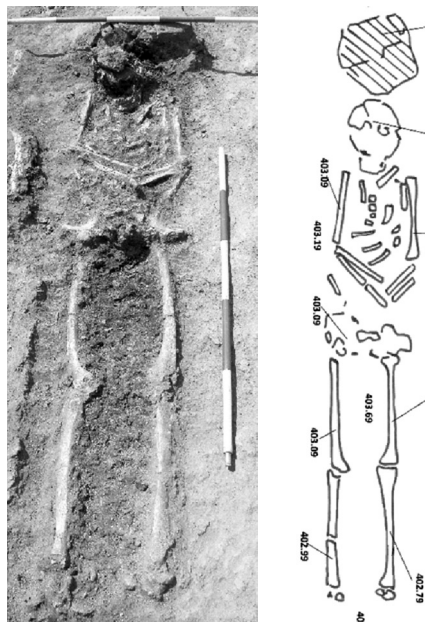
Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (adultus II, 33–35 година). Оријентација запад-исток. Гробна јама правоугаоног облика са заобљеним угловима, димензија 1,9 м x 3,2 м. Став, опружен на леђима, руке су прекрштене на стомаку. Очуван је у целости, осим лобање која је у веома дерутном стању. Очувана телесна висина 1,76 ± 0,04 м. Пронађени су фрагменти трбуха лонца са двоструком валовницом (1).

1. Фрагмент трбуха и обода лонца израђеног од мрке глине са примесом лискуна. Боја печења је црвенкастомрка. Горњи део трбуха је декорисан урезаним неправилним троструким валовницама. Обод је непрофилисан и орнаментисан двама урезаним паралелним линијама. Тер. инв. Ц 5/18, инв. А-С3/792.

Гроб 89, двојни**Гроб 89/1**

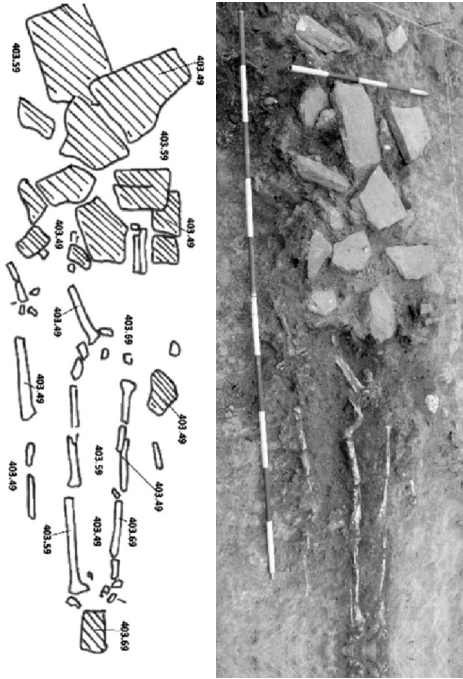
Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (Maturus I, 44–50 година). Оријентација запад-исток. Став, вероватно, опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени лобања, горњи и доњи екстремитети, део ребара и део карлице. На карлици пронађено пет фрагмената трбуха зделе (1).

1. Пет фрагмената трбуха зделе чији се облик не може дефинисати, израђене од пречишћене глине, црвенкасте боје

Сл.23. гроб 88

печења. Трбух је глеђосан жутом бојом са сликаним зеленим тракама. Са сваке стране траке налази се розета кружног облика, са мрким радијалним зрацима. На једном мањем фрагменту видљиве су плитке густе канелуре. Тер. инв. Ц 6/18, инв. А-С3/793.

Сл.24. гроб 89/1

Оријентација запад-исток. Очувана је само лобања.

Без налаза.

Гроб 91, двојни

Гроб 91/1

Слободно укопан скелет млађе мушке особе (Juvenilis I, 16–20 година). Оријентација запад-исток. Гробна јама правоугаоног облика са заобљеним угловима, димензија 1,6 x 0,5 м. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени доњи (без стопала) и горњи екстремитети. Лобања је оштећена и нагнута на лево. Руке су прекрштене на карлици. Очувана дужина скелета 1,52 м.

Без налаза.

Гроб 91/2

Слободно укопан скелет млађе женске особе (Juvenilis I, 16–20 година). Оријентација запад-исток. Гробна јама правоугаоног облика са заобљеним

Гроб 89/2

Слободно укопан скелет женске особе непознате старости. Оријентација запад-исток. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени делови леве руке и ноге.

Без налаза

Гроб 90, двојни

Гроб 90/1

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (Maturus I, 45–55 година). Оријентација запад-исток. Став, вероватно, опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени доњи и горњи екстремитети и део карлице.

Гроб 90/2

Слободно укопан скелет мушке особе непознате старости.

угловима, димензија 1,56 x 0,6 м. Став опружен на леђима. Скелет очуван у целости, недостају само стопала. Лева рука положена на карлицу, десна на груди. Очувана дужина скелета 1,49 м.

Наушница - карика са фрагментованом јагодом од сребра нађена је у пределу лобање (1), на левој руци три тордиране наруквице (3-5), на десној руци пет истоветних наруквица (6-10) и три прстена од бронзе (11-13). У остеолошком материјалу пронађени су наушница - карика са фрагментованом јагодом од сребра (2) и бронзани прстен (14).

1. Наушница са једном округлом, шупље ливеном јагодом. Карика, кружно савијена, начињена је од сребрне жице. На једном крају карике навучена је округла јагода израђена од танког сребрног лима, декорисана гранулацијом. Са обе стране јагода је причвршћена намотајима филигранске жице.

П. карике 3,2 cm; п. јагоде cm; т. г. тер. инв. Ц 7/18, инв. бр. А-С3/ 794.

2. Наушница идентичног облика као претходна, тер. инв. Ц 23/18, инв. бр. А-С3/ 794.

3. Тордирана наруквица израђена од четвороструке увијене дебље жице која се завршава петљама на крајевима, у којима су по два равно сечена краја жице.

Преч. 5,9 cm, тер. инв. Ц 8/18, инв. бр. А-С3/ 795.

4. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,8 cm, тер. инв. Ц 9/18, инв. бр. А-С3/ 796.

5. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,9 cm, тер. инв. Ц 10/18, инв. бр. А-С3/ 797.

6. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,5 cm, тер. инв. Ц 11/18, инв. бр. А-С3/ 798.

7. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,9 cm, тер. инв. Ц 12/18, инв. бр. А-С3/ 799.

8. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,5 cm, тер. инв. Ц 13/18, инв. бр. А-С3/ 800.

9. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,5 cm, тер. инв. Ц 14/18, инв. бр. А-С3/ 801.

10. Тордирана наруквица идентичног облика као претходна, преч. 5,9 cm, тер. инв. Ц 15/18, инв. бр. А-С3/ 802.

11. Тракасти прстен код кога се карика проширује у главу овалног облика са урезаном шематизованом представом две људске фигуре, преч. 1,9 cm, тер. инв. Ц 16/18, Инв. бр. А-С3/ 803.

12. Прстен са тракастом кариком, чији крајеви су сужени, мало размакнути и преклопљени. Карика се постепено шири од крајева према непрофилисаној глави, која представља само проширену масу карике. На глави је урезана шематизована представа две људске фигуре.

Преч. 2,3 цм, тер. инв. Ц 17/18, инв. бр. А-СЗ/ 804.

13. Прстен са тракастом кариком која се према глави постепено шири. Глава је кружног облика са шематизованом представом две људске фигуре.

Преч. 1,9 цм; тер. инв. Ц 18/18, инв. бр. А-СЗ/ 805.

14. Прстен са тракастом кариком која се шири према глави овалног облика. На глави је видљива шематизована урезана представа лава. Контуре главе на карици назначене су са два паралелна низа тачкастих убода, преч. 1,8 цм; тер. инв.Ц 22/18, инв. бр. А-СЗ/ 808.

Сл.25. гроб 91/2

Гроб 92, тројни

Гроб 92/1

Слободно укопан скелет млађе женске особе (Juvenilis I, 15–18 година). Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени доњи и горњи екстремитети и лобања.

Испод скелета налаз неколико фрагментованих дугмади од бронзе (1).

1. Дугме израђено од бронзог лима, калотасте форме са ушицом која је ливена заједно са горњом полукалотом.

Гроб 92/2

Слободно укопан скелет особе непознатог пола и старости. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет лоше очуван.

Без налаза.

Гроб 92/3

Слободно укопан дечји скелет (Infans II, 10 година ± 36 месеци). Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени делови доњих и горњих екстремитета и део карлице.

Без налаза.

Гроб 93, двојни

Гроб 93/1

Слободно укопан скелет женске особе непознате старости. Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван - део руке спуштене низ тело. На месту су пронађени лобања, део кичменог стуба и грудни кош.

Изнад главе се налази камен великих димензија, грубо обрађен и дубоко укопан у земљу. Могуће да представља надгробни споменик.

Без налаза.

Гроб 93/2

Слободно укопан фетус непознатог пола (NB 6 месеци). Оријентисан у правцу запад-исток. Скелет лоше очуван, на месту је пронађена лобања положена на раме одрасле индивидуе.

Без налаза.

Гроб 94

Слободно укопан дечји скелет (Infans II, 4 године ± 12 месеци) оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени део леве бутне кости, део карлице и десне руке, као и лобања у целости.

Без налаза.

Гроб 95, двојни

Гроб 95/1

Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (Maturus I, 45–55 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Скелет добро очуван, осим лобање која је фрагментована.

Без налаза.

Гроб 95/2

Слободно укопан скелет мушке особе непознате старости, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени делови десне руке и ноге, део карлице и врло дерутна лобања.

Без налаза.

Гроб 96, двојни

Гроб 96/1

Слободно укопан скелет мушке особе непознате старости, оријентисан у правцу запад-исток. Десна рука положена на карлицу. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени доњи екстремитети и део карлице.

Без налаза.

Гроб 96/2

Слободно укопан скелет женске особе непознате старости, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет лоше очуван, на месту су пронађени лобања и део карлице.

Без налаза.

Гроб 97

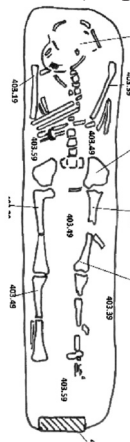
Слободно укопан скелет мушке особе непознате старости, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени доњи делови лобање и доњи екстремитети - лева нога у целости, док десној недостаје бутна кост.

Приликом подизања скелета уочени су груменови гаражи и обод керамичке посуде (1).

1. Обод посуде-зделе? израђене од мрке пречишћене земље са примесом лискуна. Обод је косо профилисан, благо извијен према споља. Димензије: 2,3x2,8 цм, тер. инв. Ц 25/18, инв. бр. А-С3/ 810.

Гроб 98

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (*adultus* II, 35–40 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке

прекрштене на грудима. Скелет је очуван у целости. Средња телесна висина $1,59 \pm 0,04$ м.

Јасно се издваја гробна рака правоугаоног облика са заобљеним угловима, испуњена тамномрком

Сл.26. гроб 98

земљом. Код ногу се налази плочасти камен. Димензије гробне раке дужина 2 м, ширина 0,45 м.

На левој руци пронађена је тракаста наруквица израђена од бронзе (1).

1. Тракаста наруквица са отвореним и проширеним крајевима који су равно сечени.

Преч. 5,6 цм, тер. инв. Ц 19/18, инв. бр. А-СЗ/806.

Гроб 99, двојни

Гроб 99/1

Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (Maturus I, 45 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени делови доњих екстремитета са стопалима, део десне руке и неколико фрагментованих костију лобање. Лобања је оштећена великим каменом који је пао преко ње. Два камена налазе се код доњих екстремитета, у пределу карлице и бутне кости. Камен је, вероватно, пао са конструкције цркве. Средња телесана висина 169 ± 4 cm

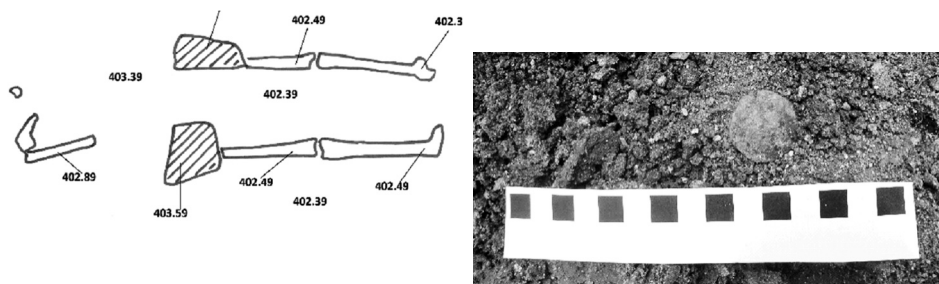
У гробу је пронађен примерак билон аспрон трахеја (1).

1. Билон аспрон трахеј Андроника I (1183-1185)

Ав. М-Р-ΘV Богородица са нимбом стоји на супеданеуму спреда; носи тунику и мафорион; држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Рв. Андроник I, л. И. Христ са нимбом д, који крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Христ, тунику и химатион; држе, цар, д. руком, лабарум, л. глоб са крстом; Христ, л. Јеванђеље. На лоросу...

Преч. 1,9 цм Т-3,60 г; тер. инв. Ц 21/18, инв. бр. Н II/1529.

Сл.27. гроб 99/1

Гроб 99/2

Слободно укопан скелет особе непознатог пола и старости, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Делимично очуван скелет.

Без налаза.

Гроб 100

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (Maturus I, 40-45 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет слабо очуван, на месту су пронађени делови карлице, кичменог стуба, руку и десне бутне кости.

Без налаза.

Гроб 101, двојни

Гроб 101/1

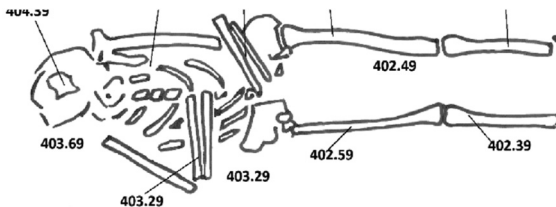
Слободно укопан скелет одрасле женске особе (Maturus I, 40-45 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, десна рука је положена на груди, лева на карлицу. Скелет је добро очуван, на месту су пронађени лобања, доњи и горњи екстремитети, карлица, кичмени стуб, део ребара. Средња телесана висина 173 ± 4 cm.

Гробну рака је правоугаоног облика са заобљеним угловима, димензија $1,37 \times 0,45$ m. Изнад главе покојника положен је ломљени камен.

У гробу, у пределу бутне кости, пронађен је фрагментовани керамички тег (1).

1. Фрагментовани тег пирамидалног облика израђен од црвене глине са примесом лискуна.

Вис. 6,9m, шир. 2,8 cm, тер. инв. Ц 24/18, инв. бр. А-С3/ 809.

Сл.28. гроб 101/1

Гроб 101/2

Слободно укопан скелет особе непознатог пола и старости, оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Скелет лоше очуван.

Без налаза.

Гроб 102, тројни

Гроб 102/1

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (Maturus I, 40-50 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Скелет слабо очуван, на месту су пронађен лобања, која је делимично оштећена, горњи екстремитети, део бутне кости, кичмени стуб и карлица.

Без налаза.

Гроб 102/2

Слободно укопан скелет млађе мушке особе (Juvenilis I, 16–20 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Делимично очуван скелет, на месту су пронађени делови лобање, руке и ноге.

Без налаза.

У гробу је пронађен фрагмент керамике, горела греда и делови опеке са конструкције цркве која је и оштетила гроб.

Гроб 102/3

Слободно укопан фетус непознатог пола (NB 6 месеци). Оријентисан у правцу запад-исток. Скелет лоше очуван.

Без налаза.

Гроб 103 породични

Гроб 103/1

Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (Maturus II, 50-55 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Лобања је фрагментована и померена у десно. Очувани су кључна кост, горњи екстремитети и делимично доњи.

Без налаза.

Гроб 103/2

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (Maturus I, 45-45 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Делимично очуван скелет.

Без налаза.

Гроб 103/3

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (adultus I, 24-35 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Лоше очуван скелет.

Без налаза.

Гроб 103/4

Слободно укопан фетус непознатог пола (NB 6 месеци). Оријентисан у правцу запад-исток. Лоше очуван скелет.

Без налаза.

Гроб 104

Слободно укопан скелет одрасле женске особе (adultus I, 24-35 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима. Гроб је поремећен, очувани су делови карлице и доњих екстремитета.

Без налаза.

Гроб 105, двојни

Гроб 105/1

Слободно укопан скелет одрасле мушке особе (adultus I, 24-35 година), оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима, руке прекрштене на стомаку. Очувани су делови лобање, део кључне кости, ребро, лева бутна кост, део десне карлице.

Без налаза.

Гроб 105/2

Слободно укопан дечји скелет непознатог пола (Infans II, 8 година ± 24 месеца). Оријентисан у правцу запад-исток. Став опружен на леђима.

Без налаза.

Како је овај део некрополе у већој мери девастиран изградњом цркве у 15. веку и припремним радовима за изградњу нове цркве, пронађено је 15 целина са дислоцираним костима. Након антрополошке анализе, закључено је да се ради о девастираним гробовима те су оне добиле ознаку гроб и настављену нумерацију.

Дислоциране кости 1- Гроб 106

Фрагментоване кости лобање, мушки пол, непознате старости.

Дислоциране кости 2- Гроб 107

Фрагмент дуге кости индивидуе женског пола непознате старости.

Дислоциране кости 3- Гроб 108

Очувано неколико ситних костију индивидуе непознатог пола и старости.

Дислоциране кости 4 - Гроб 109

Очувани делови горњих и доњих екстремитета индивидуе непознатог пола и старости 20–24 године

Дислоциране кости 5 - Гроб 110

Очувано неколико костију лобање индивидуе непознатог пола и старости (infans I).

Дислоциране кости 6 - Гроб 111

Очувано 8 група костију расутих по квадрату. Очувани су делови лобање и дугих костију две индивидуе.

Индивидуа 1 - непознат пол, 24 – 30 година.

Индивидуа 2 - непознат пол, непозната старост (infans II).

Дислоциране кости 7 - Гроб 112

Очувани делови лобање индивидуе женског пола, старости 40 – 50 година,

Дислоциране кости 8 - Гроб 113

Очувано неколико фрагмената дугих костију индивидуе непознатог пола и старости.

Дислоциране кости 9 - Гроб 114

Очувани су делови дугих костију и део карлице три индивидуе.

Индивидуа 1 - женски пол, старости 30 – 35 година.

Индивидуа 2 - непознат пол, старости 6 година ± 24 месеца.

Индивидуа 3 - непознат пол, старости 16 – 20 година.

Дислоциране кости 10 - Гроб 115

Очувано неколико костију индивидуе непознатог пола и старости.

Дислоциране кости 11 - Гроб 116

Очувано неколико фрагмената дугих костију индивидуе женског пола, непознате старости.

Дислоциране кости 12 - Гроб 117

Очувано неколико фрагмената дугих костију индивидуе женског пола, непознате старости.

Дислоциране кости 13 - Гроб 118

Очувано неколико фрагмената костију зглоба индивидуе женског пола, непознате старости.

Дислоциране кости 14 - Гроб 119

Очувано неколико фрагмената дугих костију индивидуе непознатог пола и старости. (infans I)?

Дислоциране кости 15 - Гроб 120

Очувано неколико фрагмената дугих костију индивидуе женског пола, непознате старости.

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ И НАЧИН УКОПАВАЊА

Средњовековна некропола у Газдару простире се на падини узвишења. Откривен је само периферни део некрополе, који је обухваћен зоном заштите, односно, који се налази на површини предвиђеној за изградњу нове цркве. Други део некрополе се налази на приватним имањима и није био обухваћен заштитним ископавањима. Откривена су са два хоризонта сахрањивања, старији 12- 13. век и млађи 14-15. век, што упућује на дугу употребу некрополе.

Белези изнад гробова, на старијем хоризонту нису очувани. Гробови млађег хоризонта сахрањивања су обележени великим, грубо обрађеним каменим плочама које групи положених надгробних плоча. На једној плочи је очуван уклесан крст. Хоризонталне, грубо обрађене камене плоче без икаквог обележја или натписа, карактеристичне су за многе средњовековне некрополе у Србији.⁶⁴ Сви надгробници имају блиских паралела међу споменицима с некропола XIV – XV века у источној, али исто тако и западној Србији, Рашкој области, Старом Колашину.⁶⁵ Гробови су постављени у редове који не теку увек правилно, услед девијације терена, као и због каснијих укопа. Оријентисани су у правцу запад-исток са са одређеним одступањем. Глава је на западу. Неправилни редови гробова уочени су на деловима некрополе где су вршена накнадна укопавања. Тако је гроб 12 поремећен укопавањем гроба 7; гроб 19 је поремећен укопавањем гроба 23; гроб 54 се налази делимично испод гроба 2, а изнад гроба 64; гроб 54 је пресечен укопавањем гроба 65, који је оштетио и гроб 61; гроб 62 је поремећен укопом гроба 15, гроб 66 укопом гроба 28, гроб 67 укопом гроба 68. У гробовима 3, 24, 55 и 67 налазио се по један насатице постављен камен изнад лобање, а у гробовима 16, 37, 49, 66, 68 и 22 камен је лежао поред лобање. У неким гробовима положен је већи број камена, на пример: поред лобање, стопала и са леве или десне стране скелета. Једино је у гробу 52 била насатице постављена опека поврх лобање. Остаци једноставне гробне конструкције од мањег плочастог камена и облутака који су уоквирили гробну раку једино су очувани у гробу 29. На некрополи срећемо и блиске гробове који неоскрнављено леже један крај другог, на скоро истој дубини, те нема сумње да се ради о двојним породичним гробовима. Оштећења су била мања и већа, што је зависило од близине суседног гроба.

Усамљени налази камена поред главе или стопала покојника можда су у гроб доспели случајно, приликом затрпавања раке, али поједини истраживачи, ову појаву, тумаче и као обичај „везивања“, односно спречавања умрлог да напусти гроб.⁶⁶

⁶⁴ Минић, 1984, 262 са литературом.

⁶⁵ Вуксан 2014-2016, 86.

⁶⁶ Минић 1969, 236; Ерцеговић-Павловић 1986, 69–71.

У највећем броју случајева покојник је директно полагао у земљу без ковчега. Остаци иструелог дрвета забележени су у шест случајева (гробови: 5, 12, 29, 50, 52, 55). У гробовима 5 и 53, поред дрвета откривени су и клинови који сведоче о употреби сандука. У случају гроба 50, остаци дрвета у пределу леве руке упућују пре да је покојник био, барем делимично, покривен даском – талпом. Угљенисано дрво у комадима (гробови 1 из 1978 и 5 из 2002) или ситним траговима гаражи на дну раке забележено у неколико гробова у оба хоризонта сахрањивања. Ова појава, иначе позната и с многих других средњовековних некропола, само потврђује, временски и просторно, широко распрострањену праксу „чишћења“ гробне раке кађењем – обичаја који се према етнолошким подацима очувао до нашег времена. Кађење зависи да ли је сахрана обављена у дану када је рака ископана или је остала отворена преко ноћи. Тада рака мора обавезно да се очисти од злих духова.⁶⁷ Једна од заштита, позната из етнологије, је и обичај „начињање“ покојника после сахране на шта упућује накнадно ремећење скелета, као код гроба 14.⁶⁸

Што се тиче положаја тела, он није био униформан. Глава је обично полагана на потиљак, или је била благо нагнута ка рамену. Од 122 истражена гроба само код 44 је било могуће утврдити положај руку. Положај руку умрлих је веома различит, и јавља се у више комбинација: обе руке прекрштене са шакама на стомаку, карлици или високо на грудима; једна рука на стомак а друга на карлици или грудима; једна рука уз тело, а друга на стомаку или карлици, једна положена на раме, друга на стомак или на грудима, руке прекрштене на грудима са шакама на раменима. Најзаступљенија је варијанта код које су обе шаке положене на стомак.

За већину гробова није било могуће утврдити величину и облик гробних рака, па самим тим и постојање неких гробних конструкција. Код гробова 1, 2, 3 и 98 констатована је гробна рака правоугаоног облика.

АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

Археолошки материјал је, највећим делом откривен у гробовима старијег хоризонта сахрањивања. Археолошких налаза је било у 18 гробова: бронзане перле (гробови 5, 16, 30, 34, 41), бронзана дугмад (гробови: 16, 32, 37, 92), бронзана наушница са два колена откривена је у гробу 61; тракаста бронзана наруквица у гробу 98, као и неколико фрагмената керамике (гробови 51, 55, 56, 88, 89, 97) и један фрагментовани керамички тег у гробу 101. Посебно се издваја гроб 91 са осам тордираних наруквица,

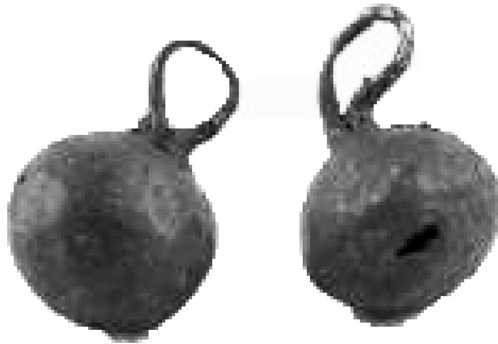
⁶⁷ Марјановић-Вујовић 1984, 68.

⁶⁸ Марјановић-Вујовић 1984, 68.

паром сребрених наушница и четири прстена. Може се констатовати да су то предмети за украшавање главе и тела. У само два гроба је констатован обичај стављања новца у гроб који је служио као попутнина - сребрни новац Јакова у гробу 65; билон аспрон трахеј у гробу 99.

Перле и дугмад

Предмети калотастог облика од танког бронзаног лима, шупље ливени могу бити у функцији дугмади или перли у зависности од места где су пронађене - око врата или дуж грудног коша. Ушица мањих или већих димензија, која је служила за копчање, била је израђена од танке жице и ливена заједно са горњом калотом. У гробу 41 је пронађено седам бронзаних перли сасвим уз врат који представља посебну врсту ђердана. Слични ђердани откривени су у Птујском граду⁶⁹, Демир капији⁷⁰ и Миријеву.⁷¹ Појединачна дугмад откривена су на некрополама у Србији⁷², Македонији⁷³ и Бугарској⁷⁴. Налажене су у периоду од раног до касног средњег века.

Сл.29. Бронзана дугмад, гроб 16

којих је, уместо гранула, на карику навучена спирално навијена жица у виду венчића. Са стране су намотаји жице. Иначе су у гробовима на средњовековним некрополама налажене увек појединачно. У нашој старијој литератури користи се термин наушница са коленцима, иако их В.Бикић назива наушнице са венчићима. Спадају у ред накита који је веома заступљен на подручју Србије у периоду од 11. до 13. века.⁷⁵Аналогије за ове наушнице

Наушнице

На некрополи су откривена три примерка: једна из гроба 61 и пар наушница из гроба 91.

Наушница из гроба 61 припада типу наушница са коленцима. Израђена је бронзе са два колена код

⁶⁹ Кorošec, 1950, sl. 53.

⁷⁰ Aleksova 1966, T XIX, sl. 240.

⁷¹ Бајаловић-Бирташевић, 1960, 3 1, TVIII, сл.11, гроб 27.

⁷² Марјановић-Вујовић, 1984, 72 са литературом; Бајаловић-Бирташевић, 1960, 32;

⁷³ Aleksova 1966, 59-60.

⁷⁴ Гатев 1977, 31.

⁷⁵ Бикић 2010, 55-62, са литературом.

можемо наћи на средњовековним некрополама у Србији: Трњане, Прахово и Корбово;⁷⁶ у Македонији Демир Капија.⁷⁷

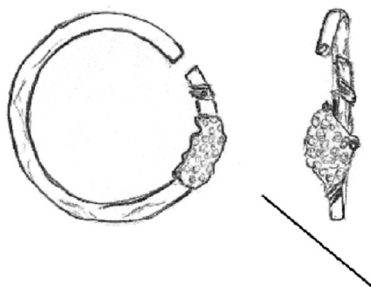

Сл.30. Наушница са коленцима

Пар наушница које су пронађене у гробу 91/2 припадају типу наушница са једном јагодом украшеном гранулацијом. Карика је израђена од сребра, а јагода од лошег сребрног лима, шупље ливена. Формирана је од два спојена калотаста дела прекривена низом ситних гранула. Фиксирана је за карику намотајима од танке жице који се налазе са њене обе стране. Пронађене су у гробу који је припадао млађој женској особи (16-20 година).

Слични примерци су пронађени на некрополама у Рипњу, Трњану, Поповцу и Винчи.⁷⁸ Будући да су, у највећем броју, израђиване од бронзе или лошијег сребра, сматра се да су намењене широком слоју становништва слабијег имовног стања, а према узорима византијских мајстора израђиваних од злата и сребра. Откривене су и на средњовековним некрополама у

Македонији и Бугарској, због чега се сматрају специфичним народним украсом источнобалканског подручја, који је коришћен током 12. века.⁷⁹

Сл 31. Наушница са једном јагодом

Прстење

Четири прстена потичу из гроба 91/2. Три прстена су била *in situ* на прстима десне руке, док је један пронађен на прсту леве руке, приликом прања остеолошког материјала. Сви су ливени у бронзи, у једноделним калупима. Припадају типу тракастог прстења са отвореном кариком растављених крајева који се преклапају по потреби. Глава прстена је кружног или овалног облика, осим код прстена инв. бр. А-СЗ/ 804. Он има главу која представља проширену масу карике. Главе прстења су декорисане плитко урезаним орнаментима, због чега се

⁷⁶ Марјановић-Вујовић, 1984, 84, sl. 176; Јанковић 1973-74, 235.

⁷⁷ Aleksova 1966, 52.

⁷⁸ Фидановски, Зечевић 2006, 71 са литературом; Марјановић-Вујовић, 1984, 81, sl.168; Милошевић 1962, 118;

Marjanović-Vujović 1980, Y 217.

⁷⁹ Фидановски, Зечевић 2006, 71 са литературом.

код већине примерака представа само назире. На прстену инв. бр. А-СЗ/808, је приказана шематизована представа четвороножне животиње – можда лава, док остали имају стилизоване представе две стојеће људске фигуре.

На прстену (инв. бр. А-СЗ/ 804) орнамент је изведен точкићем-радлом у облику паралелних линија још од рамена, на које се настављају урезани полукружићи. На глави су приказане две људске фигуре са главама у облику „окца“, док су тела приказана урезима. Код прстена (инв. бр. А-СЗ/ 803) је овим инструментом оцртан и облик главе. Између две стојеће стилизоване људске фигуре пунктирањем су изведене две паралелне вертикалне линије. М.Биргашевић⁸⁰ и Фидановског/Зечевић⁸¹ претпостављају да је прстење са оваквом представом, по византијским узорима, имало улогу венчаног прстена. Међутим, појава тако орнаментисаног прстења је прилично ретка на средњовековним некрополама у Србији и Македонији, док их у суседству готово и нема. Приказивање двеју фигура у једној композицији може се тумачити и као представа Св. Константина и Јелене (када је приказан крст између њих) или сцена крштења (када једна фигура рукама надвисује другу).⁸²

Сл.32. А-СЗ/ 803 Сл.29.Прстен А-СЗ/ 804 Сл.30.Прстен А-СЗ/ 804

Прстење са шематизованом представом четвороножне животиње више је заступљено не само у Србији већ и у суседним подручјима, у Македонији⁸³, Бугарској⁸⁴ и Румунији⁸⁵. У Србији је откривено на већем броју некропола: у Петровчићу, Брестовику, Трњану, Нишу, некрополи око цркве Св. Богородице у Куршумлији, Врбници код Призрена, Конопљари код Крушевца. Њихова појава на прстењу у 11. и 12. веку везује се за јачи утицај хришћанства на широкој територији која је била насељена Словенима. Стога се и претпоставља да представа лава на прстењу симболизује јеванђелисту Марка.⁸⁶

⁸⁰ Бајаловић-Биргашевић, 1960.

⁸¹ Фидановски,Зечевић 2006, 71 са литературом.

⁸² Манева 1992, 89, Т84, 45/1057/51.

⁸³ Манева 1992, 128, 132.

⁸⁴ Гатев 1977, 41.

⁸⁵ Фидановски,Зечевић 2006, 71 са литературом.

⁸⁶ Фидановски,Зечевић 2006, 77 са литературом.

Сл.33.Прстен А-С3/ 808

Наруквице

Најбројнији налаз на некрополи су наруквице, иако су пронађене у само два гроба - 91 и 98. У гробу 91 пронађено је осам тордираних бронзаних наруквица, а у гробу 98 једна тракаста наруквица.

Тордиране наруквице или тип наруквица од четвороструко увијене металне жице спадају међу омиљеним врстама накита сеоског становништва у Србији у 12. веку и често се налази на некрополама. Њихово порекло још увек није сасвим разјашњено. Познате су у касноримском накиту 4. века када су имале алку и кукицу за затварање, али у византијском накиту нису заступљене. Због тога В. Бикић сматра да оне нису настале на директним византијским узорима.⁸⁷ Најчешће су проналажене у гробовима млађих женских особа, као што је случај са наше некрополе, где је у гробу 91 сахрањена особа женског пола од 16-20 година.

Тордиране наруквице су интензивно употребљаване током 12. века и у првој половини 13. Откривене су на великом броју средњовековних некропола у Србији, као и суседним земљама, у Румунији, Бугарској и Македонији, где се такође најчешће јављају током 12. века.⁸⁸ Њихова територијална распрострањеност сасвим одговара зони политичког и културног утицаја Византије, (Србија, Македонија, Бугарска). У гробовима се, углавном, проналазе са одређеним типовима накита, пре свега са наушницама са великим карикама и биконичним јагодама, као и са тракастим наруквицама и тракастим прстењем.⁸⁹

Сл.34.Тордирана наруквица А-С3/ 800

Сл.35.Тордирана наруквица А-С3/ 801

Тракасте наруквице отворених крајева представљају једноставан занатски производ. Рађене су од танког бронзаног лима техником ливења

⁸⁷ Бикић 2010, 86.

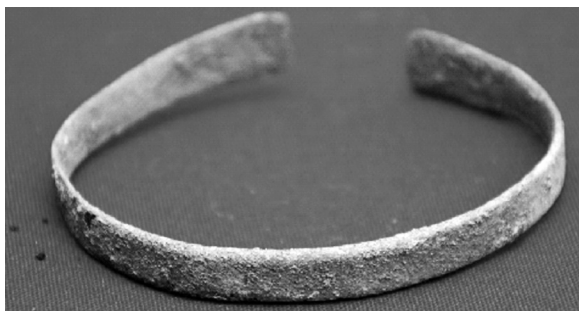
⁸⁸ Радишић 2017, 107.

⁸⁹ Фидановски, Зечевић 2006, 78-79 са литературом.

у једноделним калупима. Савијане су према потреби и жељама купаца од чега и зависи размак крајева. Завршеци крајева су обликовани различито.⁹⁰ Наруквица из гроба 98 је са равно засеченим крајевима.

Карактеристичне су за Источни Балкан претежно од 10-13. века, а доминирају током 12. века⁹¹.

Тракасте нарукнице су у Србији су најчешће проналажене на локалитетима 12. века: Трњане, Миријево, Винча, Корбово, Прахово, Брза Паланка, Ниш-Гласија.⁹² Има их и у Бугарској на локалитетима: Ловеч, Плетана, Беден, Каменица⁹³ и у Македонији на локалитету Просек-Демир Капија.⁹⁴

Сл.36. Тракаста нарукница А-СЗ/806

Новац

Новац као прилог откривен је *in situ* у два гроба: у гробу 99/1 византијски новац и у гробу 65 српски динар. Ова два примерка новца су веома значајна за хронолошко опредељење некрополе у два хоризонта сахрањивања.

У гробу 99/1 новац је откривен у пределу карлице, док је у гробу 65 пронађен на грудима покојника.

Византијски новац припада билон аспрон трахеју Андроника I (1183-1185).

Сл.37. Аспрон трахеј билон И II/1529

Av. М-Р- V Богородица са нимбом стоји на супеданеуму спреда; носи тунику и мафорион; држи медаљон са ликом Христа на грудима.

Rv. Андроник I, л. И Христ са нимбом д, који крунише, стоје спреда; носе, цар круну и лорос, Христ, тунику и химатион; држе, цар, д. руком, лабарум, л. глоб са крстом; Христ, л. Јеванђеље.

На лоросу ...

Hendy 1969, Pl.18.15-16

DOC 3b: 1183-1185.

27mm; 3,60 g; оса↓; А-ИИ/1529

⁹⁰ Бикић 2010, 83.

⁹¹ Манева 1992, 70-75.

⁹² Марјановић-Вујовић 1984, 93-97 са литературом.

⁹³ Гатев 1977,

⁹⁴ Aleksova 1966, 52.

Српски сребрни динар је ковао Јаков⁹⁵, вазал Вука Бранковића (1380-1395) 80-тих година 14. века

Av. представа владара који седи на престолу АКБ. i ВЛБК

Rv. представа Христа на престолу.

14mm; 0,55 g; оса↓; А-III/1525.

Сл.38.Сребрни динар Јакова

На основу наведених представа новац се може сврстати у групу српских динара које је ковао Јаков вазал Вука Бранковића (1380-1395) 80-тих година 14. века. Служио је као попутнина покојнику.

Керамика

Фрагменти керамике пронађени у гробовима припадају кухињској и трпезној словенској керамици. Посуде су полагање крај главе или поред ногу покојника и у њима се налазила храна или пиће, које су покојнику били потребни на путу за други свет. Овај чисто пагански обичај, познат још у праисторији и антици, упражњавали су и Словени. Овај обичај се областима насељеним Словенима задржао и после примања хришћанства, и то у појединим областима различито дуго.⁹⁶

Од фрагмената керамике која је пронађена у гробовима може се дефинисати лонац овалне форме декорисан на горњем делу трбуха урезаном неправилном троструком валовницом. Оваква начин декорисања лонаца преовладава на грнчарији 12. века.

На основу фрагментованости посуде израђене од пречишћене глине, црвенкасте боје печења, није могуће дефинисати форму, као и тип посуде. Занимљив је начин декорације посуде која се састоји од глеђосане површине жутом бојом по којој су сликане траке зеленом. Са сваке стране

⁹⁵ Идентификацију извршио В.Иванишевић на чему се захваљујемо.

⁹⁶ Милић 1978,

траке налази се розета кружног облика, са радијално мрким зрацима. На једном мањем фрагменту видљиве су плитке густе канелуре. Ближе аналогичне нису пронађене.

Сл.39.фрагменти посуде А-С3/ 793

На основу налаза новца и накита, као и хоризоната укопавања, могу се издвојити два хоризонта сахрањивања. Старији – који припада 12-13. веку и млађи који се опредељује у 14-15. век. Откривени остаци цркве истовремени су са млађим хоризонтом сахрањивања. Насеље се, вероватно налазило у близини, али његови трагови нису откривени.

Заштитна археолошка истраживања, скромних размера, дају допринос проучавању средњовековне прошлости овог краја, културе и обичаја српског становништва, које је економски било везано за судбину средњовековног рудника Леце. Насеља око рудника Леце у средњем веку била бројна, о чему сведочи велики број Црквина, Црквишта и некропола.

Библиографија

Aleksova 1966

В. Aleksova, Prosek-Demir Капија, slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji, Skorje-Beograd.

Бајаловић-Бирташевић 1960

М. Бајаловић-Бирташевић, Средњовековна некропола у Миријеву, Београд.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1981

М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Керамика у средњовековној Србији, Београд.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984

М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Накит VIII-XVIII века у Музеју града Београда, Београд.

Викић 2010

V. Bikić, Vizantijski nakit u Srbiji – modeli i nasleđe, Beograd.

Булатовић, Јовић 2010

А. Булатовић, С. Јовић, Лесковац, Културна страгиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији, Београд, Лесковац.

Вуксан 2014-2016

М. Вуксан, Црквина код Доње Беле реке – средњовековна црква и гробље, Зборник радова музеја рударства и металургије Бор, књига 16/18, Бор, 49-118.

Вуксан 1997

М. Вуксан, Средњовековни налази из Лазареве пећине у Злоту, у М. Лазић (ур.) Археологија источне Србије, Београд, 293 – 301.

Въжарова 1976

Ж. Н. Въжарова, Славјани и прабългари по данни на некрополите от VI – XI в. на територијата на Българија, Софија.

Гарашанин, Гарашанин 1951

М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд.

Гарашанин, Ивановић 1958

М. Гарашанин, В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац.

Гарашанин, 1968

М. Гарашанин, Лесковачко поморавље у праисторијско доба, Лесковачки зборник, VIII, Лесковац, 9-17.

Гатев 1977

П. Гатев, Накити от погребения от XI – XII в., Археология XIX/1, 30 – 46.

Ерцеговић-Павловић 1967

С. Ерцеговић-Павловић, Прилог проучавању средњовјековних некропола у источној Србији, Старинар XVII/1966, 143 – 150.

Ерцеговић-Павловић 1977

С. Ерцеговић-Павловић, Средњовјековна некропола у Нишу, Старинар XXVII/, 83 – 100.

Ерцеговић-Павловић 1984

С. Ерцеговић Павловић, Равна, средњовековно насење и некропола, Старинар XXXIII-XXXIV/1982-1983, 253–258.

Ерцеговић-Павловић 1984 а

С. Ерцеговић Павловић, Бољетин, средњовековно насеље и некропола, Старинар XXXIII-XXXIV/1982-1983, 227–232.

Ерцеговић-Павловић 1986

С. Ерцеговић Павловић, Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици, Ђердапске свеске, пос. изд. 1, Београд.

Ерцеговић Павловић, Костић 1980

С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, Теренска истраживања лесковачког подручја II, Старинар н.с. XXX, Београд, 131-135.

Ерцеговић Павловић, Костић 1987

С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд.

Иванишевић 2001

В. Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије, Београд.

Илић 1984

Н. Илић, Рудник Леце, Лесковац.

Јанковић 1975

М. Јанковић, Две средњовековне некрополе у источној Србији, Старинар XXIV – XXV/1973 – 1974, 1975, 227 – 240.

Jovanović, Vuksanović 1981

V. Jovanović, Lj. Vuksanović, Matičane, Necropole de X^e et XIe siècle, Inventaria Archaeologica 25, Priština – Beograd, Y 239-248.

Јоцић 1999

М. Јоцић, „Резултати рекогносцирања Горње Јабланице“, Лесковачки зборник XXXIX, Лесковац, 47-60.

Манева 1992

Е. Манева, Средновековен накит од Македонија, Скопје.

Marjanović-Vujović 1979

G. Marjanović- Vujović, Necropole mediavale Vinča, Inventaria Archaeologica 22, Beograd, Y 209-218.

Марјановић-Вујовић 1984

Г. Марјановић-Вујовић, Чезава, средњовековна некропола, Старинар XXXIII-XXXIV/1982–1983, 123–126.

Марјановић-Вујовић 1984 а

Г. Марјановић-Вујовић, Трњане, српска некропола (крај XI – почетак XIII века), Београд.

Марјановић-Вујовић 1985

Г. Марјановић-Вујовић, Врсте и типови накита XI-XII века из некропола у Србији, Зборник радова Народног музеја XV, Чачак 1985,5-20.

Милићевић 1884

М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд

Милошевић 1962

Д. Милошевић, Средњовековна некропола у селу Лешју, ЗРNM III, Београд.

Минић 1969

Д.Минић, Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца, Старинар XX, 233–247.

Минић 1978

Д.Минић, Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, Годишњак града Београда. XXV,87-95.

Минић 1984

Д. Минић, Песача, античко утврђење и средњовековна некропола, Старинар XXXIII-XXXIV/1982-1983,171–175.

Минић1984 а,

Д.Минић, Поречка река, средњовековно насеље и некропола, , Старинар XXXIII-XXXIV/1982-1983, 293–296.

Минић1984 б

Д.Минић, Манастир - праисторијско, античко и средњовековно налазиште, Старинар XXXIII-XXXIV/1982–1983, 153– 157.

Минић1984 в

Д.Минић, Рибница – праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом, Старинар XXXIII-XXXIV/1982–1983, 259–263. 113.

Минић1984 г

Д.Минић, Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара, Новопазарски зборник 8, 23–35.

Петровић 1965

Д. Петровић, Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца), Старинар XIII-XIV, Београд 1965.

Петровић 1966

П. Петровић, „Нови вотивни натписи из Јужне Србије“, Старинар н.с.XV-XVI/1964/1965, Београд, 245-251.

Петровић 1968

П. Петровић, „Из епиграфске збирке лесковачког музеја – Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији“, Лесковачки зборник, VIII, Лесковац, 51-57.

Петровић 1969

П. Петровић „Епиграфска саопштења“, Старинар, XIX, Београд, 225-233.

Петровић 1976

П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш.

Petrović 1979

P. Petrović, „Naissus-Remessiana-Noreum Margi“ Inscriptions de la Mesie Superieure IV, Beograd.

Пешић 2017

Ј. Пешић, Антички култови у лесковачком крају, Лесковачки зборник LVII, Лесковац, 23-49.

Пешић 2018

Ј. Пешић, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу, појединачни налази римског новца од 1. до 5. века, Лесковачки зборник LVIII, Лесковац, 23-42.

Pešut 1976

D. Pešut, Geološki sastav, tektonska struktura i metalogenija leckog andezitskog masiva, RASPRAVE br. XIV, Beograd.

Радишић 2015

М. Радишић, Гроб младе жене на Мокрањским стенама: запажања о појави наруквица у средњовековним некрополама, Мокрањске стене. Културно наслеђе Неготинске Крајине, 103-120.

Ракић 1987

М. Ракић, Из нове Србије (Отаџбина књ. 4,5 и 6, 1880-1881) Лесковац, репринт издање.

Стаменковић 2009

С. Стаменковић, Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине, Лесковачки зборник, XLIX, Лесковац, 219-238.

Stamenković 2013

S. Stamenković, Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini, Beograd, kat. 189.4, sl. 116

Станојев 1989

Н. Станојев, Некрополе X-XV века у Војводини, Нови Сад.

Томовић 1985

Г. Томовић, Надгробни натписи из околине Лесковца, Лесковачки зборник, XXV, Лесковац, 457-463.

Фидановски, Зечевић 2006

С. Фидановски, Е. Зечевић, Средњовековна гробља у Рипњу код Београда, Годишњак града Београда LIII, 1 – 57.

Црноглавац, Чершков 2011

Т. Чершков, В. Црноглавац, Истраживања средњовековне некрополе Св. Пантелејмон у Нишу 2002 – 2007, Зборник Народног музеја Ниш 20, 105 – 142.

Summary

Smilja Jović, Julijana Pešić, Toni Čerškov **MEDIEVAL NECROPOLIS IN THE VILLAGE OF GAZDARE**

The paper presents the results of rescue archaeological excavations of the site of St. Panteleimon Church (known as St. Petka Church in the literature) in the village of Gazdare in the Municipality of Medveđa. The excavations in 2002 and 2018 were realized due to the construction of new church.

A total of 122 graves were recorded at the necropolis. The graves are oriented west-east. Graves belonging to the younger horizon were covered with roughly processed stone slabs. The deceased were buried into the grave in a simple manner. Archaeological finds were recorded in a total of 18 graves, mostly belonging to the earlier horizon of burials: beads and buttons, earrings, bracelets, rings and ceramic vessels. The custom of placing coins which served as toll for after-life was recorded in two graves – silver coins of Jacob in grave 65 and a billon aspron trachy of Andronikos I in grave 99.

Remnants of rectangular shaped foundations with narthex and a shallow apse, belonging to an earlier church from the 15th century, were recorded during the excavations. The church was erected above the earlier horizon of burials, which is dated to the 12th and 13th century AD. The church was renewed in 1662, as evidenced by a Cyrillic inscription which was found in 2017.

Based on the finds of coins and jewelry, as well as the burial custom, two horizons of burials could be defined at the necropolis. The earliest horizon belongs to the 12th and the 13th century AD, and the younger horizon is attributed to the 14th and the 15th century AD. The remains of the church which were recorded during the excavations are concurrent with the younger horizon of burials. The settlement was probably located in the vicinity, although the traces of the settlement have not been recorded.

Translated by: Ognjen Mladenović

Небојша Димитријевић
Кустос, археолог
Народни музеј у Лесковцу

УДК 904:737.1(497.11)''15''
069.51:737.1(497.11 Лесковац)
(083.822)

ЛАВЉИ ДОЛАРИ У НУМИЗМАТИЧКОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Апстракт: У оквиру Нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу налази се и неколико примерака низоземског сребрног новца, левенталер (leeuwendaalder), познатијег као лављи долар. Порекло и датум уласка лављих долара у музеј није познат. Лављи долар настао је као ратни новац приликом рата за независност Уједињених провинција Низоземске у другој половини XVI века. Захваљујући развоју низоземске поморске трговине, лављи долари доспевају и до Отоманског царства где у једном периоду XVII века преузимају улогу сребрног новца од акци у свакодневном животу Отоманског царства. Лесковац као важно економско средиште на југу Србије и место одржавања великог панађура, био је стециште трговаца из читавог Отоманског царства али и странаца, о чему сведоче и путописи из тог периода. Присуство великог броја трговаца може у недостатку других података да објасни присуство лављих долара у овим крајевима.

Кључне речи: Leeuwendaalder, лављи долар, акче, сребро, Низоземска, Отоманско царство, Лесковац, трговина

У оквиру колекције кованог новца Новог века Народног музеја у Лесковцу налази се и седам примерака лављих долара Уједињених провинција Низоземске. Лављи долари били су низоземска верзија популарне европске сребрне кованице, талера.

Оно што треба напоменути јесте да се не зна одакле и како су се ови примерци лављих долара обрели у музеју. Увидом у Књигу улаза нису нађени никакви подаци о пријему ових предмета у музеј. Од укупно седам предмета, четири поседују инвентарне бројеве, али Инвентарна књига у коју су уведени ови предмети такође није нађена. Иако нема података о томе како су лављи долари доспели у лесковачки музеј, да ли као појединачни примерци или као група, они заслужују да буду публиковани због своје историјске вредности.

Лављи долари, или на низоземском језику левенталери (*leeuwendaalder*), настали су током рата за независност Уједињених провинција Низоземске против Шпаније. Прво су представљали ратни, а затим и трговачки новац шест од седам провинција тадашње Низоземске (Фризија, Гелдерланд, Гронинген, Холанд, Утрехт и Зеланд), али и неколико већих градова (Кампен, Цволе). Први лављи долари исковани су 1575. године и стандардно су били израђени од 427 зрна¹ 75% сребра, тј. тежили су 27,6 гр. У почетку, лављи долар имао је номиналну вредност већу од номиналне вредности количине сребра која се у њему налазила и то је омогућавало влади Низоземске да убира ратни порез од 10% на сваком новчићу.² Лављи долар је био лакши од тадашњих кованица израђених од племенитих метала, па је био zgodнији за плаћање дугова низоземских трговаца приликом трговине у иностранству. Са развојем низоземске поморске трговине и послова по читавом свету, од Северне Америке до Индонезије, дошло је и до широке употребе лављег долара. Данас најпознатији новац на свету – амерички долар – своје име дугује енглеском изговору низоземске речи талер (*daalder*).

Како би нагласили прекид са шпанским сувернитетом, Уједињене провинције Низоземске замениле су портрет Филипа II и шпански грб са новим симболима. На аверсу, у кругу, налази се усправљени лав који риче (по угледу на оригинални бохемијски талер), док је на реверсу приказан оклопник испод чије леве руке се налази штит са грбом. На аверсу се налази текст на латинском „MO ARG PRO CON FOE BELG --- (ознака провинције)“, ово је скраћена верзија текста **Moneta argentea provinciarum confoederatum Belgicarum ---* (име провинције или града)“ која може да се преведе као „Сребрни новац Провинција Конфедерације Холандије --- (име провинције или града)“. У овом тексту латински назив *Belgicarum* означава простор од реке Сене до Северног мора, северни део тог простора је данашња Холандија (северне провинције које су се побуниле против владавине Шпанаца), док је јужни део данашња Белгија, на коју латинска реч и асоцира. На реверсу се налази латински текст „CONFIDENS DNO NON MOVETVR“, што би у преводу значило „Онај који верује у бога стоји чврсто“, што је представљало мото младе државе.³ Код натписа на реверсу постоји одступање, један такав пример долази и из наше групе кованица. На једном примерку, који потиче из ковнице у Цволеу, на реверсу стоји натпис „DA PACEM DOMINE IN DIEBUS NOST“ у преводу, „Дај, Боже, мира у дане наших живота“.

Захваљујући развоју поморске трговине, у којој су низоземци

¹ Зрно – Grain, традиционална енглеска мера за масу заснована на тежини зрна јечма која износи 64,79 милиграма.

² Koll R., 2002, 50.

³ <http://www.genealogy.ro/banat/leeuwendaalder.html>

предњачили, лављи долари појавили су се као средство плаћања у многим крајевима света, а међу њима и Отоманском царству.

Иако су формалне дипломатске везе између Османског царства и Низоземске Републике први пут успостављене 1612. године, трговачки контакти су већ били успостављени пре 1600. године. Присуство низоземских трговаца на источном Медитерану забележено је већ око 1560. године. Низоземски бродови упловаљавали су под страним заставама у отоманске луке све до 1612. године. У том периоду низоземски трговци налазили су се под заштитом Француске и користили су трговачка права и заштиту које су уживали француски трговци на Леванту. Један од првих производа који је дошао у Низоземску из Турске биле су луковице лале које су довеле до праве поаме за лалама у Европи.⁴

Са друге стране, период XVI века у Отоманском царству обележили су сукоби са Хасбурзима на западу и Ираном на истоку. Отоманско царство је војнике своје огромне војске плаћало сребрним новцем, акчама. Са растом војске, за потребе ратова расла је и количина сребра коју је царство користило за војничке плате. У исто време долази и до промена у технологији ратовања, лук и стрела бивају замењени аркебузама и мускетама. Ова чињеница представљала је велики проблем за отоманску војну машинерију, али и порески систем, јер је скоро 40% процента војних трошкова подмиривано новцем добијеним са спахијских имања. Како би се супротставили аустријским аркабузама и мускетама, растао је број јаничара на уштрб спахија, а трошак опреме нових трупа пао је на централну благајну.⁵

Такође, положај самог царства на средини трговачких путева између Европе и Азије доприносио је монетарној нестабилности. Током XII века у Европи су откривена богата налазишта сребра у Бохемији, Угарској и на Балкану, али Европа и Отоманско царство су и даље били у трговинском дефициту са Азијом, одакле је увожена свила, зачини и друга роба, а у коју се сливао новац израђен од племенитих метала. Мањак који је настајао одласком новца од племенитих метала надокнађиван је европским новцем израђеним од племенитих метала, али и овај новац се није дуго задржавао већ је настављао путем истока, иако је царство у појединим тренуцима ограничавало и забрањивало извоз сребра на исток. Ова флукуација новца изазивала је додатни притисак на државну благајну.⁶

Један од начина на који је централна влада покушавала да превазиђе ове тешкоће било је смењење удела сребра у сребрном новцу и промена курса новца. Да би надоместила недостатак сребра, удео сребра у акчи је

⁴ Bulut M., 2002, 200 – 202.

⁵ Pamuk S., 2003, 132.

⁶ Idem, 133.

1566. године смањен за 7 %, вредност султана и дуката порасла је са 60 на 65 акчи и почела је да расте све више. Централна влада је 1580. године фиксирала курс од 60 акчи за султан или дукат. Ова интервенција владе довела је до нестајања златног новца у трансакцијама које су користиле неповољни званични курс.

Тешкоће које су настале након овог потеза централне владе довеле су до највећег смањења вредности сребрног новца средином осамдесетих година XVI века. До тог тренутка од 100 дирхама⁷ чистог сребра израђивало се 450 акчи, након смањења вредности ковнице су добиле налог да од исте количине чистог сребра израде 800 акчи, што је умањило удео сребра у новцу за 44%. Званични курс је промењен сходно овоме и за један султан или дукат добијало се 120 акчи. Варирање вредности акчи на крају је довело да акча буде изузетно мали и танак новчић, његова тежина и удео сребра смањили су се са 0.7 грама у 1580. години на 0.3 грама у 1640. години. У свакодневном животу била је потребна велика количина акчи за свакодневне трансакције. Обични људи почели су да зазиру од акчи и порасла је тражња за стабилнијим европским кованицама као што су били лављи долари које су Турци називали лављи куруши (*esedi gurush*).⁸

Договор који су Низоземци склопили са Отоманским царством дозвољавао је увоз златног и сребрног новца без икакве надокнаде, али са забраном да се они прерађују у отомански новац у локалним ковницама. Ова мера Порте довела је до великог прилива страног новца којег су људи користили у свакодневном животу, нарочито лављих долара, али и фалсификованог сребрног новца којег су углавном доносили са собом управо низоземски трговци.⁹ Истовремено са повлачењем лављег долара из оптицаја у низоземским процинцијама после 1620. године, велике количине овог новца исковане су само ради потребе трговине са Блиским истоком, а врхунац ковања овог новца догодио се у периоду 1630 – 1690. године.¹⁰ Везир Алепа је 1677. године запленио товар од 200.000 лављих долара. Како би ослободили свој товар, трговци су морали да плате 15.000 лављих долара.¹¹

Током XVII века лављи долар играо је важну улогу у трговини на простору читавог Отоманског царства, нарочито у локалним економским центрима какав је био Лесковац у XVII веку.

Од времена пада под турску власт Лесковац са својим ширим подручјем припадао је Крушевачком санцаку, Алаца Хисару. Овај санцак образован

⁷ Дирхам, арапска мера за тежину, 3,207 гр. 400 дирхама једнако је 1,282 кг или 1 ока.

⁸ Pamuk S., 2003, 139-142.

⁹ Bulut M., 2002, 204.

¹⁰ Koll R., 2002, 51.

¹¹ Bulut M., 2002, 221.

је 1455. године, после коначног освајања Крушевца. Припадао је најпре Румелијском ејалету (највиша османска војноуправна јединица), а 1560. године припада Темишварском. Поново се припаја Румелијском ејалету 1582. године и остаје у његовом саставу током XVII века. Лесковац и околина припадали су нахији Дубочица у којој је било и седиште кадије. Сачувани пописи становништва које је водила османска администрација показују да је највећа нахија у Крушевачком санџаку била Дубочица, на чијем се простору налазило око триста насеља, што говори о густој насељености Лесковачке котлине.¹²

Из пописа спроведеног 1516. године долази нам целовит приказ структуре турских феудалних посела у нахији Дубочица, царском добру – хасу, припадала су 22 села, санџак беговом хасу припадало је осам села и сам Лесковац, а остатак од 260 села био је раздељен на 10 зеамета са приходима између 20.000 и 100.000 акчи и 174 тимара.¹³

Лесковац се налази у срцу плодне Лесковачке котлине, на месту где се четири важније бочне долине Јабланице, Ветернице, Власине и Пусте реке стичу у средишњу јужноморавску долину. Природна и привредна разноврсност долине изисковало је постојање једног центра размене, а да то буде Лесковац поред средишњег положаја утицала је и чињеница да су све бочне долине нагнуте ка моравској равни, што олакшава долазак у Лесковац. Исто тако, није случајно ни то што се Лесковац налази на Ветерници, на месту где ветерничка долина избија у моравску. На овај начин Лесковац се налазио на балканској саобраћајници чији је један крак од Ниша скретао ка Софији, а други преко Скопља избијао на Солун, повезујући моравско – вардарски правац.¹⁴

Захваљујући конопљи која је у великим количинама расла на муљевитој иловачи у Лесковачкој котлини, али и ужарској радиности и монопола лесковачког краја у томе, Лесковац је израстао у трговачки центар. Потреба за производима од конопље на простору Балканског полуострва условила је формирање трговачких веза са другим просторима на Балкану, те формирање даљег и ширег тржишта, што је омогућило Лесковцу један висок степен економског развоја који не би био могућ само уз помоћ локалног тржишта.¹⁵

О економским активностима у Лесковцу и околини током XVII века сазнајемо једино од путописаца. Турски географ Хаџи Калфа спомиње велики панађур који се одржава и Лесковцу августа. Исти панађур 1669. године посетио је и енглески доктор Едвард Браун који је о панађуру забележио: „Одатле (Прокупља, прим. аут.) одосмо у Лесковац, где се мало шта имало видети осим једне велике куле која изгледа као старинска, али се

¹² Зиројевић О., 1983, 211 – 212.

¹³ Idem.

¹⁴ Зиројевић О., 1969, 165-166.

¹⁵ Перовић М., 1954, 29.

на њој није могло наћи никаквог натписа. Много смо времена провели на великом панађуру који се у тај мах у Лесковцу десио, и било је на њему много народа. Неколико смо пута имали прилике да видимо турске панађуре. Они их обично држе на каквом пространом месту које је ограђено и подељено на улице и проласке према различитој роби која се продаје на панађуру. Ту се може наћи свакојаких тканина и других ствари. Има и свкојаке свирке која нас је прилично забављала, иако је веома слаба. Први смо такав панађур видели у Лесковцу на реци Липерници у Србији.“ У извештају надбискупа Петра упућеног Ватикану о каноничној посети 1680. године, каже се за Лесковац да је то град чувен по великиком вашару који се држи у њему и који траје пуних 15 дана (*citta nominate per le superbissimo fiero, che si fa in essa per 15 giorni intieri*) и почиње о празнику Мала Госпојина.¹⁶

На овим вашарима продавала се конопља и производи од конопље, разне тканине, ужад, улари и др., а турски официри из читавог царства посећивали су Лесковац и овај вашар како би се снабдели опремом за коње.¹⁷ Лесковачки вашар привлачио је трговце са читавог Балкана, па се тако у овом периоду бележе и грчки, цинцарски, јеврејски али и чувени дубровачки трговци. Главни производи који су се извозили из лесковачког краја, али и јужне Србије, били су кожа и вуна. Иако кожа и вуна не представљају робу релативно високе вредности, оне не спадају ни у ретку ни у скупочену робу. Да би се задовољиле потребе италијанског увоза и остварио промет већег обима, биле су потребне стотине и хиљаде товара ове робе.¹⁸ Највећи значај у прикупљању робе на простору Србије имали су Прокупље, Нови Пазар и Приштина, а за њима Лесковац, Крушевац, Пећ, Трепча и Ново Брдо.¹⁹ Поред ових производа, из Лесковца и околине извозио се и восак, тако се дубровачки трговац у Лесковцу Иван Мићић обавезао да у Прокупљу испоручи 1177 ока воска.²⁰

Из горе наведених извора и податка може се закључити да је Лесковац током XVII века представљао важан економски и трговачки центар јужне Србије, где су се стицали трговци из разних делова Отоманског царства, али и из околних земаља. Иако немамо податке о пореклу лављих долара у лесковачком музеју, имајући у виду значај Лесковца као трговачког центра, могућност њихове појаве на овим просторима као средство плаћања не треба да чуди.

Лављи долари ковани су све до 1713. године и средином XVIII века их замењују талери Марије Терезије.²¹ Током аустријско–турског рата 1688–1690. год. Лесковац је тешко страдао, Дубровчанин Михаило Бонбарди је

¹⁶ Димитријевић С., 1952, 9.

¹⁷ Перовић М., 1954, 30.

¹⁸ Димитријевић С., 1958, 4.

¹⁹ *Idem*, 119-120.

²⁰ *Idem*, 124.

²¹ <http://www.genealogy.ro/banat/leeuwendaalder.html>

у својој књизи Топографија из 1718. године записао следеће о Лесковцу: „Kliskovatium или Gliskovatium, некада славни град са капијама према реци Ветерници, налазећи се у Скопској провинцији данас између бољих једва задржава место познатог града, због ратова које је претрпео када је био опљачкан.“²² Након рата опада активност дубровачких трговаца услед уништења њихових колонија које је пратило овај рат. У XVIII веку забележен је само један пролазак дубровачких трговаца који су из околине Лесковца набављали вуну.

Каталог

1. УТРЕХТ

инв.бр. 66/6

а. MO ARG PRO CON FOE BELG TRA

р. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1616

26,8GR 42,1MM

ИЗНАД ОКЛОПНИКА ОЗНАКА КОВНИЦЕ ШТИТ

WC KM#13, DAVEN#4863

1.

2. ЗАПАДНА ФРИЗИЈА

инв.бр. 66/8

а. MO ARG PRO CON FOE BELG WEST

р. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1638

26,7GR 40,00 MM

ИЗНАД ЛАВА ОЗНАКА КОВНИЦЕ ЉИЉАН,

MINTMASTER NICOLAAS WIJNTGENS 1631-1649

WC KM#14.2

²² Трајковић, 1971, 62.

2.

3. ГЕЛДЕРЛАНД

a. MO ARG PRO CO FOE BELG

p. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1639

26.6GR 41MM

WC KM#15.2 DAVEN#4849

3.

4. ГЕЛДЕРЛАНД

a. MO ARG PRO CON FOE BELG

p. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1641

26.8GR 41MM

WC KM#15.2, DAVEN#4849

4.

5. ЦВОЛЕ

a. MO ARG CIVITA ZWOL A L IMP

p. DA PACEM DOMINE IN DIEBUS NOST

1642

26,7GR 41,4MM

ИЗНАД ЛАВА ОЗНАКА КОВНИЦЕ, ТОЧКИЋ,

МИНТМАСТЕР ЈОХАН ВАН РОМУНДЕ 1629-1646

WC KM#48, DAVEN#4884

СВЕТИ МИХАЈЛО НА ШТИТУ ИСПОД ОКЛОПНИКА

5.

6. ЗЕЛАНД

инв.бр.172

a. MO ARG PRO CON FOE BELG ZEL

p. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1650

26,6GR 41MM

ОЗНАКА КОВНИЦЕ ЛЕВО ОД ШЛЕМА ОКЛОПНИКА ТВРЂАВА,
ИСКОВАНО У МИДЕЛБУРГУ

WC KM#16, DAVEN#4872

6.

7. КАМПЕН

инв.бр. 66/7

a. MO ARG CIV IMP BELG CAMPEN

p. CONFIDENS DNO NON MOVETVR

1682

27.3ГР 42ММ

ИЗНАД ЛАВА ОЗНАКА КОВНИЦЕ ЈАХАЧ

WC KM#35.4

7.

Библиографија:

Bulut M., 2002, The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in Seventeenth Century, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 45, No.2, 197 – 230.

Димитријевић С., 1958, *Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Српска Академија Наука.

Димитријевић С., 1952, *Градска привреда старог Лесковца*, Народни музеј Лесковац.

Зиројевић О., 1969, Лесковац у XV и XVI веку, *Лесковачки Зборник IX*, 165 – 171.

Зиројевић О., 1983, Лесковац и његова нахија од 1445. до 1683. године, *Лесковачки Зборник XXIII*, 211 – 269.

Kool R., 2002, The Circulation of Dutch Leeuwendaalders in 17th Century Ottoman Palestine: New Evidence from Two Unpublished Hoards, *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 89, 47 – 68.

Перовић М., 1954, *Лесковац трговачки и индустријски град*, Народни музеј Лесковац.

Sevket P., 2003, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press.

Трајковић Д., 1971, Два латинска текста о Дубочици и Лесковцу у XVI и XVII веку, *Лесковачки Зборник XI*, 63 – 67.

Интернет стране

<http://www.genealogy.ro/banat/leeuwendaalder.html>

Summary

Nebojša Dimitrijević

LION DOLLARS IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

Numismatic collection of Leskovac museum holds seven pieces of United Dutch provinces currency, Lion thalers, better known as Lion dollars. Unfortunately we don't hold any accounts for acquisition of these coins.

Lion thaler was first coined in 1575 during the struggle for independence of Dutch provinces from Spain. Lion dollar were issued by six Dutch provinces, along with independent issues produced by some major Dutch towns. Lion dollar was lighter than larger denomination coins then in circulation, so clearly it was more advantageous for a merchant to pay foreign debt in lion dollars and this became the coin of choice for foreign trade. Lion dollars of Dutch provinces were extensively used in the developing trade of the Dutch provinces with Ottoman empire starting at the end of the 16th century before official relations even existed between Dutch provinces and Ottoman empire. During second half of 16th century Ottoman Empire experienced economical difficulties that were followed by debasement of ottoman silver coin, akca. During debasement of 1586 akca lost 44% of its silver content, and this continued up to 1640 when akca declined to 0.3 grams. It thus became very difficult to handle, and large number of akces were needed even for small, daily transactions. During this time greater demand emerged for the more stable European coinage, especially the well-known large silver thalers, among them The Dutch lion dollars. After

1620 large quantities of lion dollars were minted nearly exclusively for export to the Ottoman Empire where they were introduced in widespread circulation. During 17th century Leskovac was well established local economical and trading center in Ottoman Empire, well known for its fair. Presence of large number of traders from all corners of Ottoman empire, Dubrovnik, and west Europe, visiting and trading in Leskovac fair, would explain presence of Lion dollars in this area and thus probably in Leskovac museum.

МА Марија Митић,
Докторанд
Филолошки факултет,
Универзитет у Београду

УДК 94:327(450:560)''14/17''

МЛЕТАЧКИ ИЗАСЛАНИЦИ У ОДНОСИМА СА ОСМАНСКИМ ЦАРСТВОМ ОД XV ДО XVIII ВЕКА

Апстракт: Овај рад представља приказ основних аспеката важних у креирању односа између представника Млетачке републике и представника власти Османског царства. Османска држава је у XV веку стекла позицију светске државе, а то се огледало у различитим областима. Развили су се односи са свим државама на Истоку и на Западу. Од XV века, односи између Млетачке републике и Османског царства постепено се учвршћују. Основни је задатак млетачких конзула био да штите своје сународнике у земљи у којој се налазе. Најзначајнији међу представницима имао је титулу *баила*. *Султанат жена* је имао, такође, битну улогу у дипломатским везама оствареним између Османског царства и Млетачке републике, док је харем био место многих важних дешавања. О свакодневном животу страних изасланика у Цариграду сазнајемо претежно из њихових извештаја и мемоара.

Кључне речи: Османско царство, Млетачка република, дипломатија, изасланици, Цариград.

Увод

Османска држава је освајањем Константинопоља у XV веку стекла позицију светске државе, а то се огледало у различитим областима. Развили су се односи са свим државама на Истоку и на Западу (Ихсаноглу 2008, 242). Чињеница је да је Османско царство имало великих успеха у дипломатији захваљујући војној и економској моћи, али је у истој мери пратило и користило верске сукобе у Европи, сукобе међу западним земљама, унутрашње размирице и борбе за престо, што је било од помоћи у вођењу турске спољне политике (Ихсаноглу 2008, 246). Ипак, морамо имати у виду чињеницу да је дипломатија Османлијама била у другом плану до XVII века, све док је османска војска напредовала у освајањима. Најважнија правила дипломатије Османског царства били су реципроцитет и размена. Вештина дипломатског опхођења била је посебно важна приликом упућивања дарова, у одређивању ранга изасланика и његове пратње, приликом пријема страних изасланика у султанову палату, као и у одређивању места сусрета двеју делегација.

Османска влада сматрала је својим штићеницима изасланике који су долазили у Цариград, па је настојала да обезбеди сигурност приликом њиховог путовања, чак и у земљама кроз које су пролазили до Цариграда (Ихсаноглу 2008, 251). По правилу, европске земље су слале своје представнике, док се ређе дешавало да османски изасланици одлазе у Европу. Један од разлога је био тај што Европа, за разлику од Африке и Азије, није имала да понуди много тога што би било примамљиво. Још један од разлога који би их спречио да путују у Европу, била је нетолеранција европских владара и народа (Луис 2004, 128). Статус изасланика зависио је од односа са земљом из које долазе, као и од вероисповести и националности. Према посланицима из европских земаља увек се заузимао став у складу са овим схватањем. Немуслиманци су у османском праву имали посебан статус у погледу прописа који су се на њих односили и судова који су за њих били надлежни: постојали су судови за немуслимане који су грађани државе, тј. *зимије*. За разлику од њих, немуслиманци са привременим боравком, тј. *мустемени* имали су другачији положај.

Своја запажања о томе како су Османлије водиле спољну политику, о преговорима и о односу према страним изасланицима забележили су многи путописци и дипломате, међу којима, свакако, значајно место припада млетачким изасланицима, јер је њихов однос са Османлијама од неприкосновене важности за разумевање италијанско–османске историје и дипломатије.

Дипломатски односи Османског царства са Млетачком републиком

Од момента када је основана, 1172. године, до Кампоформијског мира 1797,¹ Млетачка република је имала значајно место када је реч о односима између Европе и Блиског истока. Од XV века, односи између Млетачке републике и Османског царства постепено се учвршћују, уз непрекидно смењивање раздобља праћених политичко–верским сукобима, периодима мира и сарадње. У XVI веку, након склапања споразума са Сулејманом Величанственим (1520–1566), ова италијанска поморска република изгубила је своје источне поседе и њена пређашња моћ је слабила, јер се открићем Америке и поморског пута за Индију светске трговинске везе и поморски путеви са Средоземног мора померају ка Атлантском океану. Међутим, плаћајући утврђени *харач*,² наставила је да остварује трговинске везе са Османским царством (Baldocci 2010, 333).

¹ Кампофорнијски мир је слопљен 17. октобра 1797. године између Наполеона Бонапарте, као представника Француске, и Лудвига Ван Кобенца, који је био представник Аустрије.

² *Харач* (турски *haraç*) је порез који су потчињене државе плаћале главарима Османског царства.

Године 1571. Млетачка република приступа Светој лиги,³ а две године касније успела је да поврати изгубљене територије и моћ коју је некада имала у источном Средоземљу. Како би се поново учврстили односи са Османским царством и избегла криза у односима са Портом, Сенат је међу дипломатама бирао представнике Млетачке републике који су одлазили у Цариград,⁴ како би штитили интересе државе и грађана. Генерално гледано, млетачки изасланици су, исто као и Турци, више волели да своје послове обављају у Цариграду него у европским престоницама (Луис 2004, 156).

Међутим, неки извори говоре о томе да су лучки градови, међу којима је била и *Comune Veneciarum*,⁵ још у средњем веку, имали своје представнике у исламским земљама, задужене за трговинско-административна питања. Најзначајнији међу представницима имао је титулу *baila*.⁶ У преводима арапских докумената из средњовековног периода, овај термин је означавао страног изасланика у муслиманским земљама (Педани 2007, 175).

Говорећи о периоду између XV и XVII века, налазимо да је баило у Цариграду био једини изасланик са оваквом титулом. То је било звање којим су уједно биле обухваћене титула конзула и титула амбасадора, премда функција конзула у почетку, није подразумевала учествовање у спровођењу међународних политичких интереса, јер је конзул, пре свега, био одговоран да штити интересе својих сународника у земљи у којој је живео, док је баило био одговоран и за међународну политичку сарадњу (Педани 2007, 177).

С почетка XVI века, Велико веће преузима важну улогу у именовану млетачких представника у Османском царству, и они су углавном имали племићко порекло. Међутим, дешавало се да неки од конзула нису били племићког порекла. У том случају, о њиховом именовану одлучивали су и други органи власти. И сам баило у Цариграду је могао учествовати у именовану других званичника Млетачке републике у Османском царству (Педани 2007, 178).

³ Основао ју је Папа Пио V, у циљу заустављања османске најезде ка Европи. Ову лигу су чиниле Папска држава, Шпанија, Млетачка република, Напуљ, Сицилија, Ђеновљанска република, Велико војводство Тоскане, војводства од Парме, Савоје и Урбина, као и Ред малтешких витезова.

⁴ Константинопољ или Цариград (латински *Constantinopolis*, грчки *Κωνσταντινούπολι*) назив је за данашњи град у Турској, Истанбул.

⁵ Латински назив за Венецију.

⁶ Термин *баило* (латински *baiulus*, од *balyos* и *baylos*) значи онај који влада, владалац. Од XV века овај термин је означавао венецијанског амбасадора у Османском царству. Први пут су Венецијанци употребили за амбасадора Бартоломеа Марчела који је 18. априла 1454. године закључио уговор са Османлијама: у уговору је одређено да баило буде задужен за трговинске односе између Млетачке републике и Османског царства. Касније, Венецијанци су са титулом баила имали изасланика у Пери, који је био задужен за очување интегритета својих сународника. Временом, изасланици са титулом баила имали су важну улогу и у политичком животу.

Као што је већ речено, основни је задатак млетачких конзула био да штите своје сународнике у земљи у којој се налазе, али је понекад било неопходно штитити и добра оних који су преминули и постарати се да их безбедно наследе њихови потомци. Такође, један од задатака који је конзул имао, било је управљање поседима који су припадали Млетачкој републици и прикупљање пореза, који су плаћали млетачки трговци. Конзули су, као и други званичници, добијали одређену зараду, која је стизала директно из Млетачке републике, или би проистекла из прикупљених пореза (Педани 2007, 190).

С обзиром на то да је Османско царство временом губило пређашњу моћ, било је неопходно очувати добре трговинске везе са Европом, посебно са италијанским приморским републикама, па је утицај млетачких изасланика у царству, постајао све јачи. Често се дешавало да су млетачки конзули имали и улогу судије у италијанско-османским споровима, где је, због различитости правног система, било неопходно да са хришћанске стране буде конзул, а са муслиманске *кадија*.⁷ Међутим, из економских разлога, у неким ситуацијама је спор водио или само кадија, или пак хришћански конзул (Сантилана 1926-38, 106).

У неким документима⁸ наилазимо на чињенице које говоре о томе да је од друге половине XVI века хришћански конзул био важна личност не само за Млечане који су живели у Османском царству већ и за саме Османлије, а посебно за њихове трговце. Наиме, како је Млетачка република била битна спона са читавим Средоземљем, међу османским трговцима све више је било оних који су сматрали да је важно изабрати једног хришћанског представника, конзула, који би, у преговорима са другим земљама, заступао не само интересе Млечана, већ и самог Османског царства (Santillana 1926-38, 197).

О томе сведоче и поједини документи на османском језику, у којима је термин *консолос* означавао хришћанског представника, односно конзула.

Млетачки изасланици преобраћеници

Неретко се дешавало да су неки венецијански представници приступали султановој служби, прихватајући ислам. Том приликом су добијали и муслиманска имена, као и муслиманске титуле. Такав је, на пример, био случај са Газанфером Микијелом,⁹ Венецијанцем племићког порекла, који је, пошто је прихватио исламску веру и име, био у служби принца Селима,

⁷ *Кадија* је назив за судију у време Османлија. Дужност кадије је било одржавање закона у складу са исламским правом, шеријатом.

⁸ Најчешће су у питању извештаји млетачких трговаца из XVI који се чувају у Архиву Венеције.

⁹ Газанфер ага (...? -1603) био је син угледног венецијанског канцелара. Сматра се да је на двор принца Селима стигао када је имао близу осамнаест година. Његов брат је такође приватио муслиманску религију и добио име Кафер.

сина Сулејмана Величанственог. Газанфер, који је поседовао две титуле, титулу *одабаше*¹⁰ и титулу *главног белог евнуха*,¹¹ остао је на власти преко тридесет година, па је самим тим његова владавина била дужа од владавине било ког великог везира (Педани-Фабрис 1997, 69).

Верује се да је Газанфер очувао своју позицију захваљујући добрим односима са тадашњим баилом, Матеом Занеом. У списима османског историчара, Мустафе Алија, Газанфер је описан као затворен и хладан човек, веома цењен, који је увек на државним свечаностима ишао одмах иза великог везира. Такође, о њему се говори као о великодушном заштитнику песника и учених људи који су у то време боравили на принчевом двору (Педани-Фабрис 1997, 70).

У политичком смислу, везе са Газанфером су помогле у каријери његовим штићеницима, а онима који су били против њега су доста одмогле. Тако, на пример, Газанфер је, захваљујући својој позицији, веома помогао Венецијанцу, Хасану (Андреа Челесте), бранећи га од сталних претњи и напада Улуч Алија паше, врховног команданта османске флоте.

Како би се учврстиле политичке везе између Венеције и Османског царства, често је долазило до склапања мешовитих бракова. И сам Газанфер је желео да своју сестру Беатриче, након након њеног доласка у Цариград, уда за неку од угледних личности на османској политичкој сцени тога времена. Међу потенцијалним кандидатима био је Меми Корсо, паша Триполија и Барберије (Педани-Фабрис 1997, 74).

Међутим, Газанфер је за зета изабрао Али-агу, заповедника османске коњице. Након што је брак склопљен, Беатриче је била у харему¹², или у палати, поред мужа и брата. За време боравка у харему, Беатриче је писала писма, која ће као хронике остати сачувана међу званичним документима. У писмима је говорила о томе како брине за своју децу у Венецији, коју је добила са првим мужем, Венецијанцем Анђелом Бјанкијем. Зато је одредила двојицу татора, који су се старали о њеној деци, а слала је, у договору са братом, и новац неопходан за њихово издржавање. Газанфер је знао да је новац безбеднији у Венецији него у Константинопољу, те је и он одлучио да пошаље око хиљаду дуката. Свакако, о оваквим, као и о другим одлукама било је неопходно обавестити баила, премда се у писмима на османском језику, сачуваним у Архиву Венеције, помињу и разне проневере новца (Pedani-Fabris 1997, 75).

¹⁰ Одабаша (од турског *odabaşı*) значи старешина, управник одељења на султановом двору.

¹¹ Главни бели евнух (од турског *kani ağacı*) је титула која се односила на главног грађанског и војног вођу.

¹² Термин *харем* потиче од арапске речи *харам*, што значи забрањено место. Италијански термин, који се среће у млетачким списима је *seraglio*, од турског *saray*, што значи палата. Овде се термин односи на харем турских султана, који се налази у палати Топкапи сарај, изграђеној почетком XV века.

Многи млетачки изасланици су, како би одржали родбинске везе и контакт са отаџбином, доводили у Константинопољ своје породице (Дикинци 2013, 125). Као што смо већ поменули, Газанферова сестра, Беатриче, по жељи брата, дошла је у Константинопољ и примила ислам, а такође и њихова мајка, Франческа Микијел.

На исти начин као Газанфер, поступио је Омер-ага, који је био пореклом из Заре (данас Задар). Наиме, након доласка у Константинопољ, Омер-ага је довео своју мајку, сестру и зета (Стефини 2012, 21). Он је имао у виду чињеницу да није довољно само то што је он сам прихватио исламску веру и име, већ је било неопходно да и чланови његове породице то учине, како би стекао наклоност високих османских званичника, чланова Порте (Дикинци 2013, 126).

Хришћански брак Омерове сестре, за његов политички успех није био од велике важности, те је одлучио да сестру уда за неког угледног османског званичника. Меуђутим, сазнавши за то, њен муж, Франческо Ћевалели, није желео да је тек тако изгуби, па је и сам прихватио ислам и узео име Јусуф. Том приликом, добио је титулу *чавуша*¹³ и један *тимар*.¹⁴

Убрзо потом, Јусуф одлази у Далмацију како би решио нека питања везана за стално пустошење далматинских обала од стране пирата, а након ове мисије коју је успешно обавио, вратио се у Цариград, где је имао веома успешну каријеру, баш као и његов шурак Омер (Дикинци 2013, 126).

Султанат жена

Период између XVI и XVII века означава време када харем постаје значајно место многих и често пресудних дешавања, али то је уједно и доба интрига са којима ће се суочавати личности које су некада биле у сенци султана. Међутим, у том тренутку, њихово присуство почиње снажно да се осећа и свакако ће битно утицати на креирање османско-венецијанских односа. Овај период се често назива и *султанат жена*, јер су главни протагонисти у развоју дипломатских веза биле супруге султана.

Посебно место у историји Османског царства и Млетачке републике припада Сесилији Ванијер Бафо, Венецијанки која ће постати султанија Нурбану,¹⁵ жена султана Селима II и мајка султана Мурата III (Carretto 2006-07, 24).

Нурбану је остала упамћена као веома утицајна султанија, која је била активна више за време владавине свога сина Мурата III него за време

¹³ *Чавуш* (турски *çavuş*) је нижи војни заповедник.

¹⁴ *Тимар* (турски *timar*) је земљишни посед који се добијао за обављање војне службе.

¹⁵ Сесилија Венијер Бафо (1525-1583), била је ћерка лорда од Пароса, Николе Венијера. Османски адмирал Хајрудин Барбароса отео ју је када је имала дванаест година.

владавине мужа. Иако се није мешала у државна питања, неоспорно су биле значајне њене везе са иностранством. С обзиром на њено порекло, то су пре свега биле јаке везе са Млетачком републиком, као и са француском регенткињом Катарином Медичи.

Још једна занимљива личност тога времена била је и султанија Сафија,¹⁶ снаха султаније Нурбану, која је такође била италијанског порекла (Islamic Manuscripts and Books 2010, 26). Сафија је на престо дошла после Нурбанине смрти и врло брзо је успоставила добре односе са млетачким изасланицима. Многи су од њих имали њену наклоност, а међу њима је био и Газанфер.

Такође, у харему је истакнуто место имала и Газанферова мајка, Франческа Микијел, која, упркос добрим везама са Млетачком републиком, није умела најбоље да искористи свој положај, за разлику од Сперанце Малки, *кире*¹⁷ султаније Сафије (Педани 2007, 76).

У харему је било и учених жена: неке од њих су биле лекари, секретари, учитељи.

Неке су пак биле тумачи и имале су задатак да преводе и тумаче писма која су стизала из иностранства.

Свакодневни живот млетачких изасланика у Цариграду

Као што смо већ поменули, харем је представљао поприште многих значајних догађаја. Такође, неке од епизода из харема, као и из Венецијанске палате, која је данас амбасада Италије у Истанбулу, описане су у романима из XIX века. Посебно су занимљиви реалистични описи земаља и градова у којима су млетачки изасланици боравили у току својих мисија, а неки од њихових извештаја су заправо званична писма из којих пуно сазнајемо о њиховом свакодневном животу за време дипломатске мисије. Тако, на пример, у путописима Ђанфранка Морзинија, млетачког баила у Констанинопољу, који је обављао ову функцију од 1582. до 1585. године, налазимо описе престонице Османског царства:

„[...]Цариград је град са 300 000 становника. То је прелепи град, који се простире на седам брда и који по својој лепоти и племенитости подсећа на Рим. [...] Многе велелепне грађевине красе овај град и представљају спој античке и савремене уметности. Најлепши одраз османске архитектуре осликава се у џамијама. [...] (Броило 2010, 257-258).

У XVIII веку, а и касније, центар трговачких и дипломатских веза у главном граду Османског царства била је Пера, односно Галата, некадашња медитеранска колонија, у којој су се сједињавали обичаји, традиција и боје

¹⁶ Султанија Сафија (1550-1605) рођена је на Крфу. Њено италијанско име је Софија Беличуж Бафо. Сматра се да су султанија Сафија и султанија Нурбану биле у крвном сродству.

¹⁷ *Кира* (грчки цура), титула је коју су обично имале Гркиње или Јеврејке, тј. немуслиманске у Османском царству.

Блиског истока и Европе. Многе угледне венецијанске, али и ђеновљанске и пизанске породице живеле су на Галати и чиниле део *Величанствене заједнице Пепе (La Magnifica Comunità di Pepera)* (Ortaylı 2007, 166).

Млетачки трговци и њихове породице поседовали су *фундуке*¹⁸ које су, осим за смештај људи и животиња, биле намењене и за складиштање робе, што је било уобичајано у муслиманском свету. Такве крчме су постојале још од средњег века, а у венецијанским изворима налазимо да је у Венецији у XVII веку постојала мала колонија османских трговаца која је поседовала *Fondaco dei Turchi* (Luis 2004, 173).

У XVIII веку дипломате нису биле ни владареви изасланици, нити службеници чија је дужност била да штите свештенство. Они су, пре свега, штитили трговце и њихове поседе. Када је реч о османским бирократама, они су настојали да, чим је то било у њиховој моћи, успоставе добре односе са странцима.

Чак су доприносили и развоју спољне трговине, јер је увоз и извоз животних намирница било још једно важно питање. Наиме, било је неопходно обезбедити намирнице као што су поврће, житарице, вино и свињско месо; према потписаним уговорима, њима би припале животне намирнице, које су допремане из околине Цариграда. Припадници дипломатских кругова и верски мисионари су се обраћали занатлијама и еснафима на Галати, који су се бавили малопродајом, али када је било потребно обезбедити храну за целокупно особље амбасада, намирнице су допремане и из других земаља (Ortaylı 2007, 169).

Страни изасланици су имали виле са прелепим баштама са погледом на Мраморно море; о вилама попут Венецијанске палате или Француске палате заиста се доста говорило. Венецијанска палата, која је вековима била место европских и турских политичких превирања (Ortaylı 2008: 85). У XVIII веку страни изасланици су имали своја стална пребивалишта. Поред тога што су се високи званичници међусобно посећивали, они су сакупљали и уметничка дела, старе књиге и поседовали су разне античке колекције. Готово сви су се у својим мемоарима хвалили колекцијама које су поседовали и тиме како могу да их пронађу и купе. Трговци који су се окупљали из различитих крајева, нудили вредна дела, као и ретке и скупоцене књиге и тако богатали европске библиотеке.

Из извештаја и хроника млетачких изасланика сазнајемо како су изгледала места на којима се трговало, тј. *Безистани*.¹⁹

[...] Обично су у граду постојала по два безистана и по две капије које су се ноћу затварале како лопови не би украли робу. На безистану је било свакојаке робе попут турске одеће, скупоцене свиле и дамаста у различитим бојама, а поред млетачких

¹⁸ Фундук (ит. *Fondaco*) арабизована је реч грчког порекла која је служила да означи крчму са могућношћу смештаја људи и животиња.

¹⁹ Безистан (турски *bedesten*) наткривени је трг у којем се налазе мале трговачке и занатске радње. Безистани су грађени у периоду Османске владавине.

и османских трговаца, било је и много путника, хришћана словенског порекла [...] (Броило 2010, 264-265).

Закључак

На крају, не можемо да не истакнемо чињеницу да су многи учили вештину вођења спољне политике од млетачких изасланика, који су, свакако, били узор и османским изасланицима. Међутим, многи од њих су учествовали у тајним државним задацима, због чега су често били оптуживани за шпијунажу и затварани, а неки су били и погубљени. Такође, њихови извештаји и путописи, иако говоре о местима у којима су боравили, не описују увек доследно неке појединости из свакодневног живота тога доба, јер су наилазили на ограничења од стране тадашње власти. Ипак, на основу тих описа сазнајемо доста о мешању италијанске и османске културе и обичаја, о ниховој сарадњи и узајамном утицају који је оставио трага на читавом Балкану.

Литература:

Baldocci, Pasquale. 2010. L'Impero ottomano nelle relazioni degli ambasciatori veneti, *Nuova Antologia*, vol. 145, no. 2256, 333.

Broilo, A. Federica. 2012. *The Splendour of Ottoman Constantinople in the gaze of some Venetian Travellers (16th century)*, 257-265. Доступно на: www.academia.edu/4248573/The_Splendour_of_Ottoman_Constantinople_in_the_gaze_of_some_Venetian_Travellers_16th_century

Lewis, B., Ch. Pellat, et J. Schacht. 1965. *Encyclopédie de l'Islam*, vol I. Paris. Livrasion.

Carretto, Giacomo. 2006-2007. Le sultane ottomane fra leggenda e realta'. *Kervan – Rivista Internazionale di studi afroasiatici*, nn. 4/5, 24.

Dikinci, Ezgi. 2013. The making of Ottoman court eunuchs: Origins, recruitment paths, family ties, and 'domestic production'. Wiesbaden. *Archivum ottomanicum*, vol. 30, 125-126.

D. Santillana. 1926-38. *Istituzioni di diritto musulmano malichita con riguardo anche al sistema sciafita*, II voll.. Roma. Istituto per l'Oriente.

Ihsanoglu, Ekmeleddin. 2008. *Historija Osmanske države i civilizacije*, tom I. Sarajevo. Orijentalni institut;

Islamic Manuscripts and Books. 2010. *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesce in the Venetian State Archives*, vol. I. Arnould Vrolijk. Leiden University.

Луис, Бернард. 2004. *Муслиманско откриће Европе*. Београд. Авангарда.

Ortaylı, İlber. 2008. *Istanbul'dan sayfalar*. Istanbul. Turkuvaz kitap.

Ortaylı, İlber. 2007. *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pedani, Maria Pia. 2007. Consoli Veneziani nei Porti del Mediterraneo in Eta' Moderna, in R. Concila (a cura di), *Mediterraneo in Armi (secc. XV-XVIII)*, 175-790. Palermo. Associazione Mediterranea.

Pedani-Fabris, Maria Pia. 1997. Veneziani a Constantinopoli alla fine del XVI secolo, in *Veneziani in Levante, Musulmani a Venezia*, 70-76. Quaderni di Studi Arabi.

Stefini, Tommaso. 2012. *Istanbul ve Venedik arsisinda Gazanfer Aga*, 21. Dostupno na: www.academia.edu/1954427/İstanbul_ve_Venedik_Arasında_Gazanfer_Ağa

Summary

Marija Mitić

RELATIONS BETWEEN THE REPRESENTATIVES OF THE REPUBLIC OF VENICE AND THE OTTOMAN EMPIRE FROM XV TO XVIII CENTURY

This paper outlines the key aspects of relations between the representatives of the Republic of Venice and the representatives of the Ottoman Empire. In the fifteenth century the Ottoman Empire gained worldwide importance and this reflected in various areas. They developed relations with all states in both the East and the West. Since the fifteenth century the relations between the Republic of Venice and the Ottoman Empire had gradually strengthened. The key task of Venetian consuls was to protect their fellow countrymen in foreign countries. The most important representative had a title of *baila*. The Sultanate of Women also played an important role in diplomatic ties between the Ottoman Empire and the Venetian Republic as the harem was a place of many important dealings. We can learn about the everyday life of foreign envoys in Constantinople mostly from their reports and memoirs.

Елена Јосимовска
Штип, РС Македонија¹
Маја Закоска
Тетово, РС Македонија²

УДК 94(497.11)”1913/1915”

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ ШТИПА У САСТАВУ НЕКАДАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ (1913-1915)

Апстракт: Рад обухвата период након Мировног договора у Букурешту 1913 године. Када је са новом поделом територија између балканских држава, Штип административно припао Краљевини Србији као део Јужне Србије. Ужурбани почетак живота у граду је главна тема и односи се на успостављене свих потребних институција за функционисање државног уређења, као и организација здравства просвете и културе. Сем тога, приказане су прилике у време епидемија колере и пегавог тифуса који су задесили град као саставни део ратних догађања, чак је и по реци Брегалници која протиче поред града, заобилазећи га, названа крвава битка у Другом балканском рату и епидемија колере која се десила иза тога. Тако је Штип, због Брегалничке битке и Брегалничке епидемије, врло присутан у историјској литератури о Другом балканском рату 1913. године.

Кључне речи: Штип, Јужна Србија, државо уређење, епидемије

Временско раздобље 1912-1915. веома је карактеристичан период, можда једини у историји овог града, када се Штип за непуних годину дана, наизменично, административно налазио у три различите државе.

Наиме, 1912. године, када је почео Први балкански рат, десили су се у истом тренутку један крај и један почетак, који су променили ток историје на овим просторима. Ништа након тога више није било исто.

Крај је значао одлазак Османлија са Балкана после петвековне владавине и почетак ратних година и епидемијских болести које су оставиле дубоки траг и нерадо сећање на ту и такву прошлост. Мировним уговором у Букурешту 1913. године Штип је из састава Бугарске прешао у састав

¹ Магистар историјских наука, преседник Македонске асоцијације за историју медицине, „Загребачка“ бр. 21, Штип 2000, Р С Македонија

² Прим. др. спец. пулмолог. Државна Клиничка болница Скопје, Клиника за пулмологија.

Краљевине Србије, односно новим одредбама, у састав Србије нашли су се Косово, Рашка област и Вардарски део Македонија. Доношењем Уредбе 18. августа 1913. год. и Краљевским указом од 20. 11. 1913. год. било је *извршено присаједињење* нових области Србији, а постављена администрација на самом почетку била је искључиво војно-полицијска.³

Све је било ново и другачије, само је општа панорамска слика Штипа из турског периода остала непромењена, као једна од ретких македонских урбаних средина, са типичном калдрмом, аутохтоном културом која је дуго била под утицајем левантизма. То се касније одразило на овдашњи менталитет, на етичке принципе и моралне вредности људи, на архитектуру доминова, па чак и на речник говора у Штипу. Штип⁴ је раније био град бројних

³ „Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области”, Крф, 1916, стр. 278.

⁴ Коста Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 106-107. *Штун* је један од најстаријих градова у српским земљама. Помиње се у трећем веку после Христа као пеонски град *Астибо*. Грци су га прозвали *Ступеон*, а Срби по њима *Штун*. Доцније се Штип помиње као један од градова цара Самуила, који је 1014. заузео цар Василије II. У близини Штипа била је 1018. столица морозвишке епископије у Морозвизду. Место се ово у 16. веку зове *Морозвизд*, а данас се ту (у кошанском срезу) налази село *Мородвис* или *Морозда*. У уговору о савезу између Карла од Валоа и краља Милутина, од 27. марта 1308. год., помиње се „тврђава по имену Штип и предео Овче Поље.“ Границе Србије приближиле су се Штипу доста рано, одмах после коначног освојења Скопља 1282. год. Исте године, кад је склапао уговор са Карлом од Валоа, краљ Милутин вели у једној својој повељи да је мачем освојио „*овчеполску страну*“, кад и скопску, полошку и дебарску. Краљев син Стеван лишен је вида на Овчем Пољу код цркве Св. Николе, која и данас постоји на Овчем Пољу. Град Штип је 1330. год. од Грка освојио и присајединио Србији краљ Стеван Дечански, који се одмах после боја код Велбужда (Ћустендила) зове „краљем све српске земље, и поморске и *овчеполске* и велбушке“. На Овчем Пољу у мају 1355. год. бавио се цар Душан са својим логотетом Ђурђем. У 14. веку помиње се „град Штип“ са тргом, са црквама, са „*подградијем* или *амборијем*“ (према грчком „емпоријон“). При крају владе Стевана Дечанског и у почетку владе његова сина краља Душана у Штипу је заповедао војвода Хреља (у нар. песмама Реља Крилатица). Хреља је у подграђу Штипа био подигао цркву Св. Арханђела Михаила; па је са њеним имањем и људима дао у метох Хилендару, што је и краљ Душан потврдио 1332. год. Та Хрељина црква и данас још стоји у Штипу на Хисару и зове се *Фитија*. Велики војвода Јован Оливер 1341. год. даде у метох своје манастиру у Леснову цркву Св. Николе у Штипу са целим њеним имањем, што доцније потврди и цар Душан својом повељом. Та црква Св. Николе је данашња штипска варошка црква, која је 1845. била епископска црква, а 1867. је обновљена. У 14. веку у Штипу су биле још две цркве. 1350. год. цар Душан потврди баштину неком властелину Иванку и његовој деци „у *Штипу у граду*“; тај је Иванко био подигао на својој баштини цркву Св. Јована Крститеља, а међу отроцима у Штипу, што их је био приложио својој цркви, помињу се: Ђурађ Данковић, Радован Големчић, Драгослав Србљин са браћом и др. За владе цара Душана, 1355, у Штипу бејаше ђефалија Давид Михаљевић, а за владе Дејановића, 1377. у Штипу бејаше челник неки Станислав. Костадин Дејановић 1381. год. бавио се у Струмици, па је том приликом лесновском манастиру потврдио цркву Св. Николе у Штипу, ону исту што је пре 40 година, 1341. бејаше подарио Леснову Оливер. У Штипу је и светогорски манастир Св. Пантелејмона имао своја имања, која му око 1378. год. потврдише браћа Дејановићи Јован Драгаш и Костадин, као и цркву Св. Арханђела звану Главатова, што је био основао Хреља. 1388. год. у Штипу се бавио Костадин Дејановић, па је том приликом, 26. марта, потврдио добра, која је војвода Дмитар покљонио цркви Св. Спаса у Штипу. И данас се у Штипу под брдом Кумлаком налази црквица Св. Спаса.

ходочасника (ација), у коме се патријархални живот одвијао од јутра до мрака, чак и у годинама када су у њему кантонирале разноразне војске, када

Тешко да су Турци заузели Штип пре боја на Косову 1389. год. Више има вероватности, да су Турци заузели Штип после 1394. год., по смрти Костадиновој. 1413. год. у околини Штипа бавио се султан Муса. Дубровчани писмом од 13. јула 1413. г. известише маџарског краља да су сазнали да се султан Муса био налазио на Овчем Пољу (Ovce-pogle), али се повукао ка Ихтиману испред султана Мухамеда и Срба.

У нашим записима 16. века помиње се „град Штип.“ Ништа друго не знамо о Штипу 16. века. Несумњиво је ипак да је и у 16. веку Штип био знатна варош, кад се већ 1601. год помиње штипски владика Рувим, за чијег се владиковања, а при свештенику Дојку и ктитору Павлу „исписала“ црква Св. Спаса у Штипу. 1620. бејаше Макарије „епископ Кратову и Штипу.“ Мора бити да је тада у Штипу било и богатих наших људи када кир-Симон из Штипа и жена му Веса подигоше 1635. цркву у Леснову. Хаџи-Калфа одређује положај Штипа: западно од Струмице, између Радовишта, Скопља и Тиквеша. Он га назива: *Иштиб*, *Иштип*, *Иштиб*, и каже, да је варошица у доли и кадилук. У близини варошице на високом брежуљку био је тада тврђ град, који је посада чувала. Овче Поље, или како га Хаџи-Калфа зове *Офиајоли*, припадао је штипском кадилуку. Мора бити да су тада домаћи ковачи добијали гвозђа из паланачког краја, за израду оних „ситнијих ствари од челика,“ које се, по Хаџи-Калфи, у то време израђиваху у околини Штипа. Тврђава, о којој говори Хаџи-Калфа, сада се налази у развалинама и народ је зове *Маркове Куле*. У тој тврђави, изгледа, Турци су дали отпора Аустријанцима 1689. год. При заузећу Штипа 10. октобра 1689. Аустријанци су убили на хиљаду Турака и задобили нешто плена. Овај аустријски извештај потврђују и допуњују наши записи. По једном од њих из 1690. „доидоше Немци и Мађари до *Штина*“, а када их Турци отераше и преко Дунава претераше, народ је љуто настрадао од Турака и Татара.

У 18. веку у предграђу штипском Новом Селу столује „митрополит коласијски (ћустендилски, бањски), кратовски и штипски“. Пећски патријарх Арсеније IV, обилазећи области своје патријаршије, 1728. год из лесновског манастира сврати у „Ново Село близ Штипа, у двор господина митрополита кир Ефрема коласискога и кратовскога“. Кад је пећски патријарх Кирило 1757. год. био у рилском манастиру, он за „коласијског“ митрополита посвети рилског игумана Серафијона и одреди му да узме у епархију Штип, где је тада била привремена столица коласијске митрополије. Све до укинућа пећске патријаршије, 1766., Штип је био под њом. Те године један од митрополита који су дали пристанак да се укине пећска патријаршија био је и ћустендилски и штипски митрополит Гаврило.

У 19. веку Штип је брзо напредовао и у становништву и у трговини. Барон Божур (крај 18. века) рачуна у Штипу 3-4000 становника, а барон Гамера 5000. По овим путописцима, Божуру и Гамери, изнад зидом обграђене вароши бејаше порушен старински градић. Већ после 20-30 година Штип је брзо порастао. Буе га назива знатном вароши од 15-20000 становника, већином хришћана. Штип је тада имао доста велику чаршију, много чесама и неколико лепих џамија. Николаиди рачуна у Штипу 3000 кућа: 1200 хришћанских, 200 циганских, 30 јеврејских, а остало су били турски домови. Све до српско-турских ратова, а пре но што је саграђена вардарска железница, Штип је био један од неколико најважнијих трговинских центара Македоније и Старе Србије. Имао је трговинских веза са Јужном Србијом и Бугарском. У њему је било развијено кожарство. После рата изгубио је те везе и тиме му је опала трговина и индустрија. Па ипак се је Штип опет подигао и постао економски центар своје области. Пред крај 19. века Штип је имао преко 20000 становника, и био је знатна трговачка варош. Штипски су трговци у својим рукама држали целу трговину са афијуном, пиринчем, житом и другим производима, који су се износили из кочанске котлине и штипске околине. Штипски срез давао је годишње 16-18000 ока афијуна. Данас слободни Штип још већма ће развити свој привредно-трговински живот.

су били увођени полицијски часови различитих државних управа, које су наизменично заузимале или губиле Штип.

У тим тешким поратним годинама, у том великом сиромаштву због ратова и честих реквизиција, ратних разарања, епидемијских болести и смрти, у Штипу је почео нови живот.

Када је Бугарска војска напустила Штип (21. јуна 1913. године) и званично Македонија приступила Србији, Краљевска прокламација од 25. августа (7. септембра) 1913. године донела низ декрета и решења. Уласком српске војске у Штип, 23. јуна. 1913, формирана је војна полиција и војна власт.⁵

Према инструкцијама те власти, сваки окружни начелник требало је да има један жандармеријски одред коме је било поверено чување реда и мира у округу. Одмах је почела изградња жандармеријских станица и то не само у граду већ и по селима и планинским пределима нарочито дуж границе са Бугарском.⁶

Административни систем Краљевине Србије делимично се поклапао са Отоманским па је Брегалнички округ остао непромењен: у свом саставу имао је 6 околија, 41 општину и једну посебну градску општину за Штип. Свака општина имала је председника, деловођу, поштара, одборнике и по једног или више чувара.⁷

Наредбом број 4807 Врховне команде војске Србије од 12. јула 1913. године било је установљено полицијско чиновништво за начелства округа и срезова. Постављање првих управних власти јасно указује на то да је Штипски округ био војна зона где су војно-полицијски органи носиоци целокупне административне управе у Округу.

⁵ Архив Србије, Фонд МУД (полиција) ф. 2 ред 119/1914, Извештај начелника Брегалничког округа бр 2286, од 15 јануара 1914 године.

⁶ Глигор Тодоровски, Македонија по Балканските војни, Скопје, 1981, 42.

⁷ Глигор Тодоровски, исто.

Пуковник Јово Поповић био је први привремени командант Округа Брегалничког а резервни наредник, Љуба Вуловић начелник среза (околије).

Михаил Ефенди Балабанов, који је дотада био градоначелник Штипске општине, био је назначен да буде „кмет“⁸ и благајник, а Коста Гичевић (трговац), Ибрахим Наим (великопоследник) и Хаџи Давид Менахен Сион (трговац), за кметове.

Историјске прилике у Штипу и у целом Брегалничком округу, веома сликовито приказане, налазимо у службеном Извештају окружног начелника из 1914. године упућеном полицијском одељењу при Министарству унутрашњих дела (МУД). Када би се у неком случају урадила реконструкција тих прилика, могао би се урадити један прекрасан документарца времена.

Љуба Грковић, првостављени командант округа брегалничког, који је дошао у Штип 16. јула 1913. године, био је изненађен оним што је видео и доживео ушавши у град, па је то написао и у свом извештају:

„Када сам дошао на дужност, нашао град скоро празан. Последице рата се могу приметити свуда наоколо. Поручене куће од граната а негде и цела улица. Градска популација се или сакрила у својим домовима и не излази или се разбежала ко где стигне, највише у Бугарску, са бугарском војском. У граду нема нигде стан да се добије или било каква друга услуга. Нема ни једне отворене радње осим апотеке. Нема човек ни кафу где да попије, у граду влада мртва тишина.....“⁹

Одмах након формирања Округа брегалничког са седиштем у Штипу, уведено је неколико других институција којима се успоставио систем владавине у граду.

Тако у августу 1913. били су основани судови: основани, окружни, околски и општински. Имена судија који су радили у Штипу у том периоду су: Милан Радмиловић, Добривоје Милић и Крста Кузмановић. Затим су формиран Дивизија, дивизиска болница, Окружна бабица, Градска апотека, смештена у просторијама Гранд хотела - власника Хаима Ардите, Окружна комора, Окружна благајна, Месна контрола, Шумска управа, Монополско надзорништво, Поштанско-телеграфска станица, Окружни економ, Окружни ветеринар, Четвороразредна нижа гимназија, школски надзорници, основне школе, окружни протоереј, једен рабинер, пореско одељење, царинарница и жандармерија.¹⁰

⁸ У Краљевини Србији назив „кмет“ значио је угледнији сељак биран или постављан у општини да суди спорове међу сељацима. Имао је улогу судије или поротника, тј. судског органа општине - Речник Матице српске, Ж-К; Нови Сад * Загреб (1967), стр. 75.

⁹ Извештај начелника Брегалничког округа бр 2286, од 15. јануара 1914. год. Архив Србије-Београд, Фонд МУД (полиција) ф. 2 ред 119/1914).

¹⁰ Наредба начелника штаба бр. 5609 од 13. јула 1913, Фонд Балкански војни, Архив на ИНИ (Институт за национална историја), микрофилм, 61.

Стара разгледница Дивизијске болнице у Штипу
1913. год.

Убрзо после тога отворена је прва пошта, а њен управник био је Филип Миливојевић. Ту су радили поштари: Радослав Бродић, Анастасије Николић, Миодраг Васић и Василија Димитријевић.

Истовремено, било је формирано и неколико културних институција и удружења веома значајних у датом тренутку. Формирана је Читаоница са библиотеком, школско позориште, соколско друштво „Душан Силни“, градско мешовито певачко друштво под руководством хоровађе Љубомира Мирчића, музичка инструментална група којом је руководио Никола (Коле)

Ђулумовић, који је постао и централна фигура културних активности у Штипу 1913-1915, затим удружење „Културна Лига“, удружење жена добротворно друштво „Коло српских сестара.“, удружење земљорадника „Брегалничка земљорадничка задруга“ итд.

Културним активностима придружио се и хотелијер Сава Тодоровић, родом из Врњачке Бање, који је монтирао прву апаратуру за пројекцију немих филмова. Била је то права атракција за Штип.

Управник прве дивизијске болнице у Округу био је др Јован Пелнарж. Ова болница је била једина болница у читавом Брегалничком округу. Иако је то била војна болница, хитна служба се користила и за грађане. Болница је била смештена у згради турске основне школе (Руждија), овде су радили војни лекари: др Луичи Лавадина, др Драгослав Поповић, који је уједно био и привремени општински лекар у Штипу, др Милорад Јанковић, др Добривоје Стојнић, др Амон де Медонса, др Христо Димитријевић и др Харутин Хозарјан.

Према писању Јована Хаци-Васиљевића, постоје изјаве у полицијском одељењу Министарства унутрашњих дела др Медонса и др Хозарјана да је Српска армија прилоком повлачења 1915. године оставила у овој болници 117 тешко рањених војника који нису били у стању да буду транспортовани.

Ове рањенике је Јован Брло са његовом четом узео из болнице, и испод села Липов Дол, у близини Штипа, сви су били мучки убијени.¹¹

И образовање се суочавало са многим озбиљним проблемима, тако да се законски услови за обавезно школовање деце од 7 до 14 година нису одвијали углавном због материјалних ограничења. У извештају Окружног школског инспектора наводи се да деца не могу похађати школу јер немају одећу, обућу, немају новца за уџбенике. Многа деца једва преживљавају, због тога постају продавачи, радна снага, слуге итд., други помажу у домаћим и пољопривредним пословима.¹²

Што се тиче црквених послова, било је потребно хитно уредити и црквено питање у Штипу. Препорука власти је била да се оснује епископија Српске православне цркве и духовни суд, да се утврди положај окружног протојереја, да се поставе свештеници и одреде намесници у општинама, окрузима и срезовима и за сваку цркву у округу и општинама да се поставе једног или више ђакона.¹³

Новопостављени протојер округа био је Таса Урошевић, дотадашњи протоереј Топличког округа.

Пре успостављања српске администрације у Македонији, основне школе су биле у надлежности црквено-школских општина Бугарске егзархије и настава се изводила искључиво на бугарском језику.

Изглед Штипа са Црквом и Основном Школом

¹¹ Jovan Hadži-Vasiljević *Bugarska zverstva u Vranju i okolini, 1915-1918*, Štamparija “Zastava”, 1922 – 118.

¹² Архив Србије, Фонд Министарства просвете, фасцикла 79, ред. бр. 124.

¹³ Д-р Глигор Тодоровски, Српски извори за историјата на Македонскиот народ 1912- 1914, Скопје, 1979, 338.

У Штипу су тада постојале три основне школе. Једна се налазила у насељу Стар Конак, у дворишту старе цркве Св. Архангел Михаил. На том месту данас је државна средња музичка школа. Друга основна школа налазила се у Новом Селу, тако се звао најстарији део Штипа, а трећа основна школа, коју видимо на слици, налазила се код варошке цркве Св. Никола.

У Нацрт закону за наставнички кадар јавних школа, у члану 4, такође је регулисано отварање комплетних и некомплетних гимназија. У Штипу, краљевским декретом од 17. октобра 1913. године била је отворена четвороразредна гимназија као прва таква школа у Штипу, док је у основним школама ситуација остала непромењена.

Краљевска српска гимназија у Штипу”, започела је свој наставни рад на српском језику 29. октобра 1913. године у просторијама основне школе у близини градске цркве Св. Николај са 53 ученика. Први директор гимназије био је проф. Лазар Трипковић. Остали професори су били: Драгослав Илић-Веп – српски језик,¹⁴ Бранислав Ђорђевић, суплент српског језика, др Светислав Шохајиевић – хигијена, Драгутин Обрадовић наставник француског, Љубомир Мирчић – певање, Стака Љовчева – женски ручни рад и Серафим Јовановић – веронаука.¹⁵

Неколико месеци након завршетка Другог балканског рата, 1913. године, у Штипу, да би проучио јужнословенски мелос, дошао је Чех Карел Мор.

¹⁴ Проф. Драгослав Илић добио је надимак Веп због изговора слова Л. Он је наместо леп изговарао веп и тако добио овај надимак.

¹⁵ Државен Архив на Република Македонија (ДАРМ) - Подрачно одделение (ПО) Штип, Фонд- Српска кралска гимназија-Штип, гл. класна книга 1913/1914.

Српске власти су искористиле његово присуство и поставиле га за наставника музике у нижој гимназији. Као наставник, основао је ђачки хор и аматерску позоришну групу, а проналазећи музичке таленте међу градском омладином, предложио је директору Трипковићу и проф. Драгану Илићу да се пред грађанством изведе једна од његових оперета и био је безусловно подржан. Карел Мор¹⁶ родио се 1873. у чешком граду Белохрад. Био је чешки композитор. Компонувао је две опере и неколико оперета. Извесно време је био диригент Филхармоније у Прагу и имао је своју оперску дружину. Покушај организовања забавног живота у Штипу трајао је веома кратко, већ у октобру 1915. године српске власти напустиле су Штип.

У Штипу 1915. године била је отворена и прва „Женска радничка школа“ са два одсека, један кројење и шивење други – ћилимарство. Ова је школа у периоду 1915 – 1918. престала са радом због рата до 15. априла 1919. када је поново била отворена.

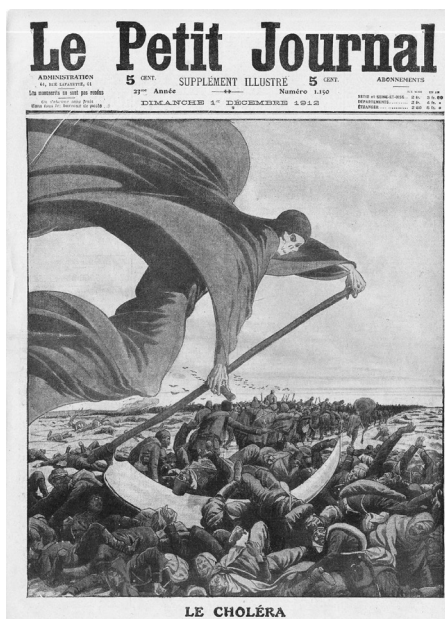
Соколска организација у Штипу била је веома популарна и радо прихваћена од стране младих, зато је била и једна од најбројнијих организација свих узраста. У њој се неговао спорт, музика, позориште, јачали се другарство и такмичарски дух.

Соколска музика штипских сокола на главној улици у Штипу

Сва позитивна динамика поратно - предратног живота (1913-1915) била је заустављана тешким епидемијама које су однеле велики број људских живота. Колера 1913. била је велики испит за српски санитарет јер је стигла неочекивано у фази неспремности за такав епидемијски пожар. Оцена

¹⁶ Театарски гласник. бр 74-75, Скопје, 2010, 129.

др Драгослава Поповића, који је тада био на дужности окружног физикуса у Штипу, дата на састанку Српског лекарског друштва 1914. године била је својевидна критика рада на сузбијању брегалничке епидемије, како су ја звали српски војници. Колера је била и тема за насловну страну часописа. Сликвито илустрирана, насловна страна страна посвећена трагедији колере била је објављена у *париском* „Малом журналу“.

Ништа мање није било ни за време пегавог тифуса 1915. године. Да би се зауставила пандемија пегавца, помогла је међународна заједница Црвени крст и добровољне санитарске мисије из целог света. Ипак су жртве биле велике.

У Штипу је од пегавца 1915, год. умро управник дивизијске болнице др Милорад Јанковић и лекари Христо Димитријевић и др Јосиф Радуловић. Епидемија није бирала жртве.

Када су у октобру 1915. године српске власти и српска војска напустили Штип, поново је успостављена бугарска административна власт.

Свршетком Великог рата и формирањем Краљевине СХС, 1. децембра 1918. године, Штип се поново нашао у саставу Јужне Србије. Али то је већ једно ново поглавље о коме би било речи у неком наредном раду о Штипу као саставном делу Јужне Србије 1918-1941.

Summary

Elena Josimovska, Маја Закоска

HISTORICAL EVENTS IN STIP IN THE TIME OF SOUTH SERBIA (1913 – 1915)

This paper deals with the period from 1913 to 1915 and the historical events happened then. This is the period after the Deal of Bucharest, from 1913, when Stip entered the borders of South Serbia or more precisely the Kingdom of Serbia. The theme is establishing the administrative authority of the Kingdom of Serbia adapting its law, institutions, and clerks who will practice that authority. An attention is also dedicated to the cultural-educational life in the town as well as the post-war consequences and epidemics that wars brought. All the events and activities of the Serbian authority are described in this paper until they leave Stip in October 1915 when the FFW was taken place.

Доц. др Дејан Антић
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Верољуб Трајковић
музејски саветник, историчар
Народни музеј у Лесковцу

УДК 355.337(497.11)”1912/1918”

СПИСАК ПОГИНУЛИХ И УМРЛИХ ВОЈНИХ ОБВЕЗНИКА ОПШТИНЕ БРЕСТОВАЧКЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Анализирајући спискове погинулих у ратним дешавањима од 1912. до 1918. године среза лесковачког похрањених у Војном архиву у Београду, пронашли смо попис умрлих и погинулих општине брестовачке, среза лесковачког који садржи досад необјављене податке о особама погинулим из насељених места ове општине за време балканских и Првог светског рата. Зато је предмет нашег рада обрада и предстаљање комплетног списка од 211 лица Брестовачке општине пострадалих у ратним дејствима 1912-1913. и 1914-1918. године. У раду су представљени подаци о имену и презимену погинулих, години рођења и години смрти, месту погибије, као и подаци о породицама погинулих или умрлих. Осим тога, приказана је и припадност војној формацији сваког појединца са списка, што нам у одређеној мери омогућава да реконструишемо њихове ратне распореде и активности.

Кључне речи: Први светски рат, Општина Брестовачка, Лесковачки срез, Моравска дивизија, Врањски округ.

Телеграмом написаним на службеном француском језику, месец дана после сарајевског атентата, 28. јула 1914. године Двојна Монархија објавила је рат Краљевини Србији. Био је то почетак највећег оружаног сукоба у дотадашњој историји човечанства, који је трајао нешто више од четири године.¹ Бранећи независност своје државе, српски народ се супротставио германској војној експанзији са севера и током 1914. године успешно осујетио намере Беча да постане господар централног Балкана. Услед бројчане надмоћи непријатеља, јесен и зима 1915. године биле су изузетно тешке за српску војску и државно руководство.² Не

¹ Дејан Антић, „Избијање Првог светског рата у огледалу листа Политика“, *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, књ. 1, Ниш 2016, 507-508.

² Иван Бецић, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“ *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, књ. 1, Ниш 2016, 753.

прихвативши капитулацију, комплетан војни и политички врх, заједно са војском и делом народа, кренуо је у повлачење пут Албаније и даље ка Крфу и Бизерти. Захваљујући подршци савезничких земаља из блока Антанте, српска војска је у изгнанству реорганизована, консолидована и враћена на Солунски фронт.³ У септембру 1918. године српске јединице су пробиле аустроугарско-бугарску линију одбране и за нешто више од месец дана ослободиле свој народ и земљу. Цена тог војничког успеха била је велика. Уколико консултујемо податке са Версајске мировне конференције из 1919. године, можемо приметити да је Србија у Првом светском рату изгубила око 1.247.435 људи, што представља близу 1/3 укупног броја њеног становништва од пре почетка Великог рата.⁴

Војници Краљевине Србије гинули су и умирали током ратних дејстава 1914. године на Јадру⁵, Церу, Колубари, у покушају одбране земље од удруженог напада Аустроугара, Немаца и Бугара током 1915. године, у току повлачења преко Албаније, и у борбама на Солунском фронту.⁶ После рата Краљевина СХС/Југославија је у више наврата настојала да уреди евиденцију о броју погинулих и настрадалих војних обвезника у Великом рату. Тако су почетком 1930. године представници општина и срезова имали задатак да сачине спискове погинулих и умрлих за време балканских и Првог светског рата. Убрзо се кренуло са евидентирањем истих и сачињавањем тачних пописних листи са општинских територија у Краљевини Југославији. Како у свим другим општинама, тако су се и службеници општине Брестовачке одазвали овом позиву државе и сачинили попис погинулих. Тим поводом су деловођа Јосиф Јовић и члан Суда општине Брестовачке Б(.....) Поповићем 24. јануара 1930. године, након прикупљања података, упутили комплетан списак начелнику среза Лесковачког г-дину Симићу. Начелник Лесковачког среза је по пријему спискова свих општина на територији среза послао вишим инстанцама обједињене спискове под деловодним бројем 963 од 18. фебруара 1930. године. У списку општине Брестовачке било је евидентирано 211 упокојених војних обвезника у балканским и Првом светском рату. На основу информација из пописног списка, видимо да су од укупног броја погинулих који износи 211, 42 војника пострадали у балканским ратовима, док је 169 војника - Брестовчана погинуло или умрло у Првом светском рату. Спискови су послати бригадном генералу

³ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд 2014, 188-192.

⁴ Милош Јагодић, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910-1921“, *Српске студије*, књ. 6 (2015), Београд 2015, 22-25.

⁵ Верољуб Трајковић, „Моравска дивизија II позива у бици на Јадру 1914. године“, *Лесковачки зборник*, LVII (2017), Лесковац 2017, 113.

⁶ Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, „Југ Србије у Великом рату (1915-1918)“, Народни музеј Лесковац, свеска 1 (2015), Лесковац 2015, 9-33.

Христићу, начелнику историјског одељења при Генералштабу, који је истовремено био и председник редакционог одбора Народног пантеона.⁷ Уколико узмемо у обзир да је општина Брестовачка у то време бројала близу 2800 становника, а чинила су је четири насељена места: Брестовац, Кутлеш, Липовица и Шарлинце, са око 400-500 домаћинстава, на основу компарације са бројем погинулих можемо констатовати да је свака друга кућа брестовачког краја у ратовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. жртвовала у просеку по једног члана свога домаћинства. А неретко их је било и више.

Брестовачка општина је у територијално-административном погледу на почетку Великог рата (1914-1918) припадала Лесковачком срезу, док је Лесковачки срез улазио у оквире Врањског округа.⁸ У војно-административном смислу Брестовачка општина припадала је Моравској дивизијској области са седиштем у Нишу, а на окружном нивоу Првом пешадијском пуку са седиштем у Врању.

У саставу Моравске дивизије првог, другог и трећег позива улазили су: Први пешадијски пук „Књаз Милош Велики“, са командним местом у Врању, Други пешадијски пук „Књаз Михаило“, са командним местом у Прокупљу, Трећи пешадијски пук, са командним местом у Пироту, и Шеснаести пешадијски пук „Цар Николај Други Романов“, са командним местом у Нишу који је био састављен од војних обвезника из сва три окружна места. У саставу Моравске дивизије налазили су се и Моравски пољски артиљеријски пук, Први Моравски коњички пук, Моравски возарски ескадрон, Моравска пољска војна болница, Моравска болничарска чета, Моравска стална марвена болница, Пионирски батаљон, телеграфско и инжењеријско одељење. Од позадинских једница то си биле: Моравско стално профијантско слагалиште, Моравско слагалиште убојног материјала, Моравска артиљеријска радионица, Инжењеријско слагалиште, Санитетско слагалиште, Дивизијско слагалиште, Пиротска, Врањска, Нишка и Прокупачка окружна команда и Моравска стална војна болница.⁹

Као једна од 22 општине које су улазиле у састав Лесковачког среза,¹⁰ и Брестовачка општина, према попису из 1910. године, имала је близу 1500

⁷ Војни архив, Фонд: Војска Кнежевине/Краљевине Србије (1847-1920), Пописник 3-а, Кутија 206, Фасцикла 4, Документа 50, Листова 134, Народни пантеон, Списак погинулих у ратовима 1912-1918 из среза Лесковачког. (У даљем тексту: ВА, Ф. ВКС, П 3-а, К-206, Ф-4, Д).

⁸ Управа државне статистике, *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Књига пета, Београд 1911, 21.

⁹ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд, 1914, 281-286.

¹⁰ Љубодраг Поповић, “Административно територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918. године”, *Лесковачки зборник*, XXVI (1986), Лесковац 1986, 308, 309.

мушкараца. Комплетна мушка популација, не рачунајући малолетнике, била је обухваћена ратним планом војске Краљевине Србије 1914. године. Од мобилизације па до завршетка Првог светског рата војни обвезници из брестовчког краја учествовали су у свим фазама Великог рата, о чему сведочи и обрађени списак погинулих и умрлих за слободу своје државе. Формацијски ратни распоред указује нам на чињеницу да су Брестовчани били присутни у свим формацијама Моравске дивизијске области. Регрути са територије брестовачке општине која је била у саставу Лесковачког среза, округа Врањског, углавном су формацијски припадали Моравској дивизији Првог, Другог и Трећег позива, размештени у пукове Први, Други, Трећи и Шеснаести пешадијски пук првог позива Моравске дивизије, али и Први, Други и Трећи пук Моравске дивизије другог и трећег позива, са пратећим формацијама. Наравно, састав ових пукова су, поред Брестовчана, попуњавали још и војни обвезници насељени поред сливова Јужне Мораве, Топлице, Нишаве, Пчиње, Ветернице, Јабланице, Власине, речју, све оно што се данас налази на простору југа централне Србије – дакле, Врање, Пирот, Ниш и Прокупље, где су и била седишта војних формација.¹¹

Међутим, у списку погинулих и умрлих могу се уочити и појединци који су ратовали и у саставу формација Тимочке дивизије, конкретно у 14. или 20. пуку Тимочке дивизије, какав је случај био са војним обвезницима Живком Митровићем, Александром Коцићем или Добријем Здравковићем. Претпоставља се да се ради о официрском или подофицирском кадру.

Даљом анализом списка можемо констатовати да су војни обвезници Брестовачке општине били још и у саставу Комбиноване дивизије Првог и Другог прекобројног пука, у чијем су саставу показали несебичну храброст на свим бојиштима током трајања Великог рата. Статистика показује и да су припадници војске Краљевине Србије родом из општине Брестовачке током ратне 1914. године учествовали у операцијама одбране земље на Церу и Колубари. Током 1914. године погинуо је или умро 61 Брестовчанин. У списку су поред сваког имена наведене јасне категорије „погинуо у рату“, „умро у рату“ или „умро у ропству“.¹²

Нови напад на Краљевину Србију од стране удружених немачких, аустроугарских и бугарских трупа започео је 6. октобра 1915. године. У одбрани Србије учествовало је близу 300.000 војника расутих на фронту дугом око хиљаду километара. Северни фронт бранила је Прва армија под командом војводе Живојина Мишића која је у свом саставу имала и Моравску дивизију другог позива, у којој су се налазили и Брестовчани.

¹¹ Александар Динчић, Верољуб Трајковић, *Моравска дивизија у Првом светском рату 1914-1918*, Лесковац 2018, 12 – 17.

¹² ВА, Ф. ВКС, П 3-а, К-206, Ф-4, Д- 3, 4 (Суд општине Брестовачке), Народни пантеон, Списак погинулих у ратовима 1912-1918 из среза Лесковачког.

Брестовчана је било и у Моравској дивизији првог позива која је 1915. године дејствовала под окриљем Друге армије, а под командом војводе Степе Степановића. Задатак Друге армије био је да брани државну границу на истоку. Због бројчане надмоћи непријатеља, српске снаге биле су приморане на повлачење.¹³ У току поменутих ратних дешавања из 1915. године погинуо је или умро 31 војни обвезник из општине Брестовачке. Наредне 1916. године, која је била изузетно тешка, погинуо је или умро у борби, приликом повлачења, или у ропству 21 Брестовчанин. Код двојице војника из списка наведено је да су 1916. године умрли код своје куће.¹⁴

Многи Брестовчани су након окупације земље делили судбину српског народа остављајући своје животе у заробљеничким логорима. У списку се јасно уочава да су 22 Брестовчанина страдала 1917. године у логорима широм Бугарске. Било је и оних који су умрли заробљени у Нишу. Војни обвезници родом из Брестовца који су успели да се са главнином српских снага повуку на острво Крф враћени су на Солунски фронт. Статистика говори да је њих 16 изгубило животе током ратних операција 1917. године. У списку се уочавају две одреднице „погинуо у рову“ и „погинуо од Бугара“.¹⁵ Како је 1917. године у топличко-јабланичком рејону дошло до избијања устанка поробљених Срба¹⁶, претпоставља се да се одредница „погинуо од Бугара“ везује за устаничке активности и операције, док се одредница „погинуо у рову“ везује за погибију на Солунском фронту. Када је у питању последња година Великог рата, из списка се уочава да је осам војних обвезника – Брестовчана погинуло или умрло током ратних дешавања 1918. године. У списку постоје и лица код којих није наведена година смрти, али се зна да су погинули током Првог светског рата. Рачунајући све податке можемо констатовати да укупан број погинулих војника из насељених места Брестовац, Кутлеш, Липовица и Шарлинце за период 1914 – 1918. година износи 169.¹⁷

Како се ради о необјављеној архивској грађи, сматрамо да публикавање комплетне реконструисане и сређене евиденције погинулих или умрлих војних обвезника из Брестовачке општине у Великом рату 1914-1918, представља скроман допринос историјској науци. Због тога као прилог достављамо списак.

¹³ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату...*, 178-181.

¹⁴ ВА, Ф. ВКС, П 3-а, К-206, Ф-4, Д- 3, 4 (Суд општине Брестовачке), Народни пантеон, Списак погинулих у ратовима 1912-1918 из среза Лесковачког.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд 1987, 277-279.

¹⁷ ВА, Ф. ВКС, П 3-а, К-206, Ф-4, Д- 3, 4 (Суд општине Брестовачке), Народни пантеон, Списак погинулих у ратовима 1912-1918 из среза Лесковачког.

Попис УМРЛИХ, ПОГИНУЛИХ И ПАЛИХ У РАТОВИМА 1912-1918 ГОД.

Редни број	Име и презиме палого (умрлог)	Ком је пуку, чети, батаљону и позиву припадао?	Година рођења	Кад је погинуо или умро?	Име презиме, занимање и тачна адреса оца или главе породице, којој је покојник припадао а која још живи.
1.	Живадин Цветка Лазаревића	последња одбрана младића	1896	умро у ропству 1917	Цветко Лазаревић
2.	Петар Ј Ристић	3 чета 3 батаљ II пр пука	1878	код своје куће 1917	Милан Ристић
3.	Милорад Стевана Здравковића	последња одбрана младића	1896	умро у Нишу 1917	Славко Здравковић
4.	Младен Костац Здравковића	-II-	1896	умро у ропству 1917	Цветко Здравковић
5.	Светозар К Здравковић	-II-	1895	-II-	Цветко Здравковић
6.	Миладин Јанковић	3 ескадрон 2 коњ пук	1877	умро код своје куће 1916 год	Вукашин Јанковић
7.	Благоје Јанковић	3 чета 3 батаљ II пр пука	1879	погинуо у рату 1915 год	Вукашин Јанковић
8.	Душан П Здравковић	3 чета 3 батаљ II пеш прек п	1878	погинуо у рату 1914	Сибин Здравковић
9.	Стојан М Цветковић	2 чета 3 бат II пр пук	1877	погинуо у рату 1914	Милорад Цветковић
10.	Петар Ђ Стојилковић	последња одбрана младића	1896	умро у ропству у Бугарску 1917 год	Ђока Стојилковић
11.	Стојадин С Лазаревић	3 чета 2 бат II пеш пука I поз	1888	погинуо 1912 год у рату	Смиљко Лазаревић
12.	Јоргаћ Р Јовић	-II-	1887	-II-	Кева уд Јор Јовића
13.	Стојан Р Јовић	3 чета 3 бат II пр пука II поз	1877	погинуо у рату 1914 год	Душан С Јовић
14.	Вукашин Михаила Здравковић	1 чета 2 бат 14 кадров пука	1895	погинуо 1915 год у рату	Михаило Здравковић
15.	Милан Мих Здравковић	последња одбрана младића	1897	умро у ропству 1917	Михаило Здравковић
16.	Јован К Здравковић	-II-	1897	-II-	Костадин Стефановић
17.	Мирча П Станковић	3 ч 3 бат последња одбрана старца	1872	умро код своје куће 1915 год	Вукашин Станковић
18.	Миљко М Станковић	3 чета 3 бат II пука III поз	1875	погинуо 1915 год у рату	Јаглика уд Миљ Станковића
19.	Живко Стаменковић	последња одбрана младића	1896	у бугарској 917 умро	Рада кћер пок Жив Стаменковића
20.	Светозар М Стаменковић	1 ч 2 бат 13 кадров пука поз	1895	погинуо у рату 1915 год	Младен Стаменковић
21.	Ранђел Здравковић	3 чета 2 бат II пр пука II поз	1877	погинуо у рату 1914 год	Војислав Здравковић
22.	Костадин Ђ Стојилковић	2 чета 1 бат II пр пука II поз	1877	погинуо у рату 1913 год	Ђока Стојилковић
23.	Јован Ђ Јовић	3 чета 3 батаљ II п III поз	1875	погинуо у рату 1914 год	Јосиф Ј Јовић

**Списак погинулих и умрлих војних обвезника општине брестовачке
у Првом светском рату**

187

24.	Јанаћко Ђ Јовић	3 чета 1 батаљ II п III поз	1877	погинуо у рату 1916 год	Јосиф Ј Јовић
25.	Александар Ј Јовић	последња одбрана Младића	1898	умро у Бугарску у ропству	Јосиф Јовић
26.	Ђорђе М Јовић	3 чета 3 батаљ II пеш пука I поз	1881	погинуо у рату 1913 год	Миленко Јовић
27.	Славко Миленковић	3 чета 3 батаљ II пешад пука I поз	1889	погинуо у рату 1914 год	Милан Јовић
28.	Љубомир Т Јовић	последња одбрана Младића	1896	умро у Бугарску 1917 год	Трајко Јовић
29.	Ставра Ј Недељковић	3 чета 2 батаљ III поз II пука	1877	погинуо у рату 1914 год	Добривоје Недељковић
30.	Миладин Ј Ивановић	последња одбрана Младића	1896	умро у Бугарској 1917	Јоргаћ Ивановић
31.	Влајко Ивановић	1 чета 1 батаљ II п I поз	1891	погинуо у рату 1913 год	Станко Ивановић
32.	Смиљко Јанковић	3 ч 3 бат 3 поз	1873	умро код своје куће 1917 год	Љубомир Јанковић
33.	Живко Недељковић	3 чета 3 бат II п III поз	1877	погинуо у рату 1914 год	Љубомир Недељковић
34.	Костадин Спасић	3 чета 2 бат II п II поз	1878	умро код своје куће 1916 год	Перса уд Кост Спасића
35.	Рајко Недељковић	3 чета 3 батаљ III п III поз	1876	умро у Нишу 1914 год	Драгутин Недељковић
36.	Ђорђе Недељковић	последња одбрана Младића	1896	умро у ропству 1917 год	Костадин Недељковић
37.	Вукашин С Живковић	2 чета 2 батаљ II пеш пука I поз	1889	погинуо у рату 1913 год	Александар Живковић
38.	Јосиф С Живковић	3 чета 2 бат 16 п пука	1891	погинуо у рату 1916 год	Смиљка уд С Живковић
39.	Владимир С Живковић	Болничка чета М див	1894	погинуо у рату 1917 год	Смиљка уд С Живковић
40.	Драгољуб Ст Живковић	последња одбрана Младића	1897	умро у ропству 1917 год	Смиљка уд С Живковић
41.	Петар С Анђелковић	3 чета 3 батаљ II п III поз	1875	погинуо у рату 1914 год	Драгомир Анђелковић
42.	Војислав П Анђелковић	последња одбрана Младића	1896	умро у ропству 1917 год	Драгомир Анђелковић
43.	Душан Р Анђелковић	-II-	1896	-II-	Костадинка ж Ал Цветковић
44.	Вучко М Ђокић	-II-	1896	-II-	Александар Ђокић
45.	Антанасије Томић	3 чета 3 бат II пр пука II поз	1877	погинуо у рату 1915 год	Милица кћер Ант Томића
46.	Душан А Поповић	2 чета 2 бат II пук I поз	1888	погинуо 1917 год у рову	Бошко Поповић
47.	Влајко П Јовановић	3 чета 3 батаљ I п I поз	1893	погинуо у рату 1915 год	Љубомир В Јовановић
48.	Петар С Јовановић	3 чета 3 батаљ М пука I поз	1896	-II- 1920 год	Станко Јовановић
49.	Стојадин Т Николић	3 ч 3 бат III прек пука	1880	-II- 1913 год	Живко С Николић
50.	Коста М Николић	3 чета 3 батаљ II п II поз	1880	-II- 1913 год	Светозар Николић
51.	Душан П Ђорђевић	4 чета 1 бат I п I поз	1892	-II- 1915	Петар Ђорђевић

52.	Трајко И Ђорђевић	3 чета 3 б II пука III поз	1872	умро у ропству 1916 год	Илија Ђорђевић
53.	Трајко Ј Стаменковић	допунски батаљ II пука	1875	умро – погинуо 1914 год у рату	Димитрије Т Станковић
54.	Милан Ј Јовановић	2 чета I бат VI пр пука I поз	1886	умро у ропству 1916 г	Светолик Јовановић
55.	Прокоп С Ђорђевић	хаубичка батер М див	1880	умро у рату 1914 г	Глигорије Ђорђевић
56.	Гаврило Илић	3 чета 3 бат II пук III поз	1875	погинуо у рату 1912 г	Милојка уд Ст Илић
57.	Јован Илић	II пр пук II поз	1880	-II- 1913 год	Милојка уд Ст Илић
58.	Милан А Стојановић	3 чета 3 батаљ VI пр пука	1887	-II- 1912 год	Димитрије Ђорђевић
59.	Бошко Савић	3 чета 3 батаљ II пук I поз	1888	-II- 1912 год	Јоргаћ Савић
60.	Душан М Станковић	пијонир полу бат Морав див I поз	1884	умро у рату 1913 год	Никодије Станковић
61.	Милан Миљковић	4 ч 4 бат II прек пук I поз	1880	умро у рату 1914 год	Бранкица кћер М Миљковић
62.	Душан Т Јовановић	1 чета 4 батаљ I п I поз	1890	Умро у рату 1918 год	Таса Јовановић
63.	Антанасије С Китановић	1 чета I батаљ II пука II поз	1877	умро у рату 1914 год	Димитрије А Китановић
64.	Илија Г Стефановић	3 чета 3 бат II прек пук II поз	1880	умро у рату 1918 год	Антанас Стефановић
65.	Душан Д Стаменковић	3 чета I бат II п I поз	1890	погинуо у рату 1914 год	Смиљана уд Ант Стаменковић
66.	Милан Д Стаменковић	3 ч 3 б 16 п I поз	1892	-II- 1916 год	-II- -II-
67.	Влајко П Дисаћ	3 чета 3 бат II п I поз	1890	умро у рату 1913 год	Војислав В Дисаћ
68.	Јосиф П Дисаћ	3 чета 3 бат II пука I поз	1888	погинуо 1914 год	Прокоп Дисаћ
69.	Милан Г Дисаћ	3 чета 3 б II пеш пука I поз	1888	-II- 1914 год	Милутин М Дисаћ
70.	Костадин Ђ Антић	2 чета 2 б II пук I поз	1888	-II- 1916 год	Ђорђе Антић
71.	Милан С Ђорђевић	4 чета I бат II п I поз	1886	-II- 1913 год	Стојилко Ђорђевић
72.	Ђорђе Т Станковић	4 чета 2 бат 20 пук I поз	1892	-II- 1914 год	Костадинка уд Т Станковић
73.	Марко Јовић	проф кол Мор дивиз II п III поз	1874	умро у рату 1915 год	Милутин М Јовић
74.	Јосиф Стојановић	допунски батаљон I поз.	1884	погинуо у рату 1914 год	Добросав Ј Стојановић
75.	Милан Васковић	II пук III позива	1880	-II- 1915 год	Михаило Васковић
76.	Јосиф Марковић	5 батер 2 дивиз I поз М див	1886	-II- 1914 год	Александар Марковић
77.	Михаило Илић	II пр пук I позива	1886	умро у рату 1914 год	Јевдокија уд Мих Илића
78.	Милан Т Јовановић	1 чета 4 бат II п пук I поз	1888	погинуо 1915 год	Живко Јовановић
79.	Љубомир Ц Јанковић	послед одбрана Младића	1890	умро у ропству 1914 год	Цветко Јанковић
80.	Јован П Јанковић	4 чета 3. батаљ. I п. I поз	1891	погинуо у рату 1912.год	Милица уд П Јанковић
81.	Прокоп Јанковић	3 ч. 3 б. 16 пеш III поз	1877	погинуо у рату 1912	-II- -II-
82.	Трајко Савић	II прек пук II поз	1880	-II- 1914	Љубомир Т Савић

**Списак погинулих и умрлих војних обвезника општине брестовачке
у Првом светском рату**

189

83.	Антанас Савић	3 ч. 3 б II пук I поз	1888	-II- 1912	Александар Савић
84.	Трајко Младеновић	послед одбрана старца	1875	умро у рату 1913 год	Ставра Младеновић
85.	Душан М Младеновић	послед одбрана Младића	1896	умро у ропству 1917	Мита Младеновић
86.	Милан С Крстић	Неборачка чета	1892	погинуо у рату 1913 год	Трајко Крстић
87.	Младен Б Гавриловић	II прек пук I поз	1882	-II- 1914 год	Милоје Б Гавриловић
88.	Михаило Коцић	4 чета 4 батаљ III прек пука I поз	1884	-II- 1914 год	Петар Коцић
89.	Драгутин Коцић	послед одбрана Младића	1897	умро у ропству 1917 год	Петар Коцић
90.	Димитрије Савић	Жељез чета	1877	умро у рату 1916 год	Костадинка уд Д Савић
91.	Костадин Пешић	2 чета 2 батаљ II п I поз	1891	погинуо у рату 1916 год	Јулка уд Кост Пешића
92.	Сотир И Јањић	допун чета II поз	1878	-II- 1912 год	Душан С Јањић
93.	Тимча т Јањић	1 чета 1 бат II п II поз	1877	-II- 1914 год	Трајко Јањић
94.	Драгутин С Јовановић	3 чета 1 батаљ II пр п II поз	1884	-II- 1914	Надежда кћер Др Јовановић
95.	Прокоп Митровић	3 ч 3 б II п II поз	1880	погинуо у рату 1915 године	Стојан II Миленковић
96.	Стојко Митровић	Бојна комора	1875	-II- 1914	Тихомир Митровић
97.	Павле Митровић	1 чета 3 бат II прек пук	1877	-II- 1914	-II- -II-
98.	Прокоп Ј Јанковић	добров одред	1884	-II- 1916	Синиша Јанковић
99.	Стојан Ј Јанковић	1 ч I бат II п пук II поз	1874	-II- 1914	-II- -II-
100.	Рађа Недељковић	4 чета 4 бат II прек пук II поз	1873	-II- 1914	Никола Јанковић
101.	Васиљко Стефановић	3 чета 3 батаљ I пук I поз	1888	-II- 1912	Антанас Стефановић
102.	Костадин Ђокић	Болничар чета	1870	-II- 1914	Милан Митић
103.	Ранђел Стојановић	3 чета 3 батаљ II п III поз	1875	умро у рату 1915	Марија Р Стојановић
104.	Милан С Цветановић	II пр пук II поз	1880	-II- 1914	Љубица уд М Цветановић
105.	Нерман Ристић	пијонир полу одр М дивиз	1889	-II- 1914	Војислав Р Ристић
106.	Милутин Стојковић	II арт пук М дивиз	1884	умро у рату 1917	Јоргаћ Стојковић
107.	Светозар Смиљковић	20 кадр пук	1895	умро у рату 1913 г	Миладин Смиљковић
108.	Трајко Вучковић	II прек пук М див	1881	погинуо у рату 1914	Александар Вучковић
109.	Сотир Станојевић	II прек пук М див	1881	умро у Бугарској 1917 г	Будимка Станојевић
110.	Костадин Ђокић	3 ч 3 б II п пук II поз	1881	погинуо у рату 1915 год	Душан Ђокић
111.	Велимир Стаменковић	II прек пук II поз	1882	погинуо у рату 1914 г	Костадин Стаменковић
112.	Љубомир Ђорђевић	3 чета 3 бат 16 п пука	1894	-II- 1916	Никола Ђорђевић
113.	Јован Ђокић	2 чета 1 бат 3 пука	1890	-II- 1917	Мита Ђокић

114.	Вукашин Ђорђевић	3 чета 3 бат II п I п	1890	-II- 1914 год	Милутин Ђорђевић
115.	Тимотије Станојевић	II пук II поз	1880	-II- 1914	Зорка Станојевић
116.	Глигорије Миљковић	II доп бат М див	1870	умро у рату 1913	Трајко Миљковић
117.	Јован Лазић	проф кол М див	1870	умро 1914	Милица кћер Јов Лазић
118.	Светозар Вучковић	3 ч 3 б 16 п пука	1884	умро у болн 1916	Драгутин Вучковић
119.	Вукашин Стојковић	ком бол чете М див	1890	погин у рату 1916	Боривоје Стојковић
120.	Влајко Стојковић	кадров пук М диви	1896	умро 1918	Трајка кћер В Стојковић
121.	Влајко Костић	II пук II поз	1892	пог 915	Ђорђе Миљковић
122.	Тимотије Рањеловић	II пук II поз	1880	умро у рату 1917	Живадин Рањеловић
123.	Никола Станковић	I коњ еск II коњ пук	1886	пог у рату 1915	Војислав Станковић
124.	Камбог Укић	град. арт.	1876	умро у ропству 1917	Ђурђа Укић
125.	Марко Пешић	II пук II поз	1871	пог у рату 1914	Лепосава М Пешић
126.	Илија Пешић	II пук II поз	1880	пог у рату 1914	Благоје Здравковић
127.	Илија Стаменковић	II пук II поз М див	1880	погинуо у рату 1912	Петар Стаменковић
128.	Цветко Митровић	Брдска артиљ М див	1880	-II- 1916	Сава Митровић
129.	Милија Стаменковић	II пук III поз М див	1878	-II- 1914	Драгослав М Стаменковић
130.	Милош Јовић	III пеш пук II поз М див	1878	умро у рату 1913	Михаило Вучковић
131.	Милоје Стаменковић	3 чета 3 бат 16 пук	1886	умро у рату 1916	Бошко Стаменковић
132.	Петар Митровић	II пук II поз М див	1872	погинуо у рату 1915	Таса Митровић
133.	Драгутин Ђокић	II прек пук М див	1894	Умро у рату 1918	Алекса Ђокић
134.	Јевта Стојилковић	Мун колона М див	1870	умро у рату 1914 г	Цветко Стојилковић
135.	Петар Цветановић	пр поз Морав див	1870	-II- 1914	Стојанка Цветановић
136.	Петар Феризовић	прек II поз.	1882	-II- 1917	Душан Феризовић
137.	Милан Ђорђевић	2 пук II поз. М див	1888	пог у рату 1914 год	Живадин Ђорђевић
138.	Јанаћко Цветановић	послед одбрана старац	1867	умро за време рата	Драгутин Цветановић
139.	Милан Китановић	послед одбрана Младића	1897	умро у Бугарској 1917	Костад. Китановић
140.	Горча Здравковић	3 чета 3 батаљ 2 п III поз	1870	погинуо у рату 1914	Јован Здравковић
141.	Јоргаћ Здравковић	-II-	1872	-II- 1912	Живко Здравковић
142.	Милисав Петковић	жељез чета	1878	умро у рату 1918	Драгомир Петковић
143.	Прокоп Миленковић	3 чета 3 бат 16 пук	1890	погинуо у рату 1915 г	Милан Миленковић
144.	Миладин Миленковић	3 чета 2 б II поз	1870	-II- 1917	Петар Миленковић

**Списак погинулих и умрлих војних обвезника општине брестовачке
у Првом светском рату**

191

145.	Ђорђија Павловић	-II-	1870	-II- 1916	Милан Павловић
146.	Младен Павловић	2 чета 3 батаљ II п I поз	1888	-II- 1916 г	Благоје Павловић
147.	Светозар Момировић	3 ч 3 бат 3 пук I поз	1888	-II- 1915	Јован Момировић
148.	Милан Здравковић	3 ч II поз II пр пука	1878	-II- 1915	Ђорђе Здравковић
149.	Јован -II-	2 екс 2 к пук	1870	-II- 1912	Благоје -II-
150.	Благоје Милошевић	1 еск II к п I поз	1890	-II- 1915	Цветко Милошевић
151.	Станислав Тачић	2 чета 3 б 3 пука	1886	-II- 1914	Добривоје Тачић
152.	Милутин Илић	2 чета 2 б 3 пук I поз	1890	-II- 1916	Гаврило Илић
153.	Ђорђе Николић	жељез чета	1870	умро у рату 1916	Александар Николић
154.	Јосиф Стојковић	3 чета 4 б I пука	1887	погинуо у рату 1913 год	Војислав Стојковић
155.	Михаило Младеновић	жељез чета	1870	умро у рату 1916 г	Јосиф Младеновић
156.	Ђорђе Пешић	3 чета 3 б III пр пук	1887	погинуо 1914	Спаса Ђ Пешић
157.	Душан Пешић	4 чета 4 б II пук I п	1887	-II- 1914	Димитрије Пешић
158.	Васиљко Пешић	3 чета 3 б III пр пук	1889	-II- 1913	Димитрије Пешић
159.	Чедомир Мишић	5 бат 6 див Морав пук	1887	умро код куће 914 г	Добривоје Мишић
160.	Милан Рањеловић	2 ч 2 б 2 пр пук	1887	пог у рату 1914	Илија Рањеловић
161.	Михаило Ценић	3 чета 3 б I пр пук	1889	-II- 1914	Драгутин Ценић
162.	Илија Павлавић	3 ч 3 б II п III поз	1870	умро у рату 1917	Васиљко Павловић
163.	Михаило Николић	3 бат 6 див 5 арт пука	1887	погинуо у рату 1913	Ленка Ј Николић
164.	Драгутин Николић	3 чета 3 б II п I поз	1890	-II- 1913	Ленка Ј Николић
165.	Стојадин Николић	3 чета 3 б II п I поз	1885	-II- 1918	Ленка Ј Николић
166.	Милан Јанковић	3 чета 3 б II пр пук	1880	умро у рату 1915	Јанаћко Јанковић
167.	Младен Цветковић	3 ч 3 бат II п посл одб	1870	умро 1914 г	Миладин Цветковић
168.	Никола Цветановић	2 чета 2 б 8 п пука	1890	пог 1913	Тодор Цветановић
169.	Добра Цветановић	послед одбрана Младића	1895	Умро код куће	Тодор Цветановић
170.	Благоје Цветановић	3 чета 3 поз II п	1884	погинуо 1916	Тихомир Цветановић
171.	Милан Цветановић	3 чета 4 б II п III поз	1878	умро од ране 1915	Владимир Цветановић
172.	Сима Цветановић	Станична комора	1870	1917	Живко Цветановић
173.	Таса Цекић	3 ч 4 бат II п III поз	1870	умро 1915	Благоје Цекић
174.	Драгутин Цекић	3 ч 4 б III пр п	1886	погинуо у рату 1914	Никодије Цекић
175.	Костадин Стојановић	3 чета 3 батаљ II п I п	1887	-II- 1917	Јован Стојановић

176.	Бошко Стојановић	3 ч. 3 б. II п. I п.	1890	-II- 1912	Светозар Стојановић
177.	Ставра Стојановић	3 чета 3 батаљ II п I п	1887	-II- 1912	-II- -II-
178.	Милан Цветковић	жељ чета	1877	умро у рову 1915	Љубомир Цветковић
179.	Александар Цветковић	3 бат 5 див 3 арт п М див	1886	погинуо у рову 1913	Илија Цветковић
180.	Драгутин Цветковић	3 чета 3 батаљ II пука	1888	-II- 1913	Илија Цветковић
181.	Димитрије Цветковић	послед одб стараца	1870	погинуо од бугара 1917	Илија Цветковић
182.	Михаило Цветковић	Муниц колона М див	1870	умро у рову 1918	Трајко Цветковић
183.	Васиљко Коцић	3 ч 3 б II пук прек	1884	погинуо у рову 1914	Бошко Коцић
184.	Живко Т Митровић	3 чета 2 б 20 пук	1895	погинуо у рату 1915	Таса Митровић
185.	Стојан Цветковић	Муниц колона М див	1870	умро код куће 1915 год	Милан Цветковић
186.	Јован Ђокић	3 чета 2 батаљ 16 пука	1889	умро у рату 1918 год	Славко Ђокић
187.	Алекса Ђокић	2 еск I коњ пук М див	1890	умро у рову 1914	Михаило Ђокић
188.	Милош Коцић	3 чета 2 бат 16 пук	1889	пао у рову 1915	Тодор Коцић
189.	Александар Коцић	3 чета 1 бат 20 пук	1893	умро у Бугар 1917 г	Тодор Коцић
190.	Пејча Ђорђевић	3 чета 3 бат 16 п пука	1890	погинуо у рову 1913 год	Ката уд II Ђорђевић
191.	Живко Ђорђевић	-II-	1890	-II- 1914	Станојко -II-
192.	Петар Ђорђевић	3 чета 2 батаљ 2 пука	1886	-II- 1914	Милутин Ђорђевић
193.	Јанаћко Ђорђевић	проф Морав див	1874	умро у рову 1914	Ката II Ђорђевић
194.	Димитрије С Павловић	3 чета 4 батаљ II пука III поз	1870	-II- 1915	Маринко Павловић
195.	Станоје Цветановић	проф ком м д	1870	-II- 1915	Трајко Цветановић
196.	Живко С Цветановић	3 чета 3 бат II п I поз	1890	погинуо у рату 1913	Ђорђе Цветановић
197.	Владимир Р Момировић	3 чета 1 б 14 кадр п	1895	умро код куће 1913	Коста Момировић
198.	Наћко Момировић	4 чета 3 батаљ II пука	1889	погинуо у рову 1917	Ставра Момировић
199.	Јосиф Здравковић	3 чета 2 бат III пр пука	1886	умро у рову 1913	Кона Здравковић
200.	Димитрије II Јовановић	3 бат 2 див 5 арт пука	1891	умро у рату 1913	Петко Јовановић
201.	Трајко Пешић	2 чета 2 б II пука III поз	1870	умро у рату 1916 г	Тодор Пешић
202.	Благоје Ј Стефановић	распособ	1888	умро у рату ново 1917	Војислав Стефановић
203.	Тимча Т Јањић	3 чета 4 бат II пука II поз	1882	умро у рову 1914	Милан Јањић

**Списак погинулих и умрлих војних обвезника општине брестовачке
у Првом светском рату**

193

204.	Јоргаћ Јањић	3 ч 3 б II п III поз	1870	погинуо у рову 1915	Благоје Јањић
205.	Јоргаћ С Ђорђевић	3 чета 2 бат II п III поз	1874	умро у рату 1915	Мага уд Јор Ђорђевић
206.	Никола Ђорђевић	3 чета 2 батаљ II пук I поз	1891	погинуо у рату 1913	Станко Ђорђевић
207.	Добра Ј Здравковић	1 чета 2 бат 14 к пук	1894	погинуо у рову 1914	Благоје Здравковић
208.	Никола М Здравковић	3 чета 3 батаљ 16 пука	1890	погинуо у рову 1913	Драга Ј Стојковић
209.	Тодор Ј ЗдрЂорђевић	послед одбрана Младића	1897	умро у рату 1917	Мага уд Ј Ђорђевић
210.	Тија М Јањић	3 чета 1 бат 14 к пука	1894	погинуо у рову 1914 год	Милан Јањић
211.	Стојан Јовић	послед одбрана стараца	1870	погинуо од бугара 1917	Драгутин Јовић

Извори:

Војни архив, Фонд: Војска Кнежевине/Краљевине Србије (1847-1920), Пописник 3-а.

Литература:

Антић Дејан, „Избијање Првог светског рата у огледалу листа Политика“, *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, књ. 1, Ниш 2016.

Бецић Иван, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“ *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, књ. 1, Ниш 2016.

Трајковић Верољуб, „Моравска дивизија II позива у бици на Јадру 1914. године“, *Лесковачки зборник*, LVII (2017), Лесковац 2017.

Ниношевић Мира, Трајковић Верољуб, „Југ Србије у Великом рату (1915-1918)“, Лесковац 2015

Динчић Александар, Трајковић Верољуб, *Моравска дивизија у Првом светском рату 1914-1918*, Лесковац 2018.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд, 1914.

Јагодић Милош, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910-1921“, *Српске студије*, књ. 6 (2015), Београд 2015.

Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд 1987.

Поповић Љубодраг, „Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918. године“, *Лесковачки зборник*, 26 (1986), Лесковац 1986.

Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд 2014.

Управа државне статистике, *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Књига пета, Београд 1911.

Summary

Doc. Dr. Dejan Antić, Veroljub Trajković
THE LIST OF VICTIMS AND DECEASED MILITARY SERVICE
COSCRIPED FROM THE MUNICIPALITY OF BRESTOVAC
DURING THE FIRST WORLD WAR

By analyzing the list of the deceased from the County of Leskovac, referring to the war events between 1912 and 1918, which is stored in the Military Archives in Belgrade, we have recovered the list of the deceased from the Municipality of Brestovac in the County of Leskovac, which contains the unpublished data on the deceased individuals from settlements of the aforementioned municipality during the Balkan Wars and First World War. Therefore, the focus of our paper is the processing and representation of complete list which is comprised of 211 individuals from the Municipality of Brestovac, which have perished during the war events between 1912 and 1913, and between 1914 and 1918. The paper presents the data on the name and last name of the deceased, years of birth and death, place of death, as well as the data on the families of the perished or deceased. The military unit affiliation for each individual on the list is also presented, which enables us to reconstruct their war deployment and activities.

Translated by: Ognjen Mladenović

Др Божица Славковић Мирић,
научни сарадник
Институт за новију историју Србије,
Београд

УДК 94:323(497.115
Гњилане)“1918/1941”

ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ГЊИЛАНСКОМ СРЕЗУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА¹

Апстракт: На основу релевантних историјских извора, штампе и стручне литературе рад анализира политичке, економске и културне прилике у Гњиланском срезу у периоду између два светска рата. Фокус рада јесте на период личног режима краља Александра Карађорђевића, када је Краљевина Југославија била подељена на девет бановина, а Гњилански срез улазио у Вардарску бановину.

Кључне речи: *Косово и Метохија, Међуратни период, Краљевина Југославија, Гњилане, Гњилански срез.*

Територија Косова и Метохије 1921. била је у саставу покрајине Северна и Јужна Србија². Јужна Србија је била покрајина у Србији састављена од 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и делова Црне Горе. Законом од 26. априла 1922. уместо дотадашњих седам покрајина у Краљевини СХС установљена је подела на области као административне целине (33 области). Територија Косова и Метохије била је у оквиру Врањске, Косовске, Рашке и Зетске области. У оквиру Врањске области налазио се из Косовског (Приштинског) округа Гњилански срез.³ Следећом територијалном поделом, 1929. према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја, југословенска држава била је подељена на девет бановина. Косово и Метохија ушли су у састав три бановине – у оквиру Зетске биле су Ђаковички, Источки, Митровички, Пећки и

¹ Рад је део пројекта *Традиција и трансформација – Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (евиденциони број 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Ова покрајина обухватала је територију утврђену Миром у Букурешту 1913, да би јој након завршетка Првог светског рата било придодато још 40 нових општина у Источној Србији и Македонији (В. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961*, Београд 1964, 16).

³ *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, 45–48; „Уредба о подели земље на области“, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 92, 28. април 1922, 1–2.

Подримски срез, у саставу Моравске бановине Лапски, Вучитрнски и Дренички срез и у оквиру Вардарске Неродимски, Гњилански, Грачанички, Подгорски, Шарпланински и Горски срез.⁴ Гњилане, као центар Гњиланског среза, налази се у средишњем делу области Горње Мораве, Изморника и Новобрдске Криве Реке, у централном делу између јужног дела Косова поља и моравско-вардарске удолине.⁵

Општи попис становника обављен је 31. марта 1931. када је на територији Косова и Метохије евидентирано 552.064 становника (у делу Моравске бановине 67.045 или 4,67 % пописаних становника, у делу Вардарске бановине 276.245 или 17,55%, у делу Зетске бановине 208.774 или 22,56%).⁶ На простору којим се бавимо у раду, односно у Гњиланском срезу било је 91.037 становника (мушких 45.842 и женских 45.195), односно било је 13.809 кућа и 13.857 домаћинстава.⁷ Гњилански срез имао је 35.930 Срба (што је уједно био и највиши број Срба у неком косовско-метохијском срезу, док је најмањи био у Бродском срезу 3.228) и 57.851 Албанаца (што је био највиши број Албанаца од свих косовско-метохијских срезова, док је најмањи био у Косовскомитровачком срезу 10.623).⁸ Ако анализирамо природни прираштај, највећи је био управо на простору којим се ми у раду бавимо (1934-1937.+7.971, а 1936-1939 +6.971), а најмањи у Подгорском срезу (1934-1937 +1.374, а 1936-1939 +1.261).⁹

Што се тиче вероисповести и верских прилика, према попису становништва у Гњиланском срезу било је 30.939 православних становника, 2.247 римокатолика и 57.851 муслиман.¹⁰ На подручју Старе Србије почетком 1931. налазило се 126 православних цркава. Са по 21 црквом предњачили су Гњилански и Шарпланински срез, а затим Неродимски у којем је било 20 цркава. Без православне цркве био је Горски срез, док су Качанички и Подгорски имали по једну цркву.¹¹ Што се тиче броја џамија, у Гњиланском срезу било је 49 сеоских и 4 варошке џамије. Укупно је било муслиманског

⁴ „Закон о називу и подели краљевине на управна подручја“, *Збирка Службеног гласника*, св. XXXVI, Сплит 1929, 4–5; *Политика*, бр.7694, 4. октобар 1929, 3, *Политика*, 8375, 3. септембар 1931, 3.

⁵ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, Гњилане 2001, 7.

⁶ В. Симеуновић, *н.д.*, 27. У Краљевини Југославији, према попису, било је укупно 13.934.038 присутних становника (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, IX).

⁷ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, 8, 10–12.

⁸ Архив Србије, БИА, III, ф. 121, Реферат о националним мањинама, Арнаути на Косову и Метохији.

⁹ *Статистички годишњак 1938-1939*, књ. 9, Београд 1939, 138–145; *Статистички годишњак 1940*, књ.10, Београд 1941, 106–112

¹⁰ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књига 2, Присутно становништво по вероисповести, Београд 1938, 8, 10–12.

¹¹ М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, књ. 2, Београд 2016, 415.

становништва у варошким општинама 4.771, а на једну цамију долазило је просечно 1.193, док је у сеоским општинама било 53.080 муслимана, од чега је на једну цамију долазило 1.093 становника.¹²

Привредне и саобраћајне прилике

Највишу финансијску власт у Краљевини Југославији имало је Министарство финансија под чијом управом су биле финансијске дирекције. Оне су вршиле финансијску управну власт а под њима су биле пореске управе, царинарнице, катастарске и среске управе. Делиле су се на одсеке који су били општи, за рачуноводство, за непосредне порезе, за царине, за трошарине и таксе, за катастар и државна добра.¹³ Финансијски инспекторат у Врању био је задужен за Гњилански срез у којем је постојала пореска управа.¹⁴

Према попису из 1931, 76,30% целокупног становништва Југославије бавило се земљорадњом и сточарством.¹⁵ Обрађена површина земљишта којим је држава располагала била је скучена и аграрно пренасељена у односу на број пољопривредног становништва. Ако упоредимо број пољопривредног становништва из пописа 1931. са обрађеном површином према подацима из 1930. произишло је да је на 100 ха обрађене земље долазило 114 становника који су се бавили пољопривредом.¹⁶ Аграрна пренасељеност јављала се као разлог ниског пољопривредног дохотка, слабе куповне моћи и ниске продуктивности рада.¹⁷ Такође, сељаштву су недостајале савршеније справе и машине за које је било тешко издвојити средства. Преовлађивао је примитивни „мотичарски” начин пољске привреде – ралица и дрвени плуг. Гвоздени плуг сељак није могао да приушти, а и захтевао је добро неговану теглећу стоку.¹⁸ Употреба вештачког ђубрива била је минимална, а услед заосталог начина обрађивања и ђубрења земље принос пољопривредних култура у Југославији је био врло низак.¹⁹

¹² Исто, 498.

¹³ И. М. Бецић, *Министарство финансија 1918–1941*, Београд 2012, 40.

¹⁴ *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље 1931, 12.

¹⁵ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. IV (присутно становништво по главном занимању), Сарајево 1940, VII.

¹⁶ У развијеним индустријским земљама у Европи густина аграрног становништва била је знатно нижа – у Енглеској је на 100 ха долазило 30, у Француској 48, а у Немачкој 52 (Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968, 46).

¹⁷ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд 1958, 22.

¹⁸ М. Исић, „Ситнопоседништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини 20. века“, *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд 1994, 101–111. Према попису из 1931. на 100 становника долазило је 8.30 коња и 27.49 говеда (према попису 1921. 8.86 коња и 41.31 говеда) (*Статистички годишњак 1929*, Београд 1930, 153,154; *Статистички годишњак 1931*, Београд 1932, 99).

¹⁹ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 59–60.

У Јужној Србији се од 1918. до 1935. погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију попело са 756.955 на 2,356.104 ха, што је износило 55,1% од укупне површине или за 68% више, односно за 1.599.149 ха више према стању до 1920.²⁰ Највећа пољопривредна површина налазила се у Гњиланском срезу (72.007), где су оранице чиниле више од половине земљишта (49.142, односно 68.2%). Процент ораница био је висок и у Дреничком (86.4%), Подгорском (72.1%) и Подримском срезу (70.1%), док је најмањи био у Горском (15.0%) где се становништво бавило већином печалбарењем. Број башти и вртова у Гњиланском срезу био је 269, односно 0.4% (ливада - 4.015, односно 5.6%, пашњака - 18.351, односно 25.5%, винограда - 86, односно 0.1% и воћњака - 133, односно 0.2%).²¹ Највећи је био принос житарица, као и у свим косовско-метохијским срезovima (47.529, односно 96.7%), док је индустријског биља било 0.9% (45).²² Највећи проценат становника Гњиланског среза поседовао је ситан посед (2-5 хектара) - 37.96%, али је био сличан проценат и оних који су поседовали мало већи посед (5-10 хектара) 35.01%. Интересантно је да је једино у Гњиланском срезу било појединаца који су имали поседе од 200 до 500 хектара (0.42), док се у другим срезovima највећи поседи били 100-200 хектара.²³

Међу пољопривредним становништвом најзаступљенији су били самосталци и закупци, јер је власник имања било једно лице, без обзира на број чланова породице, због тога што до распадања задруга није дошло у потпуности. Највише самосталаца и закупца било је у Гњиланском срезу (мушких 11.346 и женских 354). Од лица која су зарађивала најбројнији су били тзв. помоћни чланови породице, односно они који су били способни за рад (мушких 11.359 и женских 10.357). Као и у пољопривреди, међу лицима која су привређивала у индустрији и занатству доминатни су били самосталци и закупци, пре свега у Шарпланинском срезу (мушких 827, женских 123), а најмање их је било у Подгорском срезу (мушких 25, женских 2). У Гњиланском срезу било их је мушких 368, а женских 35. Радници су били на трећем месту, као и шегрти, а било их је у Гњиланском срезу мушких 159, женских 5, а шегрта мушких 93 и женских 3. Међу запосленима у трговини, новчаним заводима и саобраћају, најбројнији су били самосталци и закупци, јер је власник трговине најчешће био и једини радник. Преовлађивали су у Шарпланинском и Косовскомитровачком срезу, а најмање их је било у Подгорском и Дреничком срезу. У Гњиланском

²⁰ Б. Рогановић, „Биљна производња“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (уред. Алекса Јовановић), Скопље 1940, 536.

²¹ *Пољопривредна годишња статистика 1935*, Београд 1936, VI-VII.

²² *Исто*, 2- 123.

²³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937*, Београд 1938, 108-111; М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999, 154-156.

срезу било их је мушких 209 и женских 6. У делатности „Јавна служба, слободна занимања и војска” највише је било чиновника и намештеника и радника, пре свега у Грачаничком и Шарпланинском срезу, а најмање у Качаничком, Подгорском и Дреничком. У Гњиланском срезу било је 345 мушких чиновника и 25 женских. Рубрика „Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања” била је бројна пре свега због развијеног надничарења и печалбарења. Највише надничара и слугу било је у Грачаничком, Шарпланинском и Пећком срезу, а најмање у Подримском и Горском. У Гњиланском срезу је тај број био мушких 215 и женских 45.²⁴

Што се тиче категорије издржаваних лица, највећи број био је издржаван од стране самосталних и закупаца, пре свега у пољопривреди, а затим од осталих лица и радника, надничара и слугу, а најмање је било издржаваних од чиновника и намештеника, мада је ту и било запослено најмање људи.²⁵ Био је низак проценат жена које су зарађивале, што је била последица друштвеног живота жене, нарочито међу албанским становништвом. У Гњиланском срезу било је нешто више жена које су зарађивале у пољопривреди.²⁶

С обзиром на то да се већина становништва бавила пољопривредом, највећи део индустрије био је везан за прерађивање сељачких производа. Тако је у индустрији Јужне Србије прво место заузимала млинарска индустрија. На целокупној територији Косова и Метохије су то углавном били парни млинови, а модеран и аутоматски млин био је отворен у Приштини. Ушурни млин трговца Танаска Арсића у Гњилану могао је да самеле око 85 вагона пшенице годишње. Вуновлачара је радила за потребе тамошњег сеоског становништва и могла је да уваља око 15.000 метара. Предузеће је упошљавало око десет радника.²⁷

У индустријска предузећа убрајале су се фирме које су имале више од 20 упуслених радника, затим електричне централе и млинови. На територији Јужне Србије било је 158 индустријских предузећа, од чега два у Гњилану (у Приштини пет, Урошевцу три, у Призрену два).²⁸ У Гњиланском срезу од индустријских предузећа била је отворена црепана,²⁹ а затим 1932. стављена у погон електрична централа Танаска Арсића.³⁰

²⁴ Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269–291, 317–333

²⁵ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 164.

²⁶ Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ. 4, Сарајево 1940, 183, 269–291, 317–333.

²⁷ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд 1940, 72-73.

²⁸ Р. С. Пурић, „Радништво и сиротиња Јужне Србије“, *Социјални архив*, август – септембар 1936, 264.

²⁹ *Вардарска бановина*, 23.

³⁰ *Статистика електричних централа Југославије 1933*, XII-XIII, 28-163.

Гњилански срез је био углавном трг жита и стоке. Жито су доносила села Горње Мораве и оно се извозило у Урошевац и Бујановац, а стока у Скопље и Куманово, а некад директно у Солун. Живина, маст и јаја извозили су се у Скопље. Конопља и ужарски производи извозили су се у косовско-метохијске вароши Приштину, Митровицу, Пећ и Ђаковицу.³¹ Што се тиче трговачких радњи у Гњиланском срезу, према анализи из 1929. била су 172 сеоска дућана (98 православних, а 74 муслиманских). У самој вароши Гњилане било је 187 трговачких радњи (112 православних и 75 муслиманских).³²

Да би се побољшала трговина и олакшао промет робе, 1922. године основан је новчани завод. Таква врста завода била је основана у скоро сваком већем месту у Јужној Србији, не само у Гњилану.³³ За трговинско пословање од великог значаја биле су банке. Прва банка основана у периоду после Првог светског рата у Гњилану била је Гњиланска привредна банка, која је заједно са Призренском, Пећком, Приштинском, Урошевачком, Вучитрнском и Јужно-српском банком из Косовске Митровице основала банку Стара Србија.³⁴ У Гњилану је затим 1927. основана банка Ново Брдо, а 1928. Кредитна банка Косово са капиталом од 1.000.000 динара. Значајни трговци и финансијери у Гњилану били су чланови породице Арсић.³⁵ Што се тиче судске организације био је установљен Гњилански Срески суд са седиштем у Гњилану, док је окружни суд који је био у Приштини био задужен за судске послове Приштине, Урошевца и Гњилана.³⁶

³¹ Из Гњиланског среза се извозило годишње пшенице 10 вагона, кукуруза 62 вагона, 47 вагона јечма, 3,5 вагона овса, 350 комада волова, 200 коња, 170 крава, 15.000 кокоши и 7.000 комада ситне стоке. Годишње се увозило у Гњилане робе за 10 милиона динара (21) (М. Савић, *Наша индустрија и занати: њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VII део, Сарајево 1929, 155–156). Извоз се највише кретао главним друмовима према железничким станицама Урошевцу и Бујановцу, али стока се гонила и директно у Скопље и Куманово путевима преко Скопске Црне Горе. Конопља се у Приштину носила коњима. Пренос робе вршио се углавном волујским колима а касније и коњским колима пошто је превоз путника био замењен аутомобилима (А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 18–19).

³² АЈ, 74-51-13, Индустрија Јужне Србије са нарочитим погледом на остале гране привредне делатности, Скопље 10. јануар 1929, 5–7.

³³ О пословању банака у Гњилану погледати више: И. Бецић, „Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду“, *Баштина*, свеска 34, Приштина-Лепосавић 2013, 171-186.

³⁴ *Исто*, 174-175.

³⁵ Т. А. Васојевић, „Банкарство и његов значај у јужној Србији“, *Српско Косово*, бр. 5 и 6, 5–8. Улагачи код Кредитне банке у Гњилану жалили су се да је Танаско Арсић који је био председник Управног одбора, уз своје рођаке, био једини сопственик ове банке и да улагачи нису добијали довољан проценат код исплате, као и да је парама улагача подигао млин и Електричну централу у Гњилану (Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 65-1292-2276, 22. октобар 1933).

³⁶ Председник општине Гњилане послао је телеграм захвалности М. Стојадиновићу због оснивања окружног суда (АЈ, 37-60-198-199). Старешина и судије сре-

Занатство се борило са изазовима индустријске производње. У Гњилану је према анализи из 1933. било 113 занатлија (63 без помоћног особља, 32 са једним, седам са два и један са више помоћника).³⁷ Занатство је у овом крају било претежно у српским рукама. Турци и Албанци држали су само неколико колонијалних и бакалских радњи. У турским и албанским рукама били су седларски, поткивачки и пушкарски занат, а делимично су код њих били заступљени сајдијски и берберски занат.³⁸ Занатлије су дуговале у великој мери приватним банкама и приватним лицима, а мање занатским задругама. Тако су у Гњилану дуговали 1.298.810, односно приватним банкама 673.000, приватним лицима 434.140, занатској банци 168.600, а занатским задругама 22.500.³⁹ Борећи се са изазовима индустријске робе и појаве тзв. бесправног рада нелојалне конкуренције непротоколисаних занатлија нарочито у сеоским подручјима, занатлије су прибегавале еснафском организовању. У складу са актуелним законским регулативама (Закон о радњама Краљевине Србије из 1910. и Закон о радњама из 1931) било је основано занатско удружење у Гњилану. Еснафи су оспособљавали и подмладак и инсистирали на полагању стучног мајсторског испита. Кризе у пословању и привредна криза приморавале су занатлије да прибегну и новом начину удруживања – задругарству.⁴⁰

Ослобођењем од турске власти 1912. Гњилане је имало два пута: Бујановац–Гњилане–Урошевац (око 67 км) и Гњилане–Приштина (око 49 км).⁴¹ Пут који је спајао Горњу Мораву и Изморник са косовском комуникационом линијом, са западне, и са моравско-вардарском, са источне, стране био је друм Урошевац–Гњилане–Бујановац (Цвијић га је назвао моравским путем) и одржавао се у добром стању.⁴² Б. Нушић помиње да је један од главних путева почетком 20. века био Приштина–Гњилане–Врање.⁴³ Ови путеви били су калдрмисани каменом, засипани туцаним каменом – туцаником, а било је и делова који нису били калдрмисани.

ских судова: Гњилане – Божидар Петровић, Александар Китановић, Стојан Поповић, Живота Бенчић (*Вардар*, 1. новембар 1934, 6).

³⁷ *Вардар*, 22. септембар 1934, 1-3.

³⁸ У Гњиланском срезу налазио се 21 ковач, 1 колар, 13 обућара, 12 кројача, 3 бербера, 7 качара, 12 поткивача, 7 месара, 4 лимара, 4 ужара, 5 лончара, 4 мутавције, 6 терзија, 14 пекара, 4 сарача, 4 абације, 4 столара, 1 казанџија, 1 пушкар, 3 кујунџије, 1 посластичар, 2 часовничара, 5 бозација, калајџија 2, 1 фотограф и 2 ћурџије (А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 18; М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156).

³⁹ *Вардар*, 22. септембар 1934, 1-3.

⁴⁰ В. Вирџевић, „О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918-1941. године”, *Баштина*, бр. 22, 2007, 235; *Вардарска бановина*, 15.

⁴¹ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 65, 1931, 3.

⁴² А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1931, 66-68.

⁴³ Б. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, Београд 1986, 46-53.

Ослобођењем 1918. војском и кулуком били су поправљани путеви и то пре свега важнији.⁴⁴

Укупна дужина телеграфских линија била је 6.790 км, а телефонских 14.166 км. Поштански ауто-саобраћај успостављен је први пут 1923. и на путу Бујановац – Гњилане обухватао је 34,300 км.⁴⁵ Била је основана и државна пошта у Гњилану.⁴⁶

Свакодневне, просветне и здравствене прилике

Највећи број насеља на Косову и Метохији имали су Шарпланински и Гњилански срез. Гњилански срез имао је на површини 1610 км² 18 општина и 200 насеља. Такође, на својој малој површини, Горски срез (428 км²) имао је велики број насеља (36). Најмање насеља имао је Качанички срез (37) али је имао и најмању површину (282 км²).⁴⁷

Према Закону о општинама из 1933, у Краљевини Југославији било је 76 градских општина, а свака је морала имати најмање 3.000 становника, изузимајући оне где теренске прилике то нису допуштале.⁴⁸ Варошице су махом биле седишта општина које су се развиле из некадашњих седишта срезова. На Косову и Метохији то су били Дечани, Исток, Драгаш, Србица, Сува Река, Витина, Качаник, Косовска Каменица, Јањево, Лепосавић, Подујево, Глоговац и Клина. У вароши су спадале Ђаковица, Вучитрн, Гњилане и Урошевац. Градови су били Пећ, Призрен, Приштина и Косовска Митровица.⁴⁹

Варош Гњилане је према попису из 1931. имала 7.051 ха, 1.863 домова и 9.865 становника.⁵⁰ А. Урошевић наводи да је према попису од 1927. било 41% Срба, 2% Турака, 15% Албанаца и 17% Рома.⁵¹ Гњилане је било, према речима А. Урошевића, мешавина турско-источњачког и патријархалног типа вароши. Чаршија је била у централном делу, у којој није било кућа за становање, већ мали збијени дућани, имала је шедрван и сахат кулу, тесне и криве сокаке, али и широке и праве главне улице. Г. Божовић описује Гњилане са остацима конака знаменитих Џинића, који су основали и

⁴⁴ Службени лист Вардарске бановине, бр. 67–68, 1931, 9–13.

⁴⁵ АЈ, 38-67-181.

⁴⁶ Вардарска бановина, 10.

⁴⁷ Вардарска бановина, 6–7; Алманах Моравске бановине, Загреб 1931, 9; Алманах Зетске бановине, Цетиње 1931, 6.

⁴⁸ Вардар, 22. децембар 1934, 1; Према статистичким подацима из 1929. градови преко 3.000 становника били су Пећ (14.722), К. Митровица (10.045), Призрен (16.414), Приштина (14.338), Ђаковица (14.293), **Гњилане (6.727)**, варошице са преко 3.000 становника биле су Вучитрн (4.667), Ораховац (3.500), Урошевац (3.174). (Статистички годишњак, 1929, 60.)

⁴⁹ Т. Вукановић, Срби на Косову, књ. 2, Врање 1986, 11.

⁵⁰ Вардарска бановина, 23.

⁵¹ А. Урошевић, Гњилане и околина, 23.

подигли Гњилане, са кућама при земљи окруженим цветним двориштима.⁵² Захваљујући повољним саобраћајним везама и плодној и богатој гњиланској Морави, Гњилане се у економском погледу брзо развијало. У њему се од новог административног центра почео стварати и привредни центар. Чинио је утисак модерне вароши, па га је стога Цвијић назвао „лепом вароши“.⁵³

Што се тиче изградње саме вароши, у Гњилану је најмања сума била утрошена за техничке радове, у периоду од 1919 до 1931. Подигнута је једна верска (3.000 динара) и једна споредна (3.000), док је на пример у Урошевцу подигнуто 15 зграда (административно-управних, школских, верских, санитетских, привредних и споредних, укупно 3.276.182,99).⁵⁴

Села у Гњиланском срезу била су збијена, „велика и лепа са уређеним двориштима, кућама на спрат и широким и правим улицама као у градовима“. Г. Божовић описује Каменицу, село у Кривој Реци у Гњиланском срезу да је прво село које је видео у Јужној Србији „да своје улице чисти као што се то ради по градовима“.⁵⁵ Основни облик куће била је приземна кућа (у Гњилану „долма“) са два одељења са тремом (ајатом) испред њих (моравски тип куће), а мањи број су биле куће на спрат (вардарски тип куће). Већином су биле од дрвета и облепљене блатом, док су куће од тврдог материјала (цигле или камена) биле у оним местима која су саобраћајницима била везана за административне центре. Ћерамиде и цреп били су главни материјал за покривање,⁵⁶ да би касније они који су били у Америци (само православни) куће покривали лимом. Новије куће имале су димњаке на крову, а старије бацу. До Другог светског рата овакве куће су постепено нестајале, а зграде су губиле своју функцију, јер су се породичне задруге распадале, уступајући место кућама на којима су се промене најчешће огледале у додавању улазног трема.⁵⁷ Куће су биле већином у дворишту, које је било ограђено зидом од ћерпића, а у једном делу дворишта била је башта. Углавном се у дворишту налазио и бунар.⁵⁸

Гостопримство је било веома развијено и код Срба и код Албанаца. Срби су се посећивали међусобно када су били празници и одлазили су у посете породично, док су код Албанаца посете биле без повода и обично су ишли само мушкарци. Гост је био дочекан са пажњом, угошћен

⁵² Г. Божовић, *По Гњиланском крају*, Гњилане 1997, 5–11.

⁵³ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 7, 14.

⁵⁴ *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931.*, Београд 1934.

⁵⁵ Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, Приштина 2006, 127–131.

⁵⁶ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, Београд 1967, 30–35.

⁵⁷ Љ. Тојага Васић, „Прилог проучавању сеоске архитектуре северног дела Косова“, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004, 305–317.

⁵⁸ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 14–15.

разговором и јелом, а често је остајао и да преноћи.⁵⁹ Г. Божовић описује да су људи у Гњиланском срезу били „најтврђи наш тип“, „везан за грудун“, код кога „нема ничега хохштаплерскога ни изазивачкога“, а „трпљење му је огромна снага“.⁶⁰

Остаци оријенталног живота у положају жена највише су се показивали у Гњиланском срезу. Жена је била као нека врста „кућне животиње“, без икаквих права и слободе, она се „куповала“ и „нови газда муж настојао је да избије из њене радне снаге барем куповну цену, а остатак њених снага одлазио је на рађање деце“. Колико је била окована традицијама најбоље је испричано на примеру црквене славе, на којој су мушкарци играли, а жене су „стајале са стране укочене, без речи, као покисле кокоши“.⁶¹

Према анализи мреже основних школа на Косову и Метохији 1930/31. у Гњиланском срезу било је 55 основних школа, са 103 школских соба. На једну основну школу отпадало је 42 м² површине, 2.320 становника и пет насеља. Средња удаљеност од школе била је око 2.5 км.⁶² Пре 1918. биле су изграђене 23 школе, а у периоду 1919. до 1940. још 42.50%, односно 17 школа, са 74 учионице, од којих је 1.85 учионица просечно било на једну зграду. Намени није одговарало шест зграда, односно 8.11%.⁶³ Према резултатима анализа сеоских основних школа са више од 100 ђака по наставнику, 1939/40. у Гњиланском срезу било је пет школа са осам наставника, дакле било је 115 ђака по једном наставнику.⁶⁴

Крајем 1931. донет је Закон о отварању грађанских школа, које су биле претежно стручне.⁶⁵ Оне су ученику давале практично знање, опште образовање и требало је да га припреме за трговинска, занатско-индустријска или пољопривредна занимања у животу, па су башта и макар једно мање угледно добро морали да буду основ тог рада. Све грађанске школе биле су на буџетима својих општина.⁶⁶ Махом у местима где су биле укинуте гимназије биле су отворене грађанске школе.⁶⁷ Тако је, школске 1929/30, отворена грађанска школа у Гњилану (трговински правац) уместо укинуте гимназије. С обзиром на то да је Гњилански срез имао око 100.000 становника, и сеоску децу која су похађала ову школу (7%), требало је да има и интернат. Школа је имала стручне наставнике и поредак за сваку похвалу, али није

⁵⁹ Исто, 24-27.

⁶⁰ Г. Божовић, *По гњиланском крају*, 50.

⁶¹ М. Кус-Николајев, „Кроз Гњилански срез“, *Социјална мисао*, 1. септембар 1930, бр.9, 126-128.

⁶² *Вардарска бановина*, 9.

⁶³ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 69-70.

⁶⁴ АЈ, 66 - 2727-3140.

⁶⁵ „О грађанским школама“, *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1932, 2.

⁶⁶ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, књ. 2, Београд 1996, 171.

⁶⁷ *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1930, бр. 28, 6.

била дугог века. Била је ликвидирана 1940. и враћена у гимназију, због малог броја наставника и жалби родитеља да неће због тога више слати децу у школу.⁶⁸

Писменост становништва, а нарочито жена у целој Краљевини Југославији била је ниска. Према резултатима пописа из 1931. у Гњиланском срезу било је 6.160 писмених становника (10.5%), од чега 5.092 (17.7%) мушкараца и 1.068 (3.6%) жена. Неписмених је било 52.619 (89.5%), односно 23.656 (82.3%) мушкараца и 28.963 (96.4%) жена.⁶⁹ Средином 1940. број описмењених у основној школи био је у Гњиланском срезу 69.82% (16.700), од тога 14.300 (72.96%) мушкараца и 2.400 (55.55%) жена.⁷⁰

Што се тиче болница, у Гњилану је постојала бановинска болница. Састојала се од општих одељења у којима су се лечили болесници оболели од болести које су захтевале специјално лечење. Имала је једну зграду са шест болесничких соба.⁷¹ Гњилане је имало једног лекара у болници, једног апотекара, медицинску сестру, лаборанта и болничара, једног послужитеља.⁷² Дом здравља који је био у Приштини имао је здравствену станицу у Гњилану (поред Милошева, Липљана, Грачанице и Урошеваца).⁷³ Такође, у Гњилану је била и једна апотека.⁷⁴

За лечење болесника, као и данас, биле су актуелне бање, само што је бањски туризам био у повоју. У Гњиланском срезу била је Клокотска бања у долини Биначке Мораве, код села Клокота на путу Гњилане–Урошевац. Ова бања имала је три извора – први киселе воде, други за спремање лековитог блата и трећи у коме су се купали реуматичари. Лечила је реуматизам и болести костију са температуром од 16 до 32 степена. Банска управа издала ју је под закуп и концесионар је до 1937. уложио 150.000 ради уређења бање. Што се тиче минералних извора, у Гњиланском срезу налазили су се, поред Клокотске бање, извори Хоцин камен, Кметовска минерална вода, Пасјанска минерална вода, Минерална вода у Порешју и Житинска минерална вода. Народ се у прва два купао само о Ђурђевдану када је нарочито веровао у здравствену моћ извора.⁷⁵

⁶⁸ АЈ, 66-1047-1413, 11. март 1930, 5. октобар 1934, 25. јул 1940; АЈ, 66-1401-1589, 23. фебруар 1937.

⁶⁹ *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931*, III, Београд 1938, 59–126

⁷⁰ М. Исић, *Селаштво у Србији*, 178-179.

⁷¹ *Вардарска бановина*, 15.

⁷² *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 222–244.

⁷³ С. З. Иванић, „Потребе здравствене службе у Југославији“, *Гласник Централног Хигијенског Завода*, св. I, Београд 1941.

⁷⁴ *Вардарска бановина*, 16.

⁷⁵ Д. Алексић, „Бање и минералне воде“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (уред. Алекса Јовановић), 787–798.

Гњилански срез је отпочео свој развој у привредном, просветном и културном погледу, захваљујући саобраћајним комуникацијама, великој пољопривредној површини и богатој реци Морави. Г. Божовић описује овај део као „најлепши, најпитомији и најроднији део око Косова“ и као „најбогатији крај по плодности и прави сељачки рај“. Божовић каже да су Албанци „можда имали право да некад ставе у псему Гњилане („Гњилане – пустош, мрзост“), али су се огрешили што нису и његову околину опедали као свој Елдорадо: ваљда су хтели њене благослове љубоморно да сачувају за себе...“⁷⁶ Ипак, модернизација је и у овом срезу, као и у осталим срезевима на Косову и Метохији, била прекинута избијањем Другог светског рата, па је овај део остао пасиван и на маргини друштва.

Summary

Božica Slavković Mirić

POLITICAL, ECONOMICAL AND CULTURAL SITUATION IN THE DISTRICT OF GNJILANE BETWEEN TWO WORLD WARS

In the period between the two world wars the district of Gnjilane belonged to the province of South Serbia, and after a new administrative division of the Yugoslav state in 1929, this district became a part of the Vardar Banate. In this part lived the greatest number of Serbs and the largest number of Albanians in Kosovo and Metohija. Also, the district of Gnjilane had the highest population growth. In this district, like in all Kingdom of Yugoslavia, prevailed agricultural population. This district had the highest agricultural land in Kosovo and Metohija, and arable land accounted for more than half of the land. Because the majority of the population worked in agriculture, most of the industry was linked to processing farmer's products. In Gnjilane was a mill of Tanasko Arsić. There was also opened tile factory and power station. Regarding trade, from Gnjilane exported grain and livestock mainly to towns in Kosovo and Metohija, Skoplje, and sometimes Thessaloniki. The district of Gnjilane had a large number of settlements. Gnjilane was economically developed due to good transport links and the Morava River. As far as educational opportunities, this district had over 50 primary schools and public school that was open instead of high school. In this county was one hospital and one pharmacy, which were not enough for this place.

Modernization which was reflected in the development of education, culture, economy stopped the outbreak of the Second World War. Then the district of Gnjilane and other districts in Kosovo and Metohija stopped with the development, and this area remained passive.

⁷⁶ Г. Божовић, *По Гњиланском крају*, 10-11.

Др Иван М. Бецић,
научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК 336.71(497.11 Ниш)
94(497.11)”1914/1918”

ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ПО РАЗВОЈ БАНКАРСТВА У НИШУ*

Апстракт: Први светски рат изазвао је пертурбације на свим пољима људског друштва, посебно у привреди, услед великих штета које су се јавиле као последица. Нишки новчани заводи налазили су се на окупираној територији и њихова имовина максимално је експлоатисана од стране окупатора. Услед високог нивоа пострадалости, банкама је требало неколико година да се опораве, а две банке нису биле у стању да наставе своје пословање. Примери *Нишке банке*, која је била принуђена да изврши фузију са *Генералном банком* из Београда и *Српско-јеврејске трговачке задруге* која је отишла у ликвидацију својеврсне су „студије случаја“ о стању у коме се српско банкарство налазило по завршетку Великог рата.

Кључне речи: Велики рат, *Нишка банка*, *Српско-јеврејска задруга*, ратна штета, *Генерална банка*, ликвидација.

На самом почетку осме деценије XIX века у Србији су се појавили први локални новчани заводи на акционарској основи. Додатни импулс за привредни полет и развој банкарства било је стицање политичке независности на Берлинском конгресу 1878. године. Осамостаљење је за Србију значило подстрек да напусти оријентални амбијент пословања и модернизацијом уђе у савремене економске токове привређивања. Убрзани преображај значио је развој рударства, изградњу саобраћајне инфраструктуре и, како је трговина постала једна од најзначајнијих привредних грана, пораст количине новца у промету омогућавао је отварање нових финансијских установа. Тако се за непуних двадесет година, број новчаних завода са три 1871. године, повећао на четрдесет и три 1890. године, чији је укупни капитал износио 10.606.000 динара.¹

* Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Иван М. Бецић, „Прва генерална банка - Ниш“, *Зборник*, 24, Ниш, 2015, 184.

По ослобођењу од османске власти Ниш је веома брзо променио изглед. Већ 1880. године у вароши није било кривих сокака и надстрешница. Главна трговина остала је и даље у рукама Грка и Цинцара, док су Срби већином били занатлије. Најразвијенији занати били су: терзијски, абацијски, кујунџијски и казанџијски. Осим занатлија и трговаца, било је много земљорадника, ратара баштована и сточара. У вароши су два пута годишње одржавани велики сајмови, који су привлачили велики број трговаца и занатлија.² Индустијска изградња отпочела је после повезивања железничких пруга, када је 1888. године Ниш повезан железницом са Београдом, Царибродом и Ристовцем.³ Мада је пруга Београд–Ниш била у употреби већ од 1884. године, у јавни саобраћај пуштена је тек 1887. године, када је завршено њено преуређење. Пруга Ниш–Лесковац–Врање отворена је септембра 1886. године, да би непуне две година касније прорадио прикључак од Врања до Ристовца, који се на тај начин повезао са османским железницама. Истовремено је грађена пруга Ниш – Бела Паланка – Пирот која је пуштена у саобраћај 1887. и која се наредне године повезала са бугарским железницама.⁴

Почеци индустријализације, развој занатства и појава већег броја трговаца Срба захтевали су значајна новчана средства, које су појединци ретко имали. Зато је, попут других крајева у Србији, дошло до удруживања привредника и оснивања новчаних завода на акционарској основи, чији је основни задатак био да повољним кредитима подмире првенствено потребе сопствених акционара. На простору јужне Србије до Првог светског рата основано је деветнаест новчаних завода, од којих је осам пословало у Нишу. Најстарији новчани заводи на југу Србије били су: *Нишка акционарска штедионица*, основана 1885. године, *Алексиначка штедионица* (1887), *Нишка задруга за кредит и штедњу* и *Лесковачка удеоничарска штедионица* (1888), *Српско-јеврејска трговачка задруга из Ниша* (1889) и *Власотиначка задруга за помоћ и штедњу* (1895).⁵ Почетком XX века у Нишу су основане: *Нишка банка*, 1903. године, *Нишка трговачка банка* (1906), *Окружна банка* (1907), *Нишки кредитни завод* (1908) и *Нишка занатлијска банка* (1911).⁶ Међу нишким заводима са највећим капиталом располагале су *Нишка акционарска штедионица* и *Нишка трговачка банка*, чији је оснивачки капитал износио по 500.000 динара.⁷

² Сајмови су одржавани на Спасовдан и од 19. до 21. октобра. (*Велики трговиндски календар за 1928. годину*, Београд, 1928, 268).

³ „Niš“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb, 1965, 297.

⁴ *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 19.

⁵ И. М. Бецић, „Страдање приватних финансијских устоанова у јужној Србији 1915-1918“, *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, I, Ниш, 2016, 750.

⁶ *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I свезак, Загреб, 1922, III-6, 19.

⁷ Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), ф. 1340, а. ј. 2324, у даљем тексту АЈ, 65–1340–2324; АЈ, 65–1342–2326; Рачуни изравнања банака.

Приметно је да је половина нишких новчаних завода основана у време Царинског рата са Аустро-Угарском (1906-1911). Овај феномен био је карактеристичан за читаву Краљевину Србију из разлога што је она, услед економске блокаде, направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време Анексионе кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па се осећала оскудица новца, тако да су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Тренд оснивања банака у том периоду резултовао је тиме да је у Србији 1912. године пословало 187 новчаних завода.⁸

Застој у пословању банака изазвали су балкански ратови. Услед ратних прилика, Народна банка била је приморана да редукује законску обавезу да новчанице мења за метални новац. На дан објаве рата Османском царству, 18. октобра 1912. године, донета је уредба да се 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћује у сребру. Ова мера укинута је 28. јануара 1914. године, али је на дан мобилизације за рат са Аустро-Угарском 27. јула 1914. године, први пут у Србији укинута замена новчаница за метал.⁹ Ограничење замене новчаница за кованице од пламенитог метала нагнало је грађане да повуку део новца депонованог у металу из банака. Осим тога, становништво је сматрало да је у ратним условима поседовање металног новца сигурније и исплативије од папирног. Са друге стране, услед ратних прилика, декретован је 1912. године мораторијум, по коме су банке морале отписати клијентима своја потраживања по каматама, односно имале су и губитак од главница у случају да су дужници оглашени за страдале или нестале у рату или материјално упропашћене.¹⁰

Без обзира на ратне услове, све нишке банке завршиле су пословну 1913. годину са успехом, мада је он, услед ограничења и несигурности у пословању, био нижи од очекиваног.

Узевши Сарајевски атентат као повод за рат, у Бечу је 25. јула 1914. године издато наређење о делимичној мобилизацији војних обвезника против Србије и Црне Горе, које се односило на три армије и осам корпуса са укупно двадесет три пешадијске и три коњичке дивизије.¹¹ Истовремено, пошто је Аустро-Угарска прекинула дипломатске односе, влада Краљевине

⁸ Stanko Deželić, *Banke i bankarstvo, djelovanje, poslovanje i razvoj banaka*, Zagreb, 1920, 40.

⁹ И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд, 2012, 357.

¹⁰ Мораторијум је подразумевао и одлагање плаћања свих врста обавеза проистеклих из имовинско-правних обавеза. (*Српске новине*, Београд, 228, 9. октобар 1912, 1).

¹¹ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918, Кратка историја*, Београд, 2014, 103.

Србије пренела је своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас о општој мобилизацији.¹² Боравак владе у Нишу омогућио је привредницима да у изузетно тешким, ратним условима, буду у току са збивањима, ради заштите своје имовине. Прва година рата онемогућила је рад нишким заводима, али безбедност њихове имовине није била угрожена, услед удаљености фронта. Ситуација се драстично променила на јесен 1915. године, када су Србију нападе Немачка, Аустро-Угарска и Бугарска. Улазак Бугарске у рат на страни блока Централних сила ставио је у изузетно тежак положај источне делове Србије, пошто је највећи број јединица био ангажован на одбрану северних и западних граница.

Свесна ситуације, *Народна банка*, чија се целокупна имовина још од 18. августа 1914. године налазила у згради Окружног суда у Крушевцу, наредила је почетком октобра 1915. године евакуацију имовине за Солун.¹³ Министарство народне привреде, које се налазило у Нишу, дало је наређење 5. октобра 1915. године да се имовина новчаних завода евакуише из града и прикључи контингенту Народне банке. Нишке банке сакупиле су своју имовину (менични портфељ, залоге и књиге) и 9. октобра предале је овлашћеним лицима од нишких банака, Тодору Спасојевићу, адвокату, и Манојлу Поповићу, члану Управног одбора *Нишке акционарске штедионице*. Пошто су представници стигли у тренутку када се Крушевац евакуисао, закопали су сандуке поред куће Стане Јаћимовић у Трстенику. Будући да су се сандуци у земљи налазили пуне три године и да су Немци баш у тој згради направили шталу, влага и мокраћа продрле до су сандука и проузроковале велику штету меницама и залогома, а многе од књига постале су неупотребљиве.¹⁴

Новчани заводи чији су представници успели да стигну на време да прикључе имовину композицији са имовином *Народне банке* успели су да је сачувају од пропадања. Колико је ситуација била критична, најбоље говори податак да је воз са имовином Народне банке и осталих новчаних завода прошао кроз Врање свега неколико сати пре него што је бугарска војска ушла у овај град. Свака даља евакуација железницом била је онемогућена, пошто су Бугари ушли у Врање 17. октобра 1915. године и у потпуности пресекли железничку везу Ниш–Скопље.¹⁵

Ниш је постао центар бугарског департмана „Морава“ и полазна тачка за страдање и денационализацију становништва, као и пљачку имовине сваке врсте. Одмах по уласку у град бугарска војска поставила је вешала

¹² Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 81.

¹³ *Народна банка*, Београд, 1934, 90-91.

¹⁴ АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 24. октобра 1920. године.

¹⁵ Petar Tomas, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd, 1973, 288.

на свим већим градским раскрсницама. Грађани који су протествовали због вршених егзекуција хапшени су и убијани на простору од Нишке Бање до Јанкове клисуре.¹⁶ У циљу денационализације Бугари су настојали да елиминишу или покоре српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и, нарочито, националне раднике. Одмах за војском, из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари” и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе.

Међу страдалим и интернираним лицима био је сразмерно велики број чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Страдали су: чланови управе *Нишке акционарске штедионице*: Коста Кацика, председник и управник банке, Тодор Митић и Јован Јовановић, као и чиновници: Иван Соколић и Сима Јосифовић; чланови управе *Нишког кредитног завода*: Никола Јовановић, Горча Поповић, Таса Танић и службеници Димитрије Ивковић и Адам Адамовић; чланови управе *Окружне банке*: Владимир Николић и Михаило Палигорић, као и оснивач и директор Тодор Палигорић; председник Управног одбора *Нишке трговачке банке Илија Гирић*.¹⁷

Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним административним таксама и посебно монополом на готово све прехранбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац, били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје, и то уз предвиђене санкције од стране управних власти – Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехранбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазиама и јавним продавницама, сеоским кошевима.¹⁸

¹⁶ АЈ, фонд Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, АЈ, 336-23-212, Извештај Министарства војске и морнарице Министарству унутрашњих дела од 31. октобра 1918.

¹⁷ АЈ, 65-1342-2326, Извештај Управног одбора Нишке акционарске штедионице од 29. августа 1920. године; АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Нишког кредитног завода од 15. августа 1920. године; АЈ, 65-1341-2325, Извештај Управног одбора Окружне банке од 15. августа 1920. године; АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 24. октобра 1920. године.

¹⁸ Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац, 1985, 24.

Отуда и не чуди да је непосредна штета причињена привреди процењена на око пет милијарди франака, од чега је у банкарству износила 100 милиона. Поред разарања, остварени губици били су и у производњи, порезима, као и трошковима отплате дугова, социјалних давања, па су репарациони захтеви укупно достигли суму од око седам милијарди златних франака.¹⁹

Новчани заводи у Србији нису били подељени на пословне банке и на чисто банкарске установе, па су банке често биле власници низа индустријских и грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. *Окружна банка* била је у поседу аутоматског млина од 1912. године, *Српско-јеврејска трговачка задруга* располагала је електричном столарском фабриком, *Нишка занатлијска банка* имала је магацине за занатлијску робу, *Нишка трговачка банка* била је власник фабрике коже, а у партнерству са фирмом Браћа Николић и циглану, *Нишка задруга за кредит и штедњу* имала је фабрику цигала, плочица и израђевина од цемента, а бавила се и грађевинарством, *Нишка акционарска штедионица* основала је 1910. године предioniцу и имала је у свом поседу предioniцу са 14 влачара која је годишње давала 225 тона памука и млин, основан 1911. године, са капацитетом од 12 тона брашна за 24 сата, *Нишка банка* била је власник воденице у Брзом Броду, *Нишки кредитни завод* поседовао је фабрику цигала и црепа.²⁰

Фабрике и радионице у поседу банака прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Бугари су однели све израђевине, сировине, ручни алат, машине, млинске инсталације, док су Немци користили зграде за војне потребе и користили присутни материјал или избацивали машинске инсталације због простора. Било какав покушај заштите имовине сурово је кажњаван. Када се управа *Окружне банке* пожалила окупационим властима на незаконито присвајање имовине од стране бугарске војске, сви су били интернирани.²¹ Директор *Окружне банке* Тодор Палигорић пренео је банчину имовину у свој стан да би је сачувао, што је само делимично успео, јер је део архиве и залоге окупатор однео приликом претреса 1. марта 1917. године.²² Штета коју је претрпела *Окружна банка* процењена је на 3.265.211 динара (намештај, роба и остале покретности), у шта је урачунато и 2.100.000 динара за трогодишњу експлоатацију млина.²³

¹⁹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 203–204.

²⁰ И. М. Бецић, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, 757-758.

²¹ АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке од 15. августа 1920. године.

²² АЈ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919. године.

²³ АЈ, 65–1341–2325, Извештај о штети Окружне банке од 20. јуна 1919. године.

Највећу штету претрпела је *Нишка акционарска штедионица*. Током рата Немци су сву машинску инсталацију изнели из сале и бацили у подрум, па је зарђала и постала неупотребљива. Вредност инсталација по ценама из пролећа 1919. године процењена је на 3.798.853,05 динара. Немци су салу употребљавали за оправку топова, за шта су користили и делове разних машина. Млин су употребљавали Бугари, који су током повлачења однели главне делове млинске инсталације, 150 тона жита и сав памук из предионице. Укупна штета износила је 5.698.371,85 динара, али је накнадно смањена на 2.023.792,96 динара.²⁴ Оштећења банчиних предузећа била су толика да је млин поново стављен у функцију 1922. године, а предионица тек током 1924. године.²⁵

Фабрику и кућу са девет магацина у власништву *Српско-јеврејске трговачке задруге* прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Окупатори су однели или искористили сав прерађени и непрерађени материјал који се затекао у фабрици, као и сав алат. Стручна комисија је 8. децембра 1918. године проценила штету на 170.000 динара. По ослобођењу Ниша, фабрику је реквирирала војна власт и до подношења извештаја користила је за своје потребе, а Задруга је и не би могла користити, будући да није поседовала материјал и ручни алат. Задруга је имала непокретности и у улици Обреновића, две двоспратне куће од тврдог материјала, са три одељења и девет магацина, које су Немци експлоатисали током окупације, при чему је начињена штета у висини од 55.313,50 динара. Из агентурског одељења опљачкана је роба у вредности од 40.000 динара. Укупна штета коју је *Задруга претрпела* процењена је на 225.313,50 динара.²⁶

Машине и робу из фабрике *Нишке задруге за кредит и штедњу* однели су Бугари, зграда је била оштећена, а висина процењене штете није позната. Немогућност да фабрика после рата настави са радом и недостатак финансијских средстава за њено стављање у функцију приморали су *Нишку задругу за кредит и штедњу* да потражи партнера или купца.²⁷ Из магацина *Нишке занатлијске банке* однета је роба, чија вредност такође није утврђена, док је штета коју је претрпео *Нишки кредитни завод* процењена на 854.400 динара.²⁸

²⁴ АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети Нишке акционарске штедионице од 7. априла 1919. године.

²⁵ АЈ, 65–1342–2326, Извештаји Нишке акционарске штедионице за 1924. године.

²⁶ АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети Српско-јеврејске трговачке задруге од 9. априла 1919. године.

²⁷ АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора Нишке задруге за кредит и штедњу од 24. августа 1920. године.

²⁸ АЈ, 65–1339–2323, Извештај о штети Нишког кредитног завода од 15. маја 1919. године.

Висина ратне штете коју су нишки новчани заводи претрпели била је милионска, с тим да је у питању вредност израчуната у предратним динарима. Послератне цене и висока инфлација, уз дуго чекање на наплату дела ратне штете, ову суму увећале су за неколико десетина пута.

Нишка банка

Септембра 1903. године пуштене су на упис и уплату акције првог кола *Нишке банке* у висини од 100.000 динара. Овим је започела рад *Нишка банка*, основана са циљем „да прима на приплод и најмање заштеђевине, те да на тај начин умноженим капиталом олакша промет у новцу, и ефектима, а кредитовањем – давањем зајмова – да ради на ојачању трговине и помаже развитак производње, заната, радности и уопште привредног кредита“.²⁹ Основни капитал Банке предвиђен је на 300.000 динара, односно на 6.000 акција по 50 динара у сребру. Због висине главнице, предвиђена је уплата у три кола, где би прво било уплаћено одмах, а друга два по извршеним уплатама. Уплата по колима била је карактеристична за новчане заводе у Краљевини Србији. Сваки удео износио је 50 или 100 динара, а уплаћивао се недељним уплатама. Када би било уплаћено једно коло, расписивао се упис на друго и треће коло. Даља уплата често је била обустављана, а удели су претварани у акције.³⁰

Предвиђено је да *Банка* обавља следеће послове:

- „прима новац на приплод на уложне књижице и текуће рачуне;
- даје зајмове на менице које су снабдевене најмање са два потписа, које цензура банчина прима;
- даје зајмове на државне обвезнице, акције домаћих новчаних завода, индустријско-привредних предузећа и уопште на све хартије од вредности;
- даје зајмове на залогу плата и пензија;
- даје зајмове на увозну и извозну робу, као на: колонијал, мануфактуру, овоземаљске производе, израђевине свих наших занатлија, драгоцености, покућство и уопште на све предмете од вредности;
- врши исплате и наплате, куповину и продају за рачун трећих лица;
- врши агентурске, комисионе, као и послове осигуравајућих друштава;
- прима у депозит оставе ма у ком виду;
- ради све банкарске и мењачке послове;
- посредује у продаји срећака „Српске државне класне лутрије“ у земљи и ван ове.³¹

²⁹ *Правила Нишке банке*, Ниш, 1906, 3.

³⁰ S. Deželić, *Novčani zavodi Jugoslavije*, Bjelovar, 1920, 12.

³¹ *Правила Нишке банке*, 7.

Да би увек располагала са довољно капитала, предвиђено је да се суме до 100 динара по штедним улозима исплаћују одмах, а више од те суме према следећој скали:

од 101 до 250 динара	3 дана
од 251 до 500 динара	5 дана
од 501 до 1.000 динара	10 дана
од 1.001 до 2.500 динара	20 дана
од 2.501 до 5.000 динара	30 дана
од 5.001 до 10.000 динара	40 дана

Суме преко 10.000 динара исплаћиване су према посебном споразуму са клијентом.³² Управни одбор бројао је седам чланова, а Надзорни одбор пет чланова. Чиста добит распоређивана је на следећи начин: најмање 10% резервном фонду, 4% члановима Управног одбора, 3% члановима Надзорног одбора, 4% чиновницима сразмерно плати, а најмање 3% задржавало се за образовање фонда за добротворне и привредне циљеве.³³

Оснивачи *Нишке банке* били су: Сотир Живковић, трговац; Петар Икономовић, свештеник; Младен Поповић, трговац; Милан Николић, бакалин; Мијаило Карамиджалковић, воскар, Ђорђе М. Јовановић, трговац; Јован Величковић, бакалин; Сотир П. Поповић, свештеник; Лазар Поповић, фотограф; Владимир С. Миленковић, трговац; Ђока Димитријевић, трговачки агент; Димитрије Ђорђевић, кафеџија; Спира С. Јањић, кројач, Петар Тасић, калајџија; Јован Станковић, благајник; Адам Димитријевић, млинар; Јован Димитријевић; Аћим Динић, кафеџија; Ст. С. Станковић, чиновник Нишке задруге; Д. Поповић, спекулант; Милија В. Бошковић, књиговођа; С. Миленковић, терзија. 31, Министар народне привреде Ђорђе Генчић дао је одобрење за оснивање 4. септембра 1903. године. Први Управни одбор: Петар Икономовић, Сотир Живковић, Младен Поповић, Јован Величковић, Мијаило Карамиджалковић. Надзорни одбор: Раде Н. Алексић, С. П. Поповић, Димитрије Ђорђевић, Ђ. Димитријевић.³⁴

Застој који се у развоју *Банке* осетио током балканских ратова и у највећој мери огледао се у немогућности повећања капитала. Полет који је захватио Банку овим је био прекинут, што је створило и разлику у правима акционара по питању власника акција првог и другог кола. Друго коло акција у вредности од 100.000 динара пуштено је на упис и уплату фебруара 1911. године. Како су ратови у наредне две године утицали на доношење мораторијума који је суспендовао и уплату акција, она је у потпуности

³² Исто, 9.

³³ Исто, 18-26.

³⁴ Исто, 30.

довршена тек 30. јуна 1914. године. Како је убрзо након тога избио Први светски рат, капитал акција другог кола није био коришћен, што се одразило на власништво над резервним и другим фондовима, непокретним имањем на коме се налазила банчина зграда, намештајем и књигама, што је све постојало пре уписа акција другог кола.³⁵

Рад *Нишке банке* у 1915. години огледао се у повраћају одређеног броја штедних улога и исплати плата запосленим. Издаци су били привремени и нису књижени јер су запослени били на војним дужностима, као и већина чланова оба одбора. Сакривена имовина у Трстенику ископана је тек новембра 1918. године. Оштећене књиге почео је да сређује председник Управног одбора Сотир Живковић, али је он убрзо умро, фебруара 1919. године. Његова смрт одложила је наставак рада на сређивању банчиних књига јер је управа морала да чека да се образује наследна маса, па да им стараоци у присуству власти предају банчине ствари, што је урађено тек почетком априла 1919. године.³⁶

Преузевши банчине књиге, управа је констатовала да је умрли председник Управног одбора самовољно узео 14.400 динара на име награде за рад, што збор акционара није желео да призна као оправдано, будући да Сотир Живковић није имао сталну плату као чиновник. Зато је банчина управа одлучила да судским путем затражи повраћај новца из наследне масе Живковића, као и суму од 6.934 динара, коју је Живковић наплатио Ђоки Димитријевићу, али је није унео у благајну.³⁷

Из књига се једино могао видети рад *Банке* у 1914. години, што је искоришћено да се преведе у нове књиге. Залогне су готово све пропале услед влаге, а биле су оштећене и менице, њих 65, на којима се нису видели ни потписници, нити вредност. Управа није била у могућности да утврди реалну штету, па је одлучила да заложене хартије од вредности огласи за изгубљене и тражи замену. Пропалу робу пријавила је суду за ратну одштету, а сав вишак по наплати датих зајмова планирала је да врати улагачима. Да би дошла до готовине, управа је банчину воденицу у Брзом Броду, којој је вредност према књигама била 36.736,40 динара, издала за 70.000 динара, а вишак од 33.260,60 динара употребила је за покриће ратних трошкова. Ратни трошкови до краја 1919. године износили су 48.014,20 динара,

³⁵ АЈ, 65-1339-2323, Допис Управног одбора Нишке банке Министарству трговине и индустрије од 7. октобра 1921.

³⁶ АЈ, 65-1339-2323, Допис Нишке банке Министарству трговине и индустрије од 10. априла 1919.

³⁷ АЈ, 65-1339-2323, Записник са XI редовног збора акционара Нишке банке одржаног 22. августа 1920.

колико су износиле плате чиновника и књиговође за све године рата.³⁸ У овај рачун ушла је и сума од 14.400 динара које је Живковић наплатио по 10 динара дневно на име дневница за рад од 1915. до 1918. године, иако *Банка* тада није радила. Живковић се одлучио за такво решење јер није имао плату, већ је дневнице рачунао као награду јер је вршио дужност благајника, пошто је банчин благајник био мобилисан.³⁹

Главне позиције Нишке банке⁴⁰

година	капитал	есконт меница	резервни фондови	улози на штедњу
1914-1919.	200.000	1.045.952,50	38.545,18	985.264,84
1920.	200.000	1.001.739,50	538.545,18	1.140.004,74

Резервни фондови *Нишке банке* састојали су се од фондова два уплаћена кола акција, фонда за амортизацију банчине зграде, фонда за добротворне и привредне циљеве, фонда за амортизацију намештаја.⁴¹ Дрastiчно повећање висине фондова од 1920. настало је образовњем фонда за повећање банчине главнице од 500.000 динара.

Последице рата огледале су се и у броју банака на простору Србије, који је драстично био смањен. По завршетку рата затечено је у Београду 45 приватних новчаних завода, а у унутрашњости 87, што је било драстично мање од броја банака које су радиле пре рата.⁴² Осим тога, мораторијум који је био на снази онемогућавао је банкама да прикупе средства од предратних дужника, док су држава и локалне самоуправе, у недостатку средстава, наметале читав низ пореза и намета новчаним заводима. Новчани заводи морали су се снаћи у конгломерату несређених економских прилика, те су у великом погледу помогли консолидацији економских прилика у држави. Промет новчаних завода развијао се у сваком погледу, упркос високој пореској стопи која их је тиштила, јер су у послератним годинама били оптерећени са једанаест врста пореза.⁴³

³⁸ Према члану 90. Уредбе о правној ликвидацији стања створеног у рату 1914-1920. године, новчани заводи били су дужни да исплаћују половину плате чиновницима за све време трајања рата, ако услед ратних догађаја нису радили. Службеници и остало правно особље имали су право да траже половину своје плате и за време за које су били на војној дужности до 1. јануара 1916. године, уколико је банка у то време радила. (*Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914-1920. године*, Београд, 1920, 35).

³⁹ АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Нишке банке поднет на XI редовном збору акционара одржаном 22. августа 1920.

⁴⁰ АЈ, 65-1339-2323, Рачун изравнања на дан 31. децембра 1914.

⁴¹ АЈ, 65-1339-2323, Исто.

⁴² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Београд, 1988, 76.

⁴³ *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921-1922)*, svezak I, III-123.

Како Закон о ликвидацији мораторног стања није ступио на снагу ни током 1920. године, управа *Нишке банке* констатовала је да се и у овој години „животарило“, те да је завршена са губитком од 12.104,93 динара.⁴⁴ Капитал је био умртвљен, па је за покретање озбиљнијег посла био неопходан свежи капитал. На збору акционара одржаном крајем фебруара 1921. године предвиђено је повећање главнице *Банке* на милион динара (10.000 акција по 100 динара). Повећање би се извршило тако што би дотадашњи акционари на сваке две старе добијали једну нову акцију (пошто су номинално биле у вредности од 50 динара), с тим да би удеоничари првог кола добили право да на сваке две старе упишу пет нових акција и да првенство уписа првих акција у висини од 300.000 динара имају акционари прва два кола.⁴⁵

Како акционари нису били у могућности да одвоје довољно средстава за повећање банчног капитала, на ванредном збору акционара, септембра 1921. године, акламацијом је одлучено да се *Нишка банка* споји са *Грађанском банком* из Београда. Услови фузије били су следећи: за 4.000 акција, односно удеоничарских књижица *Нишке банке*, *Грађанска банка* дала је 5.500 својих акција од по 100 динара номиналних, односно по емисионом курсу од 133 динара. Предвиђено је да половина ратне одшете која буде додељена Нишкој банци припадне њеним акционарима првог кола, а друга половина *Грађанској банци*. Акционари првог кола добили су на сваку своју акцију по три акције *Грађанске банке* уз доплату од 83,25 динара. Уколико то неко од акционара није желео да прихвати, добио је две акције *Грађанске банке* и у готовини 49,75 динара. Акционари другог кола на своју акцију добили су једну акцију уз доплату од 33 динара. Уколико то не би прихватили, акција би им била исплаћена по номиналних 100 динара.⁴⁶ Под овим условима *Нишка банка* престала је да постоји и постала је саставни део нишке филијале *Грађанске банке*.

Случај Српско-јеврејске трговачке задруге

Мада је један од најстаријих новчаних завода у Нишу, *Српско-јеврејска трговачка задруга*, основана 1889. године, није имала разгранат посао као, млађа по стажу, *Нишка задруга*. Разлог је био тај што су акционари *Задруге* установу користили првенствено за задовољавање својих потреба за кредитима ради ширења сопствених послова и зараде на банчиној столарској фабрици. Банка је у рату претрпела велику штету, а поред тога дошла је у ситуацију да не може да наплати све менице, услед смрти дужника или њиховог економског краха. Полицијским увиђајем констатовано је

⁴⁴ АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора *Нишке банке* поднет на XII редовном збору акционара одржаном 28. фебруара 1921.

⁴⁵ АЈ, 65-1339-2323, Правила *Нишке банке* од 28. фебруара 1921.

⁴⁶ АЈ, 65-1339-2323, Записник са I ванредног збора акционара *Нишке банке* одржаног 11. септембра 1921.

да је велики део документације уништен, па је управа учинила све да доведе документацију у исправно стање, али многе менице и друга важна документа били су уништени, тако да нису могли да утврде право стање. Посао око утврђивања стања био је отежан и тиме што су хронично недостајали чиновници, пошто су многи и даље били на војној дужности. Од предратних дуговања другим финансијским установама *Задруга* је дуговала 140.400 динара *Француско-српској банци, Београдској задрузи и Управи фондова*.⁴⁷ *Задруга* је располагала резервним фондовима у висини од око 40.000 динара, а били су састављени од фонда акција првог кола (уплаћен капитал од 100.000 динара), фонда акција другог кола (вредност акција 50.000 динара), фонда агентуре, фонда индустрије и фонда за повећање главнице.⁴⁸

Задругин послератни Управни одбор чинили су: Соломон Русо (председник), Захарије Челебоновић (управник), Моша Ешкенази, Шаја Б. Јаков, Гершон Меворах, Трајко Ђорђевић, Руфо Алмузниновић и Соломон Нахмијас, док су чланови Надзорног одбора били: Михаило Вачић, др Боривоје И. Бераха, Гершон Мошић.⁴⁹ Број Јевреја акционара био је далеко бројнији од акционара Срба. Упадљиво је да су многи акционари носили српска презимена, али јеврејска имена, попут чланова породице Челебоновића (Букас, Шаул). Већи део акционара вероватно је био јеврејског порекла, али су припадали конвертитима и себе сматрали Србима. Од тридесет двоје присутних акционара на збору 1920. године, српска имена и презимена имали су само Трајко Ђорђевић и његов син Љуба, као и Здравко Јаковљевић.⁵⁰

Главне позиције *Српско-јеврејске трговачке задруге* (рестаурирани део)⁵¹

година	Капитал	есконт меница	резервни фондови	улози на штедњу
1912.	150.000	286.652,40	43.873,30	370.065,05
1913.	150.000	296.179,25	43.221,84	442.412,10
1919.	150.000	354.000	-	400.000
30.6.1920.	150.000	370.369,40	39.934,09	388.529,31
31.3.1922.	150.000	254.217,60	39.934,09	126.299,52

⁴⁷ АЈ, 65–1342–2326, Рачуни изравнања на дан 31. децембра 1912, 1913. и 30. јуна 1920; Извештај о штети Српско-јеврејске трговачке задруге од 9. априла 1919. године; Извештај Ликвидационог одбора од 23. априла 1922.

⁴⁸ АЈ, 65–1342–2326, Рачун изравнања на дан 31. децембра 1913.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АЈ, 65–1342–2326, Списак дошавших акционара Српско-јеврејске задруге на ванредни збор 29. августа 1920.

⁵¹ АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети Српско-јеврејске трговачке задруге од 9. априла 1919. године.

Све до окупације задружна имовина брижљиво је чувана. Међутим, три године у земљи учиниле су своје и у сандуку се након откопавања нашла слепљена маса меница, акција, лозова и других вредности, као и књиге. Већим делом вредности су спашене, осим оних докумената који се нису могли одлепити. Захваљујући томе што је књига годишњих биланса и благајне остала неупакована у сандуке, управа је могла реконструисати биланс на дан 31. децембра 1914. године, чиме је *Задруга* била у могућности да изведе своје стање до 30. јуна 1920. године.⁵²

Највећу штету *Задруга* је претрпела у фабрици. Управнику Челебоновићу Бугари су одузели кључеве од фабрике, не дозвољавајући му да им преда фабрику према инвентару, јер су сматрали да је имовина остала без власника, па су, према бугарским законима, таква имања прешла у власништво бугарске државе. Почетком 1916. године немачка власт сазнала је да у Нишу постоји радионица која им је одговарала, па је у задругину фабрику сместила своје војнике – мајсторе, који су упоредо са Бугарима радили и користили материјал који се налазио у магацинима фабрике. Сав намештај *Задруге* Бугари су узели за своје канцеларије, не издавши за то никакве потврде. Немци су издавали потврде управнику, када је овај сазнавао да је нешто однешено. Августа 1916. године немачка железничка дирекција, чији су војници у фабрици радили, истиснула је све бугарске раднике из фабрике и реквирирала је за своје потребе. До августа 1916. године *Задруги* није признавана сопственост над фабриком нити је давана икаква накнада за коришћење. Захаријевић је тада поднео молбу у којој је себе представио као власника фабрике, да би се одобрила наплата кирије. После дугог погађања немачка команда пристала је да плаћа на име кирије 150 марака месечно. Сав произведени предратни намештај и онај који је израђен у рату био је однет. Цео Макензенов штаб и разне бугарске канцеларије биле су снабдевене намештајем из ове фабрике. Током рата извршене су и две крађе. Почетком окупације украдена је сва роба из агентурског одељења, која је чувана у фабрици, а друга крађа била је по ослобођењу, када су украдени сви каишеви са машина.⁵³

Судбина фабрике није била светла ни по ослобођењу. Она је реквирирана од команде Моравске дивизијске области, да би се користила за поправку порушених војних зграда. Војне власти радиле су у фабрици до 26. септембра 1919. године, а машине су за тих годину дана рада више упропашћене него под непријатељем, јер су њима руковали нестручни радници–војници. Фабрика је *Задруги* враћена у неупотребљивом стању, због стања машина и несталих каишева, па је она на две године уступљена Сотиру Благојевићу,

⁵² АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора Српско-јеврејске задруге поднет на ванредном збору акционара одржаном 29. августа 1920.

⁵³ Исто.

који је закуп плаћао 7.200 динара годишње, с тим да о свом трошку изврши оправку машина и набавку каишева.⁵⁴

Целокупна ситуација у којој се *Задруга* налазила нагнала је Управни одбор да предложи ликвидацију банке. Управа је била свесна да новчани завод располаже са апсолутно недовољним капиталом за рад, да се главни делокруг рада - есконт, не може обављати под условима који су пре рата важили, што су режијски трошкови постали огромни и што би *Задруга* морала да се упушта у трговачке и спекулативне послове, где добит није могла бити загарантована.⁵⁵

Акционари су били свесни ситуације и предлог Управног одбора да *Задруга* приступи ликвидацији према члану 85. Закона о акционарским друштвима усвојен је акламацијом.⁵⁶ Поједини акционари нису лако преболели престанак рада установе. Исак Бераха изјавио је да разуме и прихвата разлоге које је Управни одбор навео у прилог ликвидацији, али му је било веома жао што установа која је за 31 годину рада постигла лепе резултате, мора на овај начин да престане са радом. Његово и мишљење још неколико акционара делио је и управник Челебоновић, уз констатацију да је *Задруга* претрпела огромну штету, да услови за даље пословање нису постојали, те да су трошкови плаћања чиновника високи за установу у таквом положају. Према Уредби о ликвидацији мораторног стања, новчани заводи могли су наплаћивати камату од само 6% годишње, што је у послератним условима било недовољно за режију а плата књиговође у 1920. години износила је око 20.000 динара годишње.⁵⁷

Повољне околности по *Задругу* огледале су се у томе што је она поседовала чија је вредност далеко надмашивала цену коштања, тако да је могла измирити своја дуговања, јер се време наплате и висина ратне штете нису могли предвидети. За основни циљ Ликвидационог одбора одређени су продаја непокретности на јавној лицитацији и измиривање

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Члан 85. Закона о акционарским друштвима дефинисао је дужност Ликвидационог одбора који је морао да: „сврши текуће послове, да испуни обавезе преосталог друштва, наплати његова потраживања и имање друштвено претвори у новац; да заступа друштво пред судом и ван суда; да се за друштво равна и да бира изабрани суд; да свака три месеца објављује извештај о својој радњи, а по свршетку ликвидације и резултат тога рада“. Ликвидациони одбор могао је да закључује и нове послове где би то било потребно ради ликвидирања незавршених послова. Ликвидатори су могли продати друштвено имање само на јавној лицитацији. (*Трговачки законик и стецински поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења касационог суда*, Београд, 1914, ССXXVIII).

⁵⁷ АЈ, 65–1342–2326, Записник са ванредног збора акционара Српско-јеврејске задруге одржаног 29. августа 1920.

Задругиних дуговања према повериоцима и штедишама. За чланове Ликвидационог одбора изабрани су: Соломон Русо, Захарије Челебоновић и Трајко Ђорђевић, док су у Управном одбору остали: Исак Бераха, Израил Хазан и Хајим Хазан, а у Надзорном: Боривоје Бераха, Гершон Мошић, Леон Абеншоам. Предвиђени трошкови на плате чиновника, служитеља и дневнице чланова одбора износили су 36.000 динара, с тим да, уколико се ова сума не би могла покрити из прихода, обезбедила би се из вишка, за који је управа сматрала да ће се сигурно појавити приликом продаје непокретности.⁵⁸

Министарство трговине и индустрије одобрило је одлуку о ликвидацији 22. септембра 1920. године, а на основу члана 82. Закона о акционарским друштвима нишки Првостепени суд потврдио је отварање стечаја над *Српско-јеврејском трговачком задругом* и званично позвао све повериоце да се у року од шест месеци по објави у Службеним новинама обратe *Задрузи*.⁵⁹ Током 1921. године Ликвидациони одбор успео је да наплати све зајмове по залогима и врати све кауције. Задруга је на некретнинама зарадила 51.321,80 динара, а наплатила камату на менице од 9.939,35 динара.⁶⁰

Најважније питање на које је Ликвидациони одбор требало да да одговор било је продаја предузећа и некретнина. Лицитација за зграду на углу улице Обреновића и Страхињића бана расписана је за 17. јануар 1921. године, за зграду у Момчиловој број 3, 24. јануара, а за столарску радионицу 31. јануара. Понуде за некретнине износиле су 251.100 динара, 15.000 и 165.000 динара, респективно. Ликвидациони одбор одлучио је да не прода некретнине јер је сматрао да понуде нису одговарале правој вредности некретнина. На поновљеној лицитацији за све три некретнине 20. фебруара 1921. године понуда за зграду у Обреновићевој улици износила је 260.000, а за радионицу 180.000, односно 440.000 динара за те две некретнине. Ликвидациони одбор одбио је и ове понуде и одлучио да нову лицитацију распише за 3. мај 1921. године. На овој лицитацији најјачи акционари Задруге, Влада Станковић, Исак Бераха, Маркус и Исак Н. Нахмијас и Захарије Челебоновић купили су поменуте две некретнине за 581.000 динара, док кућа у Момчиловој улици није продата.⁶¹

Ликвидациони одбор констатовао да је да се рад на ликвидацији *Задруге* одужио и да га не може спровести у законском року, пошто је према члану 3. Привременог закона о ликвидацији мораторног стања, дужницима дат

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 293, 30. децембар 1920, 7.

⁶⁰ АЈ, 65–1342–2326, Извештај Ликвидационог одбора Српско-јеврејске трговачке задруге од 23. априла 1922.

⁶¹ Исто..

исувише дуг рок за исплату дугова.⁶² Да би могао да исплати улоге на штедњу, Ликвидациони одбор затражио је од Министарства трговине и индустрије зајам у висини од 250.000 динара, на основу меница предатих на ликвидацију у износу од 331.731,26 динара и пресуде од суда за ратну штету од 96.700 динара. Уколико не би добили кредит, желели су да добију дозволу за наплату дугова принудним путем, бар од оних дужника за које су сматрали да не заслужују повластице о продужењу рока отплате, јер је постојала „маса дужника, која данас располаже много већим капиталом но пре рата, па и они не плаћају своје предратне дугове“.⁶³

Одговор Министарства у оба случаја био је негативан, па су због пролонгирања ликвидације услед мораторног стања власници три четвртине акција поднели предлог скупштини акционара да се из створене готовине, која у билансу фигурирала као потраживање од купаца имања, исплате још увек неисплаћени штедни улози, а да се остатак подели акционарима. Предвиђено је и да се при исплати одузму акције и издају талони, по којима би *Задруга*, по наплати својих меничних потраживања и осталог, извршила коначну исплату.⁶⁴

Додатни проблем у вези са меницама предатим *Ликвидационој банци* чинило је то што је део њих био одбијен за исплату. Управа *Ликвидационе банке* вратила је *Задрузи* већи број неуредних меница, сматрајући таквим оне код којих је пријем био нечитак, непотпун или се није слагао са текстом, подеран, или није наведено место плаћања и пребивалишта дужника.⁶⁵ Укупно је враћено 211 меница у вредности од 119.138,45 динара, а оспорене су им биле и менице у вредности од 29.599,45 динара, које су нестале за време окупације. Мада су ове менице биле пријављене нишком Првостепеном суду, који их је решењем од 25. августа 1921. године огласио за изгубљене, а за које је државна комисија утврдила да су постојале 26. јула 1914. године и да су евакуисане, *Ликвидациона банка* није их признала.⁶⁶

Став *Ликвидационе банке* наишао је на бурну реакцију Ликвидационог одбора *Задруге*. У допису Министарству трговине и индустрије Одбор је жестоко критиковао *Ликвидациону банку* и питао шта је она урадила

⁶² Члан 3. Привременог закона о ликвидацији мораторног стања продужио је рок за отплату за три године од дана објаве о општој демобилизацији, тј. до 1 јануара 1924. године. (*Службене новине*, 90, 26. април 1920, 4).

⁶³ АЈ, 65–1342–2326, Молба Српско јеврејске-трговачке задруге од 5. априла 1921.

⁶⁴ АЈ, 65–1342–2326, Предлог акционара са већинским уделом у Српско-јеврејској задрузи од 20. априла 1922.

⁶⁵ АЈ, 65–1342–2326, Допис Управном одбору Српско-јеврејске трговачке задруге од 25. августа 1923.

⁶⁶ АЈ, 65–1342–2326, Молба Ликвидационог одбора Српско-јеврејске трговачке задруге министру трговине и индустрије од 5. октобра 1923. и 21. марта 1924.

да оствари њен основни циљ, односно да олакша ратом створену тешку ситуацију у којој су се нашли новчани заводи. Одбор је констатовао да су потписници - јемци били ослобођени обавеза јер је за дуги период после ослобођења одузето право принудне наплате. Одбор је сматрао да је обавеза *Ликвидационе банке* да ликвидира несигурне менице пропалих и умрлих дужника, макар и на штету државе, јер за сигурне менице није ни било потребно основати *Ликвидациону банку*. У таквој ситуацији Ликвидациони одбор *Задруге* нашао у стању да никада неће моћи да изврши ликвидацију стања, па је зато замолио министра да нареди Ликвидационој банци да им буду исплаћене и све враћене менице према закону о Ликвидацији мораторног стања, било да су оне оштећене услед лежања у земљи, било да и не постоје, када је већ државна комисија установила да су у моменту евакуације постојале.⁶⁷

Министарство трговине и индустрије тражило је објашњење од *Ликвидационе банке* у вези са представљеним случајем, али је њен Управни одбор заузео чврст став по овом питању и одговорио да он има право, према члану 33. да одлучи хоће ли менице неког завода исплатити,⁶⁸ као и хоће ли се држати мишљења комисије или не.⁶⁹ У сваком случају, спорне менице нису исплаћене Задрузи. Међутим, како се Ликвидациони одбор жалио на *Ликвидациону банку*, тако је до ресорног министарства стигла жалба и на његов рад. Нишки трговац Илија Милишић жалио се да му *Задруга* дугује предратних 1.337 динара и да су ликвидатори, Бераха и Челебоновић, „продавци Класне лутрије“, продали столарску фабрику, па новац поделили свим акционарима. Милишић се позивао на закон и тврдио да је требало прво исплатити повериоце, као што је и он, а да се оно што претекне подели акционарима.⁷⁰ Да ли је Милишићу исплаћен новац или је правду потражио на стечајном суду, као што је наговештавао, није познато. У сваком случају, јасно је да је ликвидација *Српско-јеврејске трговачке задруге* трајала и током 1924. године.

*

Полет у развоју који су нишки новчани заводи имали с краја XIX и почетком XX века привремено је био заустављен избијањем балканских ратова. Међутим, Велики рат донео је не само застој у напретку већ и

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Према члану 33, након што би комисија подробно испитала прилике под којима су менице нестале, начинила би њихов списак, прорачунала вредност и проследила Ликвидационој банци, чији би Управни одбор одлучио, трчетвртинском већином гласова, хоће ли менице бити исплаћене. (*Службене новине*, 90, 26. април 1920, 5).

⁶⁹ АЈ, 65–1342–2326, Одговор Управног одбора Ликвидационе банке Министарству трговине и индустрије од 18. децембра 1923.

⁷⁰ АЈ, 65–1342–2326, Допис Илије Милишића, трговца из Ниша Министарству трговине и индустрије од 30. марта 1926.

велику ратну штету, упропашћавање имовине и вишегодишњи застој у раду. Портфељ нишких новчаних завода био је закопан у Трстенику, али је услед трогодишњег боравка у земљи, атмосферлија и отпадних вода био озбиљно оштећен. Из тих разлога, већи број завода није био у стању да у потпуности рестаурира стање о свом предратном пословању.

Додатни проблем нишким банкама бии је тај што су се оне, осим банкарских, бавиле и трговачким, хипотекарним и индустријским пословима, односно, у свом власништву имале су фабрике, воденице, трговине, зграде, складишта. Ову врсту имовине бугарски окупатори искоришћавали су без накнаде, док су аустроугарске трупе давале симболичну накнаду. Из тих разлога нишки новчани заводи претрпели су велику ратну штету у Првом светском рату.

Са завршетком рата, требало је више година да банке достигну предратни ниво пословања, што је било отежано не само штетом коју су претрпеле, у људству и материјалној, већ и временом да се штета наплати, промењеним условима пословања, великом инфлацијом и недостатком капитала. Услед претрпљене штете, две нишке банке нису биле у могућности да наставе са пословањем. *Нишка банка* извршила је фузију са *Генералном банком* из Београда и постала саставни део њене филијале у Нишу, док је *Српско-јеврејска трговачка задруга* ликвидирала своје пословање.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије

Архив Југославије, фонд Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу

Објављени извори

Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I свезак, Загреб, 1922;
Правила Нишке банке, Ниш, 1906;

Трговачки законик и стецишни поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења касационог суда, Београд, 1914;

Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године, Београд, 1920.

Новине и часописи

Велики трговински календар за 1928. годину, Београд, 1928;

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1920;

Српске новине, Београд, 1912.

Литература

- Бецић, Иван М, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд, 2012;
- Бецић, Иван М, „Прва генерална банка - Ниш“, *Зборник*, 24, Ниш, 2015;
- Бецић, Иван М, „Страдање приватних финансијских устоанова у јужној Србији 1915-1918“, *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*, I, Ниш, 2016;
- Deželić, Stanko, *Banke i bankarstvo, djelovanje, poslovanje i razvoj banaka*, Zagreb, 1920;
- Deželić, Stanko, *Novčani zavodi Jugoslavije*, Vjeloar, 1920;
- Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb, 1965;
- Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994;
- Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984;
- Народна банка*, Београд, 1934;
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd, 1988;
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918, Кратка историја*, Београд, 2014;
- Стојанчевић, Владимир, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, Лесковац, 1985;
- Томас, Петар, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd, 1973;
- Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004.

Summary

Ivan M. Becić

THE CONSEQUENCES OF FIRST WORLD WAR ON THE DEVELOPMENT OF BANKING IN THE CITY OF NIŠ

The zest in the development of monetary institutes of Niš during the end of the 19th and the beginning of the 20th century AD was temporarily interrupted by Balkan Wars. However, the Great War brought not only interruption in the development, but also a great cost of war, followed by a deterioration of property and perennial termination of work. Portfolio of monetary institutes in Niš was buried in Trstenik, but due to the three-year exposure to atmospherics and wastewater, it was significantly damaged. For those reasons, most of the institutes were unable to completely restore the conditions of pre-war business.

The additional problem for the banks of Niš was that besides banking, those banks were involved in trading, mortgage and industrial business and owned

factories, water-mills, shops, buildings and storages. Those assets were utilized by Bulgarian occupations without reimbursement, while Austro-Hungarian troops provided symbolic reimbursement. Therefore, the monetary institutes of Niš suffered great damage during the First World War.

At the end of the war, it took banks several years to reach the pre-war level of business, which was aggravated not only by the staff and material damage banks suffered, but with the prolonged period for charging the damage reimbursement, the different terms of operation, high inflation and the general lack of capital. Due to the suffered damage, two of banks in Niš were unable to proceed with business. The Bank of Niš fused with General Bank in Belgrade and became a part of branch office in Niš, while Serbian-Jewish Trading Cooperative liquidated its business.

Translated by: Ognjen Mladenović

МА Драган Теодосић
Докторанд
Катедра за историју
Филозофски факултет Београд

УДК 7.025.4:726(497.11)''19''

ОБНОВА ВЕРСКИХ ОБЈЕКТАТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ НАКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Рад обрађује питање обнове верских објеката на простору данашњег југа Србије, односно на територијама Нишавског, Топличког, Јабланичког, Пиротског и Пчињског округа, након Првог светског рата, у саставу ондашње области Јужна Србија. Са посебним освртом на појединачне примере обнове градских и сеоских цркава и манастира у саставу Нишке епархије, до реорганизације спроведене на основу Устава из 1931. године, као и других верских објеката попут (синагога у Нишу и Пироту), као примере начина обнове, оправке али и изградње нових објеката.

Кључне речи: Верски објекти, цркве, манастири, синагоге, обнова, Министарство вера, Духовни суд, саборна црква у Лесковцу.

Увод

Балкански ратови, у мањој мери и Први светски рат, на простору данашњег југа Србије, тачније на територијама данашња пет округа: Нишавског, Топличког, Јабланичког, Пиротског и Пчињског, оставили су велике последице на живот људи. Превасходно у виду људских жртава и материјалног страдања. Иако је током бугарске окупације верски живот под контролом бугарске цркве постојао, поједини верски објекти претрпели су девастације различите врсте. Представљајући верско-културне споменике и поседујући сопствену имовину, верски објекти попут цркава, манастира, синагога и џамија налазили су се на мети различитих окупационих војски, али и бројних „невољника“, који су верским објектима видели извор прихода. Највећа страдања, како то показују представке црквених одбора (упућене Министарству вера), претрпели су верски објекти на просторима захваћених Топличким устанком.¹

¹ Аз-Бресничка црква, црква у Медвеђи, селу Барбатовцу, Гајтану и други верски објекти у Топличком и Јабланичком крају. АЈ-69-68-111; АЈ-69-69-112; АЈ-69-70-113

Завршетак Првог светског оставио је бројне последице које је било потребно санирати. Код објеката који нису претрпели директну штету нанету ратом, „зуб времена“ у виду неодржавања, тачније немогућности редовног одржавања услед ратних година, оставио је бројне последице попут: физичких оштећења (страдања крова, прокишњавања, напуклих зидова и слично). Нарочито су страдали звоници и звонаре (за окупационе снаге били су извор бронзе и месинга потребног за производњу муниције). Успостављање редовних прилика завршетком рата новембра 1918. на простору новоформираног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца била је прилика за почетак обнове. За обнову православних верских објеката важан моменат, који је у још већој мери олакшао обнову био је Уједињење српске православне цркве одржан на црквеном сабору у Сремским Карловцима 12. септембра 1920. године.

Институције у чију надлежност је долазила обнова верских објеката биле су: Министарство вера Краљевства/Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије и њему подређени органи попут: Духовних судова епархија (за простор југа Србије било је надлежан Духовни суд Епархије Нишке,²); Министарство финансија, односно Управа фондова (Државна хипотекарна банка); Министарство грађевина, и то пре свега Грађевинске дирекције у Нишу (за већи део области)³, Грађевинска дирекција у Скопљу (за простор Пчиње) и на крају црквене управе на терену (управе појединачних храмова) састављене најчешће од представника цркве и угледних грађана, у чију надлежност је долазило и образовање одборе за обнављање или подизање нових цркава. Финансирање обнове потицало је из неколико врста прихода:

1. сопствени приходи верских објеката, похрањених у Управи фондова,
2. продаје непокретне имовине, у највећој мери на јавним лицитацијама,

² У највећој мери обнова је спровођена током 20-тих година, када су области округа који су прикључени Србији, припадали Епархији Нишкој. Односно постојао је систем и облик управе Српске православне цркве (саборно-епископални), по којем су сви епископи у епархијама и власти у црквено-јерархијским псоловима равни и самостални. Године 1931. по члану 12. црквеног Устава уместо 27. до тада постојећих образовано је 21 епархија, док су извесни делови Епархије нишке ушли у састав Епархије скопске. Др Благота Гардашевић, *Организационо устројство и законодавство православне цркве између два светска рата*, Српска православна црква 1920–1970, Споменница о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије, Београд, 1971, стр. 55.

³ Надлежне грађевинске дирекције биле су дужне да након извршених радова пошаљу стручна лица (грађевинске инжењере), који су били у обавези да дају свој суд у вези саграђених објеката. Као што се примећује у грађи фонда Министарства вера Краљевине Југославије (69) похрањеног у Архиву Југославије, често се дешавало да по неколико година надлежна грађевинска дирекција не пошаље свог представника, чак до ситуације док не дође до новог оштећења на верском објекту, попут случаја цркве у селу Лалинци АЈ-69-70-113.

3. помоћи локалних заједница (општина и срезова),
4. помоћи Министарства вера из буџета за оправку и обнову верских објеката
5. путем добровољних прилога.

Обнову верских објеката можемо разврстати у четири различите категорије по специфичности саме обнове и то:

1. обнова и подизање градских цркава (попут Лесковца и Ниша), где се поред постојећих оштећених цркава приступило подизању и обнови великих саборних цркава,
2. сеоских цркава (чија је обнова у већини случајева била јефтинија и лакше остварљива (изузев изградње нових цркава, које су опет по свом обиму и изгледу биле много скромније од градских),
3. обнови манастира, што је било строго повезано са обновом манастирског живота.⁴
4. обнова синагога, које су налазиле под надлежношћу јеврејских општина.

Цео поступак обнове пратила је и опсежна администрација, у вези са обезбеђивањем потребних дозвола и добијања сагласности. Поступак је започињао од Управи црквених општина (у њихово име обраћао се председник управе) које су се обраћале Духовном суду епархије (за југ Србије у највећем опсегу била је надлежна Епархија нишка).⁵ Духовни суд је даље за сваку представку или молбу црквених Управа обраћао Министарству вера,⁶ а у име Министарства вера, надлежни министар је давао своју сагласност, вршио кореспонденцију са другим Министарствима (посебно са Министарством грађевина у чију надлежност су долазиле Грађевинске дирекције/секције, које су у коначници давале сагласност на подигнуте објекте).

Најопсежнија оправка старих, коју је пратила и изградња нових објеката одвијала се у периоду између 1922. и 1929. године.

Оправку старих и изградњу нових цркава пратила је важећа законска регулатива. До доношења *Закона о српској православној Цркви* из 1929.

⁴ Посебан процес код обнове православних богомоља био је и обнова звонара и звоника.

⁵ У неким случајевима је и епископ давао своју сагласност.

⁶ Духовни суд је прослеђивао читав низ молби локалних црквених управа попут: дозвола за продају црквених имања, изузимања средстава цркава из Управе фондова, давања помоћи за наставак радова, добијање права на објекте, који су се налазили под надлежношћу других Министарстава, попут Министарства војске, као што је бивша караула Мосул код Криве Феје.

године⁷ и *Устава Српске православне Цркве* из 1931. године, на снази су били следећи закони који су ближе одређивали изградњу цркава: *Закон о црквеним властима и овлашћењима из 1890. године* и *Закон о државном рачуноводству из 1910. године са изменама и допунама од 27. јуна 1921, 22. јануара 1922. и 31. јула 1922. године*⁸ и *Правилник о подизању нових цркава и манастира*.

Обнова градских православних верских објеката – пример Лесковац и Ниш

Изградња Саборне цркве у Лесковцу

Оправка старих и градња нових цркава у градским центрима значила је истовремено велики напор који се стављао пред локалну средину. Било је потребно формирати одборе за обнову и изградњу цркава, обезбедити средства, подршку угледних грађана и добити неопходне дозволе од духовних и световних власти. Изградња верских објеката посебно православних цркава у периоду између два светска рата била је у складу са важећим архитектонским правилима и највећи број цркава саграђен је у српсковизантијском стилу у ком је „преовладавао хришћански дух“.⁹

Јачањем Лесковца као важног регионалног центра после Првог светског рата појавила се потреба да се на место старе Цркве Рођења Пресвете Богородице сагради нов саборни храм који је требао да представља зборно место градског становништва, али у исто време и „важан украс новог града“. Године 1919. образован је Одбор за изградњу новог саборног храма који је требао да буде посвећен Св. Тројици по пројекту руског архитекте Василија Михаиловича Ан드로сова. На челу одбора налазио се угледни лесковачки трговац Коста Шоп Ђокић.¹⁰ Приликом свог образовања одбор

⁷ По *Закону* из 1929. године, у Делокруг Светог архијерејског синода у складу са § 64, тачком 14. долазило је издавање „путства за градњу светих храмова и манастира“, док је у надлежност Црквеноопштинског савета (управног тела) по § 185, тачки 8. било одређено да: „одлучује, са одобрењем надлежне епархијске власти, о предлозима Црквеноопштинског управног одбора у погледу одржавања, обнављања и подизања храмова, парохијских домова, црквеноопштинских, фондовских и задужбинских (закладних) зграда и уопште о оснивању установа. *Закон и Устав Српске православне Цркве*, издање Светог Архијерејског Синода, Штампарија „Св. Цар Константин“, Ниш, 1931, стр. 39 и 86.

⁸ У блиској вези са овим законом био је и Закон о распрострањању важности Закона о државном рачуноводству Краљевине Србије на целу територију Краљевине од 22

⁹ Момир Лечић, *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године*, Споменица о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије, Београд, 1971, 68.

¹⁰ Више о изградњи у Лесковцу између два светска рата у: Александар Кадивијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Народни музеј, Лесковац, 1996.

је образложио потребу изградње новог храма на следећи начин „пошто је стара црква Рођења Пресвете Богородице, која је саграђена пре 130 година током „турске владавине“ ... примитивно и од слабог материјала дотрајала и готово склона паду. Око 1910. године подупрета је са северне стране, међутим и ови диреци су већ иструтели, и дувар све више пуца. Биле су предузете мере за најнужнију оправку, али је и то било привременог карактера. Услед страха да се црква не затвори и грађанство изложи неприлици око свршавања верских потреба, а и изради украса вароши“. Уз претходно добијену сагласност епископа нишког свештенство је у договору са грађанима организовало збор грађана одржан 8. јула 1920. године на ком је донета одлука да се приступи изградњи нове Цркве. Том приликом изабрани су и Управни и Надзорни одбор, а прописана су „Правила за подизање нове цркве у Лесковцу“.¹¹ Која су усвојена на састанку Управног одбора за изградњу нове цркве у Лесковцу који се састао истог дана (8. јула 1920). Састав Управног одбора су чинили: председник Коста Шоп Ђокић; потпредседници Атанасије Н. Стојановић (адвокат) и Глигорије К. Јоргаћевић; подблагајници су били Трајко Митровић (деловођа) Харалампје Цветковић (свештеник); благајник је био Стојан П. Николић, а чланови одбора су били Милун Ј. Стојадиновић (протојереј); Михаило С. Тасић (вршилац дужности намесника); Мика Цветковић; Михаило Јовић; Милан Стојановић; Граочанкић; А. М. Стојановић (члан општег суда); Чедомир Стојановић (судија првостепеног суда); Миле Ж. Стојиљковић; Сотир Каписазовић; Тодор Ј. Стевановић-Вељачки, Сретен Динић, Петар Весин (свештеник), Глигорије Поповић; Петар Ј. Влајчић; А. Хараламовић; Атанасије Губеровић; Милан Јовановић (начелник срески); Ђока Врањкић; Михаило Ђ. Бабабилкић. Правила је одобрио по наредби министра вера начелник Влада Максимовић, на основу члана 4. Уредбе о правилима устројства Министарства вера, К.Б.Бр.7022 од 30. јула 1920. године. Правила су имала укупно 7. чланова која су ближе објашњавала потребу изградње новог храма.

Члан 1. је образлагао разлоге за подизање нове (стара је дотрајала и мора се подићи нова која би задовољила више разлога, богомоља и „украс вароши“), а предвиђао је и да се накнадно изабере место за цркву, пошто се план изради и израда обави у складу са законским прописима. Предвиђао је и 500.000 неопходних за изградњу.

Члан 2. се односио на неопходне финансије потребне за изградњу и то:

- а) Капитал цркве (у благајни и Управи фондова);
- б) Капитал „овдашње Свето-Илијинске цркве у каси и код Управе

¹¹ *Правила за подизање нове цркве у Лесковцу у место старе цркве – храма Рождества Пресвете Богородице* штампана су у Нишу у електричној штампарији „Гутенберг“ М. Стефановића, 1920. године.

фондова сходно решењу Арх. Сабора Сбр. 4. од 17. октобра 1866. године (Зборник правила 22. стр.)“;

в) продају свег непокретног имања старе Цркве (њива, ливада и дућана по надлежном одобрењу);

г) прирез општине лесковачке који ће се „буџетом предвидети и за известан број година до подизања цркве наплаћивати“

д) прилози чланова: пет категорија – велики добротвори, преко 10.000 динара; добротвори, преко 5.000 динара, утемељачи, преко 1000 динара, оснивачи, преко 100, приложници до 100 динара. По „Правилима“ било је предвиђено да приложници великих сума, односно „велики добротвори“, „добротвори“ и „утемељачи“ уколико је то њима било подесније „своје прилоге дају у четири полугодишње рате односно за две године“. Такође предвидели су и уколико приложник у току године да већу суму од уобичајене, аутоматски прелази у одговарајућу вишу категорију. За издавање прилога давале су се признанице и дипломе. Стари приложници који су раније цркви завештали своја имања смештали су се у ону категорију, којој је одговарала сума новца добијена од продаје имања која су они завештали. Имена свих добротвора требала су да се урежу у мермерне плоче златним словима различите величине. Црква је такође предвидела „да им се одужи путем помена“. Правилник је предвиђао да се у цркви чувају „украшени слике великих добротвора“ разних величина (у зависности од прилога ишла је и величина формата).

Чланом 3. било је предвиђено да тим прилозима руководи посебан Управни одбор. Прикупљени новац је требао да се достави Управи фондова или „сигурним новчаним заводима у месту“ и да по потреби уз претходно одобрење подиже новац и исплаћује предузимаче. Чланове одбора су чинила три пароха, по један тотор обе цркве, председник општине и 19. чланова.

Чланом 4. било је предвиђено формирање Надзорног одбора у који су ушли: 1. свештеник, 1. адвокат и 10. угледнијих грађана. Овај одбор је бирао збор и имао је сталност до завршетка радова на изградњи. Такође било је предвиђено да се код важнијих питања састају оба одбора у склопу седнице (питања продаје имања, план цркве и избор места за цркву). Одлучивало се путем гласања, у случају нерешеног исхода, одлука је падала на ону страну на којој је председник. Седнице су требале да се одржавају барем једном месечно у саставу половина плус 1. Управни одбор је бирао Извршни одбор који је о свом деловању достављао извештај месечном састанку Управног одбора. Имена свих чланова Управног и Надзорног одбора требало је да уђу у „Повељу“ која „ће се узидати у темељ црквени“, а њихове слике груписане у „лепо урамљене у знак захвалности“.

Члан 6. је формулисао да зидање цркве може започети тек пошто се сакупи половина потребне предвиђене своте, а по завршетку зидања, било је

предвиђено да се сазове збор грађана ради полагања рачуна и разрешнице, а о томе ће се обавестити и надлежна власт.

Члан 7. се односио на важност ступања Правила.¹²

У складу са „Правилима“ председник Управног одбора, трговац Коста Шоп Ђокић, обратио се министру вера својим актом Бр.8. од 8. јула 1920. године са молбом да се дозволи изградња новог храма, као и да се одобре „Правила“. Министарство вера одобрило је својим актом В.Бр.7022 од 26. јула 1920. године „Правила“ и 30. јула 1920. године доставило Духовном суду у Нишу оверена правила за грађење цркве у Лесковцу.

У складу са „Правилима“ било је предвиђено да се целокупно имање цркве Рођења Превесте Богородице изузев црквеног плаца прода и да се тај новац употреби за подизање нове цркве и у складу са тим Министру вера обратио се Духовни суд из Ниша са молбом за одобрење.¹³ Духовни суд је такође тражио одобрење и од епископа нишког који се у свом решењу под Е.Бр.2082 од 15. децембра 1920. године, сложио са предлогом и сматрао да би министар вера требало да одобри ту продају.¹⁴ Министар вера је својим актом В.Бр.286. од 25. јануара 1921. године у складу са чл. 97 тачком 2. Закона о црквеним властима и према члану 2. „Правила за подизање нових цркава“ одобрио да се на јавној лицитацији прода „непокретно имање старе цркве у Лесковцу и добијени новац употреби за подизање нове цркве у Лесковцу“. Јавна лицитација поводом продаје имања које се састојало од два плаца са дућанима, као и једне њиве и ливаде одржана је 14. априла 1921. године. Међутим у већини случајева није била успешна пошто је Одбор сматрао да су излицитиране суме недовољне, те је било потребно организовати нову јавну лицитацију. Тако је током лицитације у вези са продајом једног дућана са црквеним плацем Цркве Рођења Пресвете Богородице, највећу суму понудио извесни Чедомир Илић у износу од 36850 динара. Пошто је ова лицитација сматрана неповољном, Духовни суд (на претходну препоруку црквене Управе) ју је својом одлуком С.Бр.5001 од 13. јуна 1921. године поништио и наредио да се одржи наредна лицитација, са почетном ценом од 38850 динара коју је понудио Владимир Рајковић. На поновљеној лицитацији опет је највећу суму понудио Чедомир Илић у износу од 66710 динара. Црквена Управа је била задовољна излицитираном сумом, те је својим актом Бр.119 од 17. августа 1921. године сматрала да

¹² АЈ-69-70-113, *Правила за подизање нове цркве у Лесковцу у место старе цркве – Храма Рождества Пресвете Богородице*, Електрична штампарија „Гутенберг“ М. Стефановића, Ниш, 1920.

¹³ АЈ-69-70-113, Молба Духовног суда Епархије нишке упућен Министру вера са одобрењем за продају црквеног плаца Цркве Рођења Пресвете Богородице, С.Бр.9188. од 28. децембра 1920. године.

¹⁴ АЈ-69-70-113, Молба Духовног суда Нишке Епархије, С.Бр.9188 од 28. децембра 1920. упућена Министру вера поводом продаја плаца лесковачке цркве.

би требало ову лицитацију као повољну „по црквене интересе требало одобрити“, а са тим се сложио и намесник лесковачки својим актом Бр.523 од истог дана. Духовни суд нишке Епархије је доставио своју сагласност Министру вера са мишљењем да би требало прихватити ту лицитацију.¹⁵ Министарство вера (тачније заступник министра вера министар финансија) одобрило је лицитацију својим актом В. Бр. 9035 од 9. септембра 1921. године да може да се прода дућан са плацем у коме је у то доба радио извесни Ђорђе Каторовић, о чему је извештен Духовни суд Нишке епархије. Поред горње наведеног дућана и плаца спроведена је продаја још једног дућана са плацем у власништву Цркве Пресвете Богородице, такође у виду две лицитације одржане 14. априла и 29. јула 1921. године. На првој лицитацији која је сматрана неповољна највећу суму понудио је Мирко Стојиљковић, те ју је Духовни суд поништио и наредио нову која је требала да почне са почетном сумом од 18.600 динара коју је понудио Ђорђе Станковић.¹⁶ Друга лицитација је одржана је 29. јула 1921. године и највећу суму је понудио Влајко Ј. Такић из Власотинаца у износу од 25.500 динара.¹⁷ Управа Цркве је изнела мишљење да је „ова лицитација повољна по црквене интересе и да би је требало што пре прихватити, са чиме сложио и намесник лесковачки.¹⁸ Са лицитацијом се сложио и Духовни суд Епархије нишке¹⁹ који је усвојен предлог проследио Министарству вера које је прихватило предлог и одобрило продају дућана са плацем за 25.500 динара.²⁰ Поред дућана на званичним лицитацијама продате су и њиве (односно њива и ливада) Цркве Рођења Пресвете Богородице. Приликом лицитације за њиву у Лесковцу постојала су само два понуђача и Духовни суд у складу са наређењем Министра вера В.Бр.6948 од 15. јула 1921. године, сматрао је „да је добро се одржи ужа лицитација између понуђача“. ²¹ Специфично за ову лицитацију било је што се она се обављала у циглама. Односно било је предвиђено да ко да већу суму цигала, том

¹⁵ АЈ-69-70-113, Сагласност Духовног суда С.Бр.6654 од 26. августа 1921. године.

¹⁶ АЈ-69-70-113, Одлука Духовног суда Епархије Нишке С.Бр.5002. од 13. јуна 1921. године о поништавању лицитације

¹⁷ Влајко Ј. Такић из Власотинаца обратио се 26. септембра 1921. године представком Министру вера у Београд са молбом да се реши питање продатог дућана за 25.500 динара пошто се после извесног времена урушио и материјал се разносио и пропадао. Желео је или да се то реши или да му се предата кауција врати. АЈ-69-70-113, Представка министру вера Влајка Ј. Такића из Власотинаца упућена 26. септембра 1929. године.

¹⁸ АЈ-69-70-113, Сагласност црквене Управе храма Рођења Пресвете Богородице Бр.120. од 14. августа 1921. године са исходом лицитације; АЈ-69-70-113, Сагласност намесника лесковачког Бр.553 од 17. августа 1921. са исходом лицитације.

¹⁹ АЈ-69-70-113, Сагласност Духовног суда Епархије Нишке С.Бр.6655 од 26. августа 1921. године

²⁰ АЈ-69-70-113, Одобрење Министра вера В. Бр. 9034. од 9. септембра 1921. године за продају дућана са плацем за 25.500 динара.

²¹ Понуђачи су били Ђорђе Ђорђевић „Кукар“ с једне стране и Савка Ј. Станковић обоје са друге стране обоје из Лесковца, АЈ-69-70-113.

ће припасти њива. Почетна цена лицитације износила је 450.000 комада цигала „добро печених и плански изграђених“ коју је понудила Савка Ј. Станковић из Лесковца.²² Министарство вера се сложило са тим предлогом и о томе обавестило Духовни суд, након чега је издало наредбу да се одржи „ужа лицитација“ између двоје понуђача.²³ Међутим до уже лицитације није ни дошло пошто је један од понуђача (Ђорђе Ђорђевић) одустао од даљег учешћа у лицитацији. Духовни суд се сложио са мишљењем Управе цркве лесковачке и дао предлог да се њива уступи Савки Ј. Станковић за 450.000 динара.²⁴ Поред њиве у Лесковцу продата је у склопу лицитације и црквена њива која се налазила у Богојевачком пољу под називом „Деда Нинкина“, истог дана када су одржане и остале лицитације односно 14. априла 1921. године. Највећу суму дао је извесни Стојан Јордановић из Лесковца у износу од 9000 динара.²⁵

Као што је било истакнуто „Правилима“ Управа Цркве располагала је и са сопственим средствима која су се налазила у Управи фондова. и у складу са тим својим актом Бр.168. од 31. јула 1922. године обратила се молбом Министру вера да се из Управе фондова изузме 42389,50 динара

²² АЈ-69-70-113, Молба Духовног суда нишке епархије С.Бр.5983 од 18. августа 1921. упућена Министру вера поводом доношења решења у вези са продајом њиве у власништву лесковачке цркве.

²³ АЈ-69-70-113, Сагласност Министарства вера В.Бр.9756 од 26. септембра 1921. године за одржавање „уже лицитације“ поводом продаје њиве у власништву Цркве Рођења Пресвете Богородице у Лесковцу.

²⁴ Упућена је молба Министру вера С.Бр.9307 од 28. октобра 1921. године за одобрење решења за продају „Деда Нинкине“ њиве Савки Ј. Станковић у износу од 450.000 цигала, о чему се Министарство вера повољно изјаснило својим актом В.Бр.11948 од 10. новембра 1921. године. Одбор је Савки Ј. Станковић издао једну њиву на којој се требало израдити цигла и по завршетку предати цигли. Она је испунила свој део посла и израдила циглу коју је чекала да управа цркве подигне. Међутим услед прекида посла око подизања Цркве, да не би пропала цигла. Станковић је продала остатак од 228.000 цигала. Када је 1926. године Одбор наставио рад на подизању Цркве и обратио јој се за остатак од 228.000, отворило се питање предаје тих цигала. Дошло је до споразума између Одбора и Савке Станковић која је требало да исплати 90.000 динара у готовом новцу у три тромесечне рате, а да се по завршетку исплате изврши пренос црквене тапије, на основу уговора Бр.6144 од 4. априла 1922. године за лифровање цигала. За испуњење тог уговора Савка Станковић је поседовала и жиранте Јосифа Јовановића и Петра Поповића индустријалце из Лесковца. Са тим се сложило и Министарство вера које је одобрило својим актом В.Бр.7672 од 30. марта 1926. године. АЈ-69-70-113.

²⁵ Управа цркве лесковачке сложила се са овом продајом својим актом бр.78. од 1. јуна 1921. године, а такође и намесник Лесковачки под бр. 453 од 6. јуна 1921. године, са чиме се сложио и духовни суд својим актом С.Бр.5556 од 30. августа 1921. године, а одобрење решења дао је Министар вера актом В.Бр.9846 од 28. септембра 1921. године, односно 3. октобра 1921. о чему је извештен и Духовни суд Епархије нишке. АЈ-69-70-113.

колико је износио капитал њихове Цркве и да се та средства предају Одбору за грађење нове цркве.²⁶ Министарство вера се убрзо сложило са тим предлогом.²⁷ Радови на изградњи Храма започели су током 1922. године, међутим убрзо су наступили велики проблеми услед недовољних материјалних средстава. Већ током 1923. године Одбор је био принуђен да потражује додатна средства за изградњу. У складу са тим представници Одбора Милан Ј. Стојадиновић и Харалампје П. Цветковић су код Управе фондова добили сазнање (о чему су известили Одбор) „да је управа добила налог за исплату, али је кредит по дотичној партији био исцрпљен и није било пара“. Они су Управи фондова дали признанице које су послате у Ниш Окружној финансијској управи и месној контроли, међутим није било већег успеха. Услед кашњења радова Одбор за изградњу долазио је на различите идеје како да се реши питање наставка изградње. Својим актима Бр.43. и Бр.44 од 18. октобра 1923. године, обраћао се Министру вера, са молбом да им се одобри „да на име ратне штете“ траже набавку бакра из Немачке, за изградњу крова, за шта им је била потребна подршка Министарства вера као и помоћ од 20.000 динара за наставак изградње, пошто је изградња увелико одмакла, тражили су новац да се што пре пошаље уз образложење „нама је доста непријатно да то чинимо“. Сматрали су да ће изградња пребацити чак 4.000.000 динара.

Приликом започињања радова на новом саборном храму, храмови Св. Илије и Рођења Пресвете Богородице узели су учешћа. По „Правилима“ било је предвиђено да се укључи и капитал храма Св. Илије који се налазио у каси Цркве и код Управе фондова. Позивајући се на „Правила“, али и на решење Св. Архијерејског Сабора да у слачевјима када се у једном месту подиже нови Храм, преостали Храмови су у обавези да узму учешћа у изградњи новог Храма. У складу са тим „Одбор за подизање нове Цркве“ затражио је од управе Цркве Св. Илије новчану помоћ из црквене касе. Међутим убрзо је дошло по сведочењу Одбора за подизање „до избегавања исплате од стране старешине храма Св. Илије“. Услед чега су се обратили Министарству вера. Министарство вера се својим актом В.Бр.13434 од 3. новембра 1923. године затражило од начелника лесковачког среза да се

²⁶ АЈ-69-70-113, Молба Духовног суда нишке епархије С.Бр.7861 од 23. августа 1922. године упућена Министру вера да се одобри изузимање 42.389,50 динара из капитала лесковачке цркве „Св. Богородице“.

²⁷ Министарство вера се сложило са тим предлогом својим решењем В.Бр.10122 од 4. септембра 1922. године и у складу са § 97. тачком 3. Закона о црквеним властима одобрило управи Цркве да из Хипотекарне банке изузме сав свој капитал о чему је била обавештена и Хипотекарна банка. Министарство грађевина је својим актом бр.5104 од 21. марта 1922. године одлучило да се по ревидираном плану и предрачуна у суми од 1,213.831,78 динара одреди и одржи офертна лицитација. АЈ-69-70-113.

сазна колико износи тачна сума коју је Црква Св. Илије дала за изградњу нове цркве. На основу питања које је начелник среза лесковачког упутио цркви св. Илије, она је изјавила да је почев од 13. октобра 1922. године до краја 1923. предала за изградњу нове цркве 29.919,40 динара. Одговор Управе Храма Св. Илије је постакао Министарство вера да изричито тражи од Надзорног одбора за изградњу храма укупан износ новца који је до тог тренутка утрошен за изградњу. Надзорни одбор је у складу са захтевом Министарства вера обавестио начелнику лесковачког среза „да је за завршетак рада без иконостаса и украса по предрачуну потребно је 642.000, а према „радној снази“ потребно је 1.200.000 динара, за иконостас и украсе потребно је око 200.000 динара, односно укупно 1.400.000 динара. Одбор за изградњу није одустајао од свог захтева и наставио је да захтева: „да се сва будућа средства која Црква Св. Илије прибави доставе „Одбору“ на располагање за изградњу цркве“. Тај захтев „Одбора“ није прошао пошто се министар вера није сложио са тим предлогом, већ је донео одлуку да Храм Св. Илије „неће давати сав свој капитал одбору за подизање цркве, него ће давати према могућностима“.²⁸ Тако се почетком 1925. покренуло се питање изузимања капитала Цркве Св. Илије код Државне хипотекарне банке ради наставка радова на изградњи новог Храма. У складу са претходном наредбом министра вера „Одбор за подизање нове цркве у Лесковцу“ на својој седници од 2. априла одлучио је да се од Цркве Св. Илије затражи да помогне колико може. Односно захтевали су од Управе Храма Св. Илије да што пре сазове седницу и „донесе једногласно решење, да увиђајући потребу и дужност помогне зидање нове Цркве“. Да би удовољили Управу Храма Св. Илије „Одбор“ је решио, да сав свој капитал који поседује код Управе фондова преда за зидање нове Цркве. Управа Храма Св. Илије се сложила да се издвоји 20.000 динара из свог капитала похрањеног код Управе фондова.²⁹ Храм Св. Илије је учествовао у изградњи и у виду продаје свог имања које се налазило у саставу гробља. Крајем 1925. године, тачније 23. децембра 1925. „Одбор“ за изградњу поново се обратио са молбом Министарству вера да је на име обећане помоћи од стране Министарства из 1923. године у износу од 20.000 динара, уплаћено свега 8000. динара и да остаје још 12.000 динара. Те се захтевала исплата преосталих 12.000 динара, што јој је било одобрено.

Наредних година, па све до 1931. године, када су радови били коначно завршени више пута се обраћало прво Духовном суду Нишке епархије, а потом и Министарству вера да се дозволи издвајање новчаних средстава из Управе фондова, односно Државне хипотекарне банке.

²⁸ АЈ-69-70-113, Одлука министра вера Бр.18389

²⁹ Са тиме се сложио и Духовни суд С.Бр.4071 и 4090 од 11. маја 1925. године, али и Министарство вера В.Бр.7591 од 11. маја 1925. године. АЈ-69-70-113

Кашњење радова на изградњи новог храма захтевало је хитно и радове на старој цркви св. Богородице у Лесковцу пошто се у периоду 1922–1924, црквена зграда Храма Св. Богородице и даље користила за потребе службе. Проблем је настао током 1924. године, када се Управа Храма Св. Богородице обратила Духовном суду у Нишу са молбом да се северни зид старе цркве подупре и осигура гредама, зашта им је било потребно редовних 6000 динара како би у режији могли да изврше тај посао.³⁰

Паралелно са изградњом нове саборне Цркве у Лесковцу, године 1922. Министру вера обратио се Нишки духовни суд са молбом да се Управи Цркве Св. Илије у Лесковцу под. бр.36 од 9. маја 1922. године, одобри да изврши оправке своје црквене зграде и то превасходно да се поправи плехани кров који је доста страдао за време рата, односно на више места је био пробушен и прокишњавао је, затим тешко страдали су били и сви метални (лимарски) делови и потребно је било обновити ти их пошто су били велика опасност по саму цркву, а захтевало се и да се два пута изврши кречење споља, пошто дуго времена није била кречена. Те је црквена Управа молила да се одобри издатак из црквене касе у износу од 2000 динара.³¹ Године 1924. Управа цркве Св. Илије молила је да јој се одобри издатак од 5000 динара за ограду парка, што је претходно одобрио Нишки духовни суд да изузме из касе 5000 динара, а да по завршетку посла извести Духовни суд Нишке епархије и о том решењу је известио Министарство вера својим актом С.Бр.10328 од 14. новембра 1924. године.³²

Обнова нишких православних цркава

Почев од 1922. године и град Ниш је био сведок интензивних радова на оправци црквених зграда Храмова Св. Николе, Св. Пантелеја и изградњи нове зграде саборне цркве Св. Архангела. 7

Управа цркве Св. Николе, обратила се 2. маја 1922. Духовном суду Епархије Нишке, са молбом да јој се одобри издатак из црквене касе у износу од 6000 динара, ради оправке и то: ради кречења изнутра и споља, фарбања врата, плафона испод и изнад певачког хора. Истакнуто је посебно да су плафони изнад и испод певачког хора „прљави и непрефарбани, што је све давало ружну слику“. Саму оправку зграде одобрио је још 26. маја

³⁰ АЈ-69-70-113, Молба Духовног суда нишке епархије С.Бр.9356 од 4. октобра 1924. године Министру вера да се одобри изузимање 6000 динара

³¹ Духовни суд се у вези са наређењем Министра вера В.Бр.3879 од 12. априла 1922. године, обратио Министру вера да се од Министра грађевина издејствује надлежно одобрење по овом предмету, а потом одобри да управа цркве Св. Илије у Лесковцу из своје касе изузме 2000 динара. Што је Министарство вера и одобрило својим актом В.Бр.6711 од 9. јуна 1922. године. АЈ-69-70-113.

³² АЈ-69-70-113, Предмет изградње саборне цркве у Лесковцу

1921. године, Министар грађевина својим актом Бр.7619 у режији оправка црквене зграде и изради црквене оgrade. Епископ нишки се сложио са овим и одобрио је издатак својим актом Бр.804 од 8. маја 1922. године, а са тим се сложио и Духовни суд својим актом Бр.7984 од 23. августа 1922. године, о чему је известио Министарство вера, са чиме се оно сложило В.Бр.10749 од 26. септембра 1922. године. По започетку радова црквене Управе обраћале су велику пажњу да те радове обиђе надлежни инжењер окружне грађевинске секције у Нишу. И управо прва фаза радова у периоду 1922–1923. показује опсежне радове на оправци зграде (фарбање, сређивање електричних инсталација), одводних канала, засаду дрвећа и слично. Међутим Грађевинска секција из Ниша за то време није обилазила радове и тек је 1924. године, известила Духовни суд Епархије нишке да услед бројних послова нису били у стању да изврше преглед поменуте оправке. Духовни суд се обраћао са молбом да се изда наређење окружном грађевинској секцији у Нишу да овај преглед изврши С.бр.8522 од 8. септембра 1924. године, о чему се Министарство вера обраћало Министарству грађевина. Црква Пантелејска тражила је одобрење за оправку 1924. што је било одобрено одобрењем Духовног суда С.бр.5395 од 11. јуна 1924. године. Друге радове на цркви црква Св. Пантелеја спровела је 1929. године када је упутила Управа Цркве Св. Пантелеја упутила Духовном суду у Нишу Бр. 111 од 20. марта 1929. године којим је тражила да се из њених редовних прихода издвоји и одобри по буџету издатак у износу од 6000 динара на име израде оgrade на црквеној порти. Уз претходну сагласност Епископа нишког ЕБр.1026/29 суд је донео одлуку да одобрава СБр.7287 од 18. априла 1929. године о чему је известио и Министарство које се и сложило.

Током 20-тих година највећи послови око оправке цркве спровођени су у вези са обновом и оправком нишке саборне цркве Св. Архангела.

Оправке и изградња сеоских цркава

Сеоске цркве у већини случајева зависиле су од богатства својих сеоских заједница, тачније од прилога које су становници села давали за „спас својих“ душа. Ратне године, материјална исцрпљеност, лоше године све је то утицало да оправка сеоских цркава стоји, међутим како је то истицано у Министарству вера потребно је било водити рачуна о духовном стању становништва. У складу са тим Министарство вера је преко Духовног суда у већини случајева позитивно одговарало на молбе сеоских заједница за оправку али у великој мери и подизање нових црквених зграда. Иако новчана сума у већини случајева није достигала износе какав су износиле градске цркве услед обима посла, монументалности црквених зграда за сеоске средине суме од неколико десетина хиљада динара биле су велике

те је стога помоћ министарства била неопходна. Министарство вера је као и код градских објеката давало коначан суд по питању обнове. Најчешће оправке на сеоским црквама биле су у виду оправки зграда (кречење споља и изнутра, звоника, крова, мостова који су водили у црквено двориште уколико је црква саграђена поред потока или речице, оправка прозора, увођења осветљења у цркву, санирања ратних штета и на крају сређивања дворишта.

Управа цркве у Љуберађи се 1921 године обратила Духовном суду Нишке епархије да јој се дозволи сеча дрвета из свог забрана како би од продатог новца могла да изврши оправка зида, ограде, набавке клупи, столица и других потребних ствари за оправку цркве. Шумска управа у Пироту надлежна за ово питање на питање Духовног суда С.Бр.7016 од 31. августа 1921. године одговорила је својим актом Бр.2241. од 21. септембра 1921. О чему је Духовни суд позитивно известио Министарство вера својим актом С.Бр.6586 од 22. јуна 1922. године. Министар вера се сложио да се може на лицитацији извршити продаја церовог дрвета из забрана „Локва“.³³

Својим актом под Бр.152 од 28 априла 1922. године Управа Цркве у Љуберађи известила је суд Духовни суд епархије Нишке да је мост у самом црквеном дворишту, а испред саме цркве потпуно онеспособљен, за прелазак, те је стога поднето три предрачуна од три мајстора и молило се да јој се одобри издатак од 995. динара, да може у режији извршити оправку овог моста. Сходно наређењу под В.Бр.3441 од 30. марта 1922. године, црквени суд је доставио извештај Министру вера да се издејствује одобрење Министра Грађевина, а да се након тога одобри издатак из црквене касе од 995 динара.³⁴ Министар вера је одобрио 10. јуна 1922. године својим актом В.Бр.6710 од 3. јуна 1922. да се искористи сума од 995. динара са оправку моста.

Управа Цркве Макрешанске обратила се својим актом Бр.105. од 19. маја 1922. године да је потребно оправити црквену кућу која није оправљена још од 1908. године и да јој је за то потребно да јој се дозволи издатак да у слободној режији може извршити оправку. Духовни суд се сложио и својим актом С.Бр.6177 од 10. јуна 1922. године обратио Министру вера, који је одобрио својим актом В.Бр.7756 од 5. јула 1922. године. Макрешанска црква је 1928. године добила одобрење прво од Духовног суда, а затим и од Министарства вера да под надзором грађевинске власти уз претходно одобрење изузимања новца (16543,89) изгради једну шталу за стоку у својој режији.³⁵

У селу Манојлици Управа Цркве Манојличке својим актом од 15. октобра 1922. године обратио се са молбом Духовном суду Нишке епархије

³³ АЈ-69-70-113, Предмет обнове цркве у Љуберађи

³⁴ АЈ-69-68-111, Представка Духовног суда Нишке епархије упућен Министру вера С.Бр.4747 од 13. маја 1922. године

³⁵ АЈ-69-70-113, Предмет обнове цркве у Макрешанима

да се стара црквена кућа прода путем јавне лицитације пошто је пропала и да се од тог новца искористи за оправку веће и новије црквене куће. Епископ нишки се сложио са тим предлогом управе својим актом Бр.1584 од 23. октобра 1922. године. Са чиме је био сагласан и Духовни суд Нишке епархије С.Бр.10583 од 6. новембра 1922. године, а такође и Министарство вера В.Бр.1341 од 25. новембра 1922. године.

Године 1922. на основу одлуке Нишке грађевинске секције бр.1893 од 16. октобра 1922. године издала је наређење да се затвори Лалиначка црква пошто је она била склона паду, а након тога је обавестила Духовни суд у Нишу својим актом бр.2806. од 20. новембра 1922. године, који је даље известио Министарство вера С.Бр.11420 од 28. новембра 1922, године да је црква затворена и да је најстрожије наређено преко начелника среза сврљишког да „своју парохијску цркву у исправно стање доведу или нову саграде. Село Лалинац у срезу сврљишком је ускоро својом иницијативом започело да подиже цркву пошто је стара остала неупотребљива, село Лалинац је било село које је поседовало и школу из периода око 1870. године и „свагда је радо улагало све своје моћи за просветни и културни напредак и у томе предњачило у целом срезу“. Суд општине Лалинске обратио се Бр.1530. од 13. јула 1924. године обратио се Министру вера са молбом да се помогне изградња нове зграде са 20.000 динара. Под образложењем „Жеља је да црква буде пример његове искрене побожности и достојни храм за препород. Услед „нагле промене цена у материјалу и радној стручној снази онемогућило је довршење ове наше светине – црква је скоро готова ли овај недостаје још 20.000 динара „немамо иконостаса“. Те су се обратили да се учини могућност и да се обезбеди новац за довршење радова. Министарство вера одобрило је цркви помоћ у износу од 10.000 динара као државну помоћ за довршење на основу партије 433 буџета за 1924/1925. годину што је одобрио Министар вера својом одлуком В.Бр.13171 од 23. јула 1924. године. Године 1925. Министарство грађевина обратило се Министру вера да је окружна грађевинска секција доставила Министарству колаудациона документа о извршеном прегледу и пријему радова на грађењу нове цркве у селу Лалинцу. И истакла да је прама члановима 5. и 9. Закона о подизању нових цркава и решењу Министра грађевина бр.28420 од 12. октобра 1929. године Црквени одбор требао да изврши посао у режији под надзором грађевинске власти у границама редовног предрачуна од 142.049,63 динара, приликом састављања предрачуна рачунали су да ће одбор један добар део материјала прибавити добровољном помоћи парохијана, али се у томе није успело због чега је одбор морао плаћати како материјал тако и рад, но ипак је успео цркву довршити о трошку сељака. Колаудирајућа комисија је констатовала да је посао извршен добро и солидно и да је утрошено 188.234,96. динара што је више од одобрене суме за 46.185,33

динара. На ту суму достављен је и окончани рачун, који је прегледан са осталим колаудационим документима од стране техничке и рачунске ревизије при Министарству грађевина. На основу Закона о подизању нових цркава и члана 50. закона о подизању нових грађевина „молим Господина министра да изволи одобрити рад колаудирајуће комисије за преглед и пријем нове цркве у селу Лалинцу срез Сврљишки округ Нишки и редован окончан рачун, по коме је црквени одбор утрошио за ову зграду суму од 188.234,96 динара. Начелник грађевинске секције Ј. Видановић 20. март 1925. године. Бр.5440. Управа цркве Лалиначке се 29. јула 1925. године обратила Министарству вера са писмом да су цркву завршили да је од стране епископа Нишког освећена и да моле да им се пошаље обећана сума од 10.000 динара, па су се поново обратили својим актом Бр.15 од 9. јануара 1926. године да јој је одлуком В.Бр.13171 од 23. јула 1924. године обећано на основу повећања Партије 433 буџета Министарства вера за 1924/1925. годину, да се коначно добије та сума како би се црква ослободила дугова. Међутим проблеми за цркву су наступили 1926. године, услед клизишта темељ је попустио и црква је „препукла“, док је 1928. године услед земљотреса још више страдала, те је надзорни грађевински инжењер дирекције из Ниша прегледао и дао предрачун да је потребно утрошити 26.000 динара за оправку цркве. Пошто је како је Управа цркве лалиначке истакла Бр.236 од 17. јула 1928. године привредна криза је онемогућила оправку цркве, те су се обратили на помоћ Министарству вера да јој се одобри сума од 15.000 динара, како би се потпомогла изградња. Међутим актом Министарства вера В.Бр.10434 од 27. јула 1928. године, поглавару среза Сврљишког јављено је да се проследи информација Управи цркве у Лалинцу да се њеној молби не може одговорити позитивно пошто је кредит предвиђен за те сврхе у буџету за 1928/1929. годину потрошен.³⁶

Управа српске православне цркве у Медвеђи Бр.305 од 9. јула 1925. године послала је извештај Намеснику среза Јабланичког Михаилу Т. Поповићу у Лесковац у коме истиче: „Како је црква за време непријатељске окупације, Бугара, многа оштећена у својој унутрашњости, нарочито, пак готово тотално, уништен Иконостас исте, моловано небо, ликови по зидовима појединих светитеља и осталих верских догађаја, патос исте, покров, прозори и врата – то је управи част доставити Вам: Да је потребно (150.000) ... новчане помоћи, да би се могла у горњој оштећености поправити и у пристојно стање све. места дотерати. Уз образложење да је становништво тешко погођено економском кризом и „морално и материјално уништено“ од стране Бугара, да се кредит што пре одобри. На молбу Духовног суда, да се укаже било каква помоћ уколико има буџетских могућности одговорено

³⁶ АЈ-69-70-113, Предмет оправке и изградње цркве у селу Лалинцу, среза Сврљишког.

је актом В.Бр.10797 од 13. августа 1925. године да се да 6000. динара из буџета за 1926/1927.

Године 1926. Министру вера, представку је учинила управа цркве Балтаберливачке (Балта Бериловац), среза Нишавског области Нишке, са информацијом да у том селу постоји црква која је за време „варварских Бугара“ јако оштећена. Пошто су грађани села Балта Бериловаца путем прилога скупили извесну суму у циљу оправке исте, али се показало да је та скупљена сума недовољна, те услед тога су се обратили са молбом да се у име грађана села Балта Бериловаца затражи од Министра да се одобри помоћ у износу од 30.000 динара, како би се обновила црква. Духовни суд епархије Нишке својим актом С.Бр.11110 од 24. августа 1926. године на основу члана 97. закона о црквеним властима и овлашћењима Министарства вера ВБр.9400 и 10609/924 године као и Главне Контроле Бр.10342/924 је одобрио управи цркве Балтабериловачке у протству пиротском издатак од 3500 динара из црквене касе на име оправка цркве и црквене куће, са тим да се тај издатак правда уредним документима и у своје време о извршеној оправци извести суд. О том решењу судском Духовном суду је част известити Министарство знања ради сходно наређењу ВБр.9400/924 године. Главна контрола својим актом Бр.15621 од 7. марта 1927. године размотрила је решење Заступника министра вера господина министра правде ВБр.1453 од 16. фебруара 1927. године да се Управи цркве Балтабериловачке из среза нишавског изда на име помоћи 5000 динара, на терет партије 387 буџета за 1926/1927 годину. Својом одлуком Р.Бр.833/27 од 25. марта 1927. Окружна финансијска управа из Ниша из отвореног кредита од стране Генералне дирекције државног рачуноводства ДРБр.34240 од 23. марта 1927. године, на име терета Министарства са 1926/1927 из партије 387 позиције 2 исплатила је преко Среске финансијске управе у Пироту о п/р В.Бр.1453/27 укупно 5000 динара Управи цркве Балтабериловачке у срезу Нишавском на име помоћи за оправку зграде на основу обавезе државе да се стара о религиозном моралном напретку својих поданика, а првенствено да подиже и поправља богомоље за одржавање верског култа“.

Године 1928. Министру вера молбом за помоћ за оправку цркве обратио се одбор храма Св. Тодора из Азбреснице (Прокупље) подигнут 1903. године уз помоћ грађана села и милостињом других људи и одржавали су га у добром стању и није било никаквог напуштања и свака оправка је вршена на време. Међутим, оправка цркве зависила је од приноса поља, када су боље године и оправка је ишла добро и добар је био приход цркве. Година 1928. је, по сведочењу одбора, била изузетно тешка за народ, пошто црква није имала довољно средстава, а била је потребна већа оправка, нарочито црквене звонаре. Сматрало се да уколико се црквена звонара не оправи у 1928. године, тешко „ћемо је икада и оправити, јер је народ изнемогао

услед ове гладне године, а немамо других средстава ни извора за овај и овакав приход, који ће моћи извршити ову праксу“. Те се одбор састао са молбом да Министар вера одобри помоћ Аз Бресничкој цркви среза Добричког, округа Топличког, суму од 8000 динара, за оправку у молби су се обратили: „Остајемо у нади Господине министре да ћете нашој цркви изаћи у сусрет, а нарочито нама сиромашним људима овога краја који смо подносили све муке и патње од стране непријатеља да очувамо Српско име и Српску славу у окр. Топличком“. 2. јануар 1928. у Аз-Брезници. Учтив одбор Аз-Бресничке цркве.

Међутим Министарство вера није имало средстава да им изађе у сусрет пошто су се средства из буџетске 1927/1928. потрошила, а за наредну 1928/1929. буџетску годину нису била предвиђена средства за обнову цркава.³⁷

Године 1928. у селу Балиновцу срезу Добричком, Прокупље, становништво је започело посао око подизања црквене зграде. Дозволу је давала Грађевинска дирекција у Скопљу. У свом акту Бр.5380 од 18. јула 1928. године истакли су да су прегледали у дирекцији и послали техничку документацију о подизању именоване зграде у архитектонском одељењу министарства, пошто је одељење преко свог министра Маслаћа изјавило жељу да му се шаљу на преглед планови за цркве и црквене зграде без обзира на то колика је вредност обнове истих, док је год зграде цркве у Балиновцу још важније било то пошто га је радило нестручно лице, машински инжењер, и стога „више личи на неку запуштену друмску механу но на манстирску кућу“. Дирекција има само једног архитекту који не може да обави ни најпрече дневне послове овакве врсте.³⁸ Министарство грађевина актом Бр.20524/28 доставило је Министарству вера ревидирани план и предрачун за подизање црквене куће у селу Балиновцу, пошто није Министарству вера јасно пошто по предмету није било никаквих других података и из акта нису могли да утврде. Од духовног суда тражило се да се доставе подаци да ли је црквена управа затражила одобрење надлежних власти за подизање грађевине и да ли је за то добила одобрење, из којих средстава је намеравала да подигне зграду за чију изградњу је било потребно 81.004,73. динара.³⁹ Међутим, како се сазнало управа цркве балиновачке није тражила никакво одобрење за подизање црквене куће, зато што је очекивала да јој грађевинска дирекција из Скопља врати план са предрачуном, који је био послат на потврду, као што је то рађено, пошто без предрачуна није

³⁷ АЈ-69-68-111

³⁸ АЈ-69-68-111, Представка грађевинске дирекције из Скопља упућена Министарству грађевина у Београд Бр.5380 од 18. јула 1928. у вези са подизањем црквене куће у селу Балиновцу, среза добричког.

³⁹ АЈ-69-68-111, Представка Министарства вера Православног одељења В. Бр.11196 од 20. августа 1928. године упућена Духовном суду Ниш.

могло ништа да се уради. Управа је 1928. године припремила сав материјал потребан за изградњу црквене зграде и поседовала је средстава 30.000 динара. Јован Н. Томић, свештеник, обратио се са молбом да се што пре достави потребно одобрење, како би могли да спроведу тај посао. Духовни суд је обавестио Министарство вера својим актом С.Бр.3445 од 25. фебруара 1929. године, да се одобри трошење тог припремљеног новца. Министар вера Тугомир Алауповић је потписао одобрење В.Бр.5560 од 19. марта 1929. године којим је усвојен предлог Духовног суда Епархије нишке изнет у акту Бр.3455/1929 да се по утврђеним условима управа цркве балиновачке може подићи црквену „кућу“ по плану и предрачуну одобреном од стране надлежних грађевинских власти бр.5380/28, а у границама предрачунске суме од 81.004,73. Посао је требало да се изврши у сопственој режији, а под надзором грађевинских власти. По извршеном послу колидирајући комисија ће извршити преглед и пријем подигнуте зграде. Духовни суд добио је дужност да радове око подизања зграде дозволи када управа прибави довољно материјалних средстава за ту сврху.⁴⁰

Године 1928. Духовни суд Епархије нишке доставио је Министарству вера на увид план, предрачун и осталу техничку документацију за оправку цркве Мозговске у срезу Алексиначком, пошто је оправка била хитна из разлога што је претила опасност да кров цркве може да падне сваког тренутка, а у складу са сагласношћу Његовог преосвештенства ЕБр.925/928 за хитну оправку изашли су са мишљењем да се може одобрити издатак у износу од 39.658,40 динара по предрачуну грађевинске власти. Одлуком Министра вера ВБр.7288 од 29. маја 1928. године одобрен је издатак из Државне хипотекарне банке за оправку крова мозоговске цркве.⁴¹

Обнова манастирских здања – Манастир Св. Стевана (Липовац) код Алексинца

Услед значаја који су имали за становништво, велики број манастира Српске православне цркве тешко је страдао током Првог светског рата. Ту судбину имали су и манастири Нишке епархије, попут: Манастира Св. Стевана (Липовац) код Алексинца, Наупаре, Прохора Пчињског и бројних мањих. Повратком монашких братстава у њима се обнавља монашки живот. Почев од раних 20-их година у склопу велике обнове црквених објеката започиње и обнова манастирских здања.

Октобра 1921. године старешина манастира Св. Стефана замолио је да му се одобри да искористи 200 комада стабала дрвета „неупотребљених

⁴⁰ АЈ-69-68-111

⁴¹ Момир Лечић у свом тексту под насловом *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године* наводи да је црква у Мозгову посвећена Преподобној Мати Параскеви подигнута 1922. године. М. Лечић, *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920 до 1941...*, стр. 72.

за техничку грађу, која би се употребила за гориво и за издржавање два ваљавице“. Окружна шумска управа својим актом Ш. бр.3132 од 12. јула 1921. године изразила је мишљење да се може дозволити сеча „до 150 стабала, и то у виду прореда, пошто претходно сечу обележи орган шумске управе“. Са тиме се сложио и епископ нишки својим актом Ебр.1398 од 5. октобра 1921. године.⁴²

Старешина манастира Липовац Св. Стефана епископ Митрофан⁴³ у име управе манастира Св. Стевана обратио се својим актом Бр. 263. од 13. јуна 1923. нишком Духовном суду, да је у складу са предрачуном који је састављен од стране инжењера Грађевинске секције након прегледа зграда манастира Св. Стевана да је за оправку манастира потребна већа сума новца него што манастир поседује у својој каси. Стога се манастир обратио са молбом да „се на првом месту оправи Манастирска црква (потпуно), кров и слеме и кров на штале. За оправку у складу са предрачуном потребна је сума од 27.475 дин и др. Оправку цркве потребно је урадити преко предрачуна, али што се тиче оправке конака и штале, исту оправку управа манастира ће извршити режији што ће коштати јефтиније. Новац се налази код Државне хипотекарне банке, и у складу са тим „молим за одобрење, да потребну за оправку суму управа Манастира узме из манастирског капитала“.⁴⁴

Управа манастира Св. Стевана обратила се поново Нишком духовном суду својим актом Бр.141. од 12. јуна 1922. године у коме моли да се пошаље новац за стручно мишљење за преглед манастирских зграда (Бр. 49. од 1. марта 1922. године и Бр. 103. од 21. априла 1922. Истицали су да је новац за дијурну (да дође инжењер) обезбеђен и да се налази у манастирској каси. Манастир је за оправку зграда наменио новац од „продаје манастирске горе“.⁴⁵ Нишки духовни суд примио је акт манастира Бр. 141. од 12. јуна 1922. године и завео га под бројем С.Бр.6377 од 15. јуна 1922. године и известио је старешину Манастира Св. Стевана да је нишки духовни суд

⁴² Поступак око сече стабала је потрајао. Духовни суд нишки обратио се молбом Министарству вера да се одобри сеча потребне грађе. Писмом упућеним министру вера Сбр.8507 од 10. октобра 1921. Министарство се сложило са сечом 120 стабала својим актом В.бр.6776 од 18. јуна 1923. године. АЈ-69-68-111.

⁴³ У питању је сумски епископ Њ. Преосвештенство Митрофан Абрамов (1876–1945), рођен као Николај Иванович Абрамов, епископ руске православне цркве, сумски епископ и викар Харковске епархије. *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, Свети архијерејски синод, Сремски Карловци, 1925, стр. 114.

⁴⁴ АЈ-69-68-111, Молба старешине манастира Св. Стевана Бр.263. од 13. јуна 1923. упућена Духовном суду Епархије нишке поводом оправке манастирских зграда.

⁴⁵ АЈ-69-68-111, Молба старешине манастира Св. Стевана Бр. 141. од 12. јуна 1922. године упућена Духовном суду Епархије нишке поводом оправке манастирских зграда

затражио од окружне Грађевинске дирекције у Нишу да се „што пре пошаље инжењер ради прегледа на лице места у Св. Стеван зграде манастирске, да је секција одговорила, да услед малог броја техничког особља, сада то не може извршити, као да ће ово учинити кад јој буду послови дозволили. О чему је обавестила управу Манастира Св. Стевана 16. јуна 1922.⁴⁶

Управа манастира Св. Стевана Бр.422 од 25. децембра 1922. године поново се обратила Духовном суду Епархије нишке да се упути инжењер ради прегледа манастирских зграда којима је неопходна поправка, међутим како се инжењер није појавио до краја децембра 1922. године, старешина манастира се поново обратио са молбом да види шта и како може да се уради по том питању. Пошто са пролећем 1923. је било неопходно започети обнову цркве и конака, пошто је стање слемена било у лошем стању и „наступила је опасност, да некога при паду не убије“. Такође молио је „у противном усрдно молим да се Управа манастира, ослободи одговорности за могуће евентуалности“.⁴⁷

Својим актом С.Бр.12463 од 28. децембра 1922. године, обратио се Грађевинској секцији у Нишу нишки Духовни суд са молбом да се што пре пошаље инжењер на лице места у манастир Св. Стефана, како би прегледао цркву и манастирске зграде и доставио суду у повратку акта која се тичу предрачуна оправка са предлогом, то је достављено као хитно.

Старешина манастира Св. Стевана код Алексинца обратио се Духовном суду Нишке епархије својим актом под и Бр. 103 од 21. априла 1922. године и 141 од 12. јуна 1922. године и И.Бр.422 од 25. децембра 1922. године да је неопходно извршити оправке на манастирској цркви и манастирским зградама. Оправка је, по предрачуну Нишке грађевинске секције, коштала 47.194 динара, и за то је старешина молио да му се одобри, да по предрачуну изврши оправке и из црквене касе потроши ту суму новца. Духовни суд се обратио у смислу наређења Бр. 5575. од 9. марта 1922. године и да се тај предрачун достави министру грађевина на преглед и одобрење. Након одобрења предрачуна, Духовни суд је умољавао министра вера да својом одлуком одобри управи манастира Св. Стевана да оправке „изврши у режији“ и из манастирске касе потроши 47.194,07 динара, духовни суд је молио за надлежно решење да свој капитал који се налази депонован на „приплоду“ код државне хипотекарне банке, изузме и утроши на у складу са тим.⁴⁸

Министарство грађевина је својим актом Бр.25433 од 3. октобра 1923. одобрило суму од 47.482,07 динара, за плаћање оправке манастира Св.

⁴⁶ АЈ-69-68-111, Извештај Нишког духовног суда С.Бр.6377 од 15. јуна 1922. године упућен Манастиру Св. Стевана 16. јуна 1922. године.

⁴⁷ АЈ-69-68-111, Молба Старшине манастира Св. Стевана, епископа Митрофана упућена Нишком духовном суду Бр.422. од 25. децембра 1922. године.

⁴⁸ АЈ-69-68-111, Молба председника Духовног суда Нишке епархије С.Бр.5496. од 25. јуна 1923. године упућен министру вера.

Стефана, чиме је потврђено одобрење Министарства вера В.бр.9497 од 17. августа 1923. године на основу члана 97. Закона о црквеним властима и чл. 3 под којим је одобрено да се из касе манастира Св. Стефана (Алексинач) одобри 47.194,07 које су се налазиле Државне хипотекарне банке ради хитне оправке саме зграде манастира и манастирским зградама. Одобрено је да се оправка изврши.⁴⁹

Обнова синагога у Пироту и Нишу

Поред страдања православних објеката, за време Првог светског рата значајна оштећења претрпели су објекти јеврејских општина. Тако се црквено-школска јеврејска општина обратила представком Но. 141 од 5. јула 1921. министру вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду у којој је истакла потребу за обнављањем пиротске синагоге, истичући превасходно њен значај за пиротску црквено-школску јеврејску општину са својим правилима потврђеним од господина министра просвете и црквених послова 8. јуна 1895. године Ц.Бр.645. Према трећем одељку, чл.12. тач. 5. управа је дужна за веће издатке и расходе да тражи одобрење од министра вера. Услед тога, пошто је пиротска синагога и школа током рата претрпела оштећења, током 1921. ушло се у процес обнове зграде: „нужно предузети одмах оправку поменутих зграда“.⁵⁰ Немајући других средстава за извршење оправке, управа је на седници од 20. јуна 1921. године решила: 1. да се школа и синагога оправе и реновирају, 2. да се гробље огради уколико је то могуће, 3. да се празан плац на коме је постајало купатило црквено-школско прода као непотребно и бескорисно и да се од тог новца оправка изврши. Након те седнице управа је сазвала збор грађана – мојсијеваца, којих је по приложеном бирачком списку било тачно 30, а на збор је дошло 20 и сви су гласали за предлог. И, у складу са тим, замолили су министра вера да им се одобри да могу да продају плац црквено-школски на коме се налазило купатило и да тај новац искористе за оправку синагоге и школе и да ограде гробље уколико је то било могуће и да им се дозволи да разрежу порез између својих грађана уколико затреба. Како би добили реновирану синагогу и школу.⁵¹ Главни Рабинат је својим актом Бр. 896. од 20. јула

⁴⁹ АЈ-69-68-111, Одобрење Министарства вера В.Бр.9497 од 17. августа 1923 и Одобрење Министарства грађевина Бр.25433 од 3. октобра 1923. којим се одобрава сума од 47.482,07 динара, за оправку манастира Св. Стефана.

⁵⁰ Постојање пиротске синагоге смешта се у 16. век. Пиротска синагога тешко је страдала и за време српско-бугарског рата „представљала слику рушевине“. Урош Шешум, *Пирот у српско-бугарском рату 1885–1886. и преки суд за Округ пиротски*, Од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја, Зборник са научног скупа, Пирот, 2018, 205–206.

⁵¹ АЈ-69-59-93, Молба Црквено-школске јеврејске општине у Пироту Но. 141. од 5. јула 1921. у којој се тражи продаја плаца и оправка синагоге и школе.

1921. године, упутио предњу молбу са препоруком Рабината да се Јеврејској општини у Пироту одобри продаја плаца и потребан кредит (главни рабин Краљ. Србије Д. И. Алкалај).⁵² Министар вера (име и презиме) на основу члана 6. уредбе о привременом устројству Министарства вера одобрио решење управе црквено-школске јеврејске општине у Пироту од 20. јуна 1921. године где се моли оправка синагоге и школе одобрио је актом В.Бр.7221. 25. јула 1921. да се празан плац на коме је било купатило прода, а од добијеног новца да се употреби за оправку тамошње школе и цркве, о чему је и Рабинат обавештен 28. јула 1921.⁵³ Потпуна обнова пиротске синагоге Нови Кал извршена је 1932. године, а она је 1941. претворена у ватрогасну станицу.⁵⁴

Нишка Црквена-школска општина подигла је синагогу која је коштала око 600.000 до 700.000 динара. Радећи на том послу, општина је премашила средства која је одобрила за изградњу синагоге и услед тога се обратила Министарству вера и добила је, по сопственом признању, обећање лично од министра вера да ће јој се помоћи са 50.000 динара. Услед приближавања крају послова око изградње синагоге, а пошто повериоци и предузимачи нису били исплаћени Јеврејска црквена општина из Ниша обратила се молбом Министру вера да јој се одобри поред обећаних 50.000 динара још 50.000 динара за завршетак посла око изградње синагоге.⁵⁵ У складу са том молбом, министар вера обратио се писмом В.Бр.9753 од 22. јула 1925. године Министарству финансија у коме је истакао да је по партији 433 Државног буџета за 1924/1925. годину продуженог 4/12 априла – јула 1925. године било одобрено 333.333,33 динара за оправке и подизање цркава најсиромашнијих црквених општина у Краљевини СХС. Пошто се Нишка црквено-школска општина обратила са молбом да доврше синагогу, а услед исцрпљености тих добијених кредита, министар финансија Милош Трифуновић се обратио молбом да се одобри повећање партије 433 за 4/12 април – јули 1925. године са 50.000 динара, а на терет партије 2218 - резервни буџетски кредити. У препоруци Министарству финансија Трифуновић је истакао да је држава „дужна да се стара о религиозно-моралном напретку

⁵² АЈ-69-59-93, Писмо Главног Рабината Краљевине Србије Бр. 896. од 20. јула 1921. у коме прослеђује молбу Црквено-школске јеврејске општине у Пироту од 5. јула 1921. Министарству вера Краљевине СХС

⁵³ АЈ-69-59-93, Одобрење Министарства вера В.Бр.7221. од 21. јула 1921. године за оправку школе и Синагоге у Пироту.

⁵⁴ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, Култура, часопис за теорију и социологију културе и културну политику, Бр.144, Београд, 2014, 330.

⁵⁵ АЈ-69-59-93, Молба Нишке јеврејске црквено-школске општине Министру вера за помоћ од 22. јула 1925. године, заведена у Министарству вера под В.Бр.9753 од 22. јула 1925. године.

својих поданика, а првенствено за извођење верскога култа да одржава и подиже богомоље, налазим да овој црквеној Општини треба изаћи у сусрет и помоћи да што пре доврши свој храм“. Министарство финансија је одговорило позитивно и актом Министра финансија Д.Р. Бр.87162 од 23. јула 1925. године одобрило повећање партије 433 за 4/12. април 1925. године, са динара 50.000 на терет резервног буџетског кредита, те се ова сума ставља на расположење црквеној управи. Те је министар вера својим актом В.Бр.9820 од 23. јула 1925. године одобрио 50.000 динара за оправку синагоге у складу са чл.59. и 60. Закона о Државном рачуноводству и чл. 4. озакоњење Уредбе о привременом устројству Министарства вера, и то да се издатак има правдати уредним документима. Сума је исплаћена председнику Јеврејске црквене општине у Нишу, а о самом решењу је извештена и Главна контрола, Месна контрола при Министарству финансија и Рачуноводство Министарства вера.⁵⁶ Главна контрола је својим актом Бр.50066 од 17. октобра 1925. године одобрила помоћ од 50.000 динара за довршење Синагоге.⁵⁷ Међутим месна контрола није прихватала да изда новац док председник нишке Јеврејске црквене општине не достави правдајућа документа за 50.000 динара на име помоћи за оправку синагоге у Нишу.⁵⁸ Правдање новца провукло се све до краја 1927. године, наиме Нишка јеврејска црквено-школска општина обратила се својим актом бр.5 од 5. фебруара 1928. године Суду општине града Ниша у коме је истакла да су правдајућа документа послали поштом 21. децембра 1927. године под Но.48, а са бројем 277 од 21. децембра 1927. године на адресу „Делегата Министарства финансија при Министарству вера Београд“, пошто је делегат Министарства тражио правдајућа документа Д.Р.бр. 170.160 од 23. фебруара 1928. године.

Закључак

Обнова верских објеката на простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца може се ставити у један шири контекст изградње оправки јавних објеката спровођених између два светска рата у Краљевини СХС/Југославији. Оправка верских објеката на простору данашњег југа Србије, може се одвојити у четири категорије и то: оправку, обнову и подизање православних верских објеката на у градским срединама попут Лесковца и Ниша, оправке и подизања нових верских објеката у сеоским срединама

⁵⁶ АЈ-69-59-93, Предмет оправка Нишке синагоге В.Бр.9820.

⁵⁷ АЈ-69-59-93, Одобрење Главне контроле за довршење нишке синагоге Бр.50066 од 17. октобра 1925. године.

⁵⁸ АЈ-69-59-93, Писмо општег Одељења Министарства вера В.Бр.652 од 23. јануара 1927. године упућено Великом жупану Нишке области.

нарочито на широј територији коју је захватио Топлички устанак 1917. године, обнову манастирских здања као шира потреба обнове монашког живота и обнову јеврејских верских објеката синагога. Поступак обнове огледао се кроз неколико фаза и то организовања црквених Управа које су започињале поступак обнове, преко обезбеђивања финансија за неопходних за тај посао попут сопственог капитала (из продаје имања, продаје манастирских добара (шума, приходи од газдинства, продаје свећа...), помоћи Министарства вера за оправку црквених објеката и добротинства грађанства путем прилога. Поступак око оправке цркава често није ишао лагано. Дешавало се да поједини објекти не дочекају да добију потврду од стране грађевинских дирекција у виду њихових представника, грађевинских инжењера, који су имали да дају своју сагласност, односно да се ти објекти уруше. Такође, дешавало се да прође неколико година и да обећана новчана помоћ неопходна за наставак радова, а претходно одобрена од стране министра вера, не стигне локалној црквеној Управи на располагање. Међутим, и поред свих проблема са којима се суочавало током процеса обнове, велики број обновљених објеката најбољи су сведок опсежног посла коме се приступило у периоду између два светска рата.

Литература и извори:

Извори:

Архив Југославије – Министарство вера Краљевине Југославије (69)
Литература:

Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Народни музеј, Лесковац, 1996.

Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, Култура, часопис за теорију и социологију културе и културну политику, Бр.144, Београд, 2014.

Закон и Устав Српске православне Цркве, издање Светог Архијерејскога Синода, Штампариија „Св. Цар Константин“, Ниш, 1931.

Момир Лечић, *Изградња и обнова црква и манастира од 1920. до 1941. године*, Споменица о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије, Београд, 1971.

Правила за подизање нове цркве у Лесковцу у место старе цркве – храма Рождества Пресвете Богородице, Електрична штампариија „Гутенберг“ М. Стефановића, Ниш, 1920.

Урош Шешум, *Пирот у српско-бугарском рату 1885–1886. И преки суд за Округ пиротски*, Од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја, Зборник са научног скупа Пирот, 2018.

Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924, Свети архијерејски синод, Сремски Карловци, 1925.

Summary

Dragan Teodosić

**RESTORATION OF SACRAL BUILDINGS IN TERRITORY OF
SOUTHERN SERBIA AFTER FIRST WORLD WAR**

Central theme of this paper is restoration of sacral buildings in territory from modern southern Serbia, especially on territory of Niš, Toplica, Jablanica, Pirot and Pčinja County after First world war as part of that day region of Southern Serbia with a review on individual exemplars of restoration of urban and rural churches, monasteries (Eparchy of Niš) and others sacral building as restoration of synagogue in Pirot and construction of synagogue in Niš, as exemplars of restoration and construction of new buildings.

Проф. др Момчило Павловић,
Институт за савремену историју, Београд
МА Немања Митровић,
докторанд Филозофски факултет, Београд

УДК 94(497.11)''1914/1918''
061.75''1941''

КОМЕМОРИСАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Тема рада је истраживање и систематизовање комеморативних активности до почетка Другог светског рата на ширем простору југа Србије о важним догађајима који су битно утицали на креирање слике и свести о овом делу Србије током Првог светског рата. Покушали смо да истражимо најважније, не све, ритуале сећања, као што су обележавање разних годишњица, откривање споменика и спомен-костурница, прославе Дана уједињења-државног празника, обележавање годишњица пробоја Солунског фронта или Топличког устанка. Прославе државног празника, разне комеморативне активности и обележавање историјских догађаја из године у годину били су различитог обима и карактера. У раду се не бавимо самим догађајима него како су они комеморисани и како се градило сећање на те догађаје. Коначно, како су ове радње до 1941. утицале на стварање колективног сећања и свести.

Кључне речи: Југ Србије, комеморација, споменици, помени, Лесковац, Прокупље, бугарски злочини

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, кључни догађај који је југ Србије имао у живом сећању није био толико ни пробој Солунског фронта, ни ослобођење, ни стварање заједничке државе са Хрватима и Словенцима, већ злочини бугарских окупационих снага од 1915, а посебно у 1917. години. Ти злочини, који су били веома распрострањени и врло сурови, у првим годинама после ослобођења и у читавом међуратном периоду обележавани су организовано, масовно, посебно кад су падале годишњице. Недуго по ослобођењу дневна штампа је значајну пажњу и простор посвећивала бугарским злочинима. Дневне новине и периодична штампа су у наставцима објављивале спискове убијених и интернираних лица и доносиле чланке о масовним убиствима

и другим злочинима. Убрзо су публикована и друга дела која говоре о бугарским злочинима.¹

Иако су бугарски злочини постали део колективне свести још док је рат трајао, ипак, њихово организовано и систематско комеморисање покренуто је после завршетка рата, а посебно за годишњице, као што су пет, десет или двадесет година, када су откриване костурнице, споменици и друга спомен-обележја, финансирани углавном добровољним прилозима. Тако годишњице представљају основни вид комеморисања ових догађаја и на југу Србије.

Злочини бугарских окупационих снага на читавом простору југа Србије обично су у Краљевини називани зверствима како би се појачао сам злочин. Међународна комисија, која је на терену истраживала, документовала је ове злочине. Њени извештаји, као и бројни други извештаји и сведочења, дошли су до Владе и Скупштине на Крфу и изазвали посебно узнемирење. Један од најранијих помена и званична осуда бугарских злочина из Топличког устанка био је на седници Народне скупштине Краљевине Србије. Док је влада још била на Крфу, 12. априла 1918 године сазвана је 93. редовна седница која је расправљала о побуни у Србији и њеним последицама.

На тој седници Народне скупштине Краљевине Србије, поред осталог, поднете су и интерпелације народних посланика Илије Илића и Светозара

¹ *Зверства Бугара и Аустро-Немаца, 1, Бугарска зверства у току рата*, Солун 1916; Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства*, Бања Лука 1919; Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф 1918; *Réponse : au Mémoire de la Délégation Bulgare concernant les crimes commis par les autorités et les troupes Bulgares au cours de la dernière Guerre / Délégations de Grèce, de Roumanie et du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, Paris, 1919; *Note sommaire au sujet des faits criminels qui ont amené la guerre mondiale, qui en ont accompagné le début et qui ont été commis au cours des hostilités à l'égard de la Serbie par les armées et les autorités Austro-hongroises, Allemandes et Bulgares / mémoire bèposé par la délégation Serbe de la première sous-commission des responsabilités de guerre*, Paris, 1919; *Album des crimes Bulgares : annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris 1919; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугари и њихова зверства у Србији (1915-1918)*, предавање држано у Новом Саду 16. марта 1919; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, Из Арапове долине код Лесковца*, Београд 1922; Сретен Динић, *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*, Лесковац 1922; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Лесковац 1922; Михаило Шпанић, *Окупација, буна и терор у Србији: од 1915-1918. године*, Београд 1925; Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена, Бугарска недела*, Лесковац 1931; Александар Цекић- Шишавац, *Бугарска зверства у Лесковцу*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Немачки официри и војници у окупираној Србији под Бугарима*, Лесковац 1932;

К. Ђорђевића. Посланик Ђорђевић је упознао присутне посланике са Топличким устанком и злочинима од стране Бугара који су уследили. Између осталог, он је нагласио и да: „претрес ове интерпелације пада управо на годину дана после ових крвавих догађаја. Она и нехотице долази као годишњи помен онима који су пали у борби за независност и слободу Србије и наше племенско уједињење. Ја, господо, морам да изјавим своје жаљење што Српска Краљевска Влада није нашла за нужно да се једним поменом – по обичају народа за чију су част, име, слободу и уједињење пале ове жртве – одужимо па не само овима који падоше у овом устанку и онима, који су пали у рату, него и онима из нашег троименог народа који су по тамницама и лагумима аустријским и бугарским изгинули и помрли...“ Док је Ђорђевић позивао да се жртве не забораве, захтевао је од владе да направи једну црну књигу – један поменик који би постојао да подсећа о покољу Срба извршеног од стране Бугара и да о њему чује цео свет, а да се преживелом становништву упутити хитна помоћ и заштита, дотле је посланик Илија Илић у интерпелацији затражио од владе да се о дешавањима на југу Србије јавно расправи. На интерпелације је одговарао министар унутрашњих дела Љуба Јовановић који је читао разне извештаје и писма која су описивали злочине и наводили имена жртава.² На крају састанка посланик Милутин Драговић је затражио од Скупштине да одржи један парастос палим жртвама, што је Скупштина и прихватила.³ Ово скупштинско заседање на Крфу можемо сматрати првим комеморативним догађајем везаним за ратна дешавања на југу Србије.

После уједињења Привремено народно представништво, касније и Народна скупштина Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, неколико је пута расправљало о зверствима бугарске управе у Србији. Међу интерпелантима који су захтевали да се расправља и говори о бугарским злочинима и Топличком устанку треба поменути посланике Радосава Агатоновића, Илију Илића, Милутина Драговића, Димитрија Машића, Петра Вуксановића, Тому Поповића, Гргура Анђелиновића, Живка Бертића, Видосава Стефановића и др.⁴ Један од поменутих посланика, Радосав Агатоновић, по професији

² Стенографске белешке Народне скупштине, дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. године на Крфу, Крф, 1918.

³ Исто, 37.

⁴ Стенографске белешке Привременог народног представништва и Народне скупштине Краљевства Срба Хрвата и Словенаца: Говор Илије Илића на 7. редовном састанку 24. марта 1919, Радосава Агатоновића на 14. редовном састанку 8. априла, Димитрија Машића на 30. редовном састанку 2. јула, Петра Вуксановића на 54. редовном састанку 14. јула 1919, Милутина Драговића на 97. редовном састанку 11. јуна 1920, Томе Поповића Гргура Анђелиновића и Живка Бертића на 123. редовном састанку 13. септембра 1920, Р. Агатоновића и Видосава Стефановића на 38. редовном састанку 11. и 12. маја 1921...

историчар, 1919. године објавио је свој говор у облику књиге „Бугарска зверства”. Пре њега је то учинио министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић објавивши под насловом „Побуна у Топлици и Јабланици” говор у Народној скупштини од 12. априла 1918. године.⁵

Иако је комеморативних активности различитих врста било на читавом југу, у раду ће бити поменуте само неке које су посебно биле значајне за одређена места, људе и културу сећања.

Комеморативне свечаности у Лесковцу, Сурдулици и другим местима

У Лесковцу је прва комеморација одржана одмах по ослобођењу града. У сећањима Сретена Динића о ослобођењу Лесковца може се прочитати и то да су свештеници који су остали у животу служили парастос у цркви, говорили беседе и подсећали на „страшну јучерашњицу”.⁶ Тако је црква, којој некако и приличи, прва одала пошту жртвама Првог светског рата и посебно жртвама бугарских злочина. Како се обележавање и сећање на догађаје и жртве не би свело само на парастосе и помене, примат у организовању догађаја посвећених сећању преузела су различита удружења.

Највећу улогу у организовању комеморативних активности неког места су имала ратничка удружења. Одмах по завршетку рата на југу Србије су се почеле појављивати многе приватне организације које су окупљале ветеране, најчешће око захтева материјалне природе, али и око питања ратничких заслуга. Наиме, ветеранима је нарочито било важно да им држава и друштво укажу поштовање истицањем њихових заслуга. Поред тога, они су истицали потребу и спремност да негују сећање и чувају традицију на период ратова 1912-1918.

Најмоћнија организација која је окупљала бивше ратнике била је састављена од некадашњих резервних официра српске војске и носила је назив „Удружење резервних официра и ратника”.⁷⁸ Важан део програма овог

⁵ Љубомир Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици*, Београд 1919.

⁶ Лесковачки гласник, 22. 9. 1933, 2.

⁷ Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014, 157.

⁸ Удружење резервних официра и ратника је основано 20. јула 1919. године под називом Удружење резервних официра и обвезника чиновничког реда. Током 1921. године поменутом Удружењу се прикључио највећи број чланова Удружења ратника. После годину дана, тј. 4. марта, дошло је до спајања Удружења резервних официра и обвезника чиновничког реда и Удружења ратника чиме је створено Удружење резервних официра и ратника. Историјат Удружења се може поделити на неколико периода. Време од оснивања до 1926. представљало је доба стабилизације и стицања великог утицаја на комеморативне активности, па и сам друштвени живот Краљевине. Тридесетих година дошло је до опадања угледа због унутрашњих проблема, а самим друштвом је руковао комесар именован од стране краља. Понован легитиман избор руководства био је 1937, од те године Удружење је покушавало да поврати углед које је имало до 30-их година, али су сви напори пропали нешто пре почетка Другог светског рата (*Ратнички гласник*, 1922, св. 1, 5-7).

удружења било је обележавање значајних датума из рата и чување успомена на ратнике који су положили живот за отаџбину. Седиште удружења је било у Београду, а оно је имало пододборе у већим местима. На југу Србије су постојали пододбори у Лесковцу, Врању, Нишу и Пироту.⁹

Прво ратничко удружење у Лесковцу формирано је одмах након ослобођења. У дућану Трајка Калајџића ратници су се састајали, говорили о рату и страдањима, износили билансе ратних година, држали говоре, оснивали одборе за помоћ. То ратничко удружење је одмах почело и са приређивањем парастоса, преносом посмртних остатака страдалих Лесковчана током рата и формирањем одбора за подизање споменика.¹⁰ Први председник пододбора Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу био је адвокат Атанасије Стојановић.¹¹

Прва већа комеморативна свечаност везана за Први светски рат у Лесковцу је забележена 1922. године. На Видовдан су у Лесковцу одржане две свечаности посвећене догађајима из рата. Прва је била везана за 26. октобар 1915. године и одбрану Лесковца од Бугара. Тог дана је на брду Хисар, бранећи Лесковац, херојски погинуо један капетан. Њему и његовим војницима су Лесковчани и војници изнад заједничке гробнице на Хисару подигли споменик.¹²

Друга свечаност била је везана за стрељање невиних у Араповој долини 1917. године. Откривању поменути два споменика присуствовале су личности попут скопљанског митрополита Варнаве и министра Љубе Давидовића. Процесија је почела службом митрополита у цркви, после чега је уследила „лителија, какву Лесковац до тада није запамтио. Сва надлештва, сви грађани, све корпорације и сви ђаци били су заступљени”.¹³ Поворка на челу са црквеним и државним представницима се упутила прво на Хисар где је митрополит Варнава освештао споменик „Славно палим херојима при одбрани Лесковца 26. октобра 1915. године”. У спомен погинулим бранитељима говор је одржао адвокат Таса Динић. После тога, поворка се упутила на Светоилијско гробље где је служен парастос жртвама. На парастосу је прота Милун Стојадиновић одржао потресну беседу у којој је, између осталог, рекао: „Многе су жртве тада невино пале,

⁹ Средишња управа и пододбори нашег удружења, Ратнички гласник, I, св.3, 1922, 95.

¹⁰ Лесковачки гласник, 29. 9. 1934, 2.

¹¹ Ратнички гласник, 1922, св. 3, 95.

¹² У тренутку подизања споменика његово име није било познато. Новине су га поредиле са Синђелићем и Танаском Рајићем. Тек осам година касније захваљујући писму Милоја Мишковића из Пожаревца се сазнало да је незнани јунак био капетан I класе Станко Ристић из Пожаревца (Правда, 25.12. 1930, 3).

¹³ Лесковачки гласник, 2. 7. 1922, 1.

не само овде у Лесковцу..., него и у Сурдулици, на Власини, у Рибарској Бањи, код Алексинца, у нишком граду, код Беле Паланке, у Штимљу, у Качанику, Гњилану, у Врању и свуда уз пут куда су зверски под бајонетима протеривали нашу браћу и синове. Да се покупе све кости, било би читаво брдо као ово више Лесковца, а да се покупи сва крв, потекла би река као ова Ветерница!"¹⁴ Митрополит је освештао и споменик „невино палим жртвама бугарског варварства у Араповој долини 1917. године”. Овај споменик је постављен близу цркве на Светоилијском гробљу, где су после рата скупљени посмртни остаци одложени у заједничку гробницу.¹⁵ Говор испред заједничке гробнице су одржали изасланик владе Видоје Мишовић и Сретен Динић, школски надзорник. Након свечаног дела, мештани Лесковца и околних места чији су рођаци и пријатељи стрељани у Араповој долини прилазили су споменику, палили свеће и оплакивали своје мртве. После комеморативних активности у „парку код Светог Илије” организована је забава, а у хотелу „Круна” концерт и игранка. Забава и концерт су имали добротворни карактер, а средства која су прикупљена била су намењена отплати трошкова подизања споменика.¹⁶

Видовдан 1922. године остао је упамћен и по свечаном постављању темеља спомен-зграде са костурницом и капелом у Сурдулици, месту у чијој је близини до априла 1916. убијено око 3.000 људи. Међу њима је било највише свештеника, учитеља, чиновника и богатијих грађана, трговаца и занатлија.¹⁷ О томе колико је Сурдулица била урезана у свест људи говори чињеница да је већ 1919. године организован Одбор за подизање споменика мучки убијеним Србима. Одбор је октобра 1919. године упутио проглас за прикупљање добровољних прилога. Сурдуличани, уз велику помоћ Лесковчана, до 1922. скупили су довољно средстава за почетак радова на подизању зграде гимназије у чијем је саставу планирана да буде и спомен-костурница.¹⁸ На дан полагања камена темељца, како преноси Лесковачки гласник: „скупио се силан свет да присуствује овом свечаном чину, када живи мученици ударају темељ згради над костима палих мученика, која ће кроз векове чувати успомену на невино пале народне мученике и

¹⁴ *Лесковачки гласник*, 9. 7. 1922, 1.

¹⁵ Мира Ниношевић, Војна (ратничка) гробља и спомен обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац 2016, 385.

¹⁶ *Ратнички гласник*, 1922, св. 4-6, 175.

¹⁷ Душан. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914-1918*, Нови Сад 2016, 315.

¹⁸ *Ратнички гласник*, 11922, св. 9, 292.

показивати свима и свакоме недела дивљих Вандала, Бугара у 20. веку”.¹⁹ Камен темељац положио је председник Народне скупштине Иван Рибар. Поред Рибара, на Видовдан 1922. године у Сурдулици били су присутни и министри Живојин Рафајловић и Милетић, затим шеф кабинета председника владе Веља Поповић и многи народни посланици, попут Агатовића, Недељковића и Коцића.²⁰

За Лесковчане посебно болан датум везан за Сурдулицу био је 15. новембар, када су Бугари на превару покупили лесковачке свештенике, проту Стеву Комненовића, Трандафила Коцића, Михаила Игњатовића, Петра Вељковића, Светислава Антонијевића, Јосифа Поповића и учитеља Марка Јоковића и спровели их у Сурдулицу. Тамо су их заједно са нишким свештеницима и учитељима убили 17. новембра. Убрзо после рата Лесковчани су у знак сећања на те жртве једној улици која је ишла од Првостепеног суда ка млину Стојиљковића дали име Лесковачко-сурдуличких мученика.²¹ Лесковачка општина је сваке године као успомену на тај дан приређивала помен свим палим лесковачким жртвама.²²

Прошле су две године од полагања камена темељца до завршетка Спомен-костурнице у Сурдулици. Одбор који је покренуо иницијативу одлучио је да свечано освећење буде 24. августа 1924. године. Церемонија је почела дочеком патријарха, краља Александра, краљице Марије, министара и народних посланика. Сам црквени и државни врх Краљевине СХС затим је кренуо у цркву на благодарење. Патријарх, праћен пригодним свечаностима, извршио је освећење гимназије и костурнице, које су заједно чиниле један споменички комплекс. Међу званицама био је и Арчибалд Рајс. После освећења, у костурницу су положени посмртни остаци жртава распоређених у десет металних сандука. Помен жртвама служио је сам патријарх. За високе госте и родбину пострадалих у Сурдулици у просторијама споменичког комплекса био је организован ручак, после кога је краљ одржао кратак говор у сећање на жртве. Свечаност је увеличао слет сурдуличких сокола и соколица. После тога, краљ је са свитом наставио пут ка Пећи где је требало да се изврши устоличење патријарха.²³ Тада је основано и Друштво за чување

¹⁹ Костурница није издржала ни две деценије. Бугари су већ крајем априла 1941. године демолирали Спомен-костурницу, а 1943. су наредили ђацима да је циглу по циглу сруше, а посмртне остатке жртава су разбацали унаоколо. Мештани су кришом сакупљали те кости и сахранили их на старом сурдуличком гробљу. Костурница је обновљена тек 2010. године (Бугари против обнове Спомен костурнице: <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/52937/Bugari-protiv-obnove-spomenkosturnice-u-Surdulici>: посећено 20.3. 2019).

²⁰ Лесковачки гласник, 9.7.1922, 3.

²¹ Лесковачки гласник, 1.12.1923, 1.

²² Лесковачки гласник, 29.11. 1924, 1.

²³ Лесковачки гласник, 30. 8. 1924, 2.

Спомен-костурнице у Сурдулици. Једно од главних задатака Друштва било је организовање годишњих помена. Тим поменима у наредним годинама присуствовали су представници власти, грађани, бројни гости и народ из околних места, а често је поред локалног свештенства помен мученицима страдалим у Сурдулици служио и нишки епископ.²⁴

Посебан дан који је био посвећен сећању на Први светски рат био је дан пробоја Солунског фронта. Он се као слава Удружења резервних официра и ратника сваке године свечано обележавао у свим местима у којима су постојали пододбори овог удружења. Слава је, пре свега, служила као дан посвећен свим жртвама за слободу и уједињење. „Тог дана чланови удружења плету венац славе дичним јунацима легендарне Србије, који жаром љубави према Отаџбини и надчовечанским напорима отворише пут ка слободи, победи и уједињењу”.²⁵ Пододбор у Лесковцу је годинама на 15. септембар имао сличан програм обележавања славе. Свечаност је почињала службом и поменом у цркви. Сви резервни официри су тог дана морали да носе парадне униформе и похвале се ордењем које су заслужили у рату. После парастоса уследила би беседа коју је најчешће изговарао прота Милун Стојадиновић. После тога, упарађени ветерани су свечано дефиловали кроз град праћени музиком. Следећа станица поворке, која је одавала импозантан утисак, била је нека сала (обично сала основне школе) у којој је свечано пресецао славски колач. После свршене свечаности чланови Удружења би посетили споменик на Хисару и положили венце.²⁶ Пододбор је имао развијену свест да је за што дуже сећање на жртве Великог рата било неопходно на време укључити младе нараштаје који би наставили да на годишњицу одају пошту херојским прецима. Зато су челници често слали молбе директорима школа да 15. септембра учитељи и наставници ђацима говоре о Солунском фронту и његовом значају, а некако из тога је произишло и активно учествовање ђака у организацији прославе. Школе су биле саставни део свечане поворке која је сваке године на тај дан дефиловала градом и одавала помен испред неколико споменика посвећених ратовима од 1912. до 1918. године. Чланови Удружења су се трудили да на сваки могући начин и што јавније прославе своју славу, а са њом и сећање на Први светски рат и његове жртве.²⁷ Град Лесковац са својим организацијама је томе такође здушно помагао са својим институцијама. Лесковачко градско повлашћено позориште тог дана приређивало је позоришне представе попут „Под Маслинама на Крфу” и „Три сокола” од Сретена Динића. Лесковачко певачко друштво „Бранко” песмама је увеличавало догађај,

²⁴ Политика, 28. 7. 1932, 2.

²⁵ Лесковачки гласник, 27. 9. 1924, 1.

²⁶ Лесковачки гласник, 18. 9. 1926, 1

²⁷ Лесковачки гласник, 17. 9. 1927, 1.

а и сами грађани су учествовали у прослави тако што су китили домове заставама, учествовали у организацији и прослави. Није био редак случај да за време парастоса многе радње у чаршији буду затворене, а радници и власници буду део поворке.²⁸

Пододбор Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу је 1924. године покренуо иницијативу да се у центру Лесковца, на тргу краља Петра подигне један споменик у знак сећања на жртве Првог светског рата. После писма које је председник пододбора Драгутин Тодоровић послао групи истакнутих људи тражећи од њих да буду чланови Одбора за подизање споменика, учињен је први озбиљнији корак ка остварењу постављеног циља.²⁹ Децембра 1924. године, на основу поменутог писма формиран је Одбор за подизање споменика ратницима са Живојином Рафајловићем, лесковачким индустријалцем и министром у пензији, на челу. Иако је било великих финансијских проблема, одбор је успео да за три године прикупи таман толико средстава да подигне споменик.³⁰ Свечано освећење и откривање споменика било је 23. октобра 1927. године.³¹ Тог дана су биле још три велике прославе. Прослава педесетогодишњице ослобођења Лесковца, четрдесет година рада певачког друштва „Бранко” и отварање нове зграде Женске занатске школе. Организатори су одлучили да поменуте четири свечаности организују тако да изгледају као део једне целине. По програму, свечаност је почела после дочека краљевог изасланика ђенерала Јосифа Костића и нишког епископа Доситеја, парастосом палим ратницима и благодарењем у Саборној цркви. Затим се поворка праћена

²⁸ Исто, 3.

²⁹ Лесковачки гласник, 01. 11. 1924, 1-2.

³⁰ Одбор је 1924. године од министарства добио дозволу да организује лутрију са 15.000 лозова од по 10 динара. Осим тога, главни извор су били добровољни прилози. За почетак радова на подизању споменика по плановима вајара Драгомира Арамбашевића било је потребно скупити 200.000 динара (Ратнички гласник, 1924, св. 4, 120).

³¹ Одбор за подизање споменика ратницима у Лесковцу је 12. октобра 1927. известио Уметничко одељење Министарства просвете да је споменик чији је аутор Драгомир Арамбашевић завршен и да је откривање и освећење споменика заказано за 23. октобар. У опису је писало да се споменик састоји од постамента и фигуре. Висина споменика је 4,5 метара. Постамент је направљен од вештачког камена, остатак споменика представља фигура војника са целом ратном опремом. Фигура је изливена од бронзе и висине је 2,25 метара. Одбор је у једном допису обавестио министарство да не располаже средствима којим би се покрили путни трошкови комисије уметничког одељења за преглед и пријем споменика. Писмо су потписали председник одбора Миодраг Ж. Стојиљковић и секретар Драг. Љ. Миловановић (Архив Југославије, Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (бр. фонда 66), фасцикла 627, архивска јединица 1036 (АЈ, 66-627-1036) док. 3898, Допис Министарству просвете, 12. 10. 1927).

музиком и соколима упутила ка Тргу краља Петра, где се приступило свечаном откривању „Споменика палим за слободу 1912-1918”.³² Поред споменика Милан Радосављевић, председник Удружења резервних официра и ратника, одржао је говор у коме је, између осталог, рекао: „Када хладни историк буде писао историју наше нападене отаџбине и буде процењивао свачије заслуге, горди Лесковац заузео је једно од првих места у нашој повесници, јер је Он, не само дао гвоздени пук нашој гвозденој војсци, већ и сјајан народ нашој дичној отаџбини, који и под најтежом непријатељском окупацијом није поклекао.”³³ После тога се део поворке упутио ка Хисару где су положени венци на споменик незнаном хероју, други део је положио венац и присуствовао помену жртвама у Араповој долини, а трећи је присуствовао освећењу нове зграде Женске занатске школе. У другом делу града отворена је индустријска изложба која је специјално направљена овим поводом. Саставни део светковине била је свечана академија у сали Реалке на којој је било речи о историји Лесковца и његове индустрије.³⁴ За завршни део свечаности остављен је концерт певачке дружине „Бранко” који је реализован уз помоћ певачког друштва „Братство” и нишког певачког друштва „Браник”. Културни програм је обогатила и једна позоришна представа.³⁵

Само месец дана пре свечане прославе откривања споменика пододбор Удружења резервних официра и ратника је 15. септембра прославио славу. Помену палим ратницима присуствовали су ученици, наставници, резервни официри, ратници и становници Лесковца. За време парастоса радње су биле затворене, а домови и државне институције окићени заставама. Поворка је са музиком прошла кроз варош до основне школе где је пресечен колач. После послужења и честитања, чланови пододбора су посетили споменик незнаном јунаку на Хисару где су одржали помен, положили венце и запалили свеће.³⁶

Прослава десетогодишњице пробоја Солунског фронта 1928. године, сем што је у Лесковцу била скромно обележена, остала је упамћена и по томе што се окупљенима на тргу код новопостављеног споменика нико није обратио.³⁷ Ни следећа прослава славе Удружења није била на нивоу претходних година, јер је, по речима председника пододбора Братислава Ђелошевића, било мало људи за време помена у цркви. Председник је у говору изнео жаљење што се брзо заборављују заслужни јунаци и њихове

³² Лесковачки гласник, 5.11. 1927, 1.

³³ Ратнички гласник, 1928, св. 3, 133.

³⁴ Време, 24. 10. 1927, 1.

³⁵ Лесковачки гласник, 24. 9. 1927, 1; Лесковачки гласник од 20.10. 1927 био је у целости посвећен свечаностима.

³⁶ Ратнички гласник, 1927, св. 11-12, 411.

³⁷ Лесковачки гласник, 13.10. 1928, 2.

жртве.³⁸ Свакако, део кривице лежи и у лошој организацији прославе због чега је у Удружењу до следеће прославе дошло до смене и до постављања Николе Динића за новог председника. Решени да не понове грешке из ранијих година, чланови су уложили више труда, тако да је прослава следеће 1930. садржала све елементе већ уобичајеног програма и била добро посећена и потпомогнута локалним организацијама.³⁹

Неколико месеци после ове прославе у Лесковцу, као и у целој Југославији 1928, свечано је прослављена још једна десетогодишњица. Био је то 1. децембар, Дан уједињења, који је проглашен за државни празник још 1919. године. Прослава Дана уједињења је нераскидиво била везана и за сећање на све оне који су живот дали у Првом светском рату. Зато је обавезан део церемоније био помен. Лесковачки Одбор који је био задужен за организацију прославе требало је да покаже цену која је у рату плаћена за уједињење, а уз помен жртвама организована је и посета спомен-обележјима из Првог светског рата у Лесковцу.⁴⁰ У организовању прославе учествовале су готово све организације, попут Удружења резервних официра и ратника, сокола, певачких друштава и општинских институција.⁴¹

Комеморативне активности и прославе нису се само одвијале у Лесковцу већ и у околним местима. Пример за то је село Бабичко. Мештани овог места су на Видовдан 1927. године свечано подигли споменик жртвама у ратовима од 1912. до 1918. године у близини сеоске цркве. Осим ратницима палим у рату, споменик је био посвећен и жртвама страдалим од Бугара за време окупације. Бугари су поред сеоске школе убили попа Здравка, његовог унука и 23 младића. Споменик је освештао нишки епископ Доситеј у присуству посланика Живојина Рафајловића, Милутина Драговића, Ђуре Крцалића и многобројних гостију из Лесковца и околине. Идеја за споменик је потекла од самих мештана још 1921. године, када је на Видовдан одржан парастос. Одбор, са народним послаником Михајлом Јовановићем на челу, одлучио је да споменик буде у облику чесме и да на њему буду урезана имена и презимена 378 мештана Бабичког и околних села који су изгубили живот у периоду од 1912. до 1918. године.⁴²

У Црној Трави је исте године подигнут споменик за сећање на 180 погинулих бораца из тог краја.⁴³ На челу одбора задуженог за постављање споменика био је свештеник Божа Поповић. Он је на збору грађана одржаном 12. јануара 1926. године предложио да се палим Црнотравцима у ратовима од 1912. до 1918. подигне споменик речима: „И религиозни и морални

³⁸ Лесковачки гласник, 21. 9. 1929, 2.

³⁹ Лесковачки гласник, 20. 9. 1930, 1.

⁴⁰ Лесковачки гласник, 1. 12. 1928, 2.

⁴¹ Лесковачки гласник, 3. 12. 1932, 1.

⁴² Лесковачки гласник, 9. 7. 1927, 1.

⁴³ Ратнички гласник, 1927, св. 3, 105.

наши осећаји изискују да се на видан начин одужимо нашој браћи. Тај ће споменик наша поколења учити како се за Краља и Отаџбину гине и умире, а савременицима биће доказ, да смо достојни и заслужни да уживамо стечену слободу и народно јединство.”⁴⁴ Свечано освећење споменика⁴⁵ било је 27. јула 1927. Прослава је почела пуцњавом прангија и звоњавом црквених звона Тог дана је прво нишки епископ Доситеј служио литургију у цркви Св. Николе и парастос погинулим ратницима испред цркве.⁴⁶ По свршетку парастоса, поворка испред које су се носили крст, кољиво и венци, а састављена редом од чланова коњичког музичког оркестра Моравске дивизије, чете војника, ђака основне школе, свештенства, изасланика државних власти, гостију, удовица у црнини, бивших ратника у униформи са одликовањима и грађанства кренула је ка споменику. Споменик је освештао и открио нишки епископ. Откривање је било пропраћено државном химном, звоњавом црквених звона, почасном паљбом од 180 пуцњева.⁴⁷

Године 1928, на десетогодишњицу завршетка Првог светског рата и великог страдања становништва Горње Јабланице, подигнут је и освећен споменик погинулим у ратовима 1912-1918. на брду изнад цркве у Медвеђи. Споменик је изграђен добровољним прилозима, док је трговац Тома Пешић о свом трошку спровео струју и осветлио споменик и читав парк.⁴⁸ На споменику су обележена имена 220 погинулих из тог краја. Сам споменик је направљен у облику пирамиде од камена са гвозденим крстом на врху.

Све до 1929. године чета трећепозиваца 3. пешадијског пука која је 24. октобра 1915. до последњег војника бранила мост на путу Лесковац–Власотинце остала је заборављена, а војници који су ту оставили своје кости нису добили сахрану по хришћанским обичајима. Класни старешина 56. класе ниже школе Војне академије Јеремија Станојевић је приликом вежби са питомцима у селу Бољару дознао за судбину 49 трећепозиваца и решио да их постављањем једног споменика отргне од заборава. Питомци

⁴⁴ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године*, Београд 1928 (репринт издања приредио Драган Николић у Нишу 2011. године), 11.

⁴⁵ Споменик је израђен у облику пирамиде од белог мермера висине 8 метара. На врху се налазио црни орао (Бугари су скинули орла са споменика 1943. године и највероватније га однели у Бугарску), а под њим четворострани крст испод кога је златним словима урезано „Ратницима за ослобођење и уједињење 1912-1918. г.” Испод овога натписа на пирамиди је лик са попрсејем „Краља Ослободиоца Петра Великог” у рељефу. Мало ниже, на све четири стране доњег дела пирамиде урезана су златним словима 172 имена палих Црнотраваца.

⁴⁶ Лесковачки гласник, 13. 8. 1927, 2.

⁴⁷ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године*, репринт, Ниш 2011, 35.

⁴⁸ М. Павловић, *Основна школа Медвеђска 1919-1941*, у Монографија основне школе „Горња Јабланица“ у Медвеђи, Медвеђа, 2008, 54.

у ископали посмртне остатке и поново их сахранили на месту битке испод моста на Морави и покренули сакупљање средстава за израду споменика у облику пирамиде.⁴⁹ Уз помоћ ветеринара Мике Петровића и среског поглавара Михајла Симића, образован је одбор који је прикупио потребна средства, тако да је споменик до септембра направљен и свечано освештен 28. септембра 1929. године.

Велика свечаност за Лесковац било је и освећење Саборне цркве 20. септембра 1931. Службу приликом освећења вршио је патријарх Варнава, а прослави је присуствовао и краљ Александар у пратњи Аце Димитријевића, Петра Живковића и Јосифа Костића.⁵⁰ После годину дана, тачније 15. новембра, лесковачко свештенство је у знак сећања на убијене свештенике поставило спомен-плочу на новој Саборној цркви.⁵¹ Тај дан је у целости био посвећен сећању на жртве бугарског терора. После парастоса у цркви на Светоилијском гробљу, свечано је организован пренос костију Ђорђа Лешњака у Саборну цркву, вође устанка у Лесковцу кога су Бугари убили 1. марта 1917. године. На неколико места у граду држани су говори. Најпре је прота Милун Стојадиновић говорио о Лешњаку после парастоса на Светоилијском гробљу, Сретен Динић је држао беседу код Споменика на тргу краља Петра, Коста Пећанац, због чијих је писама Лешњак мучен и убијен, одржао је говор на пијаци испред цркве, а приликом помена и освештања спомен-плоча лесковачким мученицима и Лешњаку говорио је нишки епископ Доситеј.⁵² Сретен Динић је у говору за спомен и славу палих жртава рекао следеће: „Када би се сви јауци и уздисаји, што су нам Бугари за три године причинили, спојили у један звук, он би се зацело чуо и на некој другој планети... Не знамо како да се помиримо са њом и како да је тумачимо. Сени побијених нам сродника и пријатеља иду за нама и дању и ноћу.”⁵³

Године 1932. саграђена је црква посвећена Усековању главе Светог Јована Крститеља у Лебану, у чијој је крипти направљена и спомен-костурница за страдале у ратовима за ослобођење и уједињење, али расуте кости погинулих нису смештене у ову костурницу.

У Власотинцу је после десет година од оснивања Одбора за подизање споменика 18. септембра 1932. године свечано освештен споменик палим браниоцима у облику стуба.⁵⁴ Уз помоћ управе Вардарске бановине и Хигијенског завода из Скопља, споменик је преуређен у чесму.⁵⁵ Тако је

⁴⁹ Лесковачки гласник, 21. 9. 1929, 2..

⁵⁰ Лесковачки гласник, 26. 9. 1931, 1.

⁵¹ Лесковачки гласник, 17.10. 1932, 2.

⁵² Лесковачки гласник, 14. 11. 1932, 1.

⁵³ *Исто*, 2.

⁵⁴ АЈ, 38-443-595, Вардар 4.9.1932, свечаност у Власотинцу.

⁵⁵ Правда, 31. 8. 1932, 3.

споменик у центру Власотинца добио и корисну функцију. За Власотинчане је ово био свечан дан јер су успели да подигну споменик својим рођацима и пријатељима. После литургије и помена у цркви, кренуло се уз музику ка споменику који је свечано открио краљев изасланик Јосиф Костић. Ту поред споменика епископ Доситеј је освештао и заставу власотиначких сокола. Свечаност се завршила освештањем подрума Виноградарске задруге.⁵⁶

После скоро двадесет година од бугарских злочина, у Лесковцу су и даље израњале кости. Тако су на ливади испред војних магацина на путу Лесковац–Грделица пронађени посмртни остаци седам обвезника III позива који су погинули у борби са Бугарима октобра 1915. Заузимањем пододбора Удружења резервних официра и ратника кости су сахрањене у заједничку гробницу и покренута је иницијатива за подизање споменика. Уз помоћ војника из војног магацина, лесковачке општине и председника Михајла Бабамиликића, затим Министарства војног и Лесковчана, 15. септембра 1936. године је извршено свечано освећење споменика седморици незнатих јунака храбро палим при одбрани Лесковца 1915. године. Споменик је открио краљев изасланик Драгослав Миљковић, дивизијски генерал из Ниша.⁵⁷ Овај споменик који је откривен на дан славе Удружења био је седми по реду који је подигнут у Лесковцу, а осми, ако се рачуна спомен-костурница у Сурдулици. После свечаности код споменика, у цркви је служен парастос палим ратницима и благодарење за пробој Солунског фронта. После беседе свештеника Живојина Станковића, у Соколани је пресечен славски колач и евоцирана је успомена на херојство показано приликом пробоја Солунског фронта.⁵⁸ Наредне године је такође за славу Удружења вршен помен пред спомеником изгинулим херојима на Морави. Око споменика су се окупили делегати Удружења резервних официра и ратника, официри из Власотинца, представници разних друштава, грађани и ђаци. Поворка се од овог споменика посвећеном трећепозивцима који су 1915. погинули бранећи мост на Морави упутила на помен код споменика седморици незнатих јунака погинулих код војног магацина. Свакако најсвечанији помен је одржан у Саборној цркви у Лесковцу. Овом помену су, поред великог броја делегата и грађана, присуствовале и породице хероја. Помен је био посвећен свим изгинулим, помрлим и од окупаторских власти убијеним официрима и редовима. Из Саборне цркве је кроз варош, чије су радње биле затворене, а власници присуствовали служби у цркви, поворка кренула ка споменику палим Лесковчанима на Тргу краља Петра.

⁵⁶ Лесковачки гласник, 24. 9. 1932, 1.

⁵⁷ Момчило Павловић, *Освећење и откривање споменика седморици палих незнатих јунака у одбрани Лесковца 1915. године*, Лесковачки зборник 2003, 351-353.

⁵⁸ Лесковачки гласник, 19.9.1936, 2.

Код споменика је одржан, већ по традицији, говор и положени су венци.⁵⁹

Комеморативне активности у Лесковцу и околини су биле готово саставни део сваке свечаности. Тако је било и приликом освећења црквеног дома у Лесковцу. Свети архијерејски синод је свечано дочекан управо испред споменика на Тргу краља Петра. После поздрава, поворка се упутила у цркву, где је одржана архијерејска литургија. После говора владике Николаја Велимировића окупљеном свету испред цркве служен је парастос поубијаним свештеницима и осталим Лесковчанима. Црквени дом је освештен нешто касније.⁶⁰

Комеморативне свечаности у Прокупљу, Куршумлији и Гргуру

Попут свих других места, и у Прокупљу су вршени помени жртвама Првог светског рата и посебно Топличког устанка. За Прокупље и околину 1917. година била је нарочито болна. Бугарске казнене експедиције су у области око Прокупља оставиле праву пустош. Развој комеморативних активности је овде почео на гробу Косте Војиновића, али и других бораца који су пали у устанку. Већ од 1918. године групе сељака и преживелих бораца су се на дан погибије и задушница окупљале и одавале пошту војводи и његовим храбрим борцима, док су у црквама свештеници држали помен жртвама бугарске окупационе власти.

Прва већа прослава везана за Први светски рат, тачније за Топлички устанак, у Прокупљу била је организована 1922. године. Те године се обележавало пет година од устанка. После помена палим саборцима у цркви окупљени ветерани су посетили места погибије својих четовођа. Тада су се договорили да се десетогодишњица Топличког устанка свечано обележи у Прокупљу. Зато је формиран и одбор⁶¹ и заказано окупљање за 1. и 2. март 1927. године. Одбор је усвојио неколико значајних одлука. Договорено је да се подигне споменик војводи Кости Војиновићу и изгинулим четницима, да се оснује посебна група која би радила на прикупљању докумената и записивању сведочења учесника устанка. У служби подизања споменика директору прокупачке гимназије Михаилу Милинковићу поверено је писање књиге о Топличком устанку.⁶² Од продаје те књиге, као и од сакупљања прилога планирано је да се финансира израда споменика. Одбор задужен за организацију планирао је да прослави присуствују краљ Александар и

⁵⁹ Правда, 17. 9. 1937, 7.

⁶⁰ Лесковачки гласник, 4. 12. 1937, 2.

⁶¹ На челу одбора се налазио Милан Николић који због болести и становања у Београду готово да није био ни обавештаван о раду одбора.

⁶² Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

француски генерал Франш Д'Епере. Како се време ближило, видело се да због лоше организације неће бити све спремно за заказани датум, тако да је прослава и обележавање десетогодишњице Топличког устанка померена за Ђурђевдан.⁶³

Неколико дана пре 8. маја 1927. године, дана одређеног за почетак свечаности, цело Прокупље је било окићено и осветљено, била је постављена бина на тргу са које је планирано да се окупљенима обраће говорници, а поред ње обележено је и место где ће се поставити камен темељац за споменик палим ратницима. Програм прославе био је следећи: Дочек почасних гостију и делегације из Београда на железничкој станици, помен палим жртвама у Цркви Св. Прокопија, постављање камена темељца за споменик изгинулим у рату и устанку од стране нишког епископа Доситеја Васића, обраћање изабраних говорника,⁶⁴ ручак у хотелу Европа, свечана седница одбора у парку Липар, затим наступи певачких друштава „Обилић”, „Корнелије”, „Југ Богдан”, извођење соколских вежби. После соколског слета, планиран је концерт певачких друштава, концерт Војног оркестра и ватромет.⁶⁵ Током прославе се често могло чути да је Топлички устанак једна велика и болна епопеја српског народа и да је он био весник слободе и први велики знак да је поробљена Србија будна и на ногама.⁶⁶ Другог дана прославе организован је обилазак гроба војводе Косте Војиновића у селу Гргуру, удаљеном 45 км од Прокупља. Ту је одржан помен погинулом војводи и његовим саборцима, а Захарије Константиновић, чији је син погинуо са Костом Војиновићем, и Ангелина Илић, рођака војводе и сарадник устаника, одржали су говоре. Са неколико речи окупљеним мештанима и гостима су се обратили и Војиновићеви некадашњи саборци Властимир Вуковић и Коста Пећанац. По повратку у Прокупље, домаћини су свечано затворили прославу и испратили госте са железничке станице.⁶⁷

Лист *Правда* је о прослави писала да је она изазвала велико интересовање народа и да су на свим железничким станицама од Ниша до Прокупља биле

⁶³ Божидар Ђевори, *Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куриумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919-21. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја*, Лесковачки зборник 1993, 99.

⁶⁴ Окупљенима на Тргу краља Александра су се обратили протојереј Захарије Константиновић, Милан Дрљевић, Пера Лазаревић, делегат Народне одбране Џемоња, Душан Илић, представник четника и инвалида. После свечаног ручка, званицама се обратио председник Одбора за прославу устанка Властимир Вуковић, затим генерал Терзић, Марка Трифуновић, председник Народне скупштине.

⁶⁵ М. Милинковић, *н. д.*, програм са корице књиге.

⁶⁶ Ратнички гласник, 1927, св. 5-6, 184.

⁶⁷ Време, 11.5. 1927, 3.

велике групе сељака обучених у свечана одела, а да су куће поред пруге биле искићене заставама. На неким станицама се могла чути и музика пропраћена узвицима „живели”.⁶⁸ Од гостију који су присуствовали прослави треба поменути Косту Пећанца, војводу Довезенског, краљевог изасланика армијског генерала Терзића, министра војног Хацића, председника народне скупштине Трифковића, војног аташеа Француске Делтела, војног аташеа Чехословачке и неколико црквених великодостојника.⁶⁹

Петнаестогодишњица Топличког устанка свечано је обележена 22. маја 1932. године у Куршумлији. После дочека гостију на железничкој станици, поворка сачињена од четника, инвалида, резервних официра, сокола, удовица изгинулих ратника, скаута, гостију, локалног становништва и певачких друштава „Југ Богдан” из Прокупља и „Косово” из Приштине, упутила се ка цркви где је вршено богослужење.⁷⁰ Тог дана у Куршумлији су се, поред осталих, нашли бан Вардарске бановине Јеремија Живановић, Коста Пећанац и изасланици Министарства војног, затим народног здравља и просвете. Наставак свечаности био је код споменика изгинулим борцима у ратовима 1876-1878. Ту је епископ нишки Доситеј одржао помен палим жртвама у Топличком устанку и одржао говор о подвизима устаника и њиховим врлинама. Програм прославе обухватао је и обилазак гробова изгинулих четника у Куршумлији. Сутрадан, из Куршумлије је у село Гргуре упућена делегација која је присуствовала помену војводи Кости Војиновићу, палим друговима и невиним жртвама.⁷¹

Следећа велика прослава у Прокупљу била је 1934. године поводом освећења споменика палим Топличанима у ратовима 1912-1918. године. Споменик је израдио београдски вајар Франо Менегело Динчић. Састојао се од фигуре војника и устаника израђених у бронзи, висине 2,7 метара и постамента са три барелефа, од којих један представља народ како дочекује ослободиоце, краља Петра и престолонаследника Александра, други устанак у Топлици са војводама Пећанцем и Војиновићем, а трећи представља четнике како заштићују невину децу.⁷² Споменик је био висок седам метара. Одбор за подизање споменика изгинулим Топличанима у Прокупљу и Удружење Топличана су упутили позиве многим значајним личностима, па и самом краљу, молећи да он открије споменик. Жеља Одбора била је да

⁶⁸ Правда, 9.5. 1927, 1.

⁶⁹ Време, 9. 5. 1927, 3.

⁷⁰ АЈ, 38-443-595, Сисачки глас, 23.5. 1932, Петнаестогодишњица Топличког устанка.

⁷¹ АЈ, 38-443-595, Нишке новине 23. 5. 1932, На импозантан начин, уз учешће више хиљада грађана из целе Топлице, прослављена је петнаестогодишњица Топличког устанка.

⁷² Време, 10. 9 .1934, 2.

споменик освешта патријарх, те је позив упућен и њему.⁷³ Година 1934. је за Топличане била изузетно значајна. Осим прославе посвећене подизању споменика, славили су и 1000 година од подизања Цркве Св. Прокопија. Осмог септембра на железничкој станици су приспели гости и заставе Другог гвозденог пука. Многи бивши војници који су служили под овим заставама су дошли да још једном виде заставе под којима су се борили и крварили. Свечаности су имале два главна места, једно је трг у центру где се налазио споменик, а други је била хиљадугодишња црква под Хисаром. За такву годишњицу цркве бдење је одржао патријарх Варнава. Треба напоменути да су се људи окупљали и палили свеће и у Гргуру одајући почаст војводи Војиновићу.

Свечано откривање споменика било је заказно за 9. септембар. Око покривеног споменика на тргу са леве стране налазили су се почасни гости, а са десне делегације и представници соколских друштава, савеза и разних других организација и установа. За разлику од прославе десетогодишњице, сада је прослави присуствовао и краљ Александар, који је дошао у пратњи председника владе Николе Узуновића, генерала Димитријевића, председника Народне скупштине Косте Куманудија, председника Сената Томашевића и многих других. После службе у цркви, свита се упутила на трг где је патријарх Варнава освештао споменик.⁷⁴ После говора председника одбора за подизање споменика Михајла Љешевића, маси која је бројала више од 40.000 људи обратио се краљ, одавши признање жртвама Топлице.⁷⁵ Нагласио је и да „овакви споменици и костурнице [који] расту широм целе земље нека нам свима буду стална опомена: колико је то скупа и крвава тековина национална, и колико смо је сви дужни будно и суревњиво чувати”.⁷⁶

Ово је била једна од последњих посета краља Александра неком граду у Југославији, јер је после месец дана, 9. октобра, убијен у Марсеју. У програм прославе било је уврштено чак и свечано надлетање ескадриле авиона изнад трга. За почасне госте приређен је банкет у хотелу „Рапоња”, а за остале ручак на отвореном код железничке станице. Трећи дан свечаности је био у селу Гргуре, где је одржан помен и положени су венци на гроб Косте Војиновића.⁷⁷ Међу говорницима треба поменути свештеника Илију Симића који је био председник Одбора за подизање споменика војводи Војиновићу. После тога, окупљени народ је отишао на куршумлијско гробље где је положио венце и палио свеће погинулим устаницима Тошку Влаховићу, Цветку Оташевићу, Николи Бојановићу и другима.

⁷³ АЈ, 74, 242-139, Телеграм маршалу двора Његовог Величанства Краља.

⁷⁴ Време, 10. 9. 1934, 1.

⁷⁵ Рагнички гласик, 1934, св. 8-9, 311.

⁷⁶ АЈ, 74-242-140, Говор краља Александра при освешћењу и откривању споменика палим Топличанима 9. септембра 1934. године у Прокупљу.

⁷⁷ АЈ, 74-242-141, Програм прославе.

Коста Војиновић је свој први споменик добио 1937. године. Свечано откривање споменика, у парку код зграде окружног начелства, било је заказано за 13. јун, када је у Прокупљу била и свечаност поводом тридесетогодишњице рада Соколског друштва и откривања бисте убијеном краљу Александру у холу соколског дома.⁷⁸ После говора директора прокупачке гимназије Драгољуба Вучинића, чији је отац свештеник Радивоје Вучинић погинуо у борби за ослобођење Прокупља, споменик је освештао епископ нишки Јован, а открио војвода Коста Пећанац. На спомен-бисти војводе пише „Народном јунаку Топличког устанка – Кости Војиновићу, Топлички соколи”.⁷⁹ Сутрадан, 14. јуна, на гробу војводе Војиновића одржан је помен. За разлику од бисте краља Александра, која је уклоњена и највероватније уништена у јесен 1944, биста Косте Војиновића је само неколико пута измештана, а од 1991. године се налази у парку код зграде „Апотека” у Прокупљу.

Гроб Косте Војиновића у селу Гргуру означавала је само мала плоча са крстом на којој је писало „Коста Војиновић, војвода у Топличком устанку, погинуо 10. децембра 1917. године. Овде га је сахранио и овај белег ставио Вукоје Тодоровић, резервни пуковник”.⁸⁰ Године 1940. Одбор за подизање споменика, са свештеником Илићем на челу, успешно је завршио свој рад. Свечаност откривања споменика Кости Војиновићу у Гргуру 10. новембра 1940. године⁸¹ почела је у цркви архијерејском службом коју је служио владика нишки Јован. После службе, присутни представници цркве, војске, четника, сокола и многобројни мештани и гости упутили су се ка споменику који се налази у близини. Споменик је свечано открио краљев изасланик дивизијски генерал Анта Стошић, уз војну музику, а простор су украшавале четничке заставе, као и застава Другог гвозденог пука која је у пратњи једне чете послата са Опленца. Тог дана су биле и свечаности посвећене читавом Топличком устанку, као и комеморације изгинулим четницима и хиљадама невиних жртава. Осим у Гргуру, Топлички устанак је обележен у селу Барбатовцу, где је освештан соколски дом „Мита Комита”, по гргурском војводи и пароху Димитрију Димитријевићу. После бдења у барбатовачкој цркви, свештеник и старшина сеоске соколске чете Илија Симић је у говору истакао херојске жртве Топличана и њихову вољу да се подизањем споменика бар на неки начин одуже свим топличким јунацима и жртвама које су дали живот за отаџбину.⁸²

⁷⁸ Време, 14. 6. 1937, 5.

⁷⁹ Н. Пешић, Д. Туровић, П. Павловић, *н. д.*, 188.

⁸⁰ Време, 11.5. 1927, 3.

⁸¹ Политика, 11. 11. 1940, 11.

⁸² Правда, 11.11. 1940, 5

Споменице страдалим војницима и цивилима

Посебну врсту комеморативних активности посвећених жртвама Првог светског рата представљале су и различите врсте записа, попут новинских чланака, мемоара, дневника и књига познатих као споменице. Посебно су значајне споменице од којих издвајамо неколико: Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског (1912-1920)*, резервни артиљеријски капетан и судија после рата је 1924. године издао поменути књигу о палим ратницима. Она је посебна по томе што бележи 6554 имена оних који су положили животе за отаџбину.⁸³ Циљ аутора био је да од заборава сачува све ратнике из Пиротског округа који су, борећи се у Моравској дивизији, погинули. Књига је подељена на четири дела: Предговор, Прошлост, Бесмртници округа Пиротског и Поговор, а најважнији део је трећи, у коме су списковееи палих ратника са кратким подацима за сваког (из ког је села и кад је погинуо). Књига је штампана у Нишу.⁸⁴

Одбор за прославу десетогодишњице Топличког устанка објавио је 1927. Споменицу *Топлички устанак 1917*, Михаила Милинковића. Ова споменица је настала из жеље организационог одбора за подизање споменика у Прокупљу. Њихова идеја била је да она буде кратка историја која би госте упутила на догађаје из Топличког устанка. У првом делу аутор је изнео историјат устанка, а у другом је приказао узроке и приредио документа и сведочења учесника о страшном терору и о предузетом регрутовању војника.⁸⁵ Књига има посебну важност јер је била замајац за прикупљање сведочења преживелих устаника и савременика. Исте године је Божидар Поповић у Лесковцу штампао „О Топличком устанку 1917-1927, у спомен прославе 10-годишњице на дан 8. маја 1927. године у Прокупљу”

Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927. Уредници књиге били су Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, а штампана је 1929. године у Лесковцу. Садржи неколико поглавља: Припрема прославе, Писма, Чланци и расправе, Журналистика, Честитање, Дан прославе, Постанак и развитак индустрије у Лесковцу, Трговина и банкарство, док је последње поглавље посвећено заслужним Лесковчанима.⁸⁶ Осим ослобођења од Турака, у књизи су детаљно описане прославе освећења споменика, четрдесетогодишњице певачког друштва „Бранко” и освећење Дома женске занатске школе.⁸⁷

⁸³ Ратнички гласник, 1924, св. 9, 308-309.

⁸⁴ Драгиша Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског (1912-1920)*, Ниш 1924.

⁸⁵ Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

⁸⁶ *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927*, Лесковац 1928.

⁸⁷ Ратнички гласник, 1929, св. 2, 114-115.

Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. настала је поводом подизања споменика у Црној Трави. У првом поглављу се говори о самом месту и његовим житељима, кроз историјску вертикалу. Овај део је написао свештеник и председник Одбора за подизање споменика Божидар Поповић. Затим следи записник са градског збора на коме је донета одлука о подизању споменика. Важан део књиге представља списак погинулих Црнотраваца у ратовима до 1918. године. У књизи је дат и списак добротвора који су помогли изградњу споменика. Споменица, такође, садржи програм и опис прославе. На крају књиге приложена су писма, честитке значајних личности и новински чланци у којима се говорило о Топличком устанку.⁸⁸ Поред ових споменица, до 1941. објављено је око 50-ак посебних издања везаних за страдања и злочине Бугара током Првог светског рата и бугарске окупације југа Србије.⁸⁹

⁸⁸ *Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918*, Београд 1928.

⁸⁹ Јанићије Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI до X 1918*, Лесковац 1921; Сретен Динић, *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу*, Лесковац 1922; С. Динић, Стеван Живковић, *Ратно сироче у причи и песми*, Лесковац 1924; Љ. Арсенић, *Орлова смрт*, Лесковац 1924 (драма); Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Лесковац 1922; Атанасије Младеновић, *Патње српског народа 1915-18*, Лесковац 1925 (драма); Јован Поповић, *Беседа на откривању споменика палим ратницима Црнотравцима 1912-1918*, Лесковац 1927; Тихомир Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена, Бугарска недела*, Лесковац 1931; Александар Цекић-Шишавац, *Бугарска зверства у Лесковцу*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Немачки официри и војници у окупираној Србији под Бугарима*, Лесковац 1932; Јован Хаџи Васиљевић, *Бугари и њихова зверства у Србији (1915-1918)*, предавање држано у Новом Саду 16. марта 1919; Милена Јелачић, *Успомена на ослобођење трогодишњег ропства од 26. 10 1915. до 24. 9. 1918: написала у Лесковцу сад у рату ослепела*, Врање 1921 (поезија); Миливоје Поповић, *Песме туге и бола*, Врање 1924 (поезија); Радивоје Богојевић, *Крици*, Врање 1934 (поезија); Благоје Ристић, *Раздвојени 1916-1918*, Врање 1920 (поезија); Јован Ђирић Тетовац, *Да се не заборави: слике из прошлости и садашњости Јужне Србије*, Скопље 1925; Стеван Симић, *На ломачи: болна трагедија из живота јужне Србије*, Скопље 1927 (проза); Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства*, Бања Лука 1919; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд 1921; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу, књ 2, Из Арапове долине код Лесковца*, Београд 1922; *Зверства Бугара и Аустро-Немаца, 1*, Бугарска зверства у току рата, Солун 1916; С. Динић, Александар Андрејевић, *Позибија проте Аврама Јовановића 28. фебруар 1917*, Ниш 1926; Јован Милојковић, *Топлички устанак: епопеја Топлице, позоришна игра*, Ниш, 1932 (драма); Душан Цветковић, Војвода Луне: *Истинити догађај из доба окупације у 10 слика*, Ниш 1933; В.М. Петровић, *У Прокупљу деветстотнаесте и друго*, Прокупље 1937; Борислава Лилић, *Мемоари српских ратника 1912-1918*, Београд 1998. (Мемоари)

Као што се може видети из овог кратког прегледа, до 1941. у Лесковцу, Прокупљу и на ширем простору југа Србије усталиле су се комеморативне свечаности, манифестације и остале активности везане за Први светски рат као посебан државни и локални ритуал. Рат и револуција 1941-1944. створили су нове догађаје, нове жртве нове личности, а самим тим и нове облике комеморативних активности.

Извори и одабрана литература

Архив Југославије, фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (бр. фонда 66), фасцикла 627

Архив Југославије, фонд Краљев двор (бр. 74), фасцикла 242

Архив Југославије, фонд Централни пресбиро представништва Министарског савета 1929-1941 (бр. 38), фасцикла 443.

Бождар Ђевори, *Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Кушумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919-21. године. Значајне*

Станимира Лилића, Светозара Николајевића Гаричке и Видана Тошића); Лазар Поповић, *Пироћанци у ратним причама*, Земун 1919; Миленко Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933; *Топличка споменица*, Београд 1934 (Удружење Топличана у Београду); Иво Јелавић, *Из прегажене Србије*, Сарајево 1919; Борисав Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929 (кратка проза); Михаило Шпанић, *Окупација, буна и терор у Србији: од 1915-1918. године*, Београд 1925; Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф 1918. *Réponse : au Mémoire de la Délégation Bulgare concernant les crimes commis par les autorités et les troupes Bulgares au cours de la dernière Guerre / Délégations de Grèce, de Roumanie et du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, Paris, 1919. *Note sommaire au sujet des faits criminels qui ont amené la guerre mondiale, qui en ont accompagné le début et qui ont été commis au cours des hostilités à l'égard de la Serbie par les armées et les autorités Austro-hongroises, Allemandes et Bulgares / mémoire déposé par la délégation Serbe de la première sous-commission des responsabilités de guerre*, Paris, 1919. *Album des crimes Bulgares : annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris 1919.

Последња три дела на француском представљају једну целину. Непосредно по завршетку рата формирана је једна комисија са задатком да обиђе сва места која су се налазила под бугарском окупацијом током рата. Комисија је већ априла 1919. штампала прву књигу о бугарским злочинима. Погодило се да књига изађе у тренутку преговора око редефинисања границе према Бугарској. Преостала два тома су штампана такође током 1919. године. Прва и друга књига представљају резултате истраживања бугарских зверстава, док је трећа посебан додатак у виду албума фотографија бугарских злочина. Управо последњи том професор др Момчило Павловић је 2007. године, на деведесетогодишњицу Топличког устанка објавио у виду књиге „Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918”.

прославе у *Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја*, Лесковачки зборник 1993

Бугари против обнове Спомен костурнице: <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/52937/Bugari-protiv-obnove-spomenkosturnice-u-Surdulici> : посећење 20.3. 2019.)

Д. Здравковић, *Бесмртници окуга Пиротског (1912-1920)*, Ниш 1924.

Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд 2014.

Душан. Батаковић, *Србија и Балкан, Албанија, Бугарска, Грчка 1914-1918*, Нови Сад 2016

Лексикон Првог светског рата, Београд 2015.

М. Павловић, *Основна школа Медвеђска 1919-1941*, у *Монографија основне школе „Горња Јабланица“ у Медвеђи, Медвеђа*, 2008

Мира Ниношевић, *Војна (ратничка) гробља и спомен обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918-1941. године у Лесковачком срезу, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац 2016

Михаило Милинковић, *Топлички устанак 1917*, Ниш 1927.

Момчило Павловић, *Освећење и откривање споменика седморици палих незнатних јунака у одбрани Лесковца 1915. године*, Лесковачки зборник 2003.

М. Павловић, *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, Београд 2007.

Новица Пешић, Добросав Туровић, Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици*, Београд 2006.

Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927.

Споменица освећења споменика у Црној Трави изгинулим ратницима Црнотравцима у рату 1912-1918. године, Београд 1928 (репринт издања приредио Драган Николић у Нишу 2011. године),

Стенографске белешке Народне скупштине, дебата на 93. редовном састанку држаном 12. априла 1918. године на Крфу, Крф, 1918.

Стенографске белешке Привременог народног представништва и Народне скупштине Краљевства Срба Хрвата и Словенаца

Штампа и периодика:

Време

Лесковачки гласник

Политика

Правда

Ратнички гласник

Summary

Момчило Павловић, Немања Митровић COMMEMORATIVE CEREMONIES DEDICATED TO THE FIRST WORLD WAR IN THE SOUTH OF SERBIA UNTIL 1941

The key event in period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, or the Kingdom of Yugoslavia, that the people of South Serbia had in vivid memory was neither the breaking-out of the Thessaloniki front, nor the liberation, nor the creation of a common state with Croats and Slovenes, but the crimes of the Bulgarian occupying forces since 1915, and especially in 1917. In the first years after the liberation and throughout the interwar period those crimes that were very widespread and very cruel, were massively commemorated especially during anniversaries. Recollection, memorial service-*parastos*, erected monuments, sanctification of crypts, celebrations of the Day of Unification - public holiday, celebration of the anniversary of the breakthrough of the Thessaloniki Front or the Toplica Uprising, memorial books and other forms of marking and memory of the victims of the Bulgarian terror and World War I became an annual ritual of commemorating and remembering. The first major commemorative ceremony dedicated to the First World War in Leskovac was recorded in 1922. That year, on St. Vitus Day (Vidovdan) were two ceremonies dedicated to the events of the war. The first one was related to October 26, 1915, and the defense of Leskovac from Bulgaria. On that day, one Serbian captain died defending the city on the Hisar Hill. Above the common grave at Hisar Hill people from Leskovac built a monument to him and his soldiers. The second ceremony was dedicated to erecting the monument of innocent victims shot in the Arapova dolina in 1917. This monument was placed near the church at the St. Elias cemetery, where after the war the remains were buried in a common grave. The cornerstone of the memorial building with a chestnut and a chapel in Surdulica was ceremoniously erected also on Vidovdan 1922. This monument was consecrated after two years in the presence of King Aleksandar and Queen Marija. In the following period monuments and other memorials dedicated to the victims of the wars of 1912-1918, were erected almost in all major places of southern Serbia. Various forms of commemorative activities were recorded in Crna Trava, Vlasotince, Lebane, Medvedja, Babicka, and large ceremonies were held in Prokuplje, Kuršumlja and Grgur. The mentioned commemorative activities during the interwar period have created a special awareness of the suffering of the Serbian population in the First World War, especially awareness of the crimes committed by the Bulgarian occupying forces.

МА Александар Миљковић
Докторанд историје
Филозофски факултет у Нишу

УДК 355.337(497.11)''1912/1918''
726.8(497.11)''1920/1921''
94(497.11)''1912/1918''

РАД НА ПОПИСУ ВОЈНИЧКИХ ГРОБОВА ИЗ ПРВОГ БАЛКАНСКОГ И ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ ОД 1920. ДО 1921. ГОДИНЕ

Апстракт: На територији Јабланичког среза у Првом балканском рату и током Првог светског рата страдало је доста официра и војника српске војске у борби са непријатељем. На простору овог среза, након Великог рата, залагањем свештенства Српске православне цркве и месних и општинских власти утврђено је да су страдала 654 српска официра и војника. У раду је приказана делатност српског православног свештенства и општинских власти у јабланичком срезу на откривању и обележавању војничких гробова из Првог балканског и Првог светског рата у периоду од 1920. до 1921. године. Рад је написан на основу до сада необјављене и некоришћене архивске грађе.

Кључне речи: Јабланички срез, гробови, Први светски рат, српска војска, Први балкански рат

Увидом у архив цркве Светог Јована Крститеља у Лебану, дошли смо до докумената о војничким гробовима у Јабланичком срезу¹ из балканских и Првог светског рата и списка који је 1921. године саставио свештеник Васа Т. Поповић. Историјска грађа коју смо нашли представља значајно сведочанство о локацијама гробова у којима су сахрањени српски официри и војници погинули и умрли у току Првог

¹ О војним гробљима из Првог светског рата на територији лесковачког среза писала је Мира Ниношевић, историчар Народног музеја у Лесковцу (Види: Мира Ниношевић, „Војна (ратничка) гробља и спомен – обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918 – 1941. године у Лесковачком срезу“, у: Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, зборник радова са научног скупа са међународним учешћем, Лесковац 2016, 271-393). О српском војничком гробљу у Бугарској писао је Ђорђе Стошић из Завода за заштиту споменика из Ниша (Види: Ђорђе Стошић, „Српско војничко (ратничко) гробље у Софији“, Лесковачки зборник LVII, Лесковац 2017, 437 – 450).

балканског рата и Првог светског рата на територији некадашњег Јабланичког среза.

Замисао о откривању и уређењу гробова погинулих и умрлих српских и савезничких војника на територији нове државе потекла је од министра вера Краљевине СХС Тугомира Алауповића крајем 1919. године.² На његов предлог, Министарски савет донео је уредбу о “уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни”, која је ступила на снагу 3. јануара 1920. године. На основу члана 2, врховну бригу и надзор над уређењем и одржавањем војничких гробова у земљи и иностранству вршило је Министарство вера. Чување војничких гробова и старање о њима, на основу члана 3 Уредбе, на одређеној територији поверено је црквеним општинама и парохијским свештеницима. У року од 40 дана после објављивања ове уредбе епархијски архијереји били су у обавези да затраже од својих свештеника спискове војничких гробова који се налазе на њиховим територијама.³ Члан 12 уредбе прописивао је да се сва војничка гробаља требају сматрати привременим и да ће после одређеног времена бити ископани посмртни остаци и пребачени у новоизграђене капеле и цркве-маузолеје са костурницама.⁴

У вези с поменутом уредбом, Министарство вера послало је циркуларно писмо свим епископима Српске православне цркве у којем их позива да укључе свештенство у обележавању гробова српских војника. Писмо је послато и епископу нишком, под чијом је јурисдикцијом био и јабланички срез. Тако је по наређењу епископа, Нишки духовни суд упутио 23. марта 1920. године допис архијерејском намеснику јабланичког среза Васи Т. Поповићу⁵ у којем се тражи да обавести свештенике који су у његовој надлежности да на терену обележе гробове српских и савезничких војника погинулих и умрлих у Првом светском рату и балканским ратовима. Поред обележавања и одржавања гробова, у наредби је стајало да треба сачинити списак погинулих и преминулих војника са свим потребним подацима и послати га Нишком духовном суду. У наредби је наведено и

² Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 3. јануар 1920, 2.; У периоду од јануара 1920. до децембра 1921. године на челу министарства вера сменило се чак четири министра. У наведеном периоду министри су били: од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920. Др Тугомир Алауповић, од 19. фебруара до 17. маја 1920. Др Фране Јанковић, од 17. маја до 18. августа 1920. Павле Д. Маринковић, од 18. августа 1920. до 1. јануара 1921. Павле Д. Маринковић, од 26. марта до 24. децембра 1921. Др Миливоје Јовановић. (Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988, 200-204, 233.

³ Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 3. јануар 1920., 2.

⁴ Исто.

⁵ Васа Т. Поповић био је син пароха бошњачког Трајка Поповића..

да гробови треба да буду очишћени од корова, подзидани, обележени и ограђени. Целокупни рад на обележавању и сређивању гробова пратила би и специјална комисија Министарства вера и Нишког духовног суда.⁶

Након примања писма, архијерејски намесник јабланички Васа Т. Поповић упутио је допис свештенству јабланичког среза ради спровођења наредбе.⁷ Он се уједно обратио и начелнику јабланичког среза за помоћ општинских власти ради пописа и одржавања гробова.⁸

У међувремену је из Нишког духовног суда стигла наредба да попис и извештај треба доставити овом органу најкасније до 15. јула 1920. године.⁹ Поповић је наредбу примио 26. јуна, али до краја августа није доставио извештај и попис гробова. Због тога Нишки духовни суд 30. августа поново шаље допис у коме га обавештава да има рок од пет дана да достави попис и напише изјаву због чега је закаснио са спровођењем наредбе.¹⁰ Поповић није испоштовао рок за достављање извештаја, па га због тога Нишки духовни суд 18. септембра поново упозорава да у року од наредних пет дана достави тражену документацију, с тим да ће, ако то не уради у року, бити позван на одговорност. Поповић је упозорење примио 8. октобра 1920. године.¹¹ Међутим, из једног писма пароха бучуметског Поповићу од 12. октобра 1920. године види се да је он на време послао дописе свештенству, али да свештенство јабланичког среза није на време послало извештаје из својих парохија. Због чега свештенство на време није послало извештаје није познато.

Први који је послао извештај о гробовима српских војника у јабланичком срезу био је управо парох бучуметски, који је у сарадњи са општинским властима, утврдио да на територији бучуметске парохије нема гробова савезничких војника, а да постоје свега два гроба српских војника.¹² Из осталих парохија намесник Поповић до краја октобра није добио тражене извештаје.

Почетком новембра 1920. године Нишки духовни суд послао је намеснику јабланичком допис да је по наређењу министра вера и министра народног здравља одлучено да се посмртни остаци српских војника који леже на

⁶ Архив цркве Светог Јована Крститеља у Лебану (даље: АЦСЈКЛ), неинвентарисана грађа (даље: н.г.), Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 1776, 23. март 1920.

⁷ Исто, Намесник среза јабланичког – пароху, бр. 421, 15. јун 1920.

⁸ АЦСЈКЛ, н.г., Намесник среза јабланичког – начелнику среза јабланичког.

⁹ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 3835, 14. јун 1920.

¹⁰ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 5667, 30. август 1920.

¹¹ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 6284, 18. септембар 1920.

¹² Исто, Парох бучуметски – намеснику среза јабланичког, бр. 85, 12. октобар 1920.

приватним имањима ексхумирају и сместе у заједничку гробницу.¹³ Након тога, Поповић је обавестио свештенике да поступе по овој наредби.¹⁴

На двогодишњицу потписивања примирја с Немачком у Првом светском рату, 11. новембра 1920. године, Нишки духовни суд обавестио је Поповића да је у складу са уговорима о миру са Немачком, Аустријом, Мађарском и Бугарском, Краљевина СХС дужна да на својој територији обележи и одржава гробове непријатељских војника из Првог светског рата, ратних заробљеника и интернираца који су умрли на територији новоформиране државе.¹⁵ Поповић је 18. новембра обавестио свештенство јабланичког среза да у најкраћем року доставе извештаје о сахрањеним непријатељским војницима на територији њихових парохија.¹⁶ До краја године ниједан од свештеника на територији Јабланичког среза није поступио по наређењу архијерејског намесника. Због тога Нишки духовни суд 31. децембра обавештава намесника да је крајње време за достављање извештаја о гробовима, и опомиње га да ће против њега предузети дисциплинске мере ако у скоријем року не достави оно што се од њега тражи.¹⁷

Намесник Поповић обавестио је Нишки духовни суд 22. јануара 1921. године да је поступио онако како је од њега тражено, али да општинске власти и већина свештеника није испунила своју дужност и послала извештаје. Он наводи да су „површно одговориле само три општине, и да су одговорила само два свештеника“.¹⁸ Није познато о којим општинама се ради. Истог дана он је послао циркуларно писмо свим свештеницима да се наређење министра вера и Нишког духовног суда мора извршити одмах и да очекује извештаје у што краћем року.¹⁹ Већ следећег дана Суд општине оранске послао је кратак извештај намеснику јабланичком да на територији ове општине нема гробова „палих ратника по пољима“.²⁰

Након последњег упозорења намесника Поповића, свештеници и општинске власти шаљу извештаје о гробовима српских војника на њиховим територијама. Тако је крајем јануара парох бучуметски послао извештај да у овом селу постоје два гроба код места званог Шаулићи и два гроба у

¹³ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 7748, 6. новембар 1920.

¹⁴ Исто, Намесник среза јабланичког – пароху, 4. јануар 1921.

¹⁵ АЦСЈКЛ, н.г., Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 7853, 11. новембар 1920.

¹⁶ Исто, Намесник среза јабланичког – пароху, бр. 1270, 18. новембар 1920.

¹⁷ Исто, Духовни суд Нишке епархије – намеснику јабланичком, бр. 9157, 31. децембар 1920.

¹⁸ Исто, Намесник среза јабланичког – Нишком духовном суду, бр. 43, 21. јануар 1921.

¹⁹ Исто, Намесник среза јабланичког – пароху, бр. 43, 22. јануар 1922.

²⁰ Исто, Суд општине оранске – намеснику јабланичком, 23. јануар 1921.

селу Лалиновцу „у потоку на Богујевачком рид“.²¹ Првог дана фебруара извештај шаље председник суда општине равнобањске Николић, који обавештава намесника Поповића да на територији ове општине нема војничких гробова.²² Нишки духовни суд 9. фебруара тражи од намесника Поповића да од свештеника који до тог дана нису послали извештаје, узме изјаве и покрене дисциплински поступак.²³ У међувремену, Васу Т. Поповића обавестио је бошњачки парох Трајко Поповић²⁴ да је преко општинских власти у Бошњацу проверио да на територији ове општине нема гробова српских војника.²⁵

Половином фебруара 1921. године Министарство вера доставља свим епархијама формулар како треба да изгледају извештаји о војничким гробовима. Сваки извештај треба да има следеће податке: место где се гробље налази са тачно назначеним округом, срезом и општином; затим ако се гробље налази на месту где је вођена нека битка тачно треба означити име положаја или број коте; ако се гробље налази на приватном, општинском или државном земљишту, треба означити власника земљишта; тачно означену површину земљишта; затим да ли је гробље ограђено или не; целокупни број сахрањених војника на том гробљу. Након достављања формулара од стране Министарства, Нишки духовни суд је 26. фебруара исти послао и јабланичком намесништву уз пропратно писмо у коме се наводи да је рок за слање извештаја на том формулару 15 дана од дана пријема, а да свештеници имају рок од 10 дана да доставе извештаје намесништву.²⁶ Истог дана намесник јабланички је обавештен да пренесе свом свештенству информацију о почетку прикупљања прилога о свим већим празницима, а нарочито о Видовдану и задушницама, с циљем одржавања војничких гробаља. Прикупљени прилози би се користили и за почетак градње капела с костурницама, где би се касније преместили посмртни остаци српских војника.²⁷

²¹ Исто, Парох бучуметски – намеснику среза јабланичког, бр. 4, 29. јануар 1921.

²² Исто, Суд општине равнобањске – намеснику среза јабланичког, бр.88, 1. фебруар 1921.

²³ АЦСЈКЛ, н.г., Духовни суд Нишке епархије – намеснику јабланичком, бр. 95, 9. фебруар 1921.

²⁴ Свештеник Трајко Поповић службовао је у Бошњацу од 1880. до 1925. године. За време Првог светског рата од 1915. до 1918. године провео је у бугарском заробљеништву (Више о томе: Милан Живковић, *Храм Свете преподобномученице Параскеве у Бошњацу*, Бошњаце 2018.; Добросав Ж Туровић, Небојша М. Ивановић, *Лесковац и лесковачки крај 1915 – 1918*, Лесковац 2006, 114-118.)

²⁵ АЦСЈКЛ, н.г., Парох бошњачки – намеснику јабланичком, бр. 15, 11. фебруар 1921.

²⁶ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 1522, 26. фебруар 1921.

²⁷ Исто, Нишки духовни суд – намеснику јабланичком, бр. 1567, 26. фебруар 1921.

Намесник Поповић примио је формуларе и наредбе 12. марта, а већ 26. марта послао је циркуларно писмо и образац формулара јабланичком свештенству.²⁸ Наредног дана општинске власти у Медвеђи обавештавају Поповића да су сви посмртни остаци српских војника који су се налазили на територији ове општине ексхумирани и сахрањени у близини цркве у Медвеђи, где је образовано војничко гробље.²⁹ До краја марта извештаје о војничким гробљима поднели су и општина Бојник која је навела да на њеној територији нема војничких гробова,³⁰ затим општина Сlišане која је навела да у овој општини нема војничких гробова и гробаља,³¹ и парох гајтански Петар Шаулић,³² који је у свом допису навео да није могао да достави тражени извештај јер општина Реткоцер и Туларе нису њему на време доставиле извештаје.³³ Шаулић је извештају о стању у његовим парохијама који је доставио 6. априла написао да постоји војничко гробље у Медвеђи, које је уређено и ограђено и да су на њему сахрањена 23 непозната војника.³⁴

Парох косанчићки Стеван Поповић 30. марта извештава намесника јабланичког да на територији општине Косанчић постоје 43 гроба српских војника: у Косанчићу на сеоском гробљу седам гробова, у Горњем Бријању у црквеној порти деветнаест гробова, у Доњем Бријању на сеоском гробљу четири гроба, у Стубли на сеоском гробљу осам гробова и у Обилићу на сеоском гробљу пет гробова.³⁵

У априлу 1921. стижу извештаји и из других парохија и општина намеснику јабланичком. Тако је 1. априла извештај послао парох бојнички Васа С. Поповић.³⁶ Он је обавестио намесника да на основу извештаја

²⁸ Исто, Намесник среза јабланичког – пароху, бр. 464, 26. март 1921.

²⁹ Исто, Суд општине Медвејске – намеснику среза Јабланичког, бр. 120, 27. март 1921.

³⁰ Исто, Суд општине Бојничке – намеснику среза Јабланичког, бр. 989, 28. март 1921.

³¹ Исто, Суд општине Сlišанске – намеснику среза Јабланичког, бр. 803, 30. март 1921.

³² Поједини аутори га помињу као Перка Шаулића. Родом је био са Жабљака. (Види: Добросав Туровић, Гајтан у НОБ – хроника, Београд 1975, 113.)

³³ АЦСЈКЛ, н.г., Парох Гајтански – намеснику среза Јабланичког, бр. 281, 30. март 1921.

³⁴ Исто, Парох гајтански – намеснику среза јабланичког, бр. 260, 6. април 1921.

³⁵ Исто, Списак војничких гробаља и гробова, бр. 34, 30. март 1921.

³⁶ Рођен 1892. године у селу Косанчићу, поред Бојника, од оца Стевана и мајке Кате. После завршене основне школе, ступио је у Богословију у Београду и завршио је 1912. године. Био је учесник балканских ратова и Првог светског рата са чином поручника. Провео је у аустроугарском заробљеништву три године. Почетком 1918. успео је да побегне и дође натраг у Србију где је дочекао ослободилачку српску војску. После ослобођења Србије и стварања Краљевине СХС, оженио се Јулијаном,

општинских власти на територији његове парохије нема гробова српских и савезничких војника.³⁷ Три дана након што је извештај послао парох бојнички, намесника поново обавештава председник општинског суда из Равне бање Николић, који напомиње да на његовој територији не постоје војнички гробови.³⁸ Истог дана извештај је послала и Општина Медвеђа која је установила да се на њеној територији налазе 23 војничка гроба.³⁹ На основу овог извештаја два дана касније, 6. априла, извештај је доставио и парох Петар Шаулић.

Свештеник цркве у Бошњацу Трајко Поповић 8. априла послао је извештај о стању војничких гробова у Бошњацу и Пертату. На основу новог извештаја, којим је ревидирао извештај од 11. фебруара, утврђено је да на територији Бошњаца има укупно 18 војничких гробова, а на територији Пертата седам војничких гробова. Свештеник Трајко Поповић је утврдио да су изгинули војници припадали „јединицама II армије, Војводе Степе Степановића и јединицама из Јужно моравског одреда при одступању 1915. год. а из пукова: X, XVII, XX, (кадровског), и одред – пук добровољаца мајора Војина Поповића – Вука...“. Свештеник је даље утврдио да је 14 војника погинуло у борби, док је 11 „измрцварено пошто су били заробљени од Бугара“.⁴⁰

До 15. априла 1921. године намеснику јабланичком стигли су извештаји од Општине Оранске која га је обавестила да на њеној територији нема војничких гробова⁴¹; Општине Бувске која је утврдила да на њеној територији постоје седам гробова, и то пет у Липовици и два у Радевцу⁴²; Општине Оругличке која је утврдила да на њеној територији нема војничких

кћерком Стевана Поповића из Лесковца, а затим му је од стране епископа Нишког додељена придворичка парохија. Постао је члан Демократске странке и био је члан њеног Главног одбора. На парламентарним изборима 1925. године изабран је за народног посланика. Главни противкандидат био му је Милутин П. Драговић, првак Народне радикалне странке у Јабланичком срезу. Убијен је у сачекуши 1932. године. Публициста Никола П. Илић тврди да су наручиоци убиства били Милутин и Милош Драговић (Никола П. Илић, *Политичка убиства у Лесковачком крају 1887 – 1941*, Лесковац 2007, 68 – 82).

³⁷ АЦСЈКЛ, н.г., Парох бојнички – намеснику среза јабланичког, бр.50, 1. април 1921.

³⁸ Исто, Суд општине Равнобањске – намеснику среза јабланичког, бр. 557, 4. април 1921.

³⁹ Исто, Суд општине Медвеђске – намеснику среза јабланичког, 4. април 1921.

⁴⁰ Исто, Парох Бошњачки – намеснику среза јабланичког, бр.124, 8. април 1921.

⁴¹ Исто, Суд општине Оранске – намеснику среза јабланичког, бр. 980, 9. април 1921.

⁴² АЦСЈКЛ, н.г., Суд општине Бувске – намеснику среза јабланичког, бр. 1194, 10. април 1921.

гробова⁴³; и пароха Слишанског који је утврдио да у његовој парохији, такође, нема војничких гробова.⁴⁴

Након примања ових извештаја, намесник Васа Т. Поповић није испоштовао рок за достављање комплетног извештаја о војничким гробовима у Јабланичком срезу, што се види из дописа Нишког духовног суда од 4. маја 1921. У овом допису Нишки духовни суд дао је нови рок од пет дана намеснику Поповићу да достави комплетан списак.⁴⁵

Намесник Поповић није послао детаљни списак нишком Духовном суду у предвиђеном року због чињенице да је следећи извештај од јабланичког свештенства Поповић примио тек крајем јуна 1921. Овај извештај је послао парох бучуметски и у њему је утврђено на територији села Бучумет, Рујковац и Лалиновац постоји пет војничких гробова.⁴⁶ Након њега, извештај је 17. јула послао парох прекопчелачки Благоје А. Поповић,⁴⁷ који је утврдио да на територији његове парохије постоје два војничка гроба у Штулцу и девет у Гегљи.⁴⁸

Након примања извештаја од свештеника у Прекопчелици, намесник Јабланички приступио је изради детаљног пописа војничких гробова на територији Јабланичког среза. Попис је распоређен по табелама и носи назив „Списак војничких гробља и гробова у току минулих ратова.“ Написан је наливпером и заведен под бројем 1837 од 2. децембра 1921. године и има пет страница. На три странице су табеле, на четвртој је општа примедба коју је написао Поповић, док је на петој печат намесника и кратка белешка да је списак саставио управо он.

На основу претходних извештаја, Поповић је утврдио да су на територији среза Јабланичког у периоду од 1912. до 1918. године погинула у борбама са Арнаутима, Бугарима, Аустроугарима или убијена после заробљавања укупно 672 српска војника и официра.⁴⁹ Они су, на основу увида у списак, сахрањивани на разним локацијама, од њива, преко сеоских утрина, црквених порти до сеоских гробаља, у десет општина јабланичког среза: Лебане, Бошњаце, Косанчић, Доње Коњувце, Бучумет, Медвеђа, Реткоцер, Туларе, Равна Бања и Бувце.

⁴³ Исто, Суд општине Оругличке – намеснику среза јабланичког, бр. 398, 12. април 1921.

⁴⁴ Исто, Парох Слишански – намеснику среза Јабланичког, бр. 83, 15. април 1921.

⁴⁵ Исто, Духовни суд Нишке Епархије – намеснику среза јабланичког, бр. 4122, 4. мај 1921.

⁴⁶ Исто, Списак војничких гробаља и гробова, бр. 80, 19. јун 1921.

⁴⁷ Био је парох Прекопчелачки од 1919. до 1928. године (Више о томе: Никола Ц. Станковић, *Прекопчелица – предграђе Царичиног Града*, Београд, 2012, 281)

⁴⁸ АЦСЈКЛ, н.г., Парох прекопчелачки – намеснику среза јабланичког, бр. 113, 17. јул 1921.

⁴⁹ АЦСЈКЛ, н.г., Списак војничких гробља и гробова у току минулих ратова, бр. 1837, 2. децембар 1921. (У даљем тексту: Списак), стр. 4.

Гробови су негде били обележени, а негде су остали без обележја и о њима се сазнало на основу изјава сведока. У списку не постоје имена војника и официра, већ само бројно стање колико је њих сахрањено на одређеним локацијама. Списак поседује и одредницу да ли су гробови и гробља ограђени или не.

У лебанској општини откривена су и обележена 24 гроба. На вису „Чукљеник“ и „Кремен“ шест гробова. Посмртни остаци из ових гробова пренети су и сахрањени на лебанском гробљу. У Шуману, на месту званом „Грувач“, један гроб артиљеријског поручника Стевана Ђокића и два гроба непознатих војника, затим један гроб на месту званом „Кладенци“ и два гроба непознатог официра и војника на месту званом „Греде“. Посмртни остаци шест војника и официра пренети су и сахрањени у порти цркве Светог Прокопија у Шуману. У Гргуровцу, на месту званом „Црни камен“, откривен је гроб Ранђела Станисављевића из истог села, кога је породица пребацила и сахранила на сеоском гробљу. У Штулцу, на местима „Текија“ и „Авдиљски вис“, пронађено је 11 српских војничких гробова. Посмртни остаци из ових гробова пребачени су у порту цркве поред Царичиног града.⁵⁰

На територији општине Бошњаце утврђено је да постоји 25 војничких гробова. У Бошњацу је утврђено да постоји 12 војничких гробова „између цркве и села крај долине“, четири на сеоској утрини близу воденице, гроб Антанаса Стевановића код „капије близу воденице“, и један гроб у црквеној порти. Укупно 18 гробова у Бошњацу. У селу Пертате утврђено је да постоји седам војничких гробова. „Крај реке иза школског плаца“ четири гроба и три гроба „иза плаца Крсте Ђорића“.⁵¹

У општини Косанчић утврђено је да има 43 војничка гроба српских војника. Од тог броја у Косанчићу, не сеоском гробљу, сахрањено је седам војника; у Горњем Бријању у црквеној порти 19; у Доњем Бријању на сеоском гробљу четири; у Стубли на сеоском гробљу осам; у Обилићу на сеоском гробљу пет.⁵²

На територији општине Доње Коњувце утврђено је постојање четири војничка гроба. У Славнику, на месту званом „Равниште“, откривена су два гроба, исто као и у Доњем Коњувцу, на сеоској утрини. За војнике сахрањене у Доњем Коњувцу забележено је да су „умрли од зад.[обијених] рана у школи“.⁵³

У општини Бучумет утврђено је да постоји шест војничких гробова, у Бучумету на сеоском гробљу два гроба, у Рујковцу, у „речном кориту“ два и у Лалиновцу, на сеоској утрини, такође два гроба.⁵⁴

⁵⁰ Исто, 1.

⁵¹ Исто.

⁵² АЦСЈКЛ, н.г., Списак, 2.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

У општини Медвеђа утврђено је да постоје 22 гробна места која се налазе у црквеној порти и ограђена су. Намесник јабланички Васа Т. Поповић у примедби списка написао је: „Једино гробље правилно уређено по иницијативи председника Алексе Пејића“.⁵⁵

На територији општине Реткоцер утврђено је постојање чак 120 војничких гробова. У примедби је записано „да су војници сахрањени по разним пољима и да су већином гробови и непознају се и да су сви непознати“.⁵⁶

На територији општине Туларе утврђено је постојање 275 војничких гробова. У селу Прапаштица сахрањено је чак 250 српских официра и војника. У примедби коју је написао намесник Поповић пише: „Ово су гробови војника – коморција који су искасапљени од бугарске коњице ескадрона и од арнаута на Прапаштици 27. октобра 1915 год. и припадали су X, XVII пуку I позива. Сахрањени су још онда у редове – заједничке гробове од војника дотичних пукова. Од тог времена до данас нико ништа није урадио за те гробове, а општина није нашла за потребно ни да их ограда. Због качака слабо ко сме и да изађе на то место“.

На месту званом „Лисица“ у Тулару утврђено је постојање 20 гробова.⁵⁷ Поповић је написао још једну примедбу везану за општину Туларе. Она гласи: „У атару ове општине има много више гробова но што општина износи, јер у 1912. год. на свим караулама граничним изгинуло је доста војника док су продирали на нову територију. Осим тога око Тулара су вођене свуда упорне борбе 1915. год. неколико дана и ту је пала маса војника из X, XVII и XX кад. пука, а нарочито из добров. одреда Војина Поповића“.⁵⁸

У општини Равна Бања у селу Свирцу, на месту „свирачка караула“, утврђено је постојање 128 гробова. Намесник Поповић је у примедби записао: „Ово су војници из II прекобројног пука I поз. комбиноване бригаде из 1912. год који су изгинули у борби са арнаутима 5 октобра 1912 и војници из 3 батаљ. II пука III позива који су били на караулама. Како је овој општини председник арнаутин није ни сматрао за потребно да поднесе извештај а још мање да га загради и уреди“.⁵⁹

У општини Бувце налазило се седам војничких гробова. У селу Липовица на „Липовачкој чуки“, у њиви Аврама Митића, пет гробова. У селу Радевцу на „Радевачкој чуки“ два гроба.⁶⁰

На основу овог списка требало је извршити ексхумацију посмртних остатака српских војника и официра и након тога пренети их у заједничку

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто, 3.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ АЦСЈКЛ, н.г., Списак, 3.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

гробницу. Године 1932. саграђена је црква посвећена Усековању честите главе Светог Јована Крститеља у Лебану.⁶¹ Црква је замишљена као спомен-костурница за изгинуле ратне другове краља Александра. У цркви, тј. у простору испод цркве, требало је да буду смештени посмртни остаци 654 пописана војника и официра. Не зна се из ког разлога до почетка Другог светског рата посмртни остаци нису ексхумирани и пренети у спомен костурницу. До данашњег дана није извршена ексхумација посмртних остатака, а спомен-костурница испод цркве у Лебану и даље је празна и чека нека боља времена да у њој нађу вечни мир сви они који су дали животе за отаџбину у периоду од 1912. до 1918. године.

Необјављени извори:

Архив цркве Светог Јована Крститеља у Лебану, неинвентарисана грађа.

Објављени извори:

Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920.

Литература:

Живковић Милан, Храм Свете преподобномученице Параскеве у Бошњацу, Бошњаце 2018.

Ивановић Небојша, Издавачка делатност Историјског архива Лесковац, Лесковац 2005.

Илић П. Никола, Политичка убиства у Лесковачком крају 1887 – 1941, Лесковац 2007.

Ниношевић Мира, „Војна (ратничка) гробља и спомен – обележја из Првог светског рата подигнута у периоду 1918 – 1941. године у Лесковачком срезу“, у: Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, зборник радова са научног скупа са међународним учешћем, Лесковац 2016, 271-393.

Станковић Ц. Никола, Прекопчелица – предграђе Царичиног Града, Београд 2012.

Стошић Ђорђе, „Српско војничко (ратничко) гробље у Софији“, Лесковачки зборник LVII, Лесковац 2017, 437 – 450.

Туровић Ж. Добросав, Гајтан у НОБ – хроника, Београд 1975.

Туровић Ж. Добросав, Ивановић М. Небојша, Лесковац и лесковачки крај 1915 – 1918, Лесковац 2006.

⁶¹ Небојша Ивановић, *Издавачка делатност Историјског архива Лесковац*, Лесковац 2005, 147 – 148.

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988.

Summary

Aleksandar Miljković

**WORK ON THE LIST OF MILITARY GRAVES FROM THE FIRST
BALKAN AND WORLD WAR IN THE JABLANICA COUNTY FROM
1920. TO 1921.**

After the formation of the Kingdom of SHS, the Ministerial Council in 1920 issued a decree on the organization and maintenance of military graves and cemeteries in the country and abroad. On the basis of this Regulation, the church and the municipal authorities in the territory of the Kingdom of SHS begin with a list of soldiers' graves and cemeteries. This inventory was done in Jablanica the county during 1920 and 1921. The final list was completed in 1921 and based on it has been found that in the Jablanica county buried 654 soldiers and officers of the Serbian army.

МА Милош Жикић,
Истраживач-сарадник
Институт за савремену историју,
Београд

УДК 94(497.11 Лесковац)”1941”

ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА У АПРИЛСКОМ РАТУ*

Апстракт: У чланку се приказују ратне припреме на територији Моравске дивизијске области, као и ратне операције деснокрилних јединица југословенске V армије (Дринске дивизије и Власинског одреда) током Априлског рата 1941, које су оперисале у рејону Лесковца. Рад је написан на основу архивских и објављених извора, као и релевантне литературе.

Кључне речи: Лесковац, Априлски рат, V армија, Дринска дивизија, Власински одред.

У ласком немачке војске у Бугарску марта 1941, практично је завршено опкољавање Краљевине Југославије земљама чланицама Тројног пакта. Тиме је њен положај постао изузетно осетљив услед угрожености комуникацијског правца дуж моравско-вардарске долине. Пресецањем тог правца, у случају ратних операција, Југославија би остала одсечена од Грчке, а што је важније и од Солуна, као луке за снабдевање потребним ратним материјалом. Стога, промене политичке ситуације у окружењу, после почетка Другог светског рата, будно су праћене. У циљу повећања борбене готовости Југословенске војске, Министарство војске и морнарице приступило је појачавању кадровских и активирању појединих ратних јединица, позивањем обвезника на војне вежбе. Обвезници из Лесковца и околине припадали су јединицама које су се мобилисале на територији Моравске дивизијске области чије је седиште било у Нишу. Од избијања рата септембра 1939, па до марта 1941. обвезници су неколико пута позивани на вежбе.¹

По избијању италијанско-грчког рата 28. октобра 1940, Министарство војске и морнарице наредило је 6. новембра, услед могућности пада Солуна

* Рад је део пројекта Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку (47030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Више о активирању јединица Југословенске војске у: Velimir Terzić, *Stom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Ljubljana, Beograd, Titograd 1984, 206–221.

и укључивања Бугарске у рат, активирање трупа на територији III армијске области (Штаб у Скопљу) и извесних јединица на територији V армијске области (Штаб у Нишу). Тада је наређено активирање и целокупне Моравске дивизије. Том приликом, немајући поверење у обвезнике са територије III армијске области, начелник Главног генералштаба генерал Петар Косић, предложио је министру војске и морнарице појачавање јединица те територије са 7300 обвезника са територије Шумадијске и Моравске дивизијске области, што је и прихваћено. Тако је Моравска дивизијска област новембра 1940. упутила по 500 обвезника, на двадесетосмодневну вежбу, у 21. и 50. пешадијски пук у Скопљу, 46. пешадијски пук у Битољу и 47. пешадијски пук у Дебру. Међутим, сменом министра војске и морнарице, генерала Милана Недића,² до употребе ових јединица није дошло, те су дезактивирани током децембра.³

Следеће велико активирање, по коме ће већина обвезника и дочекати почетак рата у својим јединицама, наређено је 18. фебруара 1941, с тим да обвезници ступе на вежбу 10. и 12. марта. Иако још у току активирања, средином марта у околину Ниша и Лесковца почели су да пристижу делови Дринске дивизије, која је требало да образује резерву V армије. Наиме, према новоусвојеном ратном плану Р-41 (усвојен 22. фебруара 1941), територију источне и југоисточне Србије, тј. од с. Жеравино до с. Брњице на Дунаву (10 км источно од Голупца), бранила је југословенска V армија са: Власинским одредом на правцу Босиљграда и око Власинског блата, Топличком дивизијом око Пирота, Калнским одредом око Калне, Тимочком дивизијом око Књажевца и Зајечара, Крајинском дивизијом на простору Неготин – Брза Паланка – Доњи Милановац и Дринском дивизијом, као армијском резервом, код с. Свођа и Лесковца. Поред тога, предвиђено је да резерву у околини Ниша образује и један тешки артиљеријски пук са осталим армијским деловима. У циљу провере стања код трупа упућених са других територија на територију III и V армијске области, начелник Главног генералштаба упутио је 18. марта свог првог помоћника, дивизијског генерала Милутина Николића, у обилазак ових јединица. Генерал Николић је 19. марта у Нишу одржао конференцију са командантима V армијске и

² О смени генерала Милана Недића више у: *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима ОЗНЕ*, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018, 71–74; Далибор Денда, *Прилози за биографију генерала Милана Недића до Априлског рата 1941. године*, Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године - научни погледи, Београд 2017, 26–28.

³ Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 (даље: П-17), кутија 12 (даље: к), фасцикла 2 (даље: ф), документ 18 (даље: д), *Наређење министра војске и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 10608 од 30. октобра 1940. о позивању на вежбу обвезника у јединице на III армијској области*, лист 5–7; V. Terzić, n. d, 212.

Моравске дивизијске области и II коњичке дивизије и командантима трупањих јединица које су биле дислоциране у Нишу. Том приликом је „објаснио потребу коректног држања према свима нашим суседима, као и потребу да се у војсци спречава свака штетна агитација, која је у супротности са нашим неутралним држањем“. Међутим, истакао је и потребу што скоријег оспособљавања јединица за евентуалну употребу. На основу реферисања команданата, стање јединица било је следеће: попуњеност људством износила је 95%, док је одзив давалаца стоке био слабији. Стога су јединице биле попуњене са 70–90% коморе, уз постојање низа недостатака (слаба и неодговарајућа стока, мањак запрежног прибора), а утврђено је и да све општине нису савесно вршиле своју дужност приликом упућивања коморе. Наредног дана, 20. марта, генерал Николић је обишао и пристигле јединице Дринске дивизије: 50. штаб пешадије и 63. пешадијски пук у с. Гркиње, 65. пешадијски пук у Лесковцу, артиљерију и 50. базу у с. Брестовцу и констатовао слично стање као код јединица Моравске дивизијске области.⁴

Извршењем пуча 27. марта, постало је очигледно да је рат неизбежан. Извештаји о груписању немачких трупа на југословенској граници⁵ (нарочито према Пироту, Власини и Босиљграду), извиђањима фронта од стране немачких официра и прелета авиона преко југословенске границе свакодневно су пристизали. Стога, 27. марта наређено је, између осталог, активирање свих трупа за затварање границе, а истим наређењем, јединице на приграничној територији заузеле су III степен приправности. Међутим, убрзо долази до промене у ратном плану и наређења да Дринска дивизија поседне гранични одсек између Власинског одреда и Топличке дивизије,⁶

⁴ ВА, П-17, к. 16, ф. 1, д. 53, *Наређење начелника Главног генералштаба Стр. Пов. Ђ. К. Бр. 429 од 18. 3. 1941. о обиласку јединица на територији III и V армијске области и извештај првог помоћника начелника Главног генералштаба о извршењу истог од 25. 3. 1941*, лист 1–2; *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, II, dokument br. 30: „Naređenje ministra vojske i mornarice od 18. februara 1941. za poziv većeg broja obveznika vojske, vazduhoplovstva i mornarice za 10–12. mart 1941. godine“, приг. Antun Miletić, Beograd 1987, 99–124; V. Terzić, *n. d.*, 164, 166.

⁵ После 27. марта, јединице немачке 12. армије добиле су задатак да учествују и у нападу на Југославију. За дејство према југословенској V армији одређена је 1. оклопна група коју је чинио XIV армијски корпус састава: 5. и 11. оклопна, 4. брдска и 294. пешадијска дивизија. Група је била прикупљена око Софије, са задатком да надире од Софије преко Ниша ка Крушевцу и даље ка северу, у циљу заузимања Београда и отварања комуникације Софија – Ниш – Београд. Ваздухопловну подршку пружао је VIII ваздухопловни корпус (око 280 авиона) 4. ваздушне флоте стациониран на аеродромима код Софије, Дупнице, Петрича и Пловдива (V. Terzić, *n. d.*, 248–249).

⁶ Велимир Терзић у свом делу наводи да је заповест за излазак Дринске дивизије на гранични фронт између Власинског одреда и Топличке дивизије издата наређењем Министарства војске и морнарице команданту V армије Стр. Пов. Ђ. Бр. 2730 од 4. априла 1941 (*Исто*, 233).

чиме је V армија лишена једине оперативне резерве. Почетком априла, V армији је придодат 113. тешки артиљеријски пук, који се активирао у Лесковцу и наређено је да јединице прве линије V армије заузму своје положаје, с тим да не прелазе линију јединица за затварање границе, а потом предузму хитно утврђивање.⁷

Ваздухопловну заштиту јужне Србије вршио је 5. ловачки пук 3. ваздухопловне бригаде, тачније његова 35. ваздухопловна група (14 авиона Хокер фјури) стационирана на ратном летелишту код с. Косанчић, 15 км северозападно од Лесковца. Такође, на ратном летелишту Шарлинце код Лесковца налазила се и 2. ваздухопловна извиђачка група (10 авиона Бреге 19 и једна Рода) намењена за подршку операција јединица V армије.⁸

На дан отпочињања непријатељстава између Краљевине Југославије и Немачке, већина јединица V армије била је на својој концентрацијској просторији. На крајњем десном крилу југословенског распореда налазио се Власински одред, са Штабом у Сурдулици, који је имао задатак да брани гранични фронт линијом с. Жеравино – Миљевска планина (1732) – с. Клисуре (Грамада к. 1719) затварајући правце према Врању, Сурдулици и Предејанима, са тежиштем рада на правцу с. Стрезимировци – Власина – Сурдулица – Владичин Хан. Гранични фронт је био подељен на два одсека: босиљградски и власински. Босиљградски одсек чинили су 1. пешадијски пук, 111. самостални артиљеријски дивизион и 626. самостални батаљон

Терзић је тај податак преузео из изјаве генерала Михаила Бодиа, међутим, увидом у поменути документ, ставке о изласку Дринске дивизије на гранични фронт нема, док се поклапају наређења о приближавању јединица V армије граници, сужавању фронта Тимочкој, а проширавања Крајинској дивизији (ВА, П-17, к. 3а, ф. 1, д. 35, *Министарство војске и морнарице команданту позадине Врховне команде Стр. Пов. Ђ. Бр. 2730 од 4. априла 1941*, лист 1; ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 13, *Изјава генерала Михаила Бодија*, стр. 19).

Сигурни смо да је поменуто наређење Дринској дивизији издато раније, јер се на основу изјава припадника Дринске дивизије види да су јединице изашле на положај ноћним маршевима у периоду од 31. марта до 5. априла 1941 (ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 895, *Изјава потпуковника Сулејмана Торлића*, лист 2; ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 903, *Изјава сатника Мартина Тонковића*, лист 1).

⁷ ВА, П-17, к. 3а, ф. 1, д. 35, *Министарство војске и морнарице команданту позадине Врховне команде Стр. Пов. Ђ. Бр. 2730 од 4. априла 1941*, лист 1; ВА, П-17, к. 5, ф. 1, д. 31, *Изјава генерала Владимира Цукавца*, стр. 3–4; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1228, *Изјава потпуковника Отона Чуша*, лист 1; ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 1; ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 454, *Изјава потпуковника Миха Бажда*, лист 1; V. Terzić, *n. d.*, 224.

⁸ Andrija Pavlović, *Jugoslovensko vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941. godine*, knjiga 2c, 250, 257, 290 (rukopis u Muzeju Vazduhoplovstva u Beogradu); Bojan Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1944*, Beograd 2012, 422.

резервне војске, док су власински одсек образовали 62. пешадијски пук, 1. (брдски) дивизион 34. артиљеријског пука и 328. пук резервне војске. У састав одреда требало је да уђе и 61. коњички пук као одредска резерва, међутим, и даље се налазио на мобилизацијском месту у рејону Крушевца и није ни стигао у састав одреда.⁹

На Власински одред нашла се Дринска дивизија, са задатком да брани гранични одсек Грамада к. 1729 искључно – Гребен планина к. 1337 (долина реке Јерме) закључно и затвори правце који преко Трна изводе према Свођу, Бабушници и Лесковцу, с тим да тежиште рада дивизије буде на линији Дешчани кладенац – Свође. Према ратној формацији, дивизија се састојала из 5. 63. и 65. пешадијског и 50. артиљеријског пука, 50. коњичког дивизиона¹⁰ и осталих мањих јединица. Ипак, на дан почетка рата, дивизија се и даље делом налазила на концентрацијској просторији, а делом на својим мобилизацијским местима у Ваљеу. Од пристиглих јединица, позади граничног фронта налазили су се 65. (положај: Тумба – Црни врх) и 63. пешадијски пук без 1. батаљона (положај: с. Пресека – Куса врана) са по једним артиљеријским дивизионом 50. артиљеријског пука,¹¹ Штаб пешадије у с. Свође, док се на граници налазио 1. батаљон 329. пука резервне војске. У рејону Лесковца образована је и армијска резерва од пристигла два батаљона 5. пешадијског пука,¹² којој је придодат и 1. батаљон 63. пешадијског пука. Командант дивизије генерал Коста Ђорђевић стигао је у с. Свође 6. априла у 23.00 часа без свог Штаба који се и даље активирао у Ваљеу. Наиме, дотадашњи командант пешадије Дринске дивизије, генерал Драгомир Мирковић,¹³ налазио се са својим Штабом на концентрацијској просторији од средине марта и под својом командом држао пристигле делове Дринске дивизије. Како је извршењем пуча 27. марта 1941. генерал Мирковић постављен за управника Двора,¹⁴ генерал Коста Ђорђевић је око 30. марта добио наређење да се пребаци на

⁹ ВА, П-17, к. 5, ф. 1, д. 31, *Изјава генерала Владимира Цукавица*, стр. 4; ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 1; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1241, *Изјава потпуковника Јосипа Прокеша*, лист 1; V. Terzić, *n. d.*, 256.

¹⁰ На дан 6. априла дивизион је, попуњен свега 50%, био у покрету из Ваљева према Ужицу, одакле је требало да продужи за Власотинце. Међутим, успео је да стигне до Трстеника где га је захватило расуло (ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 877, *Изјава рез. ветер. поручника Јураја Кларића*, лист 1; V. Terzić, *n. d.*, 257).

¹¹ Штаб и остатак пука и даље су се налазили у Ваљеу (V. Terzić, *n. d.*, 257).

¹² Штаб и остатак пука налазили су се на мобилизацијском месту у Ваљеу (*Исто*, 257).

¹³ Генерал Драгомир Мирковић био је рођени брат генерала Боривоја Мирковића (Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004, 219).

¹⁴ У досадашњем истраживању још увек нисмо успели да сазнамо ко је заменио генерала Мирковића на дужности команданта пешадије Дринске дивизије.

гранични фронт и прими под своју команду јединице Дринске дивизије. Преостали део Штаба дивизије кренуо је из Ваљева 7. априла под командом команданта артиљерије генерала Ђуре Изера.¹⁵

Прва два дана рата на фронту V југословенске армије није било већих операција. Једна немачка ескадрила ловаца напала је 6. априла око 5.00 часова ујутру 2. ваздухопловну извиђачку групу на летелишту Шарлинце и при том запалила све авионе, сматрајући да је тиме уништена 35. група 5. ваздухопловног пука, која је била врло добро камуфлирана увлачењем у улице и дворишта с. Косанчић. Нешто касније, око 5.30 часова, Немци су напали граничне карауле на босиљградском одсеку Власинског одреда и потисли граничне јединице за 5–6 км, док су немачки авиони током дана надлетали Сурдулицу, не изводећи никакве нападе. На фронту Дринске дивизије немачке јединице такође су извршиле препад на граничне јединице. Око 20.00 часова потпомогнуте снажном пешадијском и артиљеријском ватром заузеле су караулу Вучји Дол, која је сутрадан повраћена.¹⁶ Интересантно је да су поједине јединице Дринске дивизије почетак рата дочекале без муниције на положају.¹⁷ И 7. априла су немачке јединице ограничиле своја дејства на вршење јачег притиска, посебно на крајњем десном крилу код с. Жеравино, где су потиснуле заштитне јединице Власинског одреда за 2–3 км, а на осталом фронту Власинског одреда извршиле јачи напад и заузеле граничне висове,¹⁸ док су јединице VIII ваздухопловног корпуса извршиле први напад на Лесковац. Наиме, око 16 часова два немачка ловца Месершмит долетела су из правца Грделичке клисуре и митраљирале

¹⁵ ВА, П-17, к. 5, ф. 1, д. 31, *Изјава генерала Владимира Џукавца*, стр. 4; ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 861, *Изјава генерала Ђуре Изера*, стр. 4; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1240, *Изјава надпоручника Звонимира Павошевића*, лист 1; Бранислав Ј. Пантић, *Бандитско-комунистички логор*, Сиднеј 1964, 72; V. Terzić, *n. d.*, 257–258.

¹⁶ ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 1; А. Pavlović, *n. d.*, 257–258, 290; В. Dimitrijević, М. Micevski, Р. Miladinović, *n. d.*, 456; V. Terzić, *n. d.*, 297.

¹⁷ Помоћник команданта 63. пешадијског пука потпуковник Сулејман Торлић сазнао је за почетак рата и бомбардовање Београда преко радио-станице у с. Стрелцу, где се налазила пуковска позадина, одакле је самоиницијативно послао муницију јединицама на положај (ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 895, *Изјава потпуковника Сулејмана Торлића*, лист 2).

¹⁸ Пуковник Танасије Динић, командант 328. пука резервне војске и Власинског одсека, у својој изјави датој органима ОЗНЕ наводи да су Немци извршили напад на његов одсек 7. или 8. априла и том приликом успели да продру на југословенску територију, али да су истог дана контранападом враћени преко границе. Даље наводи да је одмах упитао команданта одреда генерала Павла Павловића да ли да предузме гоњење преко границе „пошто нисам знао да ли смо у ратном стању, али ми је генерал Павловић одговорио да због неповољне ситуације на десном крилу не треба да се експонира“ (*Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, 405–406).

војнике и цивиле у околини железничке станице. Том приликом, погинуо је један, а рањена су три војника и један цивил. При повратку авиона у Бугарску, ваздушна одбрана¹⁹ је са закашњењем отворила ватру, али без успеха. Ловци 5. ваздухопловног пука нису учествовали у одбрани града, јер су, добивши лажно обавештење да Немци бомбардују Крушевац и барутану Обилићево, кружили изнад Крушевца 40–50 минута и о нападу на Лесковац сазнали тек после спуштања на своје летелиште.²⁰

За то време, ситуација у Македонији била је врло озбиљна. Продором немачких оклопних јединица правцем Куманово–Прешево, десни бок и позадина V армије постали су угрожени. Стога, 7. априла поподне, командант V армије, генерал Владимир Цукавац наредио је команданту Власинског одреда да заломи и повуче своје десно крило (босиљградски одсек) на леву обалу Јужне Мораве у висину Врања, прими под своју команду делове 46. допунског пука Моравске дивизије који су задржали напад немачких тенкова код Прешева и предузме мере за затварање правца Прешево–Врање. Том приликом и јединице власинског одсека добиле су наређење да се спусте са граничног фронта и поседну положај у долини р. Врле, док је њихова комора упућена ка Предејанима и Сурдулици. То је уједно било и последње наређење које је добијено из Штаба V армије. Услед такве ситуације на југу, Врховна команда је у 18.30 часова тражила извештај од команданта V армије може ли се предузети офанзива према Софији или да се Дринска дивизија извуче из прве линије и упути у Македонију, али генерал Цукавац није послао тражени извештај. Нешто касније, око 20.00 часова, делови II коњичке дивизије који су се мобилисали у Нишу телефонски су стављени под команду V армије, са задатком да се хитно упуте ка Врању и затворе правац Врање–Ниш. Поред тога, наређено је и команданту Церске дивизије да железницом упути 6. пешадијски пук са једним артиљеријским дивизионом у Врање где ће се ставити под команду II коњичке дивизије. Ипак, због другачијег развоја ситуације, ове јединице употребљене су на другим правцима.²¹

Осмог априла у 5.30 часова немачка 1. оклопна група (11. оклопна, 294. пешадијска и 4. брдска дивизија) кренула је у напад на Топличку дивизију

¹⁹ Ваздушна одбрана Лесковца састојала се из 636. противавионског дивизиона и 636. противавионског митраљеског вода (А. Pavlović, *n. d.*, 68).

²⁰ ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 20, *Изјава потпуковника Драгољуба Ђурића*, стр. 10; А. Pavlović, *n. d.*, 355; Никола П. Илић, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године“, *Лесковачки зборник*, 35, Лесковац, 1995, 371–372; V. Terzić, *n. d.*, 310–311.

²¹ ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 1; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1242, *Изјава сатника Срећка Матичића*, лист 3; ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 20, *Изјава потпуковника Драгољуба Ђурића*, стр. 11; *Априлски рат 1941*, ЗД, II, прилог бр. 1: „Операцијски дневник Штаба Врховне команде Југославенске војске од 6. до 14. априла 1941. године“, 815; V. Terzić, *n. d.*, 311, 331, 481 (напомена 52).

која је бранила правце према Пироту. И поред херојског отпора, који је трајао на појединим тачкама до 17.00 часова, Немци су око 14.30 ушли у Пирот, а увече и у Белу Паланку. Немачко ваздухопловство је 8. априла ујутру, око 6.00 часова, извршило бомбардовање Ниша, па је дошло до прекида веза између Штаба V армије и потчињених јединица, чиме је изузетно отежано командовање и одбрана фронта V армије. Услед тога, јединице Дринске дивизије и Власинског одреда практично су остале без више команде и биле ослоњене на своје штабове. Убрзо по паду Пирота, срески начелник из Бабушнице телефоном је о томе обавестио Штаб Дринске дивизије у Свођу. Како је тиме била угрожена позадине Дринске дивизије правцем Пирот–Бабушница, генерал Ђорђевић је наредио повлачење дивизије на линију Крст (к. 720)–Љуберађа–Голубињак (к. 1084)–Шиљегарник (к. 988) у циљу спречавања немачког продора долином Власине и Кутинске реке ка Јужној Морави. Међутим, до Штаба је успела да стигне заповест команданта V армије, да се Дринска дивизија у току ноћи повуче на линију Власотинце – с. Равна Дубрава, а следеће ноћи 9/10. априла на леву обалу Јужне Мораве са задатком да поседне положај од Лесковца до Курвинградског теснаца. Наиме, примајући извештаје да је Топличка дивизија уништена и да су Немци заузели Пирот и надиру даље ка Нишу, као и о јаком немачком притиску на правцу ка Врању, генерал Цукавац је донео одлуку о постепеном повлачењу десног крила и центра V армије на леву обалу Јужне Мораве.²²

Повлачење Дринске дивизије отпочело је увече 8. априла. Након добијања кратког телефонског наређења из Штаба дивизије, деснокрилни 65. пешадијски пук образовао је маршевску колону и отпочео повлачење ка Власотинцу са својим 2. батаљоном као заштитником. Због јаке кише, праћене суснежицом, путеви су се претворили у блато и веома отежавали кретање јединица. Услед тога, војници хаубичког дивизиона, који се налазио позади 65. пука, оставили су онеспособљена оруђа и опрему на положају и друму, не могавши да их извуку из блата,²³ и одступили у правцу Власотинца. Призор напуштених топова и артиљеријске опреме додатно је утицао на пад морала код пешадијских јединица, који је већ био начет наглим повлачењем са граничног фронта. Око поднева, 9. априла, пук је стигао у

²² А. Pavlović, *n. d.*, 409; ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 20, *Изјава потпуковника Драгољуба Бурића*, стр. 14; V. Terzić, *n. d.*, 329–332; Ђура Златковић - Милић, *Зла времена. Монографија Лужнице (1876–1945). Прилози за историју*, Бабушница 1967, 142–143.

²³ Припадници 2. батаљона у заштитници 65. пука, покушавали су безуспешно у току ноћи 8/9. априла, од поноћи до 4.00 часа ујутру, да заједно са преосталим артиљерцима изваде заглављене топове из блата насред друма. Након добијања телефонске везе са Штабом 65. пука у с. Свођу, наређено је да се топови онеспособе и људство повуче, уколико се не могу извући из блата (ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 905, *Изјава надпоручника Ивана Топљака*, лист 2–3).

с. Свође, које је дивизијски Штаб већ напустио. Ту су преостали жандарми предали „једно краће наређење на цепном блоку“ да пук најхитније настави повлачење ка Топлици због немачког продора ка долини Мораве, по коме се одмах и поступило. И делови 63. пешадијског пука са левог крила започели су одступање 8. априла, око 20.00 часова. Међутим, до с. Равна Дубрава пристигли су само Штаб пука са 1. батаљоном, који се од раније налазио у резерви,²⁴ и артиљеријски дивизион. Позадински делови и комора су се растурили, док су 2. и 3. батаљон до јутра 9. априла успели да стигну до с. Љуберађа где су им немачке оклопне јединице, наступајући из Бабушнице, пресекле одступницу. Батаљони су покушали да изврше пробој, али су после жестоке борбе разбијени и заробљени. На фронту Власинског одреда његово десно крило неометано се у току ноћи 8/9. априла повукло на леву обалу Јужне Мораве и затворило долину ове реке у рејону Врања. У току дана, издата су наређења за даље повлачење и 9. априла увече, одред је кренуо у правцу Грделице. Повлачење по лошем времену и слаба исхрана, утицали су и на морал јединица Власинског одреда.²⁵

Девети април био је судбоносан за јединице југословенске V армије. Брзим напредовањем немачких снага нишавским правцем и заузимањем Беле Паланке, претходног дана угрожен је Штаб V армије који се налазио у Нишкој Бањи, због чега је у току ноћи 8/9. априла извршено његово пребацивање у Крушевац, чиме је Штаб потпуно изгубио везу са многим потчињеним јединицама. Немачка 11. оклопна дивизија, рано ујутру 9. априла продужила је напредовање из Беле Паланке, савладала слабији југословенски отпор на Шпајским положајима и заузела Ниш и неоштећени мост на Јужној Морави. Потом је главним снагама продужила напредовање ка Алексинцу, а помоћним ка Дољевцу и Прокупљу. Том приликом, немачки тенкови су препадом око 14.00 часова упали у Дољевац и заробили неке позадинске јединице Дринске дивизије.²⁶ Ујутру 9. априла остаци 63.

²⁴ Батаљони 5. пешадијског пука из армијске резерве упућени су, после немачког пробоја фронта код Пирота, ка Белој Паланци, али пошто нису успели да на време стигну до положаја, одступали су долином Кутинске реке ка Нишу, где су током 9. априла окружени и заробљени (ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 27, *Изјава генерала Владислава Костића*, стр. 12; V. Terzić, *n. d.*, 331, 347).

²⁵ ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 905, *Изјава надпоручника Ивана Топљака*, лист 2–3; ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 895, *Изјава потпуковника Сулејмана Торлића*, лист 2; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1242, *Изјава сатника Срећка Матичића*, лист 4–5; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1241, *Изјава потпуковника Јосипа Прокеша*, лист 1; ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 1; Живаљ Дамјановић, „Сећање на 65. пешадијски пук, у Априлском рату 1941“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, 38, Чикаго 1977, 83–84; Б. Пантић, *n. d.*, 72; V. Terzić, *n. d.*, 332, 347.

²⁶ ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 20, *Изјава потпуковника Драгољуба Ђурића*, стр. 15; V. Terzić, *n. d.*, 332, 346.

пешадијског пука са артиљеријским дивизионом повукли су се из с. Равна Дубрава преко планине Крушевице у Лесковац где се у току 9. априла прикупио и 65. пешадијски пук. Град је претходног дана претрпео још један напад из ваздуха, при чему је порушено или оштећено преко 70 цивилних објеката, док су многи објекти били у пламену. Командант Дринске дивизије није решио да брани град свим расположивим снагама већ је за то одредио један батаљон 65. пешадијског пука и две батерије. Осталим јединицама наредио је да се повлаче правцем Лесковац – с. Бојник – с. Житни Поток – Куршумлија. Међутим, командант 65. пука упутио је своје јединице преко Лебана, док су се остац 63. пука 10. априла прикупили код с. Косанчића.²⁷

Према писању Велимира Терзића, 10. априла ујутру, настављајући напредовање из правца Ниша, слабији делови немачке 11. оклопне дивизије упали су у Лесковац, али су одбачени према северу противнападом једног батаљона 62. пешадијског пука из Власинског одреда²⁸ и једног батаљона 65. пешадијског пука.²⁹ Ова два батаљона и заостале јединице 113. тешког артиљеријског пука,³⁰ којима се касније прикључио још један батаљон 65. пука и једна брдска батерија образовале су Лесковачки одред. Одбивши у току дана два немачка напада из правца Ниша, одред се у току ноћи 10/11. априла повукао ка Лебану, док је Штаб Дринске дивизије одступио у правцу Куршумлије.³¹

Током 11. априла командант 65. пешадијског пука прикупио је у Лебану своје команданте батаљона и предложио да се Немцима упуте парламентарни

²⁷ Б. Пантић, *н. д.*, 72; V. Terzić, *н. д.*, 347; Н. Илић, „Немачко бомбардовање...“, 372–374.

²⁸ Командант и ађутант 62. пешадијског пука у својим изјавама не помињу учествовање делова овог пука у борбама код Лесковца (ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1241, *Изјава потпуковника Јосипа Прокеша*, лист 1; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1242, *Изјава сатника Срећка Матичића*, лист 1–6).

²⁹ Ађутант 65. пешадијског пука, капетан I класе Живаљ Дамјановић у својим забелешкама помиње уништење немачке моторизоване патроле од стране претходнице 65. пука пре уласка пука у Лесковац (Ж. Дамјановић, „Сећање на 65. пешадијски пук...“, 85).

³⁰ Командант 113. артиљеријског пука изјавио је да пук уопште није учествовао у борбама током Априлског рата (ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 454, *Изјава потпуковника Миха Бјада*, лист 1).

³¹ V. Terzić, *н. д.*, 361–362.

У коришћеним изворима и писању Велимира Терзића постоје извесне неподударности, за период од 9. до 11. априла, око кретања и пристизања појединих југословенских јединица у Лесковац, као и борбама са немачким моторизованим јединицама у граду и његовој околини, што би требало додатно истражити. Треба напоменути да нам изјава команданта Дринске дивизије генерала Косте Ђорђевића није била на располагању, а њоме би, верујемо, поједини догађаји били расветљени.

јер је пук деморалисан и неспреман за било какву борбу. Међутим, српски официри су одлучно били против тога и изразили жељу за борбу са Немцима.³² Јединице Дринске дивизије потом су наставиле повлачење делом ка Брусу и Александровцу, а делом ка Куршумлији и Прокупљу. У Лебане је 12. априла, након одмора претходног дана по селима у околини Лесковца, стигао и Штаб Власинског одреда са појединим јединицама. Велики број деморалисаних војника разних јединица и родова, као и побациано оружје, знатно су утицали на дух јединица Власинског одреда. Командант одреда генерал Павле Павловић одржао је поподне тог дана конференцију са својим командантима пукова и генералштабним официрима и одлучио да се, услед непостојања везе са вишом командом и тешке ситуације која је наступила продором Немаца у више праваца,³³ јединице расформирају, уз напомену да официри образују тројке и пробијају се према Јадранском мору.³⁴ Ту одлуку генерал Павловић је следећег дана саопштио свим официрима, након чега је отпочело разилажење јединица и официра. Поједине групе упутиле су се ка Бојнику, док су неке кренуле у сусрет Немцима, који су се већ налазили у Лесковцу. Тог дана, делом су заробљени, а делом су се растурили и делови Дринске дивизије који су се повлачили у правцу

³² Командант 2. батаљона 65. пешадијског пука мајор Радован Станковић имао је намеру да се са батаљоном преко Куршумлије пробије у Црну Гору. Како наводи његов ађутант: „Борба му је била једини циљ“ (ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 905, *Изјава надпоручника Ивана Топљака*, лист 3).

³³ Делови немачке 9. оклопне дивизије заузеле су Приштину 11. априла наступајући с југа, док је 5. оклопна дивизија (престигла током 11. априла на просторију Ниш–Прокупље) до Приштине стигла 12. априла са севера наступајући правцем Куршумлија–Подујево–Приштина без отпора. Тиме су јединице Дринске дивизије и Власинског одреда практично биле опкољене (V. Terzić, *n. d.*, 387, 403).

³⁴ ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добрињића*, лист 2.

Потврду да је приликом распуштања јединица наређено и пробијање у мањим групама ка Јадранском мору, налазимо и у изјави пуковника Танасија Динића, датој органима ОЗНЕ. Том приликом, пуковник Динић је изјавио да се са пуком 13. априла налазио у с. Мирошевцу, када је до њега дошао курир из Штаба одреда са поменутиим наређем (*Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, 406–407).

С друге стране, у изјави немачким окупационим властима пуковник Динић је саопштио да је искористио прву прилику која му се пружила и 13. априла сакупљеној војсци изложио „сву бесмисленост овог ратног похода за нас“ и распустио војнике и резервне официре својим кућама, док се са свим активним официрима упутио за Лесковац и „тамо се немачким војним властима ставио на расположење“ (Историјски архив Београда, Фонд Безбедносно-информативна агенција, ф. 3, п. 1–2, *Таса Динић о свом раду у прошлости и садашњости*). Овом приликом захваљујемо колеги Радету Ристановићу на уступљеном документу.

Прокупља, Куршумлије и Медвеђе,³⁵ чиме су операције у овом крају током Априлског рата завршене.³⁶

Извори и литература

Архивски извори:

Војни архив:
 Пописник 17 - Фонд Војске Краљевине Југославије
 Историјски архив Београда:
 Фонд Безбедносно-информативна агенција
 Музеј ваздухопловства:
 Andrija Pavlović, *Jugoslovensko vazduhoplovstvo u Aprislkom ratu 1941. godine*, књига 2с (у рукопису)

Објављени извори:

Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, II, прир. Antun Miletić, Београд, 1987.
Колаборационисти пред судом. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима ОЗНЕ, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018.

Мемоари и сећања:

Дамјановић, Живаљ, „Сећање на 65. пешадијски пук, у Априлском рату 1941.“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, 38, Чикаго 1977, 81–87.
 Пантић, Бранислав Ј, *Бандитско-комунистички логор*, Сиднеј 1964.

Литература:

Вјелажас, Mile S, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд 2004.

³⁵ Делови дивизије који су успели да се прикупе на простору Брус–Александровац упућени су ка Краљеву (V. Terzić, *n. d.*, 416).

³⁶ ВА, П-17, к. 67, ф. 4, д. 905, *Изјава надпоручника Ивана Топљака*, лист 3; ВА, П-17, к. 66, ф. 9, д. 463, *Изјава сатника Зденка Добринића*, лист 2; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1242, *Изјава сатника Срећка Матичића*, лист 5; ВА, П-17, к. 67, ф. 11, д. 1241, *Изјава потпуковника Јосипа Прокеша*, лист 1; V. Terzić, *n. d.*, 403, 417.

Денда Далибор, *Прилози за биографију генерала Милана Недића до Априлског рата 1941. године*, Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године - научни погледи, Београд 2017, 11–30.

Dimitrijević, Војан, Micevski, Milan, Miladinović Predrag, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1944*, Београд 2012.

Златковић - Милић, Ђура, *Зла времена. Монографија Лужнице (1876–1945). Прилози за историју*, Бабушница 1967.

Илић, Никола П, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године“, *Лесковачки зборник*, 35, Лесковац, 1995, 371–375.

Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Ljubljana, Београд, Titograd 1984.

Summary

Miloš Žikić

LESKOVAC AND ITS SURROUNDINGS DURING THE APRIL WAR

With the entrance of the German troops in Bulgaria in March 1941, the Kingdom of Yugoslavia was surrounded by members of the Tripartite Pact, which jeopardized its eastern border and link with Greece. According to the Yugoslav war plan R-41, territory of eastern and southeastern Serbia was defended by the 5th army. On its right wing were the units of the Vlasina Detachment and the Drina Division closing the routes that led through Bosiljgrad and Vlasina to Vranje, Vladičin Han and Predejane, and from Trn to Svođe, Babušnica and Leskovac. During the first two days of the war, these units did not participate in major fighting with German troops. The breakthrough of the front in Macedonia and Pirot forced them to retreat towards the left bank of the South Morava, where the front should have been consolidated. As early as April 9th, the Germans occupied Niš, and with penetration of their armored units, they sent their scouting parts in several directions, which practically led to the encirclement of Yugoslav troops in the Leskovac region. The moral of the units of Vlasina Detachment and the Drina Division has been steadily declining due to sudden withdrawal, poor supply and rapid German penetration. Fewer fights were recorded only in the vicinity of Leskovac. Most of these units were gathered in Lebane on April 13th, where they were partly disintegrated and partly captured.

Др Милутин Д. Живковић
Научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић

УДК94:929 Ђуровић М.
930.85(497.11)”1941/1943”

РАТНИ ПУТ ВОЈВОДЕ СУХОПЛАНИНСКОГ МАШАНА ЂУРОВИЋА (1941–1943)*

Апстракт: Рад доноси биографију Машана Ђуровића, родом из села Гајтана, код Медвеђе, једног од најутицајнијих команданата Косте Миловановића Пећанца током окупације Србије у Другом светском рату. Посебну пажњу посветили смо успону и паду његове војне каријере, држању док је био неформални господар Рашке и њене околине, као и односу према генералу Михаиловићу и партизанима. Чланак је заснован на архивској грађи која се налази у: Војном архиву, Историјском архиву Београда, Историјском архиву Краљева и Историјском архиву „Рас“ у Новом Пазару, односно на релевантној научној литератури.

Кључне речи: Машан Ђуровић, четници, Коста Пећанац, Драгољуб Михаиловић, командант, војвода, одред, јединица, партизани, Албанци, колаборација.

Ратови и окупације са собом доносе времена током којих се руше устаљене социјалне норме и у друштву праве расцепи који омогућавају много лакше померање на лествици моћи него у периодима мира. Ратна биографија Машана Ђуровића може се узети готово као архетипска за горе наведено, барем када је у питању хаос који је уследио по окупацији Југославије од стране Сила осовине 1941. године. Ђуровић је, наиме, до Априлског рата био непозната личност која је живела и радила на свом сеоском имању. Сплетом разних околности, он је само годину дана касније постао један од најмоћнијих људи на простору Србије. На то место га је довела фанатична борба како против Албанаца и муслимана, тако и још више, против комуниста. Он је на тај начин од краја 1941. до пролећа 1943. године био водећа војна и политичка фигура на простору Студеничког, а донекле и Дежевског и Косовскомитровачког среза. Ђуровићев рад су, међутим, пратиле оптужбе за разне личне малверзације и недисциплину људства. Пошто је своју моћ дуговао окупатору, његова колаборација са

* Рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Немцима била је константна. Стога, Машан Ђуровић убрзо долази у оштар сукоб са генералом Михаиловићем, који га је, иако су имали заједничке непријатеље, ликвидирао средином 1943. године.

Командант Сухоплавинског одреда четничких снага Косте Пећанца

Машан Ђуровић је рођен 7. јула 1912. године у селу Гајтану, недалеко од Медвеђе.¹ У међуратном периоду насеље је припадало Слишанској општини Јабланичког среза, а од 1929. године налазило се у Вардарској бановини.² Био је јединац будући да му је отац погинуо већ 1917. године у борби са Бугарима. Основно и средње образовање стекао је у Гајтану, односно Лесковцу. Затим је, према сопственим речима, две године студирао право у Београду. Пошто није било никога да брине о породичном имању, Ђуровић се убрзо вратио у Гајтан. Током 1933–1934. године прошао је обуку за резервне подофицире у Билећи,³ а непосредно пред почетак Априлског рата распоређен је у 38. пешадијски пук Зетске дивизије, која је припадала 2. армији војске Краљевине Југославије. Седиште пука било је у Подгорици.⁴

Током ратних операција учествовао је у борбама са италијанском војском. После капитулације Југославије избегао је заробљавање и вратио се у родни крај. Тамо се убрзо повезао са четничким војводом Костом Миловановићем Пећанцем и 10. маја ступио у његову службу. Добио је титулу „Војводе сухоплавинског“, а наводно је био пребачен у официрски кадар у својству потпоручника.⁵

Током августа 1941. године Машан Ђуровић са неколико сабораца одлази у Ибарску долину, на подручје између Лешка и Лепосавића. Тамо су се већ организовали Пећанчеви четници Васа и Давид Поповић, као и војвода сухоруднички инжењерски капетан I класе Радомир Цветић,⁶ родом из тих крајева. Ђуровићева група се углавном кретала студеничким (Рашка) и косовскомитровачким срезом, позивајући народ да јој се придружи под девизом одбране од Албанаца. После прогласа Косте Пећанца, крајем августа, у коме је позвао српски народ на лојалност окупатору, Цветић прелази под

¹ Историјски архив Београд (ИАБ), BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 19.

² Vlad. Marinković, *Rečnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslavije* (Beograd: Sveslovenska knjižara, 1930), 173.

³ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 19; Ђуровић је на саслушању пред немачким властима тврдио да је у Билећи завршио школу резервних официра. Такве школе су, међутим, постојале само у Сарајеву, Горажду и Марибору, док се у Билећи налазила школа резервних подофицира. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 107.

⁴ V. Terzić, *n. d.*, 103.

⁵ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 19.

⁶ Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података (ДПП), кут(ија) 211, док(умент) 611.

команду Драгољуба Михаиловића. Ђуровић је, на другој страни, остао лојалан Пећанцу и легализовао свој одред код Немаца. Тако почиње његова отворена колаборација са окупатором.⁷

Налазећи се близу италијанско-немачке границе, која је пролазила јужно од Новог Пазара и Косовске Митровице, одред војводе сухопланинског се стално увећавао захваљујући српским избеглицама које су напуштиле италијанску окупациону зону на Косову. Са почетком устанка против окупатора у централној Србији мења се и војна ситуација у долини Ибра. Немачке снаге 2. октобра напуштају Рашку и Нови Пазар и повлаче се у Косовску Митровицу ради одбране копова „Трепче“. Машан Ђуровић је то искористио и са око 60 бораца истог дана ушао у Рашку. Већ наредног дана је морао да крене ка Косовској Митровици, јер је од раније био отворио сукоб са локалном албанском жандармеријом која је узнемиравала српски живаљ.⁸

То је искористила команда у међувремену формираног Копаоничког партизанског одреда (КПО),⁹ па је увече, 3. октобра, послала снаге у Рашку. Грађани су их, за разлику од Сухопланинског одреда, свечано дочекали. КПО (600–800 бораца) је до 5. октобра успео да ослободи околна места у долини Ибра – Баљевац, Јошаничку Бању и Ушће. Да би заштитили слободну територију од већих немачких снага које су се налазиле у Краљеву и Косовској Митровици, устаници, предвођени комунистима, извршили су низ диверзија на комуникацијама у доњем току Ибра. Архивска грађа на говори да су припадници КПО били дисциплиновани и добро наоружани.

Јачање Комунистичке партије Југославије (КПЈ) на простору студеничког среза изазивало је подозрење Машана Ђуровића. Комунисти су се, спроводећи револуционарне мере на другој страни, сукобили и са кругом богатих рашких индустријалаца које је предводио Тихомир Шарковић,

⁷ Влада Виријевић, „Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини“, *Наша прошлост*, 7/2006, 170; *Kosovska Mitrovica i okolina*, ур. Ali Hadri i Živko Avramovski, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1979), 281; Тихомир Д. Ђорђевић, *Рашка и околина* (Рашка: СИЗ културе, 1987), 362.

⁸ Људство Машана Ђуровића је имало борбе са албанском жандармеријом из Косовске Митровице или Новог Пазара 15. и 24. септембра, односно 1. октобра 1941. године. ВА, Недићева архива (НДа), кут. 33, ф(асцикла) 13, док. 1, 1; Исто, док. 38, 1, 4; Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (ИАРНП), фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандантуре 838. округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942, 38–39.

⁹ Одред је формиран крајем јула 1941. године на Копаонику. Првобитно га је чинило неколико десетина бораца из Студеничког среза, као и рудара из „Трепче“. Командант је био учитељ Предраг Вилимоновић, а политички комесар Душан Томовић. Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944* (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1977), 42–43.

бивши сенатор¹⁰ и народни посланик. Ова група грађана је још од августа била у контакту са Ђуровићем и капетаном Цветићем и издржавала је њихове одреде. За то су месечно издвајали око 350.000 динара. На Шарковићев позив монархистичке снаге улазе 17. октобра у Рашку, приликом чега је умало дошло до сукоба са комунистима. На заједничком састанку је ипак одлучено да се и једни и други повуку из вароши, а да у граду оставе штабове са по неколико бораца. Ниједна страна, међутим, није била задовољна оваквим развојем догађаја, што ће убрзо и јавно показати.¹¹

У идеолошким и верско-етничким сукобима на простору Рашке и Новог Пазара током јесени 1941. године

Септембра и октобра 1941. године распламсали су се верско-етнички сукоби између хришћана и муслимана у дежевском срезу (Нови Пазар) и Ибарском Колашину. Прво је крајем септембра у великом албанско-муслиманском нападу попаљено на десетине српских села и протерано неколико хиљада лица из колашинског краја. Затим се део тих трупа, у виду качака из Дренице, предвођених Шабаном Полужом, сместио у Нови Пазар. После одласка немачке посаде из града, 2. октобра, они су преузели гарнизонску службу. То су ипак искористили да у заједници са локалним муслиманима, изврше низ напада на хришћане како у вароши тако и широм дежевског среза (укључујући и манастир Сопоћане). Капетан Цветић је због тога у заједници са комунистима покушао да освоји Нови Пазар 4. новембра, али је доживео тежак пораз.¹²

Тензије у дежевском срезу војвода Ђуровић је искористио да потисне комунисте из Рашке. Већ 2. новембра он је са људством упао у град, похапсио чланове штаба КПО и варош ставио под своју контролу.¹³ Уследио је партизански напад на Рашку 8. новембра. Акција је почела у шест часова, а борбе су трајале неколико сати. Град је напало око 500–700 комуниста, док је војвода Ђуровић у одбрани имао 300–400 четника. У кључном тренутку

¹⁰ *Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*, ur. Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016), 290–293.

¹¹ ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 6, 2; Исто, кут. 33, ф. 13, док. 17, 7; ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут. 1641, ф. 20, док. 3, 1; Исто, док. 1, 1; Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 420, Збирка докумената из НОБ-а (НОБ), кут. 12, реферат М. Маликовића, „Хроника НОБ-а у Рашкој“, 109; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић (ТЂ), кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у студеничком, дежевском и косовско-митровачком срезу 1941. године, 2; Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 24.04 – 31.05.1941, 3, 5, 7; Branislav Božović, *Partizanski odredi Kopaonički, Šaljski, Ibarski* (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1981), 127–128, 159–160; Д. Пешић, *н. д.*, 83.

¹² Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупирани Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 86–87, 104–105.

¹³ Тихомир Д. Ђорђевић, *н. д.*, 373.

битке партизански командант Предраг Вилимоновић бива рањен, што је поколебало њему потчињене снаге које су почеле да беже са бојишта. Када су партизани заустављени у центру Рашке, из правца Новог Пазара је у помоћ војводи Ђуровићу дошао капетан Цветић са 300 људи и опколио их. Снаге КПЈ су затим разбијене и натеране у бекство. КПО је имао 15 мртвих и 17 рањених, а четници 5 мртвих и 7 рањених бораца. После победе код Рашке, јединице Машана Ђуровића су од партизана преузеле и Јошаничку Бању, Баљевац и Ушће. Комунисти су били протерани из Ибарске долине и у овај крај се неће враћати све до половине 1944. године. Ђуровић се на другој страни, утврдио у Рашки и убрзо постао неформални господар овог краја.¹⁴

Неколико дана касније, тачније 16/17. новембра, уследио је велики албанско-муслимански напад од Новог Пазара према Рашки. Неколико хиљада муслимана и Албанаца из Метохије, новопазарског, тутинског и рожајског краја, покушало је да заузме ову варош. Нападаци су стигли надомак града већ првог дана акције. Будући да су се упустили у плачку и паљевину напуштених српских села, браниоци Рашке су се консолидовали (око 2000 бораца) и под вођством Машана Ђуровића, Радомира Цветића и Војислава Лукачевића одбили напад. На албанско-муслиманској страни било је 106 мртвих и двоструко више рањених бораца, а на српској 34 мртва и нешто више рањених. Приликом напада на Рашку Албанци и муслимани су запалили више од 50 српских села.¹⁵ О размерама страдања можда најбоље говори сведочанство самог војводе Ђуровића, који је догађаје посматрао са прве линије фронта. Он је прибележио да су „сва српска села у срезу Дежевском и Косовско Митровачком срезу попаљена, тако да није остало ниједне куће здраве за становање“.¹⁶ Један муслимански извор из Новог Пазара је, алудирајући на српску народну изреку, ситуацију описао речима: „друмови ће пожелети Срба, али Срба више бити неће“.¹⁷

После још једног неуспешног покушаја уласка људства капетана Цветића и Машана Ђуровића у Нови Пазар 21. новембра, почетком децембра немачке снаге су реокупирале Рашку. У граду их је без отпора сачекао

¹⁴ ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, „Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату“, 72; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 8–12; ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици – испостава Рашка, 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19.03.1942, 1–2; Б. Божовић, *н. д.*, 166–168; Тихомир Д. Ђорђевић, *н. д.*, 374–375.

¹⁵ М. Живковић, *н. д.*, 112–114.

¹⁶ ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због великог броја избеглица, 1.

¹⁷ Izudin Šušević, „Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine“, *Новопазарски зборник*, 34/2011, 233.

војвода Ђуровић и тако продужио са колаборацијом.¹⁸ Како је, међутим, сам сведочио пред немачким полицијским органима 1942. године, он је учествовао и у последњим фазама опсаде Краљева. Тамо је, наводно, имао значајну улогу у разбијању устаничких снага и ослобађању немачких заробљеника.¹⁹

Одмах по доласку Немаца у Рашку, војвода сухопланински их је лажно обавестио да су се у Новом Пазару утврдили партизани. Намера му је била да искористи њихову ватрену моћ како би са својим људима заузео варош од албанско-муслиманских трупа и прекинуо даље насиље над локалним Србима.²⁰ Исту информацију Ђуровић је послао и Кости Пећанцу.²¹ Захваљујући његовом лојалном држању, Немци су му изашли у сусрет и војне операције су почеле 5. децембра. У нападу је учествовао само војвода Машан Ђуровић са 300 четника, уз подршку око 100 немачких војника, који су са собом имали и четири противавионска топа. Напад је отпочео бомбардовањем положаја албанско-муслиманских трупа код Петрове цркве, приликом чега је овај средњовековни споменик културе оштећен. После два сата артиљеријске паљбе, Немци су обуставили ватру и дошло је до краткотрајног окршаја између четника и муслимана код древне богомоље. Убрзо је Ђуровићева сплетка откривена, па су Немци обуставили атак на Нови Пазар. Овога пута су погинула само двојица Албанаца у његовој одбрани.²²

Пошто је Ибарска долина до краја децембра 1941. године поново стављена под немачку контролу, окупационе власти су повукле линију разграничења између територија под контролом четничке команде Машана Ђуровића и албанске жандармерије из Косовске Митровице. Четничка зона се завршавала на старој српско-турској граници, која је добрим делом била и граница између дежевског и студеничког среза. Територија под контролом Албанаца ишла је линијом која се простирала правцем река Дежева – Нови Пазар (северно предграђе) – Рогозна – Слатина на Ибру. Простор између две линије, који је обухватао неколико већински српских општина, постао је „тампон“ зона.²³

Колаборација Машана Ђуровића – операције против партизана на југу Србије (фебруар/април 1942. године)

¹⁸ ВА, НДа, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 1.

¹⁹ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 19.

²⁰ Само између 4. и 13. новембра 1941. године у Новом Пазару су убијена 52 Срба. М. Живковић, *н. д.*, 106.

²¹ ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 29, 1.

²² ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 15; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, „Хроника Новог Пазара у НОБ-и“, II, 316–317; Дневник Стевана Савића, 4; I. Šušević, *n. d.*, 235.

²³ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, док. Меморандум Крајскомандантуре 838. округа Косовскомитровачког од 10.01.1942, прилог 7, 1.

Стабилизација окупационог режима у косовскомитровачком округу²⁴ погодовала је војводи Ђуровићу. До краја 1941. године он је већ располагао са 520 добро наоружаних официра, подофицира и бораца, одличног борбеног духа (добили су новчане награде за учешће у акцијама). Уз помоћ владе генерала Недића, он потчињава већину локалних четничких команданата, попут: војводе колашинског Давида Утвића, војводе неродимског Тасе Ђорђевића, војводе лапског Радивоја Дробњака, војводе брвеничког Милисава Булатовића, војводе дукађинског Светислава Миленковића, војводе грачаничког Благоја Љумовића, војводе Вулета Вукашиновића, војводе Драга Кривокапића итд. Под његову команду прелазе и неки четници Драгољуба Михаиловића, попут артиљеријског поручника Драгора Павловића, команданта Дежевске бригаде Јаворског корпуса Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО), који се тако легализују и од Ђуровића добијају заштиту од окупаторских хајки.²⁵ Стога се Машан Ђуровић почео називати и заповедником „Рашке групе војвода“.

Поред поменутог људства, он је располагао и са одређеним бројем школованих активних и резервних официра бивше југословенске војске, иако је по чину био само резервни подофицир. У питању су били: капетан II класе Ступљанин Тасић, поручник Михаило Закић, поручник Благоје Јововић, поручник Душан Пешовић, потпоручник Радомир Милетић, резервни мајор Стеван Савић и резервни поручници Рашић, Јеремић, Павићевић, Васковић, Михаиловић, Божовић и Цветнић.

Ђуровић је крајем 1941. или почетком 1942. године званично постао командант легализованог Ибарског четничког одреда, са ознаком „Ц–54“ код Немаца. Бројно стање његовог одреда је стално расло, па су окупаторске војне власти почетком 1942. године оцениле да је Ђуровић на располагању имао: 15 официра и 1219 подофицира и четника. При том је поседовао: 845 пушака, 17 пушкомитраљеза, пет тешких митраљеза, 70 пиштоља и извесни број аутомобила и камиона са доста погонског горива. Имао је и добро развијену телефонско-телеграфску мрежу.²⁶ До августа 1942. године

²⁴ Настао крајем децембра 1941. године специјалном уредбом владе генерала Милана Недића. Чинили су га: студенички, дежевски, вучитрнски, лапски и косовскомитровачки срез. Због албанске мањине, унутар окупирани Србије је имао посебан статут. *Kosovska Mitrovica i okolina*, 261.

²⁵ ВА, НДа, кут. 33, ф. 11, док. 34, 2–3; Исто, ф. 13, док. 8, 1; Исто, кут. 53, ф. 2, док. 37, 1; ВА, ДПП, кут. 1294, дос. 891; ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 57. ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандантуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942, прилог 5, 1; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942. године, Ратни дневник 1.01 – 29.04.1942, 26–27, 29.

²⁶ ВА, НДа, кут. 33, ф. 14, док. 7, 1; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандантуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942, прилог 8, 2; Исто, фонд 283, НОР, док. Извештај Крајскокоманде Косовска Митровица о општој ситуацији 10.01 – 10.02. 1942, 6.

Немци су потпуно устројили Ибарски четнички одред. Он је тада имао тачно 1000 људи – 90 официра и 910 подофицира и бораца. Немачке власти су забележиле да је Ђуровић тада предводио „највећу наоружану јединицу у српском (окупационом, М.Ж.) простору“.²⁷ Одред је покривао простор студеничког, дежевског и косовскомитровачког среза.

Колика је била стварна моћ војводе сухопланинског можда најбоље говоре речи његових савременика. Учитељ Тихомир Ђорђевић из Рашке записао је у свом уредно вођеном дневнику следеће: „Тај Машан држао је у руковођењу цео овај крај, целу ибарску долину, све од септембра 1941. године па све до данас (март 1943, М.Ж.)... Тукао је, доносио пресуде сам, био је командант Рашке групе војвода, срески начелник, старешина среског суда, командант места, командант српске државне страже, хапсио је, пуштао, убијао, стрељао, хватао младиће под фирмом да су партизани, хватао праве партизане, терао у Ниш на стрељање, слао у Косовску Митровицу и шта све није радио“.²⁸ Његов утицај код Косте Пећанца био је такође велики. Довољно је поменути податак да су одреди старог војводе крајем 1941. године бројали око 6500 четника распоређених у 35 јединица.²⁹ Чак 1/6 тог људства је, видели смо, била под командом Машана Ђуровића.

Његове амбиције се, међутим, нису завршавале на подручју Рашке. Будући да се територија под контролом Машановог људства налазила на линији разграничења утицаја генерала Михаиловића и Косте Пећанца, он је покушао да је поправи у корист потоњег. То је намеравао да учини ширењем одреда и на сјенички срез, који се тада налазио у оквирима Гувернатората Црне Горе са седиштем на Цетињу.³⁰ Инструмент Ђуровићевих жеља прво је једно време био свештеник Селимир Поповић из Штавља. Затим је отворио сарадњу и са војводом Гиљевским Радом Кордићем, који је оперисао на граници сјеничког и бијелопољског среза.³¹ Кључни Машанов човек по овом питању био је, међутим, пешадијски поручник Мирко Томашевић, родом из Селишта надомак његовог родног села Гајтана,³² војвода шуматовачки. Он

²⁷ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 41–42.

²⁸ ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.03 – 31.08.1943, 7.

²⁹ Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945* (Београд: Центар за савремену историју Југо-источне Европе: 2000), 94.

³⁰ Гувернаторат Црне Горе формиран је после сламања Јулског устанка, тачније 3. октобра 1941. године. На челу му је био генерал Бироли (Biroli), који је још од 25. јула имао пуну војну и цивилну власт на простору старе Црне Горе и великим деловима Старе Рашке. Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999), 96–97.

³¹ Радојко Балшић Рале, *Хроника – Људи и догађаји села Буђева и Биоца са околином* (Горњи Милановац: Доситеј, 2005), 212–213, 222.

³² ВА, ДПП, кут. 1856, дос. 196.

је на пролеће 1942. године постао командант Голијско-сјеничког четничког одреда, који је био легализован као 5. батаљон Ибарског четничког одреда.³³ Томашевићев задатак био је да обједини под својом, а тиме и Ђуровићевом, командом све четничке јединице на простору сјеничког среза. Наложено му је да сарађује са италијанским војним властима. Он је, међутим, одмах наишао на отпор локалног хришћанског становништва.

Ове планове осујетио је генералштабни мајор Милош Глишић,³⁴ официр одан генералу Михаиловићу, а као и Ђуровић тада легализован код Милана Недића. Он је из Нове Вароши успео да обједини контролу над свим снагама старорашких Срба и групише их у колаборационистички Санџачки војно-четнички одред.³⁵ Пошто је сјенички крај потпао под његову надлежност, поручник Томашевић је априла 1942. године био принуђен да се из њега повуче и ускоро се нашао у редовима Расинског корпуса ЈВуО мајора Кесеровића.³⁶ Тако је овај Ђуровићев пројекат пропао, мада је он спорадично наставио да одржава везе са овим простором, поготово преко четничког одреда поменутог Селимира Поповића у селу Штављу, које се налазило на путу Сјеница – Нови Пазар.³⁷

У међувремену, војвода сухопланински је учествовао у нападу на снаге КПЈ у свом родном крају. Намера Косте Пећанца и генерала Недића била је да са расположивим људством, уз асистенцију бугарске војске, нападну Топлички, Лесковачки и Расински НОП одред који су дејствовали на подручју Топлице и Јабланице (око 3000 устаника). Крајем фебруара 1942. године они су окупили неколико хиљада четника са подручја Ниша, Сврљига, Књажевца, Лесковца и Власотинца, док се из правца Бруса и Блага прикупило људство војводе Ђуровића (око 400 бораца), као и веће снаге жандармерије и „Љотићеваца“. Команду над свих квинслиншким снагама објединио је пуковник Бора Марковић.³⁸ Машан Ђуровић је у акцијама против партизана које су се водиле током фебруара, марта и априла добио команду над неколико Пећанчевих одреда обједињених у Копаоничку четничку групу (више од 1000 људи).

³³ ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Разне објаве, 9; ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, 2; ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 1.

³⁴ ВА, ДПП, кут. 457, дос. 684.

³⁵ Архив Србије (АС), Ж-30, Збирка фотографија (ЗФ), кут. 206, сл. 15; ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, 3.

³⁶ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, 14 (полеђина документа), Записник са IX Саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, рађеног на Цетињу 23. марта 1945. године.

³⁷ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 133.

³⁸ Драгољуб Динић Мића, *Топлички народноослободилачки партизански одред* (Београд: Војна штампарија, 1989), 106–107, 126; Живојин Николић Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији* (Београд: Народна књига, 179), 152–153, 161.

Ово намештење најбоље сведочи о степену поверења³⁹ које је уживао код прослављеног четничког војводе. У борбама са партизанским јединицама Ђуровић је имао извесног успеха, као и цела операција (разбијен Лесковачки, а Јабланички НОП одред распуштен), али се језгро локалних снага КПЈ, иако окрњено и уздрмано, очувало одступањем на обронке Јастрепца и Копаоника или растурањем у мање групе на више страна.⁴⁰

Сукоб са генералом Драгољубом Михаиловићем

Војвода Машан Ђуровић се после акција на југу Србије вратио у свој штаб у Рашки до краја априла. Услед редовне патроле са делом трупа, он је 25. априла заробио тројицу енглеских официра на Копаонику. У питању су били: Семил Џејмс (Semil James), Сид Пројас (Sida Projas) и Перси Евант (Persi Evend). Све их је већ наредног дана послао Немцима у Београд.⁴¹ Лојалан став Ђуровића према окупатору, међутим, није био довољан да отклони сумњу изазвану његовим везама са људима Драгољуба Михаиловића и поготово личном самовољом, о којој ће бити речи у наставку. Заповедник Ибарског четничког одреда се ускоро нашао под будним оком немачке обавештајне службе. Крајем априла или почетком маја добио је позив да се јави пуковнику Кевишу (Kewish) ради формалног разговора. Пошто је Ђуровић то из предострожности одбио, изговарајући се оперативним пословима, дана 11. маја ухапсили су га бугарски војници недалеко од Блаца, док је куповао жито. При том су га и опљачкали. Већ 15. маја Ђуровић се нашао на саслушању пред поменутих пуковником Кевишом у Београду.⁴²

Из оптуженичке клупе војвода сухопланински је морао да одговори на низ питања немачког обавештајца. Од тога са коликим бројем људи и оружја располаже, преко његових веза са Михаиловићем и Недићем, до односа према немачком окупатору и албанској жандармерији из косовскомитровачког округа. Ђуровић је порицао да има било какве односе са генералом Михаиловићем и јавно осудио његов рад. Изразио је, такође, приврженост окупационим властима и тражио да му се организује састанак са шефом Управног штаба војног заповедника Србије СС групенфирером Харалдом Тарнером (Harald Turner). Он га је још раније звао на виђење скупа са Пећанцем. Доказавши своју лојалност, Ђуровић је истог дана пуштен на слободу. Пре него што се вратио у Рашку имао је и састанак са генералом Миланом Недићем.⁴³

³⁹ Пећанац је за њега јавно говорио да је у „изванредној мери овладо тактиком герилског ратовања“. *Kosovska Mitrovica i okolina*, 286.

⁴⁰ Миливоје Перовић, *Јужна Србија* (Београд: НОЛИТ, 1961), 184–185; Д. Динић Мића, *н. д.*, 140–145; Ж. Николић Брка, *н. д.*, 151, 155–157.

⁴¹ ИАБ, BDS, Ђ-334, Маџан Ђуровић, 21.

⁴² Isto, 21, 41.

⁴³ Isto, 21–23; Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија* (Београд: Институт за савремену историју, 2003), 318.

Да би што више ојачао позиције код Немаца, Машан Ђуровић је половином јуна ухапсио поручника Драгора Повловића, команданта Дежевске бригаде ЈВуО. Лично га је, затим, 19. јуна одвео у Београд и тамо окупатору представио као „правног саветника“ Драгољуба Михаиловића.⁴⁴ Његови људи су, истовремено, заробили курире ЈВуО потпуковника Радојевића и поручника Цветковића, који су били кренули у Албанију. Са њима је ропства допао и још један енглески официр Кристофер Лоренс (Cristie Lawrence). Заплењена је и поверљива документација генерала Михаиловића.⁴⁵ И њих је Ђуровић све предао немачким властима.

Захваљујући овим делима, војвода сухоплатински је успео да се повеже са најутицајнијим колаборационистичким круговима у Србији. О томе сведочи састанак који је 22. јуна имао са шефом кабинета генерала Недића пуковником Масаловићем и помоћником министра унутрашњих послова Цветаном Ђорђевићем у Београду. Том приликом је чак обећао да ће ухватити и Немцима лично испоручити Драгољуба Михаиловића.⁴⁶

Овакво држање довело га је у оштар сукоб са припадницима ЈВуО. Његови односи са Михаиловићем су, иначе, кренули силазном путањом још почетком 1942. године. У жустрој преписци коју је имао са заповедником Врховне команде (ВК) ЈВуО, Машан Ђуровић је истакао да се не слаже са радом његових официра: ваздухопловног капетана Бранивоја Петровића, команданта Јаворског корпуса, и мајора Драгутина Кесеровића, заповедника Расинског корпуса. Запретио је тада и да ће их ухватити или убити.⁴⁷ Ђуровић је извесно време наставио да сарађује са капетаном Радомиром Цветићем, али ће са почетком хајки на генерала Михаиловића по Голији током априла и са њим прекинути контакт. После хапшења поменутих енглеских официра, мајор Кесеровић је Ђуровића ставио под „слово з“.⁴⁸ Током друге половине јуна он је послао једну „тројку“ на њега, али иста није обавила задатак.⁴⁹ Затим је 5. августа и Михаиловић тражио да се на Ђуровића примени „слово з“ и обавестио о томе владу у Лондону. Но, и овај покушај његове ликвидације је пропао.⁵⁰ ВК ЈВуО је, међутим, свим потчињеним јединицама апострофирала војводу сухоплатинског као издајника.

⁴⁴ ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 275, ф. 1, док. 2, 49, 70; Исто, док. 7, 17, деп. 70; Исто, кут. 32, ф. 5, док. 8, 1.

⁴⁵ Исто, кут. 275, ф. 1, док. 3, 17–18.

⁴⁶ Исто, док. 2, 71.

⁴⁷ Исто, кут. 18, ф. 5, док. 2, 1–2.

⁴⁸ Није га ликвидирао јер је командант Ибарског четничког одреда стално био у пратњи око 40 телохранитеља, које, наводно, Кесеровић није желео да погуби заједно са њим. Исто, кут. 275, ф. 1, док. 2, 48–49; Исто, док. 17, 16, деп. 1370; Исто, кут. 295, ф. 1, док. 1, 4, деп. 87; Исто, 1, деп. 65.

⁴⁹ Исто, кут. 275, ф. 1, док. 3, 17 – 18; Исто, док. 2, 71.

⁵⁰ Исто, кут. 298, ф. 1, док. 4, 3, деп. 344.

И поред тога, комбинацијом војних, политичких и економских фактора, ратна каријера Машана Ђуровића је током лета 1942. године ушла у свој зенит. Немачки органи безбедности су га управо у августу означили као врло поуздану особу.⁵¹ Паралелно са растом његове моћи, опадала је како лична тако и дисциплина четника Машана Ђуровића.⁵² Командни кадар Ибарског четничког одреда упустио се разне у криминалне радње. Како нам архивска грађа говори, у томе је предњачио сам војвода Ђуровић, не обзирајући се на честе пријаве његових сабораца и опомене које су стизале из Београда. Бавио се свакаким стварима, од малверзација са новцем⁵³ и кадровске самовоље,⁵⁴ преко шверца и пљачки, до убистава лица која му нису била по вољи.⁵⁵

⁵¹ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 42.

⁵² Као доказ томе цитираћемо наводе из дневника поменутог учитеља Ђорђевића из Рашке. На једном месту стоји: „Износили су из радње све што је се могло понети. По пуна наручја ствари износили су четници из ње, а пре свих поједине четничке војводе изнеле су боље ствари за своје веренице – војвоткиње, да би исте од тих ствари сачиниле за себе хаљине, ноћни веш и пиџаме. Све то се износило цабе, без потврде и знања власника“. Ђорђевић, даље, пише: „Веселе и даље на све стране као у највеселијој земљи и док на једној страни гледате људе који се пате, дотле на другој страни видите како се забављају четнички господари“. Јануара 1942. године Ђорђевић, иначе близак ЈВуО, описује једно такво весеље: „Данас се Машанов војвода Милетић венчао са својом вереницом. У хотелу ‘Чорбић’ је за младенце приређено велико весеље. Присутне су све војводе и војвоткиње. Да би весеље било веће на свадби се у хотелу играло до миле воље. Сав зид, плафон и патос изрешетани су мецима из револвера и карабина. Војвода Љумовић у моменту највећег весеља почео је да пуца из револвера у патос. Један куршум се одбио и ранио једног његовог четника у ногу. Крв је почела да липће. За моменат престало је весеље док су његовог војника однели до његовог стана, а њега (*Љумовића*, М.Ж.) одвели по заповести Машановој, па је поново засвирала хармоника Мијатова, кога су за ову свадбу довели из Краљева. И весеље је настављено као да се ништа није догодило. Прича ми један четник који је био присутан свађи између Машана и Љумовића, па каже да је између њих и до туче дошло. Један другог обаљивали су на под, шамарали се и били ногама, јер су обојица војводе и нису хтели један другом да попусте. Машан, као јачи и старији, превладао је и наредио да ухапсе Љумовића и одведу га са свадбе“. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.01.1942–29.04.1942, 30, 34, 36.

⁵³ Само током 1942. године проневерио је више милиона динара. ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 57–58.

⁵⁴ Капетан Цветић је новембра 1942. године лишио чина пешадијског поручника Саву Радосављевића и жандармеријског поручника Ранка Красојевића јер су дезертирале из борбе приликом напада на Нови Пазар годину дана раније. Исти су после пребегли Машану Ђуровићу који их је унапредио у капетане. ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 1, 2, деп. 3130; Затим је и новинара Божидара Шарковића унапредио у чин потпоручника. ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 1–2, 58.

⁵⁵ Isto.

Разоружање Ибарског четничког одреда „Ц-54“

Утицај Машана Ђуровића током друге половине 1942. године био је толики да се директно обраћао генералу Недићу, као, на пример, када је у септембру на простор дежевског и студеничког среза дошла 7. СС дивизија „Принц Еуген“. Командант Ибарског четничког одреда се наиме отворено бунио због терора који су њени припадници вршили над локалним Србима.⁵⁶

Када су се и припадници Ибарског четничког одреда нашли на удару, Ђуровић је 26. септембра самоиницијативно отишао у Краљево на састанак са командантом дивизије генералом Артуром Флепсом (Arthur Phleps). Његова дипломатска акција није имала превише успеха, будући да је немачки официр убрзо тражио да се Ибарски четнички одред измести из Рашке за Босну.⁵⁷ Генерал Недић је узео у заштиту војводу сухопланинског и преко Драгог Јовановића издејствовао код немачких власти да јединица остане у Ибарској долини и да се, такође, не врши планирана редукација на 500 бораца.⁵⁸ Ускоро је заједничким залагањем на више нивоа, дивизија „Принц Еуген“ и премештена са овог простора, јануара 1943. године.⁵⁹

Епизода са СС снагама показала је, међутим, да окупаторске власти полако губе поверење у војводу Ђуровића, иако им је он и даље био лојалан и уредно радио оно што се од њега очекивало.⁶⁰ Промена држања Немаца према њему део је ипак ширег процеса. Са формирањем Српске државне страже (СДС), у марту 1942. године, уз све већи зазор окупатора од легализованих четничких одреда због контаката са ЈВуО, њихово постојање је доведено у питање. Први предлози о укидању дела колаборационистичких снага под Пећанчевом командом чули су се у априлу, да би већ током лета исте године било разоружано око 1800 његових четника. Почетком децембра генерал Недић је, на притисак Немаца, коначно издао наређење о расформирању Пећанчевих преосталих јединица.⁶¹

⁵⁶ Он је писао: „Без испитивања или претходне истраге (СС *трупе*, М.Ж.) узмајући за мерило само оно што им албански жандарми сервирају, туку, злостављају и лишавају слободу наш свет, а четнике разоружавају, тако да ситуација за нас постаје тешка и несносна“. ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, 2–3.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто, 4.

⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 17, 33, деп. 2400; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 20, деп. 112.

⁶⁰ Ђуровићево људство извршило је неколико рација по студеничком и дежевском срезу током новембра 1942. године, јуривши припаднике ЈВуО који су тада били посебно активни. Исто, кут. 40, ф. 1, док. 13, 1; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 1, 6, деп. 3171; Исто, док. 3, 3, деп. 3578.

⁶¹ Велики део бораца прешао је под команду ЈВуО. М. Павловић, Б. Младеновић, н. д., 300–302, 305.

Због важности простора које је покривало људство војводе Ђуровића (штитило пругу Београд-Скопље), Ибарски четнички одред „Ц-54“ је, иако умањен,⁶² укинут последњи. Немци су то учинили током прве половине марта 1943. године у склопу припрема за операцију „Шаврц“ (Schwarz), уперену против снага ЈВуО и НОВЈ на простору Гувернатората Црне Горе.⁶³ Окупаторски органи су, прво, 6. марта ухапсили чланове штаба Дринске групе оружаних одреда у Ужицу, међу њима и команданта потпуковника Момчила Матића, док је остатак јединице разоружан до 15. марта.⁶⁴ Затим су на ред дошли Ђуровићеви четници, али су са њима Немци имали више проблема.

Разоружање људства Машана Ђуровића, подухват означен као „Операција Ибар“, било је предвиђено за 10. март 1943. године. Имали су да га спроведу органи немачке тајне полиције и бугарски гарнизони из Рашке и Краљева. Акција је припремана у највећој тајности, тако да војни, полицијски и цивилни колаборационистички органи у косовскомитровачком округу, а поготово у студеничком срезу, нису знали ништа о њој. Коспиративност је била толика да је Ђуровићево људство почетком марта чак учествовало у акцији гоњења четника мајора Кесеровића по Копаонику. План је био да се Бугари 9. марта увече разместе близу свих кључних позиција које су у Рашки и њеној околини држали Машанови људи. Ђуровић је, и поред свега, на време био обавештен о намерама окупатора. Стога је 9. марта напустио Рашку и отишао на Рудно. Већина његовог људства је убрзо поступила исто тако. Немци су за „цурење“ информација кривили команду СДС и органе Недићеве владе у Београду.⁶⁵ Иако то нису могли да докажу, нису погрешили. ВК ЈВуО је 27. фебруара сазнала шта се спрема војводи сухопланинском и тражила да се овај упозори, без обзира на то што је Ђуровић и даље био под „словом з“. Снага његове јединице је изгледа била разлог зашто му је генерал Михаиловић поштедео живот.⁶⁶

Рано ујутру 10. марта „30 камиона пуних бугарских војника“ кренуло је да разоружа делове Ибарског четничког одреда у Брвенику, Ушћу, Студеници и Јошаничкој бањи. До поднева Бугари су извршили и блокаду Рашке. Њихови покрети, међутим, нису пратили план који су израдили Немци. Поготово је критикован командант батаљона из Краљева официр Павлов. Због свега наведеног, током 10. марта ухапшено је само 60 четника и три официра. У наредним данима тај број се попео на око 100 људи. Сви су били пребачени у затвор у Косовској Митровици. Заплењена је и архива Ибарског четничког

⁶² Могуће је да је до расформирања спао на око 300 бораца. *Kosovska Mitrovica i okolina*, 286.

⁶³ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945. Србија под окупацијом*, II, (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 143.

⁶⁴ ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 26; Исто, док. 27; ВА, Исто, док. 28.

⁶⁵ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 145; К. Николић, *н. д.*, 202.

⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 7, 32, деп. 1978.

одреда. Немци су „Операцију Ибар“ и поред тога означили као „пропалу“. Машан Ђуровић се у међувремену са 300 бораца покренуо према Голији и прешао у илегалу. Са собом је имао и велику количину оружја.

Део његовог људства се током 10. марта сукобио са Бугарима код Студенице. Том приликом је заробљен један окупациони официр са 46 војника. Бугарске власти су одмах узеле неколико стотина Срба из Биљановца и Баљевца за таоце. Затим је Ђуровићу дат ултиматум да ће, уколико не ослободи сужње, за сваког од њих бити стрељано 100 Срба (по другој верзији 1000 талаца у Рашки), односно да ће у студенички срез бити доведено 4000–5000 наоружаних Арнаута да успоставе мир и ред. Немајући избора, војвода сухопланински је убрзо ослободио бугарске војнике.⁶⁷

Окупаторске снаге су још извесно време наставиле са рацијама по студеничком и дежевском срезу тражећи Машанове заостале четнике. При том су Бугари спалили и опљачкали неколико српских села на Радочелу и Рудном. О њиховој бруталности говори податак да су у Студеници запалили неколико кућа и школу, а онда и опљачкали оближњи средњовековни манастир. Монахе, укључујући и старешину манастира Алексија, претукли су гвозденим шипкама. Хајке су убрзо дале резултате, јер се окупатору предао Ђуровићев кључни сарадник капетан II класе Драго Кривокапић. Преко њега војвода сухопланински је поручио Немцима да неће правити никакве проблеме у Ибарској долини. Затим се извукао из обруча и са петорицом људи се пребацио у ивањички крај.

У редовима ЈВуО – ликвидација војводе Машана Ђуровића

Недуго после напуштања студеничког среза, војводу Ђуровића су ухватили припадници ЈВуО и спровели га генералу Драгољубу Михаиловићу. После састанка који су имали, министар војске и морнарице при југословенској влади је закључио да Машан сада „слуша“. Остатак бораца Ибарског четничког одреда је за то време самоиницијативно кренуо у Црну Гору, а под вођством жандармеријског потпоручника Закића. Било их је око 250 и они су се сместили у српско селу Буђево дубоко у сјеничком срезу.⁶⁸ Један део Ђуровићевих четника је одмах ступио у Јаворски корпус ЈВуО, којим је командовао капетан Радомир Цветић, оставши тако на истом терену као и до тада (студенички и дежевски срез).⁶⁹

⁶⁷ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, 146; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.03 – 31.08.1943, 4–6, 9, 11, 13, 15; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, „Четничка организација...“, 125.

⁶⁸ ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.03 – 31.08.1943, 14, 48–49, 62–63; ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 3, 140, деп. 1427; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 9, 92, деп. 2348; Исто, кут. 293, ф. 1, док. 4, 12, деп. 2466; Исто, 20, деп. 2474; Исто, 53, деп. 2691; Исто, 55, деп. 2706; Исто, 42, деп. 2613.

⁶⁹ ВА, НДа, кут. 24а, ф. 5, док. 44, 3.

Машан Ђуровић је 28. марта са расположивим људством, а у оквиру јединице која је задржала назив Ибарски четнички одред, стављен на располагање мајору Захарију Остојићу. Затим је преко сјеничког и бијелопољског среза⁷⁰ послат у борбе са партизанским снагама у долини Дрине (II пролетерска дивизија НОВЈ). Њихову жестину најбоље осликавају речи Ђуровићевог новог заповедника да се ова река имала бранити „до последњег човека“, да се свако одступање могло „кажњавати смрћу“, као и да су се имали хватати „бољшевици мештани и стрељати на лицу места“.⁷¹ Доласком мајора Павла Ђуришића на овај простор са снагама ЈВуО из Васојевића, борбе се чак и интензивирају. Посебно крвава је била битка код села Челебићи на граници између фочанског и пљеваљског среза 17/18. априла 1943. године. Машанови четници су учествовали у њој заједно са: Колашинском, Дурмиторском, Бијелопољском и Васојевићком јуришном бригадом. Четници су, међутим, претрпели тежак пораз, приликом којег им је из строја било избачено око 250 бораца.⁷² Већ наредног дана јединице под контролом КПЈ стигле су надомак Пљеваља. До 5. маја I пролетерска бригада НОВЈ се пробила и до Бијелог Поља, зауевши Шаховиће.⁷³

Иако му борба са комунистима није била страна, Машан Ђуровић, изгледа, није могао да поднесе овакав њен интензитет. Међу бројним јединицама ЈВуО које су тих дана без дозволе напустиле положаје у бијелопољском срезу,⁷⁴ био је и Ибарски четнички оред. Војвода сухопланински је због тога писао Михаиловићу да му дозволи да се врати у околину Рашке. Као залог његове лојалности, оставио му је око 200 својих четника који су прешли под команду капетана II класе Радула Радовића, заповедника Колашинске бригаде ЈВуО. Михаиловић му је ипак дозволио да се повуче са фронта. Каква му се судбина спремала може се закључити из наређења врховног четничког заповедника упућеног мајору Кесеровићу да према свима онима који не желе да се боре примени „најдрастичније мере“ и одмах поубија „све што не ваља“ у јединицама. Видевши да им командант одлази у позадину, и људство Ибарског четничког одреда је почело да дезертира.⁷⁵

⁷⁰ Р. Балшић, *н. д.*, 257.

⁷¹ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, 69, деп. 2797; Исто, 75, деп. 2830; Исто, кут. 162, ф. 2, док. 6, 1; Исто, док. 4, 1; Исто, ф. 3, док. 3, 1; Исто, док. 6, 1; Исто, док. 21, 1; Исто, кут. 148, ф. 4, док. 33, 1; Исто, кут. 149, ф. 1, док. 12, 1.

⁷² *Бијело Поље*, ур. Богдан Гледовић, (Београд: Стручна књига, 1987), 524.

⁷³ ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 50, 1; ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, 5–6, деп. 1972; Исто, 12, деп. 1996.

⁷⁴ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, 12, деп. 1998; Исто, 16–17, деп. 2016; Исто, 2041, 20–21.

⁷⁵ Исто, кут. 301, ф. 1, док. 1, 25–26; Исто, кут. 132, ф. 4, док. 7, 6; Исто, кут. 294, ф. 1, док. 2, 12, 15, 16–17, 19, деп. 1996, 2014, 2018, 2020, 2032, 2033.

Генерал Михаиловић је већ 11. маја наредио капетану Радомиру Цветићу, чије се људство такође налазило у долини Лима, да ухвати и ликвидира Машана Ђуровића. Командант Јаворског корпуса се одмах латио овог задатка и убрзо га заробио са мањом пратњом. Ђуровић је стрељан 21. маја 1943. године на Златару.⁷⁶ Његовој ликвидацији присуствовао је и резервни потпоручник при Јаворском корпусу Миладин Радуловић Крцун, иначе убачени комуниста. Он је после рата сведочио да је Ђуровић заклан на Чемерници, повише села Штиткова, североисточно од Нове Вароши.⁷⁷ Постоје и сведочанства савременика која потврђују ове наводе, али и додају да су Ђуровића убили људи мајора Кесеровића.⁷⁸ Било како било, смрт команданта Ибарског четничког одреда означила је почетак чистке унутар редова ЈВуО са ових простора. У наредним месецима су, између осталих, ликвидирани: војвода Божидар Ћосовић,⁷⁹ поручник Вукола Томић командант Прибојске бригаде, док је на смрт у одсуству осуђен ваздухопловни капетан II класе Никола Кијановић, заповедник Милешевске бригаде.⁸⁰

Закључак

Деловање војводе Машана Ђуровића током прве две године окупације Србије обележено је констатном борбом против Албанаца и муслимана из косовскомитровачког округа, односно партизана. Његово учешће у две опсаде Новог Пазара, у борбама са албанском жандармеријом у долини Ибра, у бици за Рашку, у разбијању обруча око Краљева, у бројним хајкама против партизана у студеничком срезу, а онда и у ширим операцијама против снага КПЈ у Топлици и Јабланици, то јасно потврђује. Захваљујући томе, видели смо, окупаторске власти су га наградиле дајући му команду над најјачим колаборационистичким четничким одредом у Србији (90 официра и 910 бораца).

Огромну моћ коју је акумулирао у својим рукама, Ђуровић је користио на више начина. Са једне стране, штитио је српски живаљ од терора албанске управе у косовскомитровачком, дежевском и сјеничком срезу, са друге је, једно време, помагао припаднике ЈВуО, док се са треће, упустио у разне малверзације које су носиле печат велике личне самовоље. Уз отворену

⁷⁶ Никола Миловановић, *Слом - контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића* (Београд: Слово љубве, 1983), 36–37.

⁷⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, „Четничка организација...“, 126; Р. Балшић, *н. д.*, 286.

⁷⁸ Тихомир Д. Ђорђевић, *н. д.*, 396.

⁷⁹ ИАБ, BDS, J–314, Voža Javorski, 60–61.

⁸⁰ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, 22.

колаборацију са окупатором, ови поступци представљају највећу мрљу у његовој биографији као четничког команданта (мешање у рад цивилних власти у студеничком срезу, самоиницијативна хапшења грађана, проневере новца намењеног одреду, самоунапређивање, пљачке, убиства, раскалашно понашање по кафанама, алкохолизам, итд.).

Овакво држање војводе Машана ускоро га је довело у сукоб са ЈВуО. До потпуног раскида је дошло половином 1942. године када је похапсио неколико Михаиловићевих и савезничких, официра, и све их предао немачким властима. Овај расцеп између Ђуровића и генерала Михаиловића, како се показало, никада није превазиђен. Епизода после разоружавања Ибарског четничког одреда била је проузрокована опортунизмом двојице четничких команданата. То најбоље показује сама ликвидација војводе Ђуровића. До ње је дошло одмах пошто се његов одред показао као неефикасан у борби са НОВЈ, док је као повод искоришћено напуштање положаја, иначе честа појава у јединицама ЈВуО. И поред тога, ратни пут војводе Машана Ђуровића у много чему остаје посебан, а мишљења смо да судбину попут његове може изнедрити само хаос који са собом доноси катаклизме попут Другог светског рата.

Извори

- Војни архив, Досијеи персоналних података
- Војни архив, Недићева архива
- Војни архив, Народноослободилачка војска Југославије
- Војни архив, Четничка архива
- Историјски архив Београд, БДС
- Историјски архив Краљево, фонд 412, Лични фонд Тихомира Ђорђевића
- Историјски архив Краљево, фонд 420, НОБ
- Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд 283, НОР
- Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд 284, Збирка хроника
- Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд 285, Збирка копија

Литература

- Балшић Радојко Рале, Хроника – Људи и догађаји села Буђева и Биоца са околином, (Горњи Милановац: Доситеј, 2005).
- Бијело Поље, ур. Богдан Гледовић (Београд: Стручна књига, 1987).
- Vožović Branislav, Partizanski odredi Kopaonički, Šaljski, Ibarski (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1981).
- Динић Драгољуб Мића, Топлички народноослободилачки партизански одред (Београд: Војна штампарија, 1989).

Ђорђевић Д. Тихомир, Рашка и околина (Рашка: СИЗ културе, 1987).
Живковић Милутин, Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018).

Kosovska Mitrovica i okolina, ur. Ali Hadri i Živko Avramovski (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979).

Marinković Vlad., Rečnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslavije (Beograd: Sveslovenska knjižara, 1930).

Миловановић Никола, Слом - контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића (Београд: Слово љубве, 1983).

Nenezić S. Dragan, Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999).

Николић Живојин Брка, Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији (Београд: Народна књига, 179).

Николић Коста, Историја равногорског покрета 1941–1945. Србија под окупацијом, II (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

Terzić Velimir, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II (Beograd: Narodna knjiga, 1983).

Павловић Момчило, Младеновић Божица, Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија (Београд: Институт за савремену историју, 2003).

Перовић Миливоје, Јужна Србија (Београд: НОЛИТ, 1961).

Петрановић Бранко, Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945 (Београд: Центар за савремену историју Југо-источне Европе: 2000).

Пешић Деса, Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941 –1944 (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1977).

Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon, ur. Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016).

Summary

Milutin Živković

WAR PATH OF THE WARLORD MASAN DJUROVIC (1941–1943)

Masan Djurovic as a historical figure represents an excellent example of local warlords who can be considered as product of crisis times like it was case in the period of occupation of Serbia in World War II. He had been in an open collaboration with the Germans since 1941. He was considered as the informal master of Raska and her surroundings, a man immersed in crime and a tireless opponent of the communists and Albanians. Djurovic was waging war with them everywhere, but also with the people of General Mihailovic, who ordered his killing. On the other hand, his credit for defending the Serb population in the Ibar valley from Albanians from Kosovo and Metohija, or Muslims from the

Novi Pazar and Tutin region, are undoubted. His unit known as 'Ibarski cetnicki odred', regardless of the discipline, accepted refugees from the southern Serbian regions, provided them with shelter and jobs. During 1942, his unit was also one of the strongest kvinsling unit in Serbia. Djurovic had been in collaboration with the occupier until March 1943, when his unit (several hundred fighters) was disarmed by the Germans. Then he went to the illegal and with Mihailovic's forgiveness, entered in the Yugoslav Army in Fatherland. After the he deserted from the war position at Bijelo Polje, his new/old comrades shot him on May 21, 1943 on montain Zlatar.

МА Борис Томанић,
истраживач-сарадник
Институт за савремену историју,
Београд.

УДК 341.322.5(=163.2)(497.11
Лесковац)“1942/1943”
94:327(497.2:497.1)“19”

ИЗГРЕДИ И ЗЛОЧИНИ БУГАРСКОГ ОКУПАТОРА У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ ПРЕМА ОРГАНИМА НЕДИЋЕВЕ ВЛАДЕ 1942–1943.¹

Апстракт: На основу „Извода из књиге евиденције о изгредима Бугара и учињеним интервенцијама у времену од 1. марта 1942. до 1. маја 1943.“ Команде Нишке области СДС, те коришћењем архивске грађе, објављених извора и литературе, анализирана су злодела бугарског окупатора у периоду од 1. марта 1942. до 1. маја 1943. у Лесковачком округу, а о којима су извештавали органи Недићеве владе. На почетку рада је изнет кратак преглед бугарске окупације и деловања установа и оружаних снага Недићеве владе на подручју Лесковачког округа. Потом је дат преглед најкарактеристичнијих бугарских изгреда и злочина. На крају, првенствено грађом из Војног архива, чланак је допуњен са неколико примера.

Кључне речи: Други светски рат, Лесковачки округ, Бугари, влада Милана Недића, Српска државна стража, Команда Нишке области Српске државне страже, окупација.

Подела Југославије била је одређена још током трајања Априлског рата Хитлеровом директивом под називом „Привремене смернице за поделу Југославије“ од 12. априла 1942, коју је потписао фелдмаршал Вилхелм Кајтел. Смернице су, између осталог, предвиђале да југоисточни делови Краљевине припадну Бугарској, а да Банат и „Стара Србија“ потпадну под немачку војну управу.²

Бугарска војска ушла је на територију Југославије 18. априла 1941. године. У делу Србије коју је анектирала Бугарска налазила се њена Прва армија. Два батаљона Шестог пешадиског пука обезбеђивала су пругу Лесковац–Ниш и Ниш – Бела Паланка – Пирот. Један батаљон Другог моторизованог бугарског пука, ојачаног дивизијом артиљерије, био је

¹ Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Knjiga druga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, 25–26.

смештен у Лесковцу. Поред регуларне армије, организоване су и полицијске снаге, формиране су и тзв. „контрачете“ и извиђачки одреди за борбу против покрета отпора, а касније и сеоске наоружане групе, као и сеоска стража. Бугари су 1944. формирали и своју жандармерију чији је задатак такође био да се бори против покрета отпора. Бугарска је на анектирану територију пренела и свој административни апарат са поделом на области, околије и општине.³

За ефикасније функционисање новог, окупационог система, Немци су приступили и формирању српске власти у виду Савета комесара 1. маја 1941, а касније владе Милана Недића 29. августа 1941. године. Нова власт спровела је и нову административну поделу. Уредбом од 26. децембра 1941, у новоформирани Лесковачки округ ушло је шест срезова. Из Извештаја полицијске окружне команде од 10. маја 1942. сазнаје се каква је била подела, површина и број становника срезова Лесковачког округа: Власотиначки срез (Власотинце, 504 км², 37.680 становника); Добрички срез (Прокупље, 628 км², 60.220); Јабланички срез (Лебане, 1.170 км², 70.788); Косанички срез (Куршумлија, 876 км², 31.194); Лесковачки срез (Лесковац, 738 км², 39.032); Прокупачки срез (Прокупље, 900 км², 39.032).⁴ У складу са новонасталим променама, указала се потреба за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага, као и административне управе. Посебном уредбом донетом 17. јула 1941. установљено је предстојништво градске полиције у Лесковцу, а 12. новембра 1941. формиран је 11. одред Српске добровољачке команде (СДК) са седиштем у Лебану и Медвеђи (Лесковцу).⁵ Такође, током акције сламања устанка у Србији крајем 1941, поједини оружани командати постајали су окружни начелници, па је тако начелник Лесковачког округа октобра 1941. постао жандармеријски пуковник Сретен Страњаковић.⁶ Током сламања устанка из Лесковца су деловали 4. и 12. одред СДК на рејон

³ Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. 1.* Београд 1992, 79–82, 96–98, 107–183; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том други.* Београд, 1993, 37–111; Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у Лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, 9–11.

⁴ Архив Србије, фонд: Безбедносно информативна агенција (даље: АС, БИА), досије: I/46, 16/3.

⁵ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011, 18, 86.

⁶ Страњаковић је обављао функцију до новембра 1942. године. Њега је заменио Никола Димитријевић почетком новембра 1942. и на тој функцији остао до марта 1943. Након Димитријевића, дужност окружног начелника обављао је Живојин Ђурић до октобра 1943, а последњи окружни начелник био је Љубиша Митровић, који је на функцији остао до повлачења колаборационистичких снага из Лесковца. АС, БИА, I/46, Елаборат-срез Лесковац-Недићев апарат, стр. 1.

Лебана. Запажене су и акције 1. добровољачког одреда који је у јануару 1942. водио борбу са партизанима код Лебана, као и 12. добровољачког одреда и 2. оружаног одреда који су се сукобили почетком фебруара 1942. са партизанима око Лебана итд.⁷

Промене у Лесковачком округу наступиле су када је немачки војни заповедник у Србији 29. децембра 1941. саопштио Милану Недићу да предстоји запоседање југоисточне Србије, која је до тада била под немачком окупацијом, од стране бугарских трупа. Недићева влада је изразила противљење и поднела меморандум, имајући у виду да би бугарска окупација ових простора донела са собом и злочине које је локално становништво задесило и у претходном рату.⁸ Два дана касније командант оружаних снага на Југоистоку саопштио је да команду на целој територији Србије задржава немачки војни заповедник, а три бугарске дивизије (6, 17, 21) биће потчињене њему. Дана 15. јануара 1942. у Лесковац је стигао 13. пешадијски пук 17. бугарске дивизије Првог корпуса као замена за делове 717. немачке дивизије.⁹ Тим поводом оружане формације Недићеве владе изразиле су негодовање. Добровољци из 11. одреда били су у страху да Бугари не почну са паљењем њихових кућа и са стрељањем укућана, па је због тога штаб овог одреда привремено пресељен из Лесковца у Лебане.¹⁰

Оружане снаге Недићеве владе ојачане су оснивањем Српске државне страже (СДС) 3. марта 1942. године. СДС се делила на: Градску државну стражу, Пољску државну стражу и Граничну стражу. Окружна команда СДС у Лесковцу је крајем марта бројала 42 официра и 1.027 подофицира и стражара.¹¹ По формацијском саставу из маја 1942, СДС Лесковачког округа сачињавали су шест одреда пољске и 15 граничне страже који

⁷ Б. Димитријевић, *н. д.*, 133, 142; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 95–102.

⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I, knjiga 1*, Београд 1949 (даље: *Zbornik I/1*), 650–651.

⁹ *Zbornik XII/1*, Београд 1973, 817–819, *Zbornik XII/2*, Београд 1976, 41, 51; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 42, 65.

¹⁰ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 65–66.

¹¹ Б. Димитријевић, *н. д.*, 177.

По прегледу бројног стања од краја јуна 1942, окружни одред бројао је 42 официра и 1.145 војника. Тада се појавио и одред Градске страже који је имао 1 официра, 37 подофицира и стражара и 14 општинских чиновника. Према немачким подацима од 23. новембра 1942, у Лесковачком округу било је 23 официра и 819 војника. Ово смањење је настало услед пребацивања СГС у Министарство финансија, а такође и због расформирања Школе полиције у Нишу на дан 1. новембра 1942. Б. Димитријевић, *н. д.*, 259; Небојша Стамболија, „Команда Српске државне страже Округа лесковачког“, *Лесковачки зборник*, ЛП, Лесковац, 2013, 307–308; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 82.

су се налазили у Власотиначком, Јабланичком и Лесковачком срезу.¹² У сврху јачања колаборационистичких оружаних снага, наредбом командата Горског штаба свих четничких одреда Косте Пећанца од 27. августа 1942. за командата Окружне четничке команде у Лесковцу постављен је потпуковник Радојица Меденица, који је уједно био командат Окружне команде СДС.¹³

Специфичност територије коју је запосео Први бугарски корпус, уједно и Лесковачког округа, било је истовремено деловање СДС и других оружаних формација Недићеве владе, са једне, и бугарских јединица, са друге стране. Како је требало често предузимати и акције широког обима, поставило се питање заједничког деловања. Пошто су одреди СДС били потчињени команди Нишке области, у случају кад подухват прелази оквир полицијске акције, она је била обавезна да обавести официра за везу Првог бугарског корпуса. На исти начин морали су да поступају четници Косте Пећанца и добровољци.¹⁴

Често су припадници оружаних снага Недићеве владе и Бугари предузимали заједничке акције, најчешће против партизанског покрета, али неретко су се дешавали и изгреди, па и злочини бугарског окупатора према стражарима, добровољцима, четницима Косте Пећанца и др. Од фебруара 1942. предузимане су заједничке акције против партизанског покрета које су често биле праћене и бројним злочинима. Издвајају се они у Бојнику, Драговцу и Косанчићу 17. фебруара и у Стубли, Петровцу и Белановцу 18. фебруара 1942. године.¹⁵ Затим на планини Кукавици и на територији Јабланице и Пусте Реке крајем 1942. године.¹⁶ Током 1943. такође су примећене заједничке акције, али и одмазде бугарског окупатора. Због напада партизана на рудник Леце, марта 1943, Бугари су заједно са Немцима и СДС починили злочин у селу Гајтан, а након великих

¹² АС, БИА, I/46, 16/1, 16/4. Видети: Војни архив, Недићева архива, кутија 26, фасцикла 10, документ 21, (даље: ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 21).

Први командант Окружне команде СДС био је пешадијски потпуковник Живојин Ђурић, а након њега мајор Милутин Буквић (до тада нечелник Главног штаба четничких одреда у Нишу), да би затим командант постао потпуковник Радојица Меденица, па поново Милутин Буквић. Последњи командант био је Александар Стикић. Н. Стамболија, *н. д.*, 308.

¹³ У Лесковачком крају боравили су: Лесковачки четнички одред, Јабланички четнички одред и Власотиначки четнички одред, Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 88.

¹⁴ Исто, 86.

¹⁵ Видети: *Зборник I/21*, Београд 1965, 218–219; Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида*, 124–182; Хранислав Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941–1944*, Лесковац 1986, 56–75; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 99–101.

¹⁶ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944. Књ. I*, Београд 1979, 323–324; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 103–115

губитака које је претрпела „Ловна рота“, Бугари су извршили злочине у селима Гајтан, Слишане, Бучумет, Ивање и др.¹⁷ Октобра 1943, због напада партизана код Црног Врха, Бугари су извршили паљење кућа у селима Лалиновцу, Бучумету и Рујковцу.¹⁸ Бугарске јединице су вршиле злочине у овом крају све до повлачења, а један од већих десио се маја 1944, када је због неуспешне пролећне, односно мајске офанзиве, спроведен терор над становништвом, нарочито у Црној Трави.¹⁹

Изгреде и злочине, који су подвргнути анализи у овом раду, сакупила је и обрадила Команда Нишке области СДС у свом извештају Пов. бр. 277/43 г. под називом „Извод из књиге евиденције о изгредима Бугара и учињеним интервенцијама у времену од 1. III 1942. до 1. V 1943 г.“. Поред Лесковачког округа, у Изводу се напомињу злодела Бугара почињена још у Нишком, Моравском, Зајечарском и Крушевачком округу. По један примерак Извода достављен је шефу Српске државне безбедности и команданту Српске државне страже на увид, а потписан је од стране официра за везу са окупаторским војним властима и команданта пуковника Филипа Димитријевића. О важности овог Извода говори и чињеница да га је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача уврстила у свој доказни материјал под инвентарним бројем 4961.²⁰ Бугарски војници у периоду од 1. марта 1942. до 1. маја 1943. учинили су бројне злочине у виду убијања, пребијања, пљачке, уцењивања и хапшења. Издвојени су најкарактеристичнији, који су систематизовани и сортирани по срезовима Лесковачког округа, хронолошким редом, ради лакше прегледности.

Власотиначки срез (Власотинце)

Према извештају СДС Лесковачког округа Пов. бр. 664 од 22. маја 1942, Бугари су 21. маја у селу **Равна Дубрава** извршили претрес штаба једне четничке чете, а потом ухапсили четника Светомира Петровића и спровели

¹⁷ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 19; *Зборник I/21*, 380–384, 420–421.

¹⁸ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 134–135, 145–146.

¹⁹ Видети: *Исто*, 153–154, 157–162.

²⁰ Државна комисија након рата извршила је класификацију и нумерализацију ратних злочина према послератној административној подели који су се десили у лесковачком крају. Анализом у доступну документацију, утврђено је следеће: У Власотиначком срезу убијено је између 585 и 734 лица; у Јабланичком срезу 170–180; у Лесковачком срезу 117; у Пусторечком 472–915; у Добричком срезу 287; у Јастребачком срезу 121; у Косаничком срезу 617; у Прокупачком срезу 311 лица. Сва лица убијена су од стране Бугара. Видети: Архив Југославије, фонд 100–Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 59, документи 1–15, (даље: АЈ, ДК, 110–59–1–59–15), АЈ, ДК, 110–59–156–59–163, 59–320–59–327, 59–512–59–519; АЈ, ДК, 110–66–1–66–4, 66–297–66–300; 66–389, 66–457–66–469.

га за Ниш. Овом приликом тражили су и четничког војводу. Покушали су да разоружају и остале четнике, у чему нису успели. У истом селу и Крчимиру (Нишки срез), бугарски војници пљачкали су разне ствари од имућнијих сељака; узимали су све што је од вредности. Команда Нишке области је интервенисала код немачких и бугарских власти.²¹

У Извештају граничног одреда СДС Лесковачког округа Пов. бр. 320 од 2. јуна 1942, говори се о томе да је 28. маја у селу **Грделица** на железничкој станици Ненад Димитријевић продавао папириће бугарског порекла, па када су ово приметилa четири бугарска војника, појурили су да га ухвате. Пошто у томе нису успели, бугарски војници у селу Грделица ухапсили су његовог оца и Боривоја Поповића са још двојицом сељака, па су их толико тукли да су морали да леже у постељи и више дана. Интервенисано је код бугарских војних власти у корпусу.²²

Према извештају штаба свих четничких одреда у Нишу, Пов. Ч. Ђ. бр. 1788 од 21. јула 1942, једна чета бугарских војника из Лесковца, за време акције на терену у селима **Прилепцу** и **Власотинцу (село)**, поред тога што су од сељака узимали разне ствари приликом претреса, поцепали су по основним школама слике наших владара, па их потом изгазили ногама. Овај случај Команда Нишке области доставила је писмено немачкој обласној полицији, као и Првом бугарском окупационом корпусу.²³

Добрички срез (Прокупље)

Према извештају команде СДС Лесковачког округа бр. 4107 од 1. јула 1942, бугарска стража на железничкој станици у **Дољевцу** ометала је припаднике СДС у вршењу службе. Наиме, патрола од три стражара је 26. јуна према наређењу окружног начелника у Лесковцу и постојећој Уредби о сузбијању црне берзе и шпекулације, покушала да одузме неколико цакова са житом. Шпекуланти су затражили помоћ од бугарских стражара, на шта је редов Стојан Петров истрчао са пушком и ошамарио поднаредника Чолаковића. Потом је Чолаковић разоружан, а бугарски војници одузели су од патроле заплењено жито. Тек уз интервенцију немачког командата станице задатак је извршен. Петров је од шпекуланта Драшковића за то што је ударио шамар поднареднику Чолаковићу добио литру ракије. Команда Нишке области интервенисала је код немачких и бугарских власти са циљем да бугарски војници не ометају припаднике СДС у вршењу своје службе и да се не малтретирају и не нападају.²⁴

У извештају штаба свих четничких одреда у Нишу Пов. Ч. бр. 1606 од 8. јула 1942. наводи се да је једна бугарска чета за време акције на

²¹ ВА, НдА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2.

²² Исто, стр. 4.

²³ Исто, стр. 6.

²⁴ Исто, стр. 5–6.

терену дошла у село **Џигољ** и блокирала село. Том приликом разоружала је Џигољски четнички одред. Одузето је 137 пушака, 5 пушкомитраљеца, бомбе, пиштољи и сва муниција. Одузето наоружање предато је Немцима који нису дозволили са се оружје врати четницима, јер у њих нису имали поверења.²⁵

СДС Лесковачког округа бр. 2913 од 22. фебруара 1943, јављао је у свом Извештају да су бугарске војне власти ухапсиле Божицара Манића, председника општине **Житорађа** и активног капетана (нераспоређен); Милана Стошића, кмета; Милана Недељковића, земљорадника и Ђорђа Дамњановића, земљорадника и спровеле их у нишки логор. У исто време, извршена су хапшења у Прокупачком и у осталим местима Добричког среза. Приликом интервенције, бугарске војне власти изговарале су се да су хапшење извршили Немци. Немачке војне власти у логору нису дали подробније податке, али су обавестиле Команду Нишке области да су сви ухапшени били у везама са „илегалним организацијама“. Затвореници су уведени у листу талаца.²⁶

Командант СДС Лесковачког округа написао је у свом извештају бр. 3768 од 20. фебруара 1943. следеће: „[Дана] 24. фебруара²⁷ ове године, један бугарски ескадрон коњице дошао је у село **Дешилово** среза Добричког, одмах по доласку скупили су сељаке на збор и тражили учитеља Алексу Младеновића и сељаке Јована Стојиљковића и Алексу Огњеновића, које су по проналаску одмах убили код основне школе, а сељаку Алекси Огњеновићу запали[ли] кућу у вредности 2.000.000 динара.²⁸ Ови људи нису имали никакве везе са комунистима, а зашто су их Бугари побили непознато је“. По одласку из Дешилова, исти ескадрон коњице отишао је у село **Лепажу** и запалио куће следећих сељака: Радисаву Стојановићу, Николи Станковићу и Лепосави Пешић са свим стварима које су се налазиле у кући. Команда Нишке области усмено и писмено је интервенисала код немачких и бугарских војних власти, а хитну истрагу о овом злочину

²⁵ Исто, стр. 6.

Приликом акције коју су Бугари предузели на Јастрепцу од 15. до 23. јуна 1942. разоружан је и четнички одред Косте Миљковића Џигољског у јачини од 150 људи, који је чувао безбедност у општини Петровац. *Зборник 1/3*, Београд 1953, 515.

²⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр 16–17.

²⁷ Овде се ради о очигледној грешци. Извештај је датован 20. фебруара и догађај који се наводи могао је да се деси једино раније. Са друге стране, постоји сумња и да је сам извештај погрешно датован и да је написан после 24. фебруара 1943. године.

²⁸ Жртве Јован Стојиљковић и Алекса Огњановић потврђене су у списку жртава Другог светског рата, док се жртва Алекса Младеновић не налази у списку. АЈ, фонд 179–Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945, фасцикла 335, редни број пописног круга 16, редни број описнице 4 (даље: АЈ, ЖР, 179, 335–16–4), АЈ, ЖР, 179, 335–16–9.

наредиле су и немачке војне власти, пошто је органима Недићеве владе било онемогућно да воде истрагу.²⁹

Јабланички срез (Лебане)

Према извештају СДПС у Лебану, Пов. бр. 495 од 10. септембра 1942, два бугарска војника у селу **Шумане** опљачкали су Живана Цветковића узевши му 4.000 динара. Такође, овом приликом су бугарски војници тукли и злостављали његову жену тражећи од ње да каже где држе пушку. Команда Нишке области интервенисала је код немачких и бугарских војних власти.³⁰

Командант СДС Лесковачког округа шифрованим извештајем Пов. бр. 534 од 19. марта 1943. обавештавао је да су у селима **Горњи Гајтан** и **Доњи Гајтан** Бугари запалили „95% кућа, од којих 30% до темеља, 40% само споредне зграде и 20% само куће“. У још неким селима око Гајтана запалили су куће само партизанима. Пронађено је и пет сељака који су убијени од стране Бугара. Одведени стражар са посаде Леце је пронађен, а пронађен је и митраљез који су партизани узели од посаде у Лецу. Узрок овакве одмазде Бугара био је тај што су партизани упали у Леце и код рудника одвели и разоружали 35 стражара СДС, па су 34 вратили без оружја и одела, а једног су задржали. После ове партизанске акције, Бугари су се дали у потеру за њима, али недалеко од рудника претрпели су губитке: погинула три официра и око 50 војника. Бугарска акција паљења кућа и убијања становника околних села престала је 20. марта 1943. године. У логор је спроведено из Јабланице 1.200 лица, а из околине Прокупља 124 лица је ухапшено и спроведено за Прокупље. На интервенцију Команде Нишке области, немачке и бугарске војне власти пристале су да спроведено људство које се налазило у нишком логору транспортују у Немачку на рад, што је извршено након неколико дана. Поводом 124 ухапшених у Прокупљу реаговала је такође поменута обласна команда. Официр команде капетан Мартиновић послат је у Прокупље да лично разговара са начелником штаба бугарског корпуса. На крају је „уредио“ да се ухапшена лица пошаљу у Ниш, а одатле у Немачку на рад. Тако су похапшена лица спашена „одмазде“.³¹

Косанички срез (Куршумлија)

Окружни начелник Нишког округа у свом Извештају, Пов. бр. 964 од 28. маја 1942, писао је да су бугарске војне власти у **Куршумлији** завеле праксу да се нико од грађанских лица не може попети у воз без објаве на којој је стављена бугарска клаузула да може путовати. Поред тога, Бугари су вршили легитимисања свих лица која дођу у Куршумлију. Такође су 30. априла упали у срески затвор у Куршумлији и одатле одвели три партизана

²⁹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 18.

³⁰ Исто, стр. 12.

³¹ Исто, стр. 19. Видети: *Зборник I/21*, 380–384, 420–421; Х. Ракић, *н. д.*, 94–95; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 134–135.

које су четници ухватили. Ухваћени партизани су након истраге од стране Бугара спроведени за Прокупље где су предати немачким властима. Локалне српске власти биле су огорчене на Бугаре, односно на бугарског команданта места Јевстатијева који је код средњих власти издејствовао објаву за Београд за Јелену Митић, супругу партизана Душана Митића кога су четници стрељали. Осим тога, бугарске власти у Куршумлији наредиле су да се извесни грађани јављају свакодневно њиховој команди и забраниле им одлазак из Куршумлије, а и поред тога, бугарске власти су у овој варошици поново успоставиле корзо, које су Недићеве власти забраниле. Након интервенције Команде Нишке области СДС код бугарских и немачких војних власти, бугарске јединице у Куршумлији нису се више мешале у испитивање исправности објава путника, а повремено легитимисање вршиле су и даље.³²

Према извештају команде СДС Лесковачког округа бр. 2841 од 23. фебруара 1943, бугарска војска приликом акције на терену претресла је село **Власово**, тражећи од сељака прикирвено оружје. Војници, који су били у „напитом стању“, ухапсили су сељаке Драгомира Бараца, Драгутина Бабића, Тодора Бабића и Раденка Бабића код којих су нашли скривено оружје. Мучили су похапшене на разне начине, па су их повели са собом ка Куршумлији. Успуст су сељаци такође мучени и негде на један километар од Куршумлије стрељани су и ту закопани.³³ Након интервенције Команде Нишке области СДС код немачких и бугарских власти, да се са „српским живљем“ овако не поступа, начелник штаба бугарског окупационог корпуса обећао је да ће ствар извидити и кривце казнити.³⁴

Одред команде железничке безбедности у Нишу са бр. 188 од 4. априла 1943. извештавао је да је 3. априла 1943. бугарска патрола на железничкој станици у **Куршумлији** напала Душана Николића, стражара-пратиоца воза бр. 5032, који је саобраћао на релацији Ниш–Куршумлија, зато што је забрањивао грађанским лицима улазак у вагон одређен само за стражаре СДС. Гори сценарио био је спречен присуством једног немачког војника, а Бугари су се удаљили псујући му мајку српску и „грдећи“ српске власти.³⁵

Лесковачки срез (Лесковац)

Према извештају граничног одреда СДС у Лесковцу, Пов. бр. 192 од 9. јуна 1942, послата је гранична патрола са граничног одељења бр. 10 из Чуљеника у правцу села Велика Копашница – Слатина у циљу контроле демаркационе линије. Ову патролу сачињавали су: вођа патроле жандарм

³² ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 3–4.

³³ Жртве Драгомир Барац, Тодор Бабић и Раденко Бабић налазе се у списку жртава Другог светског рата, док се жртва Драгутин Бабић не налази у списку. АЈ, ЖР, 179, 521–118–2, 521–118–3, 521–118–4.

³⁴ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 16.

³⁵ Исто, стр. 20.

Драгомир Анђелковић и пратиоци стражари: Станко Младеновић и Обрад Граорић. У селу **Слатина** патрола је наишла на бугарске војнике, њих око 17, који су одређивали кулчаре за подизање бугарских караула у истом селу. Бугари су по заустављању патроле СДС захтевали да положи оружје. Стражар Граорић је искористио метеж и побегао у Вучје, док су остала двојица разоружана и задржана. На интервенцију Команде Нишке области СДС код бугарског окупационог корпуса, стражари су пуштени, а оружје је враћено.³⁶

Извештај команде СДС Лесковачког округа Пов. бр. 198 од 11. јуна 1942, казује да су 9. јуна 1942. бугарски граничари из одељења бр. 5 под командом Ивана Иванова, који су били у униформи редова, из села Падежа, дошли у село **Слатину** и опколили јужни део села, па су том приликом претресли више кућа, а из села извели сељаке: Прокопа Стевановића, општинског одборника; Петра Николића, одборника; Бранка Пешића, земљорадника; Добривоја Миленковића, сеоског кмета, код којег су нашли једну пушку, и Драгутина Стојановића, једног од најугледнијих људи у селу. Сву петорицу Бугари су стрељали на „Војничком риду“ и ту их закопали.³⁷ Према изјави Бугара, жртве су покушале да беже, па су зато поубијане, а по наређењу поручника Алексијева. Исти ови војници скинули су цреп са куће Трајка Милошевића из **Велике Копашнице** да би покрили своју караулу. Поред овога, забранили су сељацима сечу дрва и од њих су тражили разне услуге и кулук. Немачке војне власти, након интервенције Команде Нишке области, наредиле су хитну истрагу.³⁸

Из извештаја команде СДС Лесковачког округа Пов. бр. 961 од 21. јуна 1942. види се да су четири бугарска војника са једним поднаредником дошли из Тулова у село **Чукљеник** код кмета и од истог захтевали да сваког дана шаље сељаке њима на кулук за подизање карауле на граници. Истом приликом, наишли су на једно гранично одељење СДС и дали савет заступнику командира да их не ометају у сакупљању кулчара, него, напротив, да их у томе потпомажу. Интервенисано је код бугарских војних власти.³⁹

Према извештају командата СДС Лесковачког округа бр. 2452 од 16. фебруара 1943. бугарски војници са граничне карауле „Кључ“ дошли су у село **Тумба** и запалили неколико кућа, амбара и штала, стрељавши при том девет сељака. Након стрељања, забранили су да се побијени сељаци сахране, па су се затим вратили у своју караулу. Разлог за паљење кућа

³⁶ Исто, стр. 4.

³⁷ Жртве Бранко Пешић, Прокоп Стевановић, Добривоје Миленковић, Драгутин Стојановић, док се жртва Петар Николић не налази у списку. АЈ, ЖР, 179, 171–29–4, 171–29–6, 171–29–7, 171–29–8.

³⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 4–5.

³⁹ Исто, стр. 5.

и стрељање сељака је непознат. Команда Нишке области интервенисала је усмено и писмено, код бугарских и немачких војних власти, а немачке власти замољене су да спроведу истрагу.⁴⁰

Прокупачки срез (Прокупље)

Из извештаја четничког штаба у Житном Потоку, Пов. бр. 103 од 13. маја 1942, види се да је бугарски командант у **Житном Потоку** забранио четницима свако кретање са оружјем. Сваки старешина четничког или добровољачког одреда морао је да се јави команданту бугарске војске у истом месту. Четницима је забрањено кретање у групама. Све оружје требало је да буде на једном месту, а за њега је био одговоран четнички војвода. Све акције које је требало да предузму четници морале су претходно бити одобрене од стране Бугара. Наредбу је издао капетан Годев. Поводом овог поступка, интервенисано је код немачких војних власти како би се омогућио рад четника на гоњењу комуниста.⁴¹

У извештају команде СДС Лесковачког округа Бр. 1001 од 26. јануара 1943. помиње се да је бугарска јединица на терену села **Раљица** блокирала село, а потом отворила пушчану и митраљеску ватру; сељаци, уплашени, кренули су да се склањају у своје куће. Потом су Бугари купили неколико сељака и стрељали њих пет. Свој поступак оправдали су тако што су објаснили да су лица која су стрељали покушала да побегну. Команда Нишке области интервенисала је писмено код бугарских и немачких војних власти, предочивши последице оваковог деловања бугарских војника.⁴²

Извештај команданта СДС Лесковачког округа бр. 2774 од 20. фебруара 1943. говорио је да су бугарске војне власти у **Блацу** ухапсиле активног поручника Велимира Димитријевића због тога што је одржавао везе и био сарадник „илегалних организација“. Димитријевић је спроведен у Ниш и предат немачким властима, са осталим официрима и подофицирима он је „притворен и транспортован“.⁴³

Према извештају команде СДС Лесковачког округа бр. 5423 од 10. априла 1943. Стојан Дачковић из Блага пријавио је командиру Пољске станице у Благу да је 4. априла 1943. случајно прошао кроз забран Вукадина Јочића из **Блага** и у једној рупи видео три људска леша и препознао Милоша Вучинића (стар око 40 година), Добривоја Вучинића (око 40

⁴⁰ Исто, стр. 17.

У Извештају Округног начелства из Лесковца од 28. фебруара 1943. шефу СДБ о ситуацији у округу и дејствима партизанских јединица стоји да су Бугари извршили хапшења у Прокупљу и Куршумлији, вероватно у вези са деловањем четника и да су фебруара стрељали 18 лица, укључујући и девет лица из села Тумба. *Зборник 1/21*, 383. Упордити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, 481.

⁴¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 2.

⁴² Исто, стр. 15.

⁴³ Исто, стр. 17.

година) и Радослава Милојевића (око 55 година) – сви из села Шиљомана (Прокупачки срез).⁴⁴ Место где су пронађени лешеве удаљено је 1.500 метара од варошице Блаце. Комисија која је изашла на терен утврдила је да жртве нису ту убијене него су доведене коњским колима и да лешеве још нису били у фази распадања. Поубијани људи две недеље су лежали у бугарском затвору у Блацу. Команда Нишке области интервенисала је, усмено и писмено, код Првог бугарског окупационог корпуса са молбом да се извиди да ли су жртве заиста биле притворене од бугарских војних власти, као и да се испита ко их је извео из затвора и убио.⁴⁵

Однос српских власти према бугарској војсци био је неодређен. Немци су често толерисали понашање и поступање бугарских војника, а српске власти нису имале могућности да интервенишу, сем упућивањем жалби. Бугари су такво стање користили, наступајући самовољно и примењујући насиље према домаћем становништву. Тако су бугарски војници крајем маја 1942. у Грделици (Власотиначки срез) ухапсили трговца воћа, који је имао немачку дозволу за продају. Одузели су му новац, кренули да га туку и покушали да га врбују за сарадника. СДС је могао само да проследи пријаву Крајскомандантури и Штабу бугарске команде.⁴⁶ Један бугарски војник убио је бајонетом капетана прве класе Димитрија Стевановића, команданта Граничног одреда, када је са војницима пошао у помоћ караули у Тумби. Овом догађају присуствовао је и немачки официр, али се опет све завршило без последица по бугарске војнике.⁴⁷

Из датог документа види се да се бугарска окупациона војска понашала надмено, често и врло брутално. Догађаји који се помињу нису једини. Тако је дошло до инцидента у возу који је саобраћао од Ниша према Грделици. На железничкој станици у Брестовцу (Лесковачки срез) бугарски стражар није дозволио путницима да изађу и да пију воду и поред велике врућине. Један омладинац из Националне службе није послушао наредбу, па је изашао да пије воду, на шта га је бугарски војник почео ударати кундаком. У инцидент се умешао и агент полиције Стеван Јаношевић, као и остали омладинци Националне службе који су се налазили у возу. Да би оправдао инцидент, бугарски војник је слагао да су омладинци псовали мајку бугарском краљу. Окружни начелник Сретен Страњаковић је поводом овог инцидента известио Министарство унутрашњих послова – Одељење

⁴⁴ Жртве Милош Вучинић, Добривоје Вучинић и Радослав Милојевић потврђени су у списку жртава Другог светског рата. АЈ, ЖР, 179, 93–38–2, 93–38–3, 98–38–4.

⁴⁵ ВА, НдА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 22.

⁴⁶ ВА, НдА к. 93, ф. 1, д. 22. Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 106.

⁴⁷ ВА, НдА, к. 115, ф. 1. д. 5; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 106–107.

за државну заштиту и немачку Крајскомандантуру ради интервенције код Првог бугарског окупационог корпуса.⁴⁸

Органи СДС јављали су током ових месеци и о другим злочинима и изгредима Бугара, али ти извештаји нису ушли у коначан опис који је сачинила Команда Нишке области СДС. Тако је Извештај Округног начелства из Лесковца од 30. новембра 1942. шефу Српске државне безбедности говорио о ситуацији у округу од 15. до 30. новембра 1942. године. Забележено је да су 14. новембра у Лебану (Јабланички срез) непознати бугарски војници убили Чедомира Стојиљковића, припадника СДС, у његовом стану.⁴⁹

Даље, у Извештају Округног начелства из Лесковца од 1. децембра 1942. који је упућен шефу Српске државне безбедности (СДБ) стоји да је у Косаничком срезу владала „јака затегнутост“ због акције Бугара против четника Драже Михаиловића: „Наступила су била масовна хапшења, како грађанства, тако и сеоског становништва; нису били поштеђени ни чиновници, међу којима и сам срески начелник. Народ је у Куршумлији био напустио своје домове, због бојазни од евентуалних репресалија“. Међутим, прилике су се убрзо поправиле и затегнутост је попустила. Претпоставља се да је акција Бугара предузета вероватно по достави локалног становништва које је било блиско Недићевој влади. Бугарске војне власти ухапшена лица махом су пустила на слободу. Због ове ситуације, начелник Лесковачког округа Никола Димитријевић обишао је Косанички срез, као и Прокупачки, Добрички и Јабланички срез које је сматрао за „најугроженије“.⁵⁰

Константне акције партизана (упади, пребацивања, пропаганда, напади) проузроковале су да СДС предузме чишћење терена Лесковачког округа. Пошто је акција била неуспешна, како је јављено у Извештају Округног начелства из Лесковца од 28. фебруара 1943. шефу СДБ, иницијатива је дата бугарским трупама, под чију команду су стављени и припадници СДС, али ни тада акција није довела до „жељеног циља“, а то је уништење „комунистичких група“: „Дошло се само до узимања таоца, паљења домова сумњивих лица, вршењем одмазде и применом осталих строгих мера у случајевима упада партизана, што је све погодило врло мало или нимало оне који су узрочници ових недела“. Исти Извештај је говорио о томе да су бугарске војне власти вршиле хапшења у Прокупљу и Куршумлији, претпостављало се у вези са деловањем четника Драже Михаиловића. Бугари су током фебруара на терену стрељали 18 лица, укључујући и

⁴⁸ ВА, НДА, к. 93, ф. 2, д. 11; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *н. д.*, 85–86.

⁴⁹ ВА, НДА, к. 115, ф. 3, д. 22; ВА, НДА, к. 115, ф. 3, д. 35; *Зборник I/21*, 344,

⁵⁰ *Исто*, 341–342.

девет лица која су стрељана приликом упада бугарских војника са карауле „Кључ“ у село Тумбу (Лесковачки срез).⁵¹

Чести су били и неспоразуми и инциденти између СДС и бугарских војника. Један од многобројних изгреда у овом периоду, које наводе органи Недићеве владе, десио се априла 1943. године. Команда Нишке области СДС јављала је Команди СДС да је мајор СДС Велимир Поповић, командант СДС Нишког округа, за време акције у Лесковачком округу прикупио неколико сељака из села Власово, Богојевац и Магаш (Јабланички срез) како би помогли стражарима у ношењу муниције и оружја. Међутим, Бугари су од СДС захтевали да се ови људи предају њима, мислећи да су ухапшени. Лица су им предата, а Бугари су их отерали у лесковачки затвор. Команда СДС је интервенисала код надлежних бугарских и немачких власти да се ови људи пунте на слободу, а у документу остаје недоречено када се то десило.⁵²

Извори и литература

Архивска грађа:

Архив Југославије:

Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Фонд 179 – Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945.

Архив Србије:

Фонд Безбедносно информативна агенција.

Војни архив:

Недићева архива.

Објављени извори:

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1, Београд 1949.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа том I, књига 3, Београд 1953.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 21, Београд 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, Београд 1973.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, Београд 1976.

Литература:

Борковић Милан, *Контрареволуција у Србији. Квинслишка управа 1941–1944. Књ. 1*, Београд 1979.

⁵¹ *Зборник I/21*, 380–383. Видети: ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 17.

⁵² ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 103.

Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011.

Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. I*. Београд 1992.

Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том други*. Београд, 1993.

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Knjiga druga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988.

Ракић Хранислав, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у Лесковачком и Врањском крају 1941–1944*, Лесковац 1986.

Стамболија Небојша, „Команда Српске државне страже Округа лесковачког“, *Лесковачки зборник*, LIII, Лесковац, 2013.

Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Илић Никола, *Окупација у Лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994.

Summary

Boris Tomanić

EXCESSES AND CRIMES OF BULGARIAN OCUPATOR AGAINST THE NEDIĆ’S GOVERNMENT LOCAL AUTHORITIES IN THE COUNTY OF LESKOVAC BETWEEN 1942 AND 1943

Bulgarian crimes in Yugoslavia lasted throughout the occupation, and become even more emphasized in the County of Leskovac following the arrival Bulgarian troops in the area at the beginning of 1942. The occupation of Serbia was followed by the establishment and the development of domestic collaborative apparatus. The stance of new Serbian government towards the Bulgarian troops was undetermined. Germans have often tolerated the behavior and actions of Bulgarian soldiers, and Serbian government had no means to intervene, save for making complaints. Bulgarians benefited from such situation, acted self-willed and carried out violence on domestic population. The district authorities of cities of Leskovac and Niš, SDS, as well as other institutions and armed units have often informed on Bulgarian crimes such as robbery, arresting, beating, but also on the incidents between the Bulgarian army and SDS. In the 'Извод из књиге евиденције о изгредима Бугара и учињеним интервенцијама у времену од 1. марта 1942. до 1. маја 1943.', not enough attention is paid to crimes such as murders, arson and setting fires on entire villages, etc. The exceptions are murders in Račica (January 1943), Dešilovo (February 1943), Vlasovo (February 1943), Tumba (February 1943) and Blac (April 1943) and arsons and murders in the villages of Gornji and Donji Gajtan (March 1943). Likewise, the authorities of Nedić’s government have also informed on

Bulgarian actions against the partisans, although the crimes committed in the course of the advancement of Bulgarian forces were not treated as such. This was due to the fact that the partisans were treated as illegal formation, and the fact that military units of Nedić's government have often collaborated with the Bulgarians against the partisans.

Translated by: Ognjen Mladenović

МА Небојша Стамболија
истраживач сарадник
Институт за савремену историју,
Београд

УДК 94(497.11)''1942/1944''
355.425.2(497.11 Лесковац)''
1942/1944''

СТРУКТУРА ОФИЦИРСКОГ КОРА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ 1942–1944.

Апстракт: Тема овог рада је анализа официрског кора Српске државне страже у Лесковачком округу. У уводном делу су објашњене промене у формацији, старешинском кадру и субординацији ове колаборационистичке војне формације на наведеном простору. У главном делу рада, на основу досијеа 59 официра, који су у неком тренутку окупације служили на простору Лесковачког округа, представља се њихова структура по националности, вери, месту рођења, школовању, брачном и породичном стању. Такође, дате су и кратке службене биографије свих анализираних официра. Рад је написан на основу изворне и објављене грађе, првенствено из Војног архива, одговарајуће периодике и литературе.

Кључне речи: Српска државна стража, Други светски рат, окупација, Лесковачки округ, официри, војска, жандармерија, окупирана Србија.

Територијална и безбедносна реорганизација колаборационистичке управе у окупираној Србији крајем 1941. и почетком 1942.

Почетком 1942. године, а због потребе ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедносно-обавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта створена је институција Командујућег генерала и војног заповедника, коју је функцију вршио генерал Паул Бадер. Оперативна група полиције (Sicherheitspolizei – SiPo) и нацистичка обавештајна служба (Sicherheitsdienst – SD) спојене су, а на чело нове институције (Заповедник полиције сигурности и службе безбедности – Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst – BDS) дошао је пуковник Емануел Шефер. Током фебруара у Србију долазе и четири пука полиције поретка, а тим формацијама (Ordnungspolizei – OrPo) командовао је потпуковник Андреас Меј (Befehlshaber der Ordnungspolizei

– BDO). Доласком СС генерала Аугуста Мајснера и стављањем под његову команду полицијског и обавештајног апарата (БДС и БДО), почетком фебруара, довршава се процес реорганизације.¹

У складу са новонасталим променама указала се и потреба за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага. На састанцима код генерала Милана Недића договорено је да се нова формација назове Српска државна стража. Уредба о устројству је објављена 3. марта 1942. По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС су били у служби Министарства унутрашњих послова. Српска државна стража се делила на: 1) градску државну стражу, која је вршила службу у Београду и другим градовима, 2) пољску државну стражу, која је вршила службу на целој територији земље осим на подручјима градских стража и 3) граничну стражу, која је вршила граничну службу. На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда. На челу СДС је био командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС. Даље, територијалном поделом СДС је била подељена на окружне (градске), а ови на среске (квартне) одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Припадници су морали испуњавати одређене услове што се тиче висине, старости, а била је обавезна и „припадност аријевској раси и српској народности“, с тим што је Министарство унутрашњих послова на предлог Команданта СДС могло кандидата да ослободи припадности српској народности и осталим условима, осим аријевској раси. Иако је СДС била потчињена председнику владе Недићу и министру унутрашњих послова, овом формацијом је у потпуности руководио Мајснер. Градском и пољском стражом је директно руководио Андреас Меј, а граничном стражом Франц Нојхаузен, немачки опуномоћени представник за привреду.²

¹ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. 1, Београд 1979, 286; Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, стр. 70; Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, 50, 2010, стр. 292. О немачком окупационом систему у Србији још у: Петар Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, 1956, стр. 84–92; *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, Београд 1959; Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, стр. 159–168.

² *Службене новине*, 3. март 1942; М. Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа 1941–1944*, књ. 1, 287–290; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011, 155–158.

Уредбом од 26. децембра 1941. године Србија је подељена на 14 управних округа.³ Тада су и прецизиране дужности и обавезе окружних начелника, којима су дата широка овлашћења. У новоформираном Лесковачком округу ушло је шест срезова. Из једног полицијског извештаја из средине 1942. године можемо доћи до представе о величини тих срезова, као и о броју становника у њима: 1) Власотиначки (Власотинце, 504 км², 37.680 становника); 2) Добрички (Прокупље, 628 км², 60.220 становника); 3) Јабланички (Лебане, 1.170 км², 70.778 становника); 4) Косанички (Куршумлија, 876 км², 31.194 становника); 5) Лесковачки (Лесковац, 738 км², 70.500 становника); 6) Прокупачки (Прокупље, 900 км², 39.032 становника).⁴

Први окружни начелник постао је жандармеријски пуковник Сретен Страњаковић, који је обављао ову дужност до новембра 1942. године. Њега је заменио Никола Димитријевић почетком новембра 1942. и на тој дужности остао до 28. марта 1943. године. Окружног начелника Димитријевића заменио је Живојин Ђурић који је на тој функцији остао до краја октобра 1943. године. Последњи окружни начелник је био Љубиша Митровић који је на том месту остао до повлачења колаборационистичких формација из Лесковца.⁵

Окружна команда СДС у Лесковцу је приликом формирања имала 42 официра и 1.027 подофицира и стражара.⁶ По формацијском саставу из маја 1942. године, Српску државну стражу Округа лесковачког сачињава шест одреда пољске⁷ (у сваком од срезова по један) и 15 граничне страже који су стационирани у јабланичком, лесковачком и власотиначком срезу.⁸ Поред

³ Формирани су следећи окрузи: банатски, београдски, ваљевски, зајечарски, крагујевачки, краљевачки, крушевачки, лесковачки, косовско-митровачки, моравски, нишки, пожаревачки, ужички и шабачки. *Службене новине*, 26. децембар 1941.

⁴ Архив Србије (даље: АС), фонд Безбедносно информативне агенције (даље: Фонд БИА), I/46, 16/3.

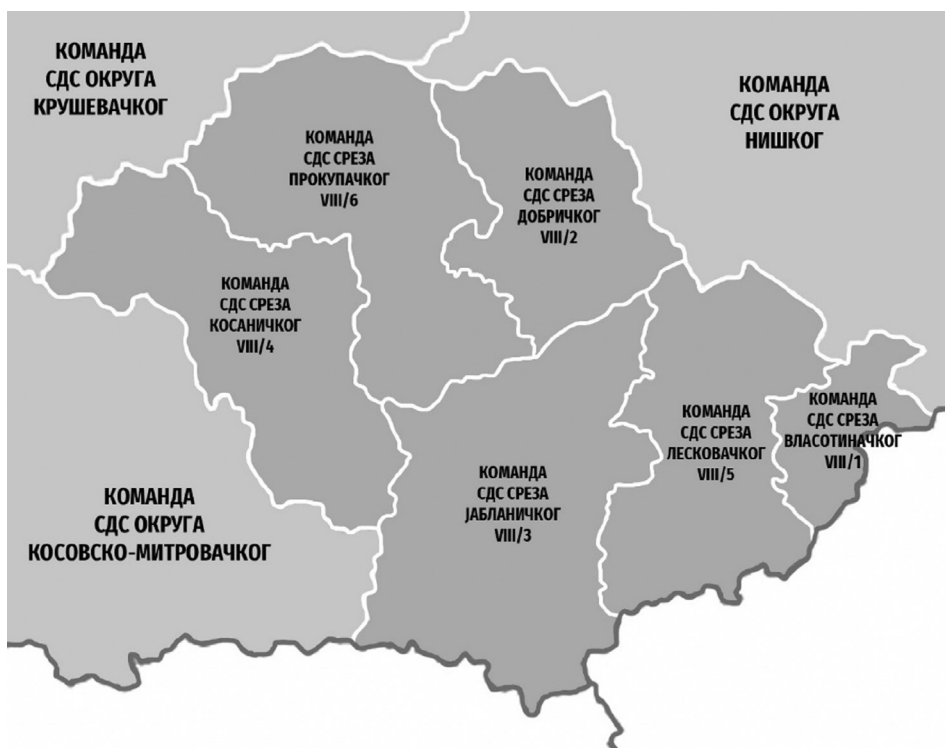
⁵ АС, фонд БИА, I/46, Елаборат-срез Лесковац-Недићев апарат, 1.

⁶ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 177.

⁷ Средином 1943. године, од делова Прокупачког и Косаничког среза, створен је Јастребачки срез, са седиштем у Блацу. Наредбом Команданта СДС округа Лесковачког од 29. марта 1942. одређени су следећи официри за командире: 1) окружне резерве округа Лесковачког жандармеријски капетан 2. класе Сава Р. Михаић, 2) лесковачког среског одреда жанд. капетан 2. класе Сава М. Богојевић, 3) власотиначког среског одреда жанд. поручник Милан Р. Главичић, 4) јабланичког среског одреда жанд. капетан 2. класе Драгомир Тошић, 5) косаничког среског одреда капетан 2. класе Милун С. Дукић, 6) добричког среског одреда жанд. поручник Бранимир С. Поповић и 7) прокупачког среског одреда жанд. поручник Ратко М. Павловић. АС, фонд БИА, I/46, 78.

⁸ У јабланичком срезу постојале су граничне постаје у местима: Туларе, Медвеђа, Сијаринска Бања и Синанова; власотиначком: Грделица, Козаре, Власотинци, Шишава и Црна Бара, а у лесковачком: Миаковина, Брестина, Тумба, Борина и Вучје. Приликом формирања, Штаб граничне страже је бројао 4 официра и 7 стражара, у јабланичком је однос био 1/31, лесковачком 1/40 и у власотиначком 1 официр и 30 стражара. АС, фонд БИА, I/46, 16/4.

овога, у самом Лесковцу је, поред Штаба окружне команде, постојала и чета окружне резерве, која је имала задатак да интервенише на угроженим подручјима.⁹ По прегледу бројног стања, са краја јуна 1942. године, окружни одред се увећао на 42 официра и 1.145 војника. Тада се појављује и одред градске страже који је имао једног официра, 37 подофицира и стражара и 14 општинских чиновника.¹⁰

Територијална организација Команде Српске државне страже округа Лесковачког

Први командант Окружне команде СДС је био пешадијски потпуковник Живојин Ђурић, после кога долази мајор Милутин Буквић, до тад начелник Главног штаба четничких одреда у Нишу. Почетком јуна 1942. дужност преузима потпуковник Радојица Меденица. После Меденице за команданта још једном долази Милутин Буквић да би последњи командант био Александар Стикић који је на том положају био од септембра 1943. до ослобођења.¹¹

⁹ Бројно стање Штаба било је 11 официра и 11 стражара, а окружне резерве 1 официр и 129 стражара. АС, фонд БИА, I/46, 16/3.

¹⁰ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, 82.

¹¹ Војни архив (даље: ВА), Недићева архива (даље: НДА), к. 143, ф. 4, бр. 39; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, 82–83;

Структура официјера СДС у Лесковачком округу

Наведеном уредбом о устројству СДС кандидати за ступање у официјерски кор морали су испуњавати неколико услова: да су српске народности и чисто аријевског порекла; да су навршили 18 и нису прекорачили 30 година живота; да су телесно и душевно здрави; да су неожењени, удовци без деце или законски разведени од жене без деце; да су беспрекорног владања; да имају најмање средњу школску спрему; да су високи најмање 168 цм (за пољску стражу), 169 цм (за градску стражу), односно 170 цм (за пријем у Српску државну стражу Управе града Београда). Међутим, у одређеним ситуацијама Министар унутрашњих послова¹² је, на предлог команданта СДС, могао евентуалне кандидате за пријем ослободити свих услова осим да су душевно и телесно здрави и да имају чисто аријевско порекло. Уколико им није признат ранији чин, односно положајна група, официјери су почињали службу са чином потпоручника-приправника државне страже X или, ако је у питању лице са факултетском дипломом, IX положајне групе. У зависности од школованости трајала је и приправничка служба. Тако је она за кандидате са факултетском спремом трајала годину дана, са средњом школском спремом две и за све остале три године.¹³

Иако је СДС формирана 3. марта 1942. године, званично превођење официјера у кор Српске државне страже десило се тек почетком октобра 1942. године. Тада се скоро читав састав официјерског кора нашао у дневним новинама *Ново време* и том приликом су им одређене положајне групе. У исто време регулисан је и статус Српске граничне страже која је издвојена из СДС и од ње створена посебна војна формација.¹⁴

У Војном архиву у Београду, у фонду Недићева архива (кутије 141, 142 и 143) сачувана су 664 досијеа официјера Српске државне страже. Од наведених, издвојили смо 59 официјера који су, у неком тренутку рата, служили у Лесковачком округу и извршили анализу.

Национална и верска структура припадника официјерског кора је била у складу са условима за ступање по Уредби о устројству. Као што је наведено,

Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу*, књ. 2, Ниш 1995, 105–106.

¹² Ингеренције по овом питању првенства у командовању од Министра унутрашњих послова преузима, након августа 1942, Шеф Српске државне безбедности.

¹³ *Службене новине*, 3. март 1942, 4–5.

¹⁴ Уредба о Српској граничној стражи је донесена на седници „Владе народног спаса“ 16. октобра 1942, а објављена 20. октобра 1942. године. Том Уредбом СГС се издваја из Српске државне страже и потчињава се директно Министру финансија – *Службене новине*, 20. октобар 1942, 1.

кандидати су морали бити српске народности и аријевског порекла, али су првог услова, по одобрењу Министра унутрашњих послова, могли бити ослобођени. Велика већина официра, по анализираном узорку, била је српске националности (56 – 94,9%). Само два официра су биле словеначке (3,4%) и један руске националности (1,7%). Слична је била и верска структура. Православних је било 57, односно 96,6%, а римокатолика 2, односно 3,4%.

Према месту рођења, приметна је доминација кадрова рођених на подручју бивше Краљевине Србије, одакле потиче апсолутна већина анализираних официра (36 – 61%). Пореклом из бивше Аустро-Угарске, али са подручја која су припала југословенској краљевини, било је 17 официра, односно 28,8%. Из бивше Краљевине Црне Горе пореклом је било пет (8,5%), док је у иностранству (Русији) рођен један официр (1,7%).

Будући да је велики број школованих официра завршио у заробљеништву, недостајући број неопходан за попуну формације примљен је у кор СДС из грађанства или унапређењем подофицирског кадра. Ипак, од анализираних, већина официра је имала неку врсту војног образовања (91,5%). Од тога је са Нижом школом војне академије било њих 15 (25,4%), а неку од подофицирских или резервних официрских школа је завршило њих 39 – 66,1%. Без икаквог војног образовања била су петорица официра (8,5%).

Досијеа нам дају и информацију коју су од класа завршили они који су студирали на Нижој школи војне академије. Највише официра се школовало у класама које су завршиле академију у периоду 1928–1935, тј. од 53. до 60. класе (9 – 56,3%). То су особе које су углавном рођене у периоду од 1906–1916. и до почетка рата имале између 25–35 година, из чега закључујемо да је највећи број школованих официра био релативно млад. Укупно гледано, у Српској државној стражи је, у односу на број промовисан на НШВА, био присутан заиста мали проценат официра. У поменутом периоду (1928–1935) на НШВА је промовисано укупно 3228 официра, а пошто је у СДС био 101, то је тек 3,12%.

Иако је један од услова за ступање у официрски кор био и да су кандидати нежењени, разведени или удовци без деце, стање ствари на терену је принудило колаборационистичке власти да тај услов не примењују. Од анализираних броја официра, више од две трећине су били ожењени или удовци са децом (43–72,8%), а тек нешто више од четвртине (16–27,1%) је испуњавало ове услове. Мада их је већина било ожењених, готово половина није имала деце – њих 28 (47,5%). Једно дете је имало њих 13 (22%), двоје 10 (16,9%), а троје и више деце осморица официра (13,6%).

У наставку наводимо кратке службене биографије свих анализираних официра, уз напомену да је сасвим сигурно да знатан број досијеа официра није сачуван. Поред многих досијеа официра на нижим положајима, недостају и досијеа чак тројице окружних команданата (Живојина Ђурића,

Милутина Буквића и Радојице Меденице), а сачуван је само од последњег, Александра Стикића. Ипак, и са оваквим недостатком, ова изворна грађа представља валидан узорак за извођење закључака о структури официјерског кора Српске државне страже у Лесковачком округу.

Биографије официра СДС у Лесковачком округу

АНАСТАСИЈЕВИЋ (ВОЈИСЛАВ) МИЛОСАВ. Рођен у Ћуприји 19. децембра [1906?]. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 53. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту командира 1. митраљеске чете 12. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1927, поручника 1.4.1932, капетана 2. класе 1.4.1936, капетана 1. класе 1.4.1939. и мајора 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Добричког (9.3.1943–?).¹⁵

АНДРИЋ (АЛЕКСА) БОЖИДАР. Рођен у селу Бериље (Добрички срез, Округ Топлички) 6. јануара 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 54. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту командира 2. батерије артиљеријског пука 2. армијске области. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1929, поручника 1.4.1933, капетана 2. класе 6.9.1937. и капетана 1. класе 6.9.1940. Распоред у Лесковачком округу: командир прокупачке жандармеријске чете (18.10.1941–21.5.1942); командир одреда пољске страже среза Косаничког СДС (22.5.1942–23.6.1942); референт за моторизацију Команде СДС округа Лесковачког (24.6.1942–9.11.1942); ађутант СДС округа Лесковачког (17.11.1942–8.2.1943); командир одреда пољске страже среза Прокупачког (10.2.1943–13.3.1943).¹⁶

АМИЦИЋ (ВУКАШИН) БОГДАН. Рођен у селу Пурачић (Тузла) 30. новембра 1907. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 53. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту командира 1. батерије 10. посадног дивизиона. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1928, поручника 1.4.1932, капетана 2. класе 6.9.1936. и капетана 1. класе 6.9.1939. Распоред у Лесковачком округу: обавештајни официјер округа Лесковачког СДС (23.3.1942–13.1.1944).¹⁷

АТАНАСИЈЕВИЋ (ЉУБОМИР) ДР ЖИВОЈИН. Рођен у Нишу 8. маја 1907. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Медицински факултет. Рат га је затекао на месту трупног лекара артиљеријског пука

¹⁵ ВА, НДА, 141–1–2.

¹⁶ ВА, НДА, 141–1–8.

¹⁷ ВА, НДА, 141–1–10.

5. армијске области. Унапређен у чин: поручника 28.6.1939. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: лекар 1. одреда Српске оружане силе (10.11.1941–26.2.1942); лекар окружне команде СДС округа Лесковачког (27.2.1942–12.3.1942); лекар округа Лесковачког (13.3.1942–28.3.1943).¹⁸

АНДРЕЈЕВИЋ (ЂОКА) РАДИСАВ. Рођен у селу Бериловац (Нишавски срез, Нишки округ) 19. маја 1914. Вероисповест православна, народност српска. Без података о школовању. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Љубовијског жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1938. и поручника 24.2.1943. Распоред у Лесковачком округу: иследник СДС округа Лесковачког (2.1.1943–27.5.1943).¹⁹

БОГИЋЕВИЋ (РАДОВАН) МОМЧИЛО. Рођен у Ужицу 25. јула 1912. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 56. класи, а Вишу школу војне академије у 38. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту командира 1. ескадрона 3. коњичког пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1931, поручника 1.10.1935. и капетана 2. класе 1.10.1939. Распоред у Лесковачком округу: обавештајни официр СДС округа Лесковац (27.2.1942–23.3.1942).²⁰

БРАНКОВИЋ (ДРАГОМИР) МИРОЉУБ. Рођен у селу Извор (Сврљишки срез, Нишки округ) 14. априла 1914. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 62. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 7. чете 24. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1937. и поручника 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Прокупачког (5.4.1943–14.11.1943).²¹

БАЊАЦ (СТЕВАН) МИЛЕНКО. Рођен у селу Мочила (Слуњ) 27. маја 1916. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 61. класи и Ваздухопловно-извиђачку школу у 18. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у 1. ескадрили 1. ваздухопловног пука у Новом Саду. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1936, поручника 1.10.1940. и капетана 2. класе 19.12.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (8.3.1942–27.4.1942).²²

БАБИЋ (АЛЕКСАНДАР) МИЛАН. Рођен у Двору на Уни 27. јула 1913. Вероисповест православна, народност српска. Завршио 4. пешадијску

¹⁸ ВА, НдА, 141–1–16.

¹⁹ ВА, НдА, 141–1–22.

²⁰ ВА, НдА, 141–2–1.

²¹ ВА, НдА, 141–2–33.

²² ВА, НдА, 141–2–40.

подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у Војнотехничком заводу у Сарајеву. Унапређен у чин: потпоручника 4.6.1944. Распоред у Лесковачком округу: водник одреда пољске страже среза Јабланичког (20.3.1944–?).²³

БОГОЈЕВИЋ (МИХАИЛО) САВА. Рођен у Тетову 19. новембра 1907. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 56. класи. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао као водника Лесковачког жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1931, поручника 1.10.1935, капетана 2. класе 1.10.1939. и капетана 2. класе 28.6.1943. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Лесковачког (29.3.1942–7.5.1942); на служби код окружног начелника округа Лесковачког (8.5.1942–3.3.1943); командир одреда пољске страже среза Власотиначког (4.3.1943–?).²⁴

ВУЛИЧИЋ (БЛАГОЈЕ) ВУКАДИН. Рођен у селу Грошница (Гружански срез, Крагујевачки округ) 27. марта 1898. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао као руковоаца групе магацина експлозивног материјала у Крушедолу. Унапређен у чин: потпоручника 30.9.1924, поручника 1.9.1928, капетана 2. класе 1.12.1933. и капетана 1. класе 11.12.1936. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Јабланичког (29.3.1944–?).²⁵

ВУКАДИНОВИЋ (МИЛАН) ПРЕДРАГ. Рођен у Ужичкој Пожеги 6. септембра 1906. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 54. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту командира 2. батерије противавионског дивизиона. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1929, поручника 1.4.1933, капетана 2. класе 1.4.1937, капетана 1. класе 1.4.1940. и мајора 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: референт за моторизацију СДС округа Лесковачког (18.2.1943–3.5.1943).²⁶

ВУЈОВИЋ (СТЕВАН) НИКО. Рођен у селу Љуботињ (Цетиње) 19. децембра 1889. Вероисповест православна, народност српска. Завршио је Трговачку школу. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту официра за јавну безбедност Вардарског жандармеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 21.4.1920, поручника 1.10.1924, капетана 2. класе 28.6.1928. и капетана 1. класе 28.6.1931. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Јастребачког (20.7.1943–21.10.1943).²⁷

²³ ВА, НДА, 141–2–46.

²⁴ ВА, НДА, 141–2–52.

²⁵ ВА, НДА, 141–3–2.

²⁶ ВА, НДА, 141–3–6.

²⁷ ВА, НДА, 141–3–10.

ГОЛУБОВИЋ (БОЖИНА) МИЛОШ. Рођен у селу Стубла (Јастребачки срез, Лесковачки округ) 11. јула 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио је 1. пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту надзорника пекарнице Косовског интендантског слагалишта. Унапређен у чин потпоручника 4.6.1944. Распоред у Лесковачком округу: водник одреда пољске страже среза Јастребачког (23.3.1944–?).²⁸

ГУБЕРЕВАЦ (ИЛИЈА) ЉУБИВОЈЕ. Рођен у Ваљеву 19. децембра 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио је Нижу школу војне академије у 43. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у Кичевском војном округу. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1929, поручника 1.4.1933, капетана 2. класе 28.6.1939. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: водник 3. вода граничног одреда СДС среза Власотиначког (1.9.1942–12.11.1942).²⁹

ГАРИЋ (ТОМЕ) ВОЈИН. Рођен у селу Дубница (Јабски срез, Моравски округ) 10. септембра 1913. Вероисповест православна, народност српска. Завршио је пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао као водника 17. посадног батаљона. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1937, поручника 16.1.1942, капетана 2. класе 26.7.1942. и капетана 1. класе 16.4.1944. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Добричког (27.8.1942–9.3.1943).³⁰

ГАЈИНОВ (ГАВРА) СТЕВАН. Рођен у селу Стара Шова (Сомборски срез, Новосадски округ) 1. фебруара 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Школу за резервне пешадијске официре. Служио у полицији, а рат га је затекао на месту заповедника државне полиције у Нишу. Унапређен у чин: потпоручника 8.12.1934, поручника 11.10.1942. и капетана 2. класе 13.6.1943. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда градске страже у Лесковцу (11.3.1943–22.2.1944).³¹

ГОМБЕЦ (ИВАН) ИВАН. Рођен у селу Радгоња (Марибор) 4. фебруара 1902. Вероисповест римокатоличка, народност словеначка. Завршио 8 разреда гимназије и Школу за резервне инжињеријске официре. Служио као подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у Вардарском убојном слагалишту. Унапређен у чин потпоручника 29.9.1943. Распоред у Лесковачком округу: референт за грађевине Команде СДС округа Лесковачког (6.10.1943–1.2.1944); официр за везу са окупаторским властима СДС округа Лесковачког (2.2.1944–?).³²

²⁸ ВА, НдА, 141–4–3.

²⁹ ВА, НдА, 141–4–6.

³⁰ ВА, НдА, 141–4–9.

³¹ ВА, НдА, 141–4–12.

³² ВА, НдА, 141–4–20.

ДИМИТРИЈЕВИЋ (МИЛЕНКО) ДРАГОСЛАВ. Рођен у селу Моравац (Моравски срез, Нишки округ) 17. августа 1921. Вероисповест православна, народност српска. Био питомац Ниже школе војне академије у 68. класи када је почео рат. Унапређен у чин: потпоручника-приправника 13.6.1943. и потпоручника 3.5.1944. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Лесковачког (27.6.1943–13.9.1943).³³

ДОБОШАРЕВИЋ (БУДИМИР) БРАНИСЛАВ. Рођен у Нишу 29. марта 1902. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицирску школу и Нижу школу војне академије у 50. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту мобилизационог официјера у Штабу 26. артиљеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1924, поручника 1.10.1928, капетана 2. класе 17.12.1932, капетана 1. класе 31.12.1935. Распоред у Лесковачком округу: обавештајни официјер Команде СДС округа Лесковачког (5.1.1944–?).³⁴

ЂОКОВИЋ (ПЕТАР) СИМО. Рођен у селу Ивање (Милешевски срез, Пљеваљски округ) 15. септембра 1902. Вероисповест православна, народност српска. Завршио инжињеријску подофицирску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту водника 1. пионирског пука. Унапређен у чин: потпоручника 30.5.1930, поручника 8.12.1934, капетана 2. класе 1.12.1940. и капетана 1. класе 10.1.1944. Распоред у Лесковачком округу: референт за грађевине Команде СДС округа Лесковачког (20.3.1944–3.5.1944).³⁵

ЂУРКОВИЋ (СТАНКО) ПРОФИР. Рођен у селу Суви До (Прокупачки срез, Лесковачки округ) 1. новембра 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио болничарску подофицирску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на служби у унутрашњем одељењу Сталне војне болнице 3. армијске области. Унапређен у чин: потпоручника 28.6.1939. и поручника 12.7.1943. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (8.11.1942–19.3.1944); на служби у одреду пољске страже среза Косаничког (23.3.1944–?).³⁶

ЗАРЧЕВИЋ (ИРАКЛИЈЕ) АЛЕКСАНДАР. Рођен у Битољу 24. децембра 1900. Вероисповест православна, народност српска. Завршио 8 разреда гимназије и положио испит зрелости. Служио као активни официјер у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Новосадског жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 22.5.1926, поручника

³³ ВА, НДА, 141–5–10.

³⁴ ВА, НДА, 141–5–19.

³⁵ ВА, НДА, 141–6–2.

³⁶ ВА, НДА, 141–6–27.

28.6.1932, капетана 2. класе 28.6.1939, капетана 1. класе 16.1.1942. и мајора 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: официер за наставу и јавну безбедност команде СДС округа Лесковачког (23.3.1942–17.9.1943).³⁷

ЗОТОВИЋ (КОМНЕН) МИХАИЛО. Рођен у селу Ђуровац (Добрички срез, Лесковачки округ) 23. маја 1889. Вероисповест православна, народност српска. Завршио 4 разреда основне школе. Служио као активни официер у војсци, а рат га је затекао на месту ађутанта Прокупачког војног округа. Унапређен у чин: потпоручника 28.6.1915, поручника 31.10.1918, капетана 2. класе 31.3.1924. и капетана 1. класе 17.12.1929. Распоред у Лесковачком округу: командир Лесковачке чете СДПС (21.12.1943–?).³⁸

ИКИЋ (ЈОСИФ) ВОЈИСЛАВ. Рођен у Београду 19. јуна 1907. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Школу за резервне пешадијске официере. Служио као активни официер у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Битољског жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1929, поручника 1.4.1938. и капетана 2. класе 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у окружном граничном одреду у Лесковцу (11.4.1942–24.12.1942); ађутант Команде СДС округа Лесковачког (25.12.1942–6.9.1943); официер за безбедност и наставу Команде СДС округа Лесковачког (7.9.1943–?).³⁹

ЈЕРЕМИЋ (ЈЕВТА) ВЛАЈКО. Рођен у селу Бело Поље (Косанички срез, Лесковачки округ) 20. маја 1905. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофициер у војсци, а рат га је затекао на месту писара команде Прокупачког војног округа. Унапређен у чин: потпоручника 17.2.1942. и поручника 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Прокупачког (19.5.1942–6.7.1942); на служби у одреду пољске страже среза Добричког (7.7.1942–31.8.1942); на служби у одреду пољске страже среза Косаничког (28.11.1942–18.11.1943); заступник командира одреда пољске страже среза Прокупачког (19.11.1943–9.3.1944).⁴⁰

ЈОВАНОВИЋ (ВЛАДИМИР) ЈАЋИМ. Рођен у селу Лозане (Јабланички срез, Лесковачки округ) 1. августа 1917. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофициер у војсци, а рат га је затекао у 658. ескадрили ваздухопловне школе. Унапређен у чин потпоручника 22.5.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (4.5.1943–27.9.1943); на служби у одреду пољске страже среза Власотиначког (28.9.1944–?).⁴¹

³⁷ ВА, НдА, 141–9–3.

³⁸ ВА, НдА, 141–9–4.

³⁹ ВА, НдА, 141–10–4.

⁴⁰ ВА, НдА, 142–1–10.

⁴¹ ВА, НдА, 142–1–16.

ЈОВАНОВИЋ (МИЛАН) ДОБРИВОЈЕ. Рођен у селу Нозрина (Моравски срез, Нишки округ) 7. маја 1909. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту интенданта у Штабу 5. армијске области. Унапређен у чин потпоручника 1.10.1940. Распоред у Лесковачком округу: на служби у интендантском одељењу Команде СДС округа Лесковачког (15.7.1943–14.3.1944).⁴²

ЈОТОВИЋ (МИКА) МИЛИСАВ. Рођен у Зајечару 16. јуна 1899. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту руковаоца кабинета начелника Главног ђенералштаба. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1933, поручника 1.12.1937. и капетана 2. класе 29.3.1943. Распоред у Лесковачком округу: на служби у интендантском одељењу Команде СДС округа Лесковачког (22.11.1942–17.12.1942); руковалац гарнизоних и профијантских потреба штаба Команде СДС округа Лесковачког (18.12.1942–?).⁴³

КРСТИЋ (МИЛАН) ЈЉУБОМИР. Рођен у селу Букуровац (Белопаланачки срез, Нишки округ) 20. децембра 1913. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 62. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на служби у 13 артиљеријском пуку. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1937. и поручника 26.8.1942. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Прокупачког (?).⁴⁴

КАРИЋ (ПАВЛЕ) САВА. Рођен у селу Шуљам (Сремска Митровица) 10. јула 1910. Вероисповест православна, народност српска. Завршио војно ветеринарску и поткивачку школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на служби у Брегалничкој марвеној болници. Унапређен у чин потпоручника 31.12.1942. Распоред у Лесковачком округу: командир пољске станице Равна Дубрава, срез Власотиначки (22.4.1943–5.9.1943); водник Лесковачке чете СДПС (6.9.1943–26.9.1943); на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (27.9.1943–?).⁴⁵

ЛАТКОВИЋ (НИКО) МИРКО. Рођен у селу Шишић (Которски срез, Цетињски округ) 30. маја 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на служби у Штабу Моравске дивизијске области. Унапређен у чин потпоручника 22.5.1942. Распоред у

⁴² ВА, НДА, 142–1–18.

⁴³ ВА, НДА, 142–1–28.

⁴⁴ ВА, НДА, 142–2–26.

⁴⁵ ВА, НДА, 142–2–34.

Лесковачком округу: командир станице Азбресница одреда пољске страже среза Добричког (17.3.1943–8.3.1944).⁴⁶

ЛАЗАРЕВИЋ (ВОЈИСЛАВ) ДРАГИША. Рођен у селу Светлић (Крагујевац) 27. јула 1902. Вероисповест православна, народност српска. Завршио учитељску школу и 4 семестра Правног факултета, као и Артиљеријску официрску школу. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту командира Андријевачке жандармеријске чете. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1927, поручника 17.12.1932, капетана 2. класе 6.9.1937, капетана 1. класе 6.9.1940. и мајора 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: официр за безбедност и наставу Команде СДС округа Лесковачког (10.4.1942–12.12.1942); командир одреда пољске страже среза Јабланичког (13.12.1942–16.1.1944).⁴⁷

МИЛИЋЕВИЋ (МИХАИЛО) ОСТОЈА. Рођен у Свилајнцу 30. јула 1910. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 56. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у Штабу 3. моторизованог дивизиона. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1931, поручника 1.10.1935. и капетана 2. класе 22.5.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Лесковачког (8.3.1942–29.12.1942).⁴⁸

МИЛОСАВЉЕВИЋ (МИЛОЈЕ) БРАНКО. Рођен у селу Милутовац (Трстенички срез, Крушевачки округ) 5. марта 1907. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Школу за резервне пешадијске официре. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту помоћника руковођа команде Крушевачког војног округа. Унапређен у чин: потпоручника 31.12.1931. и поручника 28.6.1935. Распоред у Лесковачком округу: командир одреда пољске страже среза Јастребачког (20.5.1944–?).⁴⁹

МИЛАЧИЋ (ЛАКИЋ) КОНСТАНТИН. Рођен у селу Мердаре (Косанички срез, Лесковачки округ) 19. октобра 1896. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни официр у жандармерији, а рат га је затекао на месту водника Приштинског жандармеријског вода. Унапређен у чин: потпоручника 12.7.1923, поручника 1.4.1928, капетана 2. класе 11.10.1942. и капетана 1. класе 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: командир пољске страже среза Косаничког (1.5.1942–?).⁵⁰

МАРИНОВИЋ (ИЛИЈА) ДИМИТРИЈЕ. Рођен у селу Горњи Михољац (Славонска Пожега) 28. октобра 1911. Вероисповест православна, народност

⁴⁶ ВА, НДА, 142–3–8.

⁴⁷ ВА, НДА, 142–3–20.

⁴⁸ ВА, НДА, 142–5–21.

⁴⁹ ВА, НДА, 142–5–26.

⁵⁰ ВА, НДА, 142–5–37.

српска. Завршио артиљеријску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на служби у 12. противавионском дивизиону у Шибенику. Унапређен у чин потпоручника 31.12.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у штабу Команде СДС округа Лесковачког (29.3.1942–10.1.1943); на служби у одреду пољске страже среза Добричког (11.1.1943–5.9.1943); ађутант Команде СДС округа Лесковачког (6.9.1943–?).⁵¹

МИЛЕУСНИЋ (ЛУКА) МАНОЈЛО. Рођен у селу Широка Кула (Госпић) 26. децембра 1902. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицерску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту руковоаца 3. групе магацина и шефа техничких радионица 1. главног артиљеријског слагалишта Ниш. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1936. и поручника 1.10.1940. Распоред у Лесковачком округу: водник одреда пољске страже среза Добричког (24.3.1944–?).⁵²

НИКОЛИЋ (КОНСТАНТИН) НИКОЛА. Рођен у селу Јасика (Расински срез, Крушевачки округ) 13. марта 1903. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицерску школу. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту управника аеропланске радионице за обнову и помоћ Ваздухопловно техничког завода Краљево. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1928, поручника 1.4.1933, капетана 2. класе 13.4.1944. Распоред у Лесковачком округу: референт за наоружање и возила Команде СДС округа Лесковачког (21.2.1944–?).⁵³

ОГЊЕНОВИЋ (ДАНЕ) ВАЈО. Рођен у селу Дољане (Госпић) 20. септембра 1898. Вероисповест православна, народност српска. Завршио жандармеријску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у жандармерији, а рат га затекао на месту писара Врањске жандармеријске чете. Унапређен у чин потпоручника 4.6.1944. Распоред у Лесковачком округу: заступник иследника Команде СДС округа Лесковачког (24.3.1944–?).⁵⁴

ПАЉЕВИЋ (МИРКО) НИКОЛА. Рођен у селу Орахово (Подгорички срез, Цетињски округ) 19. децембра 1902. Вероисповест православна, народност српска. Завршио благајничку пореску школу у Новом Саду. Служио као активни официјер у жандармерији, а рат га је затекао на месту наставника школе за вође патрола и припремне жандарме Моравског жандармеријског пука. Унапређен у чин: потпоручника 17.12.1929, поручника 17.12.1932, капетана 2. класе 31.12.1936. и капетана 1. класе 31.12.1939. Распоред у Лесковачком округу: на служби у Штабу за граничну безбедност и наставу СДС округа Лесковачког (8.3.1942–28.3.1942).⁵⁵

⁵¹ ВА, НДА, 142–5–49.

⁵² ВА, НДА, 142–5–59.

⁵³ ВА, НДА, 142–7–5.

⁵⁴ ВА, НДА, 142–8–11.

⁵⁵ ВА, НДА, 143–1–6.

ПАУНОВИЋ (ЧЕДОМИР) МИОДРАГ. Рођен у селу Бечевица (Гружански срез, Крагујевачки округ) 2. фебруара 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на служби у штабу 45. пешадијског пука. Унапређен у чин потпоручника 31.12.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (16.1.1943–5.3.1943); командир станице Слишане пољске страже среза Јабланичког (6.3.1943–26.9.1943); водник Лесковачке чете СДПС (27.9.1943–?).⁵⁶

ПЕТРУШИЋ (ИЛИЈА) БОЖО. Рођен у Мојковцу 3. марта 1894. Вероисповест православна, народност српска. Завршио жандармеријску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у жандармерији, а рат га је затекао на месту писара Подујевске жандармеријске чете. Унапређен у чин потпоручника 19.11.1943. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Косаничког (2.12.1943–?).⁵⁷

ПОПОВИЋ (ЈОВО) ДУШАН. Рођен у Подгорици 2. марта 1903. Вероисповест православна, народност српска. Завршио инжињеријску подофицирску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту књиговође завршних рачуна завода у Чачку. Унапређен у чин потпоручника 1.10.1938. и поручника 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: референт инжињерије Команде СДС округа Лесковачког (8.12.1942–24.1.1943).⁵⁸

ПРЕДРАГОВИЋ (МИЛОШ) СТЕВАН. Рођен у Србобрану (Стари Бечеј) 20. јануара 1915. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу интендантске академије. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту интенданта артиљеријског пука 5. армијске области. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1937. и поручника 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: руковалац спреме интendantског одељка Команде СДС округа Лесковачког (7.4.1942–17.12.1942); интендант Команде СДС округа Лесковачког (18.12.1942–?).⁵⁹

ПОПОВИЋ (ЈОВАН) МЛАДЕН. Рођен у селу Челинац (Бања Лука) 30. августа 1909. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицирску школу. Служио као активни подофицир у војсци, а рат га је затекао на дужности у 1. самосталном дивизиону тешке артиљерије. Унапређен у чин потпоручника 22.5.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Прокупачког (12.5.1943–22.3.1944).⁶⁰

⁵⁶ ВА, НДА, 143–1–23.

⁵⁷ ВА, НДА, 143–1–27.

⁵⁸ ВА, НДА, 143–1–44.

⁵⁹ ВА, НДА, 143–1–50.

⁶⁰ ВА, НДА, 143–1–54.

ПЕРОВАНОВИЋ (ЈОВАН) МИЈАТ. Рођен у Лесковцу 27. јула 1900. Вероисповест православна, народност српска. Без података о школовању. Служио у полицији, а рат га је затекао на месту командира градске страже у Свилајнцу. Унапређен у чин потпоручника 29.9.1943. Распоред у Лесковачком округу: водник одреда градске страже у Лесковцу (5.2.1944–?).⁶¹

ПАВЛОВИЋ (БОРИВОЈЕ) ДРАГОМИР. Рођен у селу Прџиловица (Моравски срез, Нишки округ). Вероисповест православна, народност српска. Завршио ваздухопловну подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на месту механичара-стрелца 203. ескадриле 62. ваздухопловне групе 1. ваздухопловног пука. Унапређен у чин: потпоручника-приправника 29.9.1943. и потпоручника 3.5.1944. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јастребачког (6.10.1943–?).⁶²

ПРЕРАДОВИЋ (СИМА) ПЕТАР. Рођен у селу Цигленик (Славонска Пожега) 17. фебруара 1909. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на служби у 3. самосталном дивизиону тешке артиљерије у Нишу. Унапређен у чин потпоручника 26.8.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Добричког (14.10.1943–6.3.1944); водник окружне Лесковачке чете СДПС (7.3.1944–?).⁶³

ПЕТРОВИЋ (МИЛОЈЕ) АЛЕКСАНДАР. Рођен у селу Сувојница (Масурички срез, Врањски округ) 5. фебруара 1910. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу интендантске академије. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту интенданта пешадијског пука Краљеве гарде. Унапређен у чин: потпоручника 1.4.1931, поручника 3.4.1935, капетана 2. класе 3.4.1939. и капетана 1. класе 11.10.1942. Распоред у Лесковачком округу: благајник Команде СДС округа Лесковачког (7.7.1942–22.10.1942); благајник интендантског одељка штаба Команде СДС округа Лесковачког (23.10.1942–?).⁶⁴

РАДОТИЋ (МИЛОВАН) МИОДРАГ. Рођен у Крагујевцу 31. јула 1903. Вероисповест православна, народност српска. Завршио Нижу школу војне академије у 50. класи. Служио као активни официјер у војсци, а рат га је затекао на месту ађутанта 3. пешадијског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1924, поручника 1.10.1928, капетана 2. класе 6.9.1934. и капетана 1. класе 6.9.1937. Распоред у Лесковачком округу: тактички командант СДС у Прокупљу (2.5.1943–10.9.1943).⁶⁵

⁶¹ ВА, НДА, 143–1–55.

⁶² ВА, НДА, 143–1–58.

⁶³ ВА, НДА, 143–2–1.

⁶⁴ ВА, НДА, 143–2–12.

⁶⁵ ВА, НДА, 143–3–10.

СТИКИЋ (ЉУБИСАВ) АЛЕКСАНДАР. Рођен у Ваљеу 29. маја 1897. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту официра за мобилизацијске послове ауто пука 3. армијске области. Унапређен у чин: потпоручника 20.4.1919, поручника 10.5.1922, капетана 2. класе 1.4.1928, капетана 1. класе 3.4.1931. и мајора 25.4.1943. Распоред у Лесковачком округу: командир окружне чете СДС округа Лесковачког (23.4.1942–21.1.1943); помоћник команданта СДС округа Лесковачког (22.1.1943–4.9.1943); командант СДС округа Лесковачког (5.9.1943–?).⁶⁶

СТОКАСИМОВИЋ (НИКОЛА) НИКОЛА. Рођен у месту Скобељев (Туркестан, Русија) 18. априла 1908. Вероисповест православна, народност руска. Завршио Нижу школу војне академије у 56. класи. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника 2. рефлекторске чете 6. противавионског пука. Унапређен у чин: потпоручника 1.10.1931, поручника 1.10.1935, капетана 2. класе 1.12.1939. и капетана 1. класе 25.4.1943. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Јабланичког (5.6.1942–6.7.1942); командир одреда пољске страже среза Јабланичког (7.7.1942–7.12.1942); командир одреда пољске страже среза Лесковачког (8.12.1942–?).⁶⁷

СРЕМАЦ (МИЛАН) НЕБОЈША. Рођен у селу Апотовац (Вуковар) 19. септембра 1911. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на служби у Штабу 34. пешадијског пука. Унапређен у чин потпоручника 22.5.1942. Распоред у Лесковачком округу: на служби у одреду пољске страже среза Власотиначког (18.3.1943–26.9.1943); водник Лесковачке чете СДПС (27.9.1943–8.3.1944).⁶⁸

СТАНАР (МИЛАН) МИЛОРАД. Рођен у Рогатици 30. децембра 1914. Вероисповест православна, народност српска. Завршио школу за резервне пешадијске официре. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на служби у 6. бази ваздухопловства. Унапређен у чин: потпоручника 1.12.1938. и поручника 4.6.1944. Распоред у Лесковачком округу: водник одреда пољске страже среза Прокупачког (17.2.1944–?).⁶⁹

ТРКУЉА (ВАЈО) ПЕТАР. Рођен у селу Дабар (Оточац) 1. октобра 1904. Вероисповест православна, народност српска. Завршио артиљеријску подофицерску школу. Служио као активни официр у војсци, а рат га је затекао на месту водника рефлекторске чете 3. противавионског дивизиона.

⁶⁶ ВА, НдА, 143–4–39.

⁶⁷ ВА, НдА, 143–4–56.

⁶⁸ ВА, НдА, 143–5–14.

⁶⁹ ВА, НдА, 143–5–16.

Унапређен у чин: потпоручника 31.12.1931, поручника 31.12.1935, капетана 2. класе 1.12.1940. и капетана 1. класе 10.1.1944. Распоред у Лесковачком округу: референт за моторизацију Команде СДС округа Лесковачког (22.4.1943–4.3.1944).⁷⁰

ТОДОРИЋ (СВЕТОЗАР) МИЛОСАВ. Рођен у селу Равни (Ужице) 17. марта 1908. Вероисповест православна, народност српска. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на месту наредника 5. чете 4. пешадијског пука. Унапређен у чин потпоручника 31.12.1942. Распоред у Лесковачком округу: командир станице Добри До пољске страже среза Косаничког (24.1.1943–28.7.1943); на служби у одреду пољске страже среза Јастребачког (29.7.1943–23.9.1943).⁷¹

ТУРНИЋ (ФИЛИП) БЛАГОЈЕ. Рођен у селу Домашево (Билећки срез, Требињски округ) 6. априла 1897. Вероисповест православна, народност српска. Завршио жандармеријску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у жандармерији, а рат га је затекао на служби у жандармеријској станици Куманово. Унапређен у чин потпоручника 4.6.1944. Распоред у Лесковачком округу: заступник водника одреда пољске страже среза Прокупачког (24.3.1944–?); водник одреда пољске страже среза Лесковачког (?).⁷²

ФУРЕК (МАРТИН) АНТОН. Рођен у селу Птујска Гора (Птуј) 24. марта 1907. Вероисповест римокатоличка, народност словеначка. Завршио пешадијску подофицерску школу. Служио као активни подофицер у војсци, а рат га је затекао на месту писара код благајника у 46. пешадијском пуку. Унапређен у чин потпоручника 22.5.1942. Распоред у Лесковачком округу: референт привредне полиције Команде СДС округа Лесковачког (17.9.1942–?).⁷³

Извори и литература

Војни архив, Недићева архива, кутије 141–143.

Архив Србије, фонд Безбедносно-информативне агенције, Елаборат-срез Лесковац-Недићев апарат I/46.

Службене новине, 26. децембар 1941; 3. март 1942; 20. октобар 1942.

Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. 1, Београд 1979.

⁷⁰ ВА, НДА, 143–6–7.

⁷¹ ВА, НДА, 143–6–33.

⁷² ВА, НДА, 143–6–38.

⁷³ ВА, НДА, 143–7–11.

Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011.

Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994.

Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу*, књ. 2, Ниш 1995.

Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979.

Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и Командант Србије“, *Лесковачки зборник*, 50, 2010, 289–338.

Петар Вишњић, „Немачки окупациони систем у Србији 1941. године“, *Историјски гласник*, 3–4, 1956, стр. 84–92.

Немачка обавештајна служба, књ. IV, Београд 1959.

Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, стр. 159–168.

Summary

Nebojša Stambolija

STRUCTURE OF THE OFFICER'S CORPS OF SERBIAN STATE GUARD IN LESKOVAC DISTRICT 1942-1944

The topic of this paper is the analysis of the officer's corps of the Serbian State Guard in Leskovac district. The introductory part explains the changes in formation, senior staff and the subordination of this collaborationist military formation in the mentioned area. In the main part of the work, based on the files of 59 officers, who served at some time in the occupation in Leskovac district, their structure is presented according to nationality, religion, place of birth, education, marital and family status. Also, short official biographies of all the officers examined were also given. The work is written on the basis of the original and published material, primarily from the Military Archive, the corresponding periodicals and literature.

Др Љубинка Шкодрић,
научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд

УДК 94:929 Пешић В.
94:929 Ђурић Р.
355.40(497.11)”1943/1944”

ВЕРА ПЕШИЋ И РАДОСЛАВ ЂУРИЋ ЈЕДНА РАТНА ЕПИЗОДА НА ЈУГУ СРБИЈЕ*

Апстракт: Током 1943. и 1944. године међу снагама у саставу равногорске Команде Јужне Србије дошло је до појаве незадовољства, осипања и дезорганизације који су били узроковани и присуством и утицајем немачке обавештајке Вере Пешић у штабу потпуковника Радослава Ђурића. У чланку се разматра развој ових догађаја, које су пратили и представници савезничке мисије, а који су кулминирали пучем у штабу и стрељањем Вере Пешић, док се Радослав Ђурић прикључио народноослободилачким одредима.

Кључне речи: обавештајна делатност, Вера Пешић, Радослав Ђурић, Равногорски покрет, Народноослободилачки покрет, четници, пратизани, покрет отпора, Други светски рат.

Трећи Рајх је током 1941. године ставио под своју власт све територије Југоисточне Европе, а најтежи положај имала је окупирана Србија која је морала да поднесе терет изгубљеног рата и која је била обележена као кривац за тај сукоб. Након слома Краљевине Југославије у Априлском рату, територија Србије је подвргнута непосредној немачкој војној окупационој управи „као једина југословенска земља са таквим статусом, обавезна да плаћа контрибуције немачком окупатору за издржавање окупационе војске, што је такође био случај без преседана на тлу војно поражене Краљевине Југославије“.¹

Убрзо по окупацији уведена је нова административна подела по којој је територија југоисточне Србије подељена на четири округа: нишки, крушевачки, лесковачки и зајечарски. Крајем 1941. године, територија

* Рад је део пројекта *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку (47030)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 111–112.

лесковачког округа имала је у свом саставу: лесковачки, пусторечки, власотиначки, пољанички и јабланички срез. Осим присуства домаћих управних власти, немачке окупационе власти формирале су у Нишу Фелдкомандантуру 809, у оквиру које су функционисале Крајскокомандантуре у Лесковцу, Нишу, Крушевцу, Зајечару и Косовској Митровици. Почетком 1942. ситуација у лесковачком крају додатно је оптерећена и доласком бугарских окупационих трупа.²

Становништво Србије се тешко мирило са ратним поразом и навикавало на окупацију. Убрзо након немачког напада на Совјетски Савез, комунистички покрет са Јосипом Брозом Титом на челу позвао је на општи устанак и формирање народноослободилачких одреда у циљу ослобођења Југославије и растерећења Црвене армије формирањем новог фронта. Пратећи стање на окупираној територији, немачке власти су већ 10. маја³ располагале подацима о доласку на Равну гору Драгољуба Драже Михаиловића, генералштабног пуковника који није признао капитулацију, чиме је симболично одржавао континуитет југословенске државе, што је касније потврђено његовим укључивањем у састав југословенске владе у емиграцији у својству главнокомандујућег Југословенском војском у отаџбини (ЈВуО). Равногорски покрет, који је Михаиловић формирао, настојао је да избегавањем отвореног сукоба са окупатором, путем пропаганде, обавештајне активности и саботажа припреми терен за устанак који би повео када дође до преокрета на великим ратиштима.⁴ Већ током јуна 1941. у Србији су се могли видети мањи четнички одреди, а почетком јула припадници покрета „Збор“ су имали информације о устаничком расположењу и јачању устаничких редова.⁵

Успон устанка десио се у септембру 1941. када му је масовно пришло сељаштво, делом захваљујући сарадњи партизанских и четничких снага. Равногорски и Народноослободилачки покрет су се међусобно искључивали, упркос покушајима да се споразумеју и заједнички делују. Један од актера избијања грађанског рата који је деловао као спона између Равногорског и Народноослободилачког покрета током устанка 1941. био је мајор Радослав Ђурић,⁶ који се почетком новембра 1941. нашао у средишту грађанског

² Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд 1989, 122.

³ *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004, 45.

⁴ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, II, *Србија под окупацијом*, Београд 2014.

⁵ Вођство „Збора“ је извештено да су „шуме према Дрини пуне комуниста и четника–официра“, а примећено је и да се они међусобно не трпе. ВА, Нда, 154–1–18 (Војни архив, Недићева архива).

⁶ Мајор Радослав Ђурић је био у првој групи официра која се прикључила

рата у Србији, прво као равногорски представник у заједничкој – четничкој и партизанској опсади Краљева, а затим као командант четничких одреда у Чачку и са ових позиција је покушавао да утиче на обе стране у циљу смиривања сукоба. Његово држање у том периоду утицало је да буде обележен као личност наклоњена комунистима и по личном уверењу био је због тога држан на дистанци од Врховне команде покрета.⁷

Када је 2. новембра 1941. године добио наређење да повуче главнину четничких снага из опсаде Краљева, да заузме Чачак и разоружа партизанске снаге у овом граду, Ђурић није извршио наређење, већ је са његовим садржајем упознао Момчила Радосављевића, команданта Чачанског партизанског одреда, и одложио напад на Чачак у коме су власт преузели партизани. Узалуд је затим 6. и 7. новембра апеловао код партизанског покрета на сарадњу и смиривање сукоба и предлагао споразум.⁸ Убрзо после тога, заједно са мајором Мирком Лалатовићем, 18. новембра 1941. године у Чачку, Ђурић је преговарао са партизанском делегацијом коју су чинили Александар Ранковић, Иво Лола Рибар и Петар Стамболић. Том приликом је, 20. новембра 1941. године, закључено примирје између четника и партизана и договорено обустављање непријатељстава, пружање отпора окупатору, пуштање заробљеника са обеју страна и успостављање мешовите комисије која ће испитивати узроке сукоба.⁹

Након слома устанка, Ђурић је упућиван на различите задатке, а током марта 1942. упутио је Михаиловићу исцрпан извештај о војно-политичкој ситуацији у источној Босни и стању четничких јединица у тој области.¹⁰ После тога, Михаиловић му је поверио организовање равногорског покрета у јужној Србији, постављен је за команданта Штаба 110 и именован за делегата Врховне команде за јужну Србију са задатком да спроведе организацију ЈВуО на територији Македоније, Косова и јужне Србије, све до

Михаиловићу и већ средином јуна 1941. године нашла на Равној гори. Ђурић је, затим, током септембра био ангажован у преговорима који су вођени са представницима Милана Недића.

⁷ У изјави коју је дао 1. јуна 1944. године, Главном штабу НОВ и ПОЈ, Ђурић је тврдио да је након ових догађаја „одстрањен из Врховне команде на фин начин“. АС, Ж-23, ф. 1. (Архив Србије, Документа Народноослободилачке војске).

⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 1, Београд 1981, 64.

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, I, У пламену устанка. Ратна 1941. година, Чачак – Горњи Милановац – Краљево 2002, 308.

⁹ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963, 370.

¹⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 1, Београд 1981, 173.

Сокобање. Већ 2. априла 1942. године, Ђурић је стигао у село Оруглицу код Лесковца, где је затекао Козјачки четнички одред војводе Јордана Кимића¹¹ који се убрзо ставио под команду ЈВуО. О односу са Јорданом Кимићем и стању у јужној Србији, Ђурић је извештавао Михаиловића током маја 1942. истичући опште расположење у корист Равногорског покрета, као и наклоност СДС и легализованих четника.¹² Бројност Ђурићевих трупа била је повећана и приливом избеглица са Косова и Метохије.¹³

Осим организовања одреда, Ђурић је играо активну улогу у Равногорском покрету пре свега у погледу обавештајне делатности и у покушајима успостављања контакта са представницима бугарског, грчког и албанског народа у циљу евентуалне сарадње у борби против окупатора, а у његовом штабу током 1943. године боравило је више представника британске мисије. Прва британска мисија дошла је у Ђурићев штаб у априлу 1943. године, да би у марту 1944. године известио генерала Михаиловића да у саставу војних мисија, које се налазе у рејону његовог командовања, има око 20 Енглеца.¹⁴

У односу савезничких мисија према Равногорском покрету, посебно с обзиром на питање организовања саботажа и дотурања помоћи, значајну улогу током августа 1943. године имао је Радослав Ђурић и његов однос са представницима савезничких мисија на његовом терену. Иако не постоје поуздани подаци да је Ђурић имао информације да су га поједини британски представници предвиђали за Михаиловићевог заменика када се размишљало о Михаиловићевој смени, подаци које је достављао савезничкој мисији додатно су компликовали односе и узроковали неразумевање и сукобе између савезника и Михаиловића. Пуковник Вилијам Бејли, шеф британске мисије при Врховној команди ЈВуО, 24. августа је обавестио Михаиловића

¹¹ Јордан Кимић, син Алексе Кимића, унук војводе Киме, официр 47. класе Војне академије, као младић –доброволац учествовао је у Првом светском рату. Због напада на једног хрватског официра био је истеран из војне службе, након чега је у Скопљу уређивао лист „Српско Косово“. Одмах након окупације одметнуо се на планину Козјак и ступио у везу са војводом Костом Пећанцем који га је поставио за војводу Козјачког. – Александар М. Динчић, Дејан Д. Антић, „Организација војних формација Југословенске војске у отаџбини у Македонији (1941–1942)“, *Баштина*, 41/2016, 211–230, 217.

¹² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 1, Београд 1981, 273.

¹³ Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, 234.

¹⁴ Енглеска војна мисија за јужну Србију (мисија Нерон) спуштена је 19. априла 1943, а шеф мисије је био капетан Џон Семер, да би га касније као официри за везу наследили потпуковник Бил Коуп и мајор Руперт Ро. – Александар Динчић, „Англоамериканци у Лесковачком и Врањском округу и спасавање ваздухопловаца (1941–1944)“, *Лесковачки зборник*, 57/2017, 237–259, 240.

о подацима који су му достављени из Каира, а односили су се на делатност Радослава Ђурића који је тврдио да није добио наређења о нападима на непријатељске комуникације и рудник Трепчу, као и да није добио наређење да британској мисији доставља извештаје о кретању непријатељских снага, док се истовремено борио против партизана наоружан британским оружјем.¹⁵ Насупрот томе, Михаиловић је одбијао да прихвати тврдње савезничких мисија о Ђурићевим ставовима, тврдио је да су му одговарајуће наредбе биле упућене и истицао да је реч о једном од најактивнијих команданата који је сукобе са партизанима имао само у случајевима нужне одбране. Осим тога, 24. новембра 1943. године, жалио се бригадиру Чарлсу Армстронгу, шефу британске мисије при Врховној команди ЈВуО, који је на тој дужности наследио Бејлија, да су представници британске мисије код Ђурића чак користили тежак положај Врховног штаба због немачког гоњења, убеђујући га у потребу да диже устанак.¹⁶

Неспоразум је кулминирао током новембра 1943. године када је потпуковник Коуп, члан британске мисије у Ђурићевом штабу, известио да је Михаиловић наредио Ђурићу сарадњу са Недићевом владом и да у Ђурићевом штабу борави Недићев официр. Потпуковник Коуп је, такође, у своме извештају нагласио да Ђурићево људство неће толерисати ову сарадњу, да се неће борити против партизана и да је Ђурић већ контактирао локалне партизана.¹⁷ Овај догађај тумачен је на више начина, од неспоразума приликом превода представнику британске мисије, до разматрања могућности да је Ђурић намерно тако поступио како би доказао своју подобност за Михаиловићевог наследника или да је то учинио као потајни симпатизер комуниста.¹⁸ Чак су и Армстронг и Бејли сумњали у верност података које је Ђурић дао, као и у његове намере, истичући његову потенцијалну наклоњеност партизанима. И поред тога, овај догађај је послужио као повод да се обустави слање помоћи Михаиловићу. Поједини аутори, попут Хедер Вилијамс, сматрали су да је после афере Коуп–Ђурић, основно питање у савезничкој политици према Равногорском покрету постало како се отарасити Михаиловића и да је превладао Черчилов план да се оствари сарадња Тита и краља Петра.¹⁹

Иако је у појединим тренуцима фигурирао као потенцијални Михаиловићев наследник, Ђурић на британске официре није оставио утисак

¹⁵ Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд 2018, 177.

¹⁶ Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији 1941–1945*, Београд 2009, 248.

¹⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 3, Београд 1983, 907.

¹⁸ К. Николић, *Савезници и покрети отпора ...*, 248.

¹⁹ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, Београд 2009, 251.

својом војничком способношћу. Још током октобра 1943. постојале су жалбе да није способан да започне акцију против непријатеља и да сачува залихе достављене за диверзије. Бригадир Армстронг је у једном писму, 17. децембра 1943, извештавао Михаиловића да је само Ђурићу достављено 40 транспората помоћи, да има довољно оружја и опреме и да је потребно да активније ступи у акцију против непријатеља.²⁰ Подозривост британске мисије према Ђурићу повећала се присуством Vere Пешић у његовом штабу, за коју су британски представници имали информације да је агент Гестапоа и бивша љубавница немачког генерала Бадера, док је Ђурић упорно одбијао да им дозволи да је испитају. Британски официри су, такође, располагали подацима да је Вера Пешић била само једна од Ђурићевих љубавница којој је претходила руска докторка Мариола Берђајев, коју су такође сумњичили да је немачки шпијун.²¹

Међу женама које су биле сараднице немачке обавештајне службе у окупираној Србији најистакнутији и најинтригантнији је случај Vere Пешић.²² Она је била лепа и интелигентна жена која је након развода брака, дошла 1938. из Лесковца у Београд да настави школовање.²³ По доласку у Београд покушала је да постане обавештајац у Обавештајном одељењу Генералштаба Војске Краљевине Југославије, али је приликом тестирања утврђено да је тврдоглава, препотентна, неупућена у војна питања, не говори стране језике и авантуристкиња и закључено је да није погодна за војно-обавештајну службу, али да због урођене женствености и пријатног изгледа може да се искористи за политичку, привредну или пропагандну службу.²⁴ Она је, наводно, препоручена британској тајној служби, али је убрзо успоставила контакт и са немачком службом. Упознала се са Карлом Краусом,²⁵ са којим је ступила у љубавне односе и почела

²⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 3, Београд 1983, 910.

²¹ Х. Вилијамс, *н. д.*, 238.

²² Вера Пешић је рођена у Сијаринској Бањи, 1919. године. У родном крају је била обележена као дете рођено из везе са непријатељом, односно из ванбрачне везе њене мајке Анђе са бугарским официром током окупације у Првом светском рату. Вера Пешић је одрасла и школовала се у Лесковцу. Удала се веома млада, 1934. године, за полицијског писара Мила Крчединца, али је после две године тај брак завршен разводом. – Живко Топаловић, *На Равној гори*, Крагујевац 1999, 380.

²³ О амбицијама Пешићеве да се бави пропагандном и литерарном делатношћу сведочи и њена сарадња у *Лесковачком гласнику. Листу за трговину, занате, пољопривреду, просвету и друштвени живот* за који је објавила више текстова током 1938. године. Током 1940. године објављивала је у *Српском гласу*, органу Српског културног клуба.

²⁴ Угљења Поповић, *Deseti po redu. Vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Београд 1976, 113.

²⁵ Карл Краус је као мајор СС у септембру 1939. године упућен на рад у Југославију као опуномоћеник Управе безбедности Рајха, односно њеног б. одељења задуженог

обавештајни рад. Убрзо је ухапшена због шпијунаже, али је пуштена на интервенцију немачког амбасадора.²⁶ Током 1940. радила је за потребе немачке пропаганде и у том циљу је превела једну књигу о Енглезима коју је објавило немачко посланство. За две и по године боравка у Београду, до Априлског рата 1941. два пута је хапшена због обавештајног рада за немачку службу, да би априла 1941. била интернирана у родно место. После Априлског рата, Пешићева је наставила сарадњу, а немачки пропагандни органи настојали су да је ангажују на пропагандном раду према женама. Од стране немачке пропаганде била је ангажована и на изради календара за 1942. годину, као и на припреми српске читанке и часописа *Српска жена*, који немачке власти нису одобриле. Ставове о улози жене под окупацијом Вера Пешић је изложила у првом броју листа *Обнова*, 6. јула 1941, у чланку „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду“ којим је покренула вишемесечну дебату о очекиваном идеалном профилу српске жене под окупацијом.²⁷ Крајем 1941. Пешићева је пребачена у службу колаборационистичких органа. Прво је била ангажована као секретарица у Министарству унутрашњих послова, а након тога у Одељењу за пропаганду Министарског савета, али никада није престала да ради као обавештајна сарадница окупатора.

Током 1943. године Пешићева је била у блиској вези са окружним начелником у Лесковцу пуковником Живојином Ђурићем,²⁸ бившим припадником Равногорског покрета, који је био под њеним јаким утицајем. У Лесковцу је сарађивала са испоставом BdS-а, а одржавала је контакте и са Народноослободилачким покретом. У пролеће 1943. године, везу са

за обавештајни рад у иностранству. Краусов рад је у почетку био камуфлиран, деловао је у оквиру Немачког саобраћајног бироа, а затим у немачком посланству као „привредни саветник“. – Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, 143–156, 144.

²⁶ Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, 175–213, 179.

²⁷ Љубинка Шкодрић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом. Женско питање у колаборационистичкој штампи“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Београд 2015, 289–311, 291.

²⁸ Живојин Ђурић је до септембра 1941. године био сарадник Драже Михаиловића, а затим је ступио у Српску државну стражу, али је ухапшен и спроведен у заробљеништво, одакле је побегао. Познавајући Ђурића од раније, Вера Пешић се заложила за њега у писму упућеном BdS-у, а затим га је довела у контакт са функционером BdS-а Хансом Рексајзеном, са којим је и она у то време одржавала везу. Убрзо је Ђурић постављен за окружног начелника у Лесковцу и од тада је заједно са Вером Пешић обавештајно деловао за BdS. – *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd 1959, 598.

Вером потражило је руководство Првог јужноморавског одреда преко Миливоја Перовића.²⁹ На састанку који је одржан 23. априла 1943. године у селу Тодоровце учествовао је политички комесар одреда Светозар Крстић, као и Перовић који је добио прилику да у једном тренутку насамо разговара са Пешићевом. Партизани су покушавали овом приликом да добију информације о подршци Живојина Ђурића Равногорском покрету, док је Пешићева радила на томе да их убеди да своје акције пренесу ван лесковачког округа. Следећи састанак са партизанима иницирала је Пешићева и био је одржан код села Брза испод Кукавице, почетком јуна 1943. године.³⁰ Том приликом Пешићева је наводно изјавила да одржава везу са Немцима само зато да би помогла Србима, тврдила је да за покрет Драже Михаиловића нема симпатије, али да од партизана тражи да не изазивају одмазде окупатора и да је спремна да им доставља поверљиве извештаје, а донела им је и санитарски материјал. Због контакта са партизанским покретом, Пешићева је током 1943. у једном тренутку била ухапшена од Специјалне полиције, али је пуштена након интервенције немачких органа власти.³¹

Испостава VdS-а у Лесковцу упорно је сумњичила Пешићеву за ширење комунизма, а пошто је почетком августа 1943. Живојин Ђурић дао оставку на место окружног начелника, предлагано је и повлачење Пешићеве из Лесковца.³² Сматрало се да Вера Пешић и Живојин Ђурић немају јасну

²⁹ Миливоје Перовић (1912–1975) пре рата радио је у адвокатској канцеларији и извештавао за *Политику*, 1940. докторирао је на Правном факултету у Београду. Био је члан Демократске странке. Током 1941. године приступио је Јабланичком партизанском одреду, а после његовог распуштања, у марту 1942, скривао се у јабланичком срезу и у том периоду шест пута сусрео са Вером Пешић, а једном од састанака присуствовао је и Живојин Ђурић. Током 1942. Миливоје Перовић је био и у контакту са мајором Радославом Ђурићем.

Перовић је током 1944. постао командант Друге јужноморавске бригаде. После рата био је министар индустрије и рударства, а потом секретар за финансије НР Србије и државни секретар за правосуђе НРС, уредник у Радио Београду и економски саветник амбасаде ФНРЈ у Лондону. Иступио је из КПЈ 1958. године и посветио се адвокатури и писању.

³⁰ О овом састанку Пешићева је касније изјавила: „Овај други састанак са овом партизанском групом знатно се разликовао од првог. Отпала је она коректност односно срдачност.“ ИАБ, БИА, Досије Vere Пешић. (Историјски архив Београда, Безбедносно-информативна агенција).

³¹ *Немачка обавештајна служба*, IV, Beograd 1959, 578.

³² О комунистичкој оријентацији Пешићеве имао је податке и колаборационистички министар унутрашњих дела Танасије Динић који је на послератном саслушању изјавио да је био уверен да је Пешићева комунисткиња и да је такве информације добио и од Карла Крауса. Такође је изјавио да му је она рекла да је у контакту са браћом Перовић који се налазе у Народноослободилачком покрету. – *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушање Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, приредили

линију рада и да упркос обећањима, нису успели ништа да учине, већ су изазвали велико незадовољство становништва.³³ У јавности је критиковано што Пешићева присуствује службеним конференцијама, саслушањима и претресима станова, док је Ђурић оптуживан да држи комунистичке говоре.³⁴ О делатности Вере Пешић су се у јавности шириле најневероватније приче, између осталог и да је била новинарка на Источном фронту,³⁵ као и да су јој Немци у Београду подносили на сагласност спискове Срба одређених за стрељање, али је и сама о себи ширила гласине да је допринела слому Југославије у Априлском рату, као и да је члан КПЈ од 1937. године.³⁶ Вера Пешић се у својим дописима и извештајима елоквентно и са убедљивом страшћу залагала за своје ставове и интересе.³⁷ Интервенисала је за ухапшене становнике лесковачког округа гарантујући за њихову исправност минимизирањем њиховог значаја или их је представљала као жртве околности.³⁸ Заједно са Живојином Ђурићем није се устручавала да подноси пријаве и против истакнутих личности немачког окупационог система, попут официра Абвера капетана Матла кога су оптужили да је говорио против Рибентропа и Гестапоа и да је немачку политику у Србији и Хрватској назвао потпуно погрешном.³⁹

Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018, 451.

³³ ИАБ, VdS, Изводи из досијеа за лица која се помињу у архиви VdS, р 48. (Историјски архив Београда, VdS)

³⁴ Немачка полиција у Лесковцу је у јуну 1943. тврдила да је Ђурић само лопта у рукама љубавнице Вере која не ужива леп глас, већ је изразита комунисткиња, да становништво не разуме зашто немачке власти трпе њен рад, да је присвојила велика права и да је са Ђурићем сматрана одговорном за ликвидације људи који су им се супротставили. ВА, Ча, 15а–1–4. (Војни архив, Четничка архива).

³⁵ ВА, Ча, 15а–1–3.

³⁶ ВА, Ча, 15б–2а–17.

³⁷ Приликом интервенисања за пуковника Живојина Ђурића, Пешићева је тврдила да је реч о најпоштенијем човеку у Србији са којим су Немци дошли у контакт и најомиљенијем официру који је лојално сарађивао са Немцима. ВА, Ча, 15а–1–4.

³⁸ Залажући се за ухапшене службенике поште у Лебану, Вера Пешић је истакла: „Ако ми се верује и ако представљам особу која већ годинама ради против комунизма, и ако се не сумња да један убеђени национал-социјалиста може да штити комунисте онда је моја реч јача од каквог поверљивог извештаја неповерљивих личности.“ АС, Г–1, Изванредна комисија за персоналне послове, К II бр. 36/42. (Архив Србије, Председништво Министарског савета 1941–1944)

³⁹ У извештају против Матла надлежни референт је забележио да тај метод „наметљиве тежње за стицањем популарности код Срба“ којим се бави Матл, није само нехатан, већ се „граничи чак са патолошким“ и представља „напуштање сваког немачког и националсоцијалистичког држања“, а да су достављачи показали „згранутост и згађеност“ на такво понашање једног немачког официра. – *Nemačka obavestajna služba*, IV, Beograd 1959, 121.

Вера Пешић је ухапшена 11. септембра 1943. у заседи у близини Сијаринске Бање, коју је организовао помоћник команданта Четврте јабланичке бригаде жандармеријски потпоручник Владимир Јанковић. Јанковић је Пешићеву спровео у штаб мајора Радослава Ђурића, где је саслушавана од стране истражног суда који су сачињавали: Андрија Божовић, капетан друге класе, начелник Ђурићевог штаба, Петар Јанковић, потпоручник, благајник Штаба, и Владимир Јовановић, ађутант мајора Ђурића, који је водио записник. Саслушање је трајало од 16. до 27. септембра 1943. године.

Пешићева је у својим белешкама касније приметила да је саслушање било „без одређеног правца и истраживања, видело се само да се жели што више да сазна, у свим правцима и час сам испитивана као окупаторски агент, час као помагач Тасе Динића (што су поставили као једно те исто) а час као опасан комуниста, – агент партизански, који се притајио код окупатора“.⁴⁰ Иако није била у потпуности задовољна записником са саслушања у коме је према мишљењу Пешићеве све било „накарадно постављено“, она га је потписала, али је на крају дописала један део у коме је изнела своје ставове о тренутној ратној ситуацији и владавини капиталистичког система.

Пошто је обавештена о завршетку саслушања, Врховна команда је 4. октобра наредила да је потребно да се Вера Пешић склони на сигурно место до свршетка рата, а да ће онда одговорати пред редовним судом, што је био став за који се и касније залагао Михаиловић.⁴¹ Сазнавши за хапшење Пешићеве, чланови британске мисије су захтевали да је и они, као немачку шпијунку, саслушају.⁴² Овом захтеву се успротивио Михаиловић који је у депеши Ђурићу, 6. новембра 1943. године, истакао да „наше грађане можемо само ми саслушавати“ и предложио да Енглези доставе питања, али да им се прослеђују само одговори који одговарају Равногорском покрету. Михаиловић је, такође, напоменуо да су представници британске мисије изјавили и да се Вери Пешић указује значајна пажња и да су Штаб 110 и Ђурић стављени под њену контролу. Иако је изразио сумњу у ове

⁴⁰ ИАБ, БИА, Досије Вере Пешић.

⁴¹ Михаиловић је сматрао да је требало да се она остави у животу пошто је знала много, али је на крају убијена због огорчења народа. – Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Венера. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд 1998, 530.

⁴² Бригадир Армстронг је већ 17. октобра из каирског штаба СОЕ био извештен о хапшењу Пешићеве и том приликом достављен му је упитник за њено ислеђивање, док је капетан Мур, члан британске мисије при Ђурићевом штабу, жалећи се на Ђурићев присан однос са Пешићевом тражио да се интервенише код Михаиловића да нареди Ђурићу да Британцима препусти саслушавање. – К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, II, 337.

тврдње, Михаиловић је наложио да Пешићева буде удаљена од штаба и од британске мисије.⁴³

У то време су у Ђурићевом штабу боравили браћа Вукановићи, а на Ђурићеву иницијативу професор Татомир Вукановић покушао је да придобије Пешићеву за сарадњу и посредовање у остваривању контакта са Народноослободилачким покретом, али она није прихватила ту понуду.⁴⁴ Ђурић је упркос томе током октобра 1943. успео преко Вукановића да успостави контакт са Народноослободилачким покретом, али је др Благоје Нешковић поставио као услов да потпуно пређе Народноослободилачком покрету, што је он наводно прихватио и затим обуставио нападе на народноослободилачке одреде.⁴⁵

Вера Пешић је осим одржавања контаката са Народноослободилачким покретом у претходном периоду и јавно исказивала наклоност према овом покрету, док се изразито негативно изражавала о британској политици, а њену наклоност није уживао ни Равногорски покрет. Ове ставове задржала је и након заробљавања, када је у том погледу забележила: „Организација Драже Михаиловића изгледала је у суштини тачно онако како сам ја замишљала целу ствар у Београду. И још горе. Свако је имао своје мишљење, свако је вукао на своју страну, а највише је било оних који су фактички били неопредељени тј. који су желели да задрже негде „отступницу“ – ти су ми највише и прилазили и нудили ми разне личне и опште услуге. Ја сам их одбијала. Стварност сама по себи ишла је у прилог мојих тежњи, нису ми били потребни мизерни појединци.“⁴⁶

У Ђурићевом штабу Пешићева је била сведок последњег чина љубавне драме која се одвијала између Радослава Ђурића и лекарке Мариоле Берђајев, о чему је Пешићева забележила: „Тамо сам срела једну жену (жену интелектуалку – лекара) и један читав заплет са њом у вези. Ту жену нећу да потржем, она ће бити предмет једне опширне обраде – ако будем имала времена. Кроз тај заплет још јасније сам сагледала људе уопште а и наличје четничке организације. [...] Било је тамо свега и свачега, падања у несвест, плача, измирења, пољубаца, љубоморе...“ Берђајева је половином новембра у селу Сагоњеву извршила самоубиство, а кривица за ову трагедију приписивана је Вери Пешић која је ускоро удаљена из Ђурићевог штаба.⁴⁷ После промене неколико боравишта, Пешићева је крајем децембра 1943.

⁴³ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, IV, Slom, Beograd 1983, 65.

⁴⁴ ВА, ЧА, 15а–1–3.

⁴⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti СК КРЈ и Врховног Штаба NOVJ*, том 2, knjiga 13, Beograd 1982, 276.

АС, Ж-23, ф. 1.

⁴⁶ ИАБ, БИА, Досије Вере Пешић.

⁴⁷ В. Глишић, *н. д.*, 205.

смештена у село Равна Бања у близини Сијаринске Бање, а убрзо је ту Радослав Ђурић сместио део свог штаба и почео да борави у кући у којој је Пешићева чувана. Током јануара 1944. своје боравиште преместили су у Сијаринску Бању у кућу Пешићеве.

Приближавање Вери Пешић, осим емоционалне заинтересованости, могло би се објаснити и њеним придобијањем за обавештајни рад од стране мајора Ђурића и ангажовањем на придобијању албанског становништва за сарадњу са Равногорским покретом.⁴⁸ Пешићева је 23. новембра 1943. упутила допис Радославу Ђурићу у коме је апеловала да се обустави терор према албанском становништву и уложи напори у његово придобијање, нудећи у том циљу личну сарадњу. У следећем писму упућеном Ђурићу 30. децембра 1943. Пешићева је истицала задовољство Ђурићевим пристанком и добар одзив албанског становништва позиву на сарадњу и предлагала да се формира равногорски одред састављен искључиво од албанског становништва.⁴⁹ Пешићева је такође истицала и важност избора личности која би командовала овим одредом. Убрзо су почетком 1944. у области Јабланичког среза који је био насељен албанским становништвом формирани равногорски одбори, а затим и бригада „Хоџа Зејнел“ која је име добила по Зејнелу Ајетовићу, учеснику у устанку 1917. и четнику Косте Пећанца, а за команданта бригаде је постављен поручник Јован Лабус.⁵⁰ Према појединим наводима, Пешићева је 12. марта 1944. обавестила Ђурића да је Јовану Лабусу предала све потребне податке о личностима које ће га занимати и да се она сама припрема за одлазак у Гњилански срез, али је такође истицала сумњу да ће партизани деловати у циљу ометања њиховог рада.⁵¹

Осим веза за представницима албанског становништва, Вера Пешић је након заробљавања од стране равногорских снага успела током 1943. године два пута да контактира Живојина Ђурића који се налазио у Београду и који је о тим контактима обавестио немачке обавештајне органе. Пешићева је прво у октобру 1943. јавила Живојину Ђурићу да је подвргнута саслушањима и да је оптужена да је као агент Гестапоа радила на штету српског народа, а да је требало да је саслушају и представници британске мисије који су, наводно, чак предлагали да се пребаци у Каиро ради даљег испитивања. Пешићева је молила да јој Живојин Ђурић пошаље доказе да она није агент Гестапоа, наводећи да у противном постоји опасност да буде стрељана. У другом писму, од 30. децембра 1943, Пешићева је молила Живојина

⁴⁸ N. Milovanović, *n. d.*, 63.

⁴⁹ Ова два дописа Vere Пешић сачувана су у форми преписа чију је оригиналност својим потписом потврдио потпуковник Радослав Ђурић, 14. марта 1944. године. ВА, Ча, 15а–2–7.

⁵⁰ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1993, 160.

⁵¹ N. Milovanović, *n. d.*, 66.

Ђурића да хитно дође у четнички штаб. Ђурић је у договору са немачком службом отишао у Лесковац, с тим да је договорено да у четнички штаб на иде лично, већ да се обавештава преко посредника. Међутим, немачки обавештајни органи имали су почетком марта информације да је Живојин Ђурић пришао Равногорском покрету и да је преко Радослава Ђурића упућен у Босну.⁵²

Пешићева је током фебруара 1944. покушавала да обнови контакт и са Народноослободилачким покретом, али без успеха, пошто је писмо које је упутила Миливоју Перовићу остало без одговора, што је вероватно утицало на њено јаче везивање за Радослава Ђурића.⁵³ Утицај Пешићеве у Ђурићевом штабу ојачао је до те мере да је присуствовала појединим скуповима, а наводно је учествовала и у уређивању часописа „Равногорска реч“.⁵⁴

Од раније присутна неслагања, нетрпељивост и недисциплина у Ђурићевом штабу, а посебно незадовољство у погледу распореда командног кадра, додатно су појачани присуством Vere Пешић, а њено присуство и утицај на Штаб су често коришћени за оптужбе против Ђурића. Незадовољство утицајем Пешићеве у Ђурићевом штабу истицали су поједини официри залажући се за њено уклањање и спровођење истраге о благом поступку према њој,⁵⁵ а тражена је од Врховне команде и Ђурићева смена. Такође је велики отпор изазивало Ђурићево дружење са Пешићевом и њеном мајком, као и боравак у њиховој кући, а наслућивано је да покушавају да успоставе везу са партизанима. Потпоручник Владимир Јанковић који је заробио Веру Пешић, услед незадовољства због благог поступка према њој, упутио је Ђурићу допис у коме је критиковао однос према Пешићеве: „Истрага је спроведена и то тако на дуго и широко да се вукла месец дана. Много њих који су много мање криви од Vere Пешић изгубили су главу за 48 сати најдаље. Вера је на срамоту целе организације и данас жива и слободно се креће по Сијаринској Бањи, па чак је присуствовала једном

⁵² ВА, Ча, 15а-1-4.

⁵³ В. Глишић, *н. д.*, 209.

Сам Ђурић је изјавио да је Миливоје Перовић потврдио 17. фебруара 1944. да је добио писмо које му је Ђурић упутио, али на њега није одговорио. Нејасно је да ли су се Пешићева и Ђурић одвојено или заједно у истом периоду обратили Перовићу. АС, Ж-23, ф. 1.

⁵⁴ ВА, Ча, 15а-1-3.

⁵⁵ „Од дана њеног присуства у организацији нашег покрета развило се је страховито незадовољство како код старешинског кадра тако и код војника и грађана. Ауторитет наше организације код грађанства од тога времена све из дана у дан нагло опада, те једног дана њеним даљим присуством наша организација се може надати губљењу подршке код националиста, док комунисти помоћу ње јачају се.“ ВА, Ча, 26а-4-11.

четничком збору. Округ Лесковачки, Ниш, Београд па и цела Шумадија зна да је Вера Пешић немачка шпијунка, да је много и много национално исправних Срба својим радом отерала у гроб, да је сва огрезла у Српској невиној крви. То је истина и она се ничим не може побити. За све то народ ће јој судити и она то не може избећи и ако је својим великим лукавством и покварењаштвом успела да стекне привремену заштиту извесних наших људи. Тачно је и то да је Вера Пешић упропастила много добрих Срба, па ће сигурно упропастити и своје садање заштитнике. Она не бира средство да дође до циља. Њен циљ је служба Немцима и комунистима. Тачно је и то да после хватања Вере Пешић ни једна бугарска и немачка потера није извршена на наше људе, а за време док је Вера била код Бугара и Немаца потере су биле само противу наших људи.⁵⁶ Писмо у коме је протестовао против односа према Вери Пешић упутио је Ђурићу и резервни потпоручник Петар Јанковић, члан истражног суда који је испитивао Пешићеву.⁵⁷

Истовремено, незадовољство у Равногорском покрету било је појачано личним сукобима и неслагањима која су имала основу и у оптужбама о наклоњености појединих старешина комунизму и Народноослободилачком покрету, што је доводило и до личних обрачуна и убистава. Командат Топличког корпуса Милутин Радојевић отказао је још у мају 1943. послушност Ђурићу, а сукоб је у почетку био инициран Ђурићевом неспремношћу да се сукоби са Народноослободилачким покретом, а затим и подршком браћи Сотировић, Ратомиру и Ратибору, које је примио у свој штаб, а који су такође сумњичени за наклоност комунизму.⁵⁸ У јуну 1943. Михаиловићев делегат Миодраг Палошевић испитао је разлоге сукоба и том приликом закључио да је Ратибор Сотировић саботирао добре односе Ђурића и Радојевића и да Ђурић није смео то да дозволи. Ђурић је крајем 1943. наредио да се Радојевић разоружа и смени са положаја команданта корпуса, а постави Милан Стојановић који се такође убрзо уверио да је Сотировић толерантан према комунистима, а да њега и његовог брата Ђурић неоправдано штити.⁵⁹

Услед неорганизованог рада Радослава Ђурића, као и утицаја Вере Пешић, дошло је до тога да је лесковачки округ оквалификован као област под комунистичким утицајем.⁶⁰ Почетком маја 1944. на страну

⁵⁶ ВА, Ча, 15а-2-31.

⁵⁷ Пошто није успео да убеди Ђурића, Петар Јанковић је затражио да буде разрешен благајничке дужности, што је Ђурић прихватио. ВА, Ча, 15б-2а-17.

⁵⁸ К. Николић, *Историја равногогорског покрета ...*, II, 53.

⁵⁹ ВА, Ча, 15а-2-38.

⁶⁰ „Лесковачки округ гори у потпуности. Он гори већ више од годину дана. Гори благодарећи апсолутној неактивности бугарских трупа на тој територији и комунистичком раду Вере Пешић, па и самом раду у целом том периоду времена потпуковника Радослава Ђурића.“ ВА, Ча, 121-4-8.

народноослободилачких одреда пребегли су са људством из равноргорских одреда капетан Јагош Вукановић, командант Јабланичког корпуса, поручник Живојин Божинић, командант бригаде, и капетан Лакић Вуксановић, начелник штаба Јабланичког корпуса.⁶¹ С друге стране, међу командним кадром постојало је више официра који су пружали отпор Ђурићевој политици, а међу њима су се истицали мајор Блажо Брајовић, поручник Воја Брајовић, потпоручник Владимир Јанковић, капетан Бранко Боричић, капетан Ратко Ђуровић. Капетан Бранко Боричић, командант Штабног одреда, напустио је са групом војника Горски штаб 110, наводећи као основни разлог присуство Вере Пешић у штабу и изразио жељу да се прикључи Драгутину Кесеровићу, команданту Расинског корпуса.⁶² Посебан утицај на промену односа према Ђурићу у Врховној команди имала је офанзива на Народноослободилачки покрет у Јабланици и Топлици током марта 1944. у којој је Ђурић избегао да дејствује и укаже помоћ Драгутину Кесеровићу. Убрзо су у договору са начелником Ђурићевог штаба предузете мере за његово повлачење у Врховну команду ради истраге. Михаиловић је почетком маја наредио да се за команданта Јужне Србије и дела Северне Србије постави генерал Мирослав Трифуновић, али је убрзо, пошто је обавештен о Ђурићевим плановима о напуштању четничке организације, наредио да се Ђурић разоружа и ухапси.

Завера против Ђурића коју је организовало људство Гњиланске бригаде осујећена је Ђурићевом реакцијом 16. маја, када је ухапсио људство и офицере ове бригаде и затим припремао њихово извођење пред суд и кажњавање смртном казном, да би под командом мајора Јована Стевановића, начелника Горског штаба 110, 18. маја био извршен пуч у Штабу, разоружано Ђурићево обезбеђење и он заробљен, док су Пешићева и њена мајка ухваћене и стрељане. Ђурић је успео да побегне 27. маја,⁶³ а затим да се 29. маја прикључи Народноослободилачком покрету. Убрзо је, на основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ 13. јуна 1944, Ђурић, са осталим четницима који су у међувремену пребегли, примљен у партизанске редове, а дати су им и одговарајући положаји.⁶⁴ Ђурић се, 2. јула 1944, на збору у Медвеђи

⁶¹ Лакић Вуксановић је пре тога био поручник командант Граничне страже, и заједно са Живојином Ђурићем присуствовао је састанку Вере Пешић и Миливоја Перовића током 1942. године. Иако је био у родбинским односима са Вером Пешић, она је у својим белешкама оставила неповољно мишљење о њему, а оптуживала га је и да је главни кривац за изазивање непријатељстава и заоштравање сукоба у грађанском рату.

⁶² Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. П. Илић, *н. д.*, 106.

⁶³ Мајкл Лиз, *Силоваче Србије. Британска улога у Титовом грабљењу власти 1943–1944*, Београд 1991, 149.

⁶⁴ Према извештају Светозара Вукмановића Темпа, делегата ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, од 3. јуна 1944, Ђурић се обратио Првој српској дивизији тражећи гаранцију за живот, која му је дата, а руководству народноослободилачког покрета ставио је на распложење документа „о издаји Драже Михаиловића“, док

јавно обратио народу и прочитао проглас којим се обраћао становништву и равнгорским командантима, а који је био уперен против Равногорског покрета и Драже Михаиловића.⁶⁵

Одмах после пуча одржана је 19. маја конференција официра Штаба 110, Вардарског, Јужноморавског и Јабланичког корпуса на којој су предузете мере смиривања ситуације и заштите од напада партизана који је уследио већ 21. маја.⁶⁶ Напад је водила тек основана Прва српска дивизија и трајао је до 28. маја, када је оцењено да је Јужноморавска група четничких корпуса већим делом разбијена и да више не представља борбену вредност, а само Лесковачка четничка бригада изгубила је 135 људи и са 250 спала на 115 бораца.⁶⁷

Радослав Ђурић је после рата сведочио на суђењу Дражи Михаиловићу.⁶⁸ Иако је љотићевац Боривоје Карапанцић означио Ђурића као „најфаталнијег човека“ у покрету Драже Михаиловића и као комунисту који је био инфилтриран у Равногорски покрет са улогом „тројанског коња у Михаиловићевој организацији“,⁶⁹ Ђурић, упркос томе што је учинио бројне услуге Народноослободилачком покрету, никада није стекао поверење комунистичког вођства, убрзо је пензионисан, а умро је 15. маја 1980. године као пуковник ЈНА у пензији.

По завршетку Другог светског рата, после краће затворске казне, на слободи се нашао и Живојин Ђурић, а рат је преживео и Карл Краус, који никада није одговарао за своју делатност. Вера Пешић је страдала у 25. години, проживевши кратак живот испуњен узбудљивим доживљајима. Како се рат ближио крају, Вера Пешић је трагала за подршком покрета отпора, али је тешкоће налазила на свим странама које су зазирале од њене дотадашње делатности и озлоглашености. Није била присталица Равногорског покрета због одбојности и мржње коју је гајила према Британцима, док је Народноослободилачки покрет није прихватао, а Миливоје Перовић није могао бити довољна подршка унутар овог покрета.

је командант Главног штаба НОВ и ПО Србије Петар Стамболић, 16. јуна 1944, извештавао Јосипа Броза да Ђурић није са собом довео војнике, али да је одржао неколико зборовна на слободној територији.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti CK KPJ i Vrhovnog Štaba NOVJ, том 2, књига 13, Београд 1982, 276.

⁶⁵ К. Николић, *Историја равнгорског покрета ...*, II, 341.

⁶⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 3, Београд 1983, 727.

⁶⁷ Миливоје Перовић, *Јужна Србија. Србија у народноослободилачкој борби*, Београд 1961, 393.

⁶⁸ Миодраг Зечевић, *Документа са суђења равнгорском покрету, I*, Београд 2001, 1382.

⁶⁹ Боривоје Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993, 266.

Улога и допринос Вере Пешић прилично су предимензионирани, о чему сведочи и то да је често називана „српском Мата Хари“. ⁷⁰ Сматра се да је била љубавница Танасија Динића, као и генерала Бадера, војног заповедника Србије. Након предратне сарадње и пропагандног рада на почетку окупације, Вера Пешић је удаљена из ближе немачке околине и препуштена колаборационистичким властима. Предност Вере Пешић као немачке обавештајне сараднице лежала је у њеном добром познавању страних језика, привлачности, комуникативности и слободном понашању према мушкарцима, али и личној спремности и одважности да се упусти у сарадњу и пропагирање нацистичких циљева. У том смислу, њена сарадња је превазилазила размере обавештајне делатности и прелазила у поље пропаганде, што је представљало усамљен случај у држању жена у Србији према окупатору.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, Београд 2009.
- Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, 175–213.
- Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, I, *У пламену устанка. Ратна 1941. година*, Чачак – Горњи Милановац – Краљево 2002.
- Александар М. Динчић, Дејан Д. Антић, „Организација војних формација Југословенске војске у отаџбини у Македонији (1941–1942)“, *Баштина*, 41/2016, 211–230.
- Александар Динчић, „Англоамериканци у Лесковачком и Врањском округу и спасавање ваздухопловаца (1941–1944)“, *Лесковачки зборник*, 57/2017, 237–259.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, том 14, књига 1–3, Београд 1981–1983.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti СК КРЈ и Vrhovnog Štaba NOVJ*, том 2, књига 13, Београд 1982.
- Миодраг Зечевић, *Документа са суђења равногорском покрету*, I, Београд 2001.
- Никола П. Илић, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже*, Лесковац 2004.
- Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.

⁷⁰ Значајан узрок стварању овакве представе о Вери Пешић лежи у књизи бившег оперативног радника УДБ-е Николе П. Илића, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже* (Лесковац 2004) у којој је њој дат превелики значај и приписана јој обавештајна активност у корист четири обавештајне службе. Ширењу оваквих ставова допринело је и то што су делови Илићеве књиге објављени као фељтон у *Вечерњим новостима*. Критички приказ књиге дао је Венцеслав Глишић. – В. Глишић, *н. д.*

Колаборационисти пред судом Озне. Саслушање Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне, приредили Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018.

Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, 143–156.

Мајкл Лиз, *Силовање Србије. Британска улога у Титовом грабљењу власти 1943–1944*, Београд 1991.

Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963.

Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, IV, *Slom*, Београд 1983.

Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд 1998.

Немачка обавештајна служба, IV, Београд 1959.

Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији 1941–1945*, Београд 2009.

Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, II, *Србија под окупацијом*, Београд 2014.

Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд 2018.

Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009.

Миљивоје Перовић, *Јужна Србија. Србија у народноослободилачкој борби*, Београд 1961.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.

Uglješa Popović, *Deseti po redu. Vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Београд 1976.

Srbi u ratnom dnevniku Vermahta, Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković, Београд 2004.

Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд 1989.

Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1993.

Живко Топаловић, *На Равној Гори*, Крагујевац 1999.

Љубинка Шкодрић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом`. Женско питање у колаборационистичкој штампи“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Београд 2015, 289–311.

Summary

Ljubinka Škodrić
VERA PEŠIĆ AND RADOSLAV DJURIĆ
ONE WARTIME EPISODE FROM SOUTHERN SERBIA

At the end of 1943 and in the first half of 1944 in the southern of Serbia, dramatic events took place in the Command of South Serbia of the Ravna Gora Movement, whose actors were Lieutenant Colonel Radoslav Djuric, Commander of the 110 Command and German informant Vera Pešić, who was captured by the members of Ravna Gora Movement. Although on opposite sides, during the occupation they both showed affection and cooperated with the People's Liberation Movement, and the end of the war led them to seek a stronger tie with this movement. The short-term collaboration of Djurić and Pešić resulted in gaining support of a local Albanian population for the Ravna Gora Movement, but also with the great dissatisfaction of members of the Ravna Gora Movement who did not accept and approve the presence of Pešić in their Command. The influence of Vera Pešić was often inflated and greater importance was attributed to her than she had. She was considered responsible for Djurić's decisions, especially regarding the appointment of commanding officers. Dissatisfaction culminated in the rebellion in the 110 Command when Vera Pešić was shot, while Radoslav Djurić joined the National Liberation Movement. Although he retained significant positions, Radoslav Djurić, as a close associate of Draža Mihailović, never gained the trust of the National Liberation Movement, while Vera Pešić continued to live in stories about "Serbian Mata Hari" making it difficult to discern the legend from the truth.

KEYWORDS: intelligence activity, Vera Pešić, Radoslav Djurić, Ravna Gora Movement, National Liberation Movement, chetniks, partizans, resistance movement, World War II.

Др Драгомир Бонцић
виши научни сарадник
Институт за савремену историју

УДК 37.014.22(497.11
Лесковац)''1945/1950''

АНАЛФАБЕТСКИ ТЕЧАЈЕВИ У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ 1945-1950*

Апстракт: У чланку се анализира рад аналфabetских течајева у Лесковцу и околини, односно на простору Лесковачког округа, током првих година после Другог светског рата. Прво су изнети подаци о високој неписмености, нарочито међу женским становништвом, а потом је детаљно описан рад аналфabetских течајева који су били основни вид описмењавања неписмених. Ток и резултати описмењавања у Лесковцу и околини се посматрају у оквиру општих циљева, планова и напора нових комунистичких власти, просветних органа и масовних организација на описмењавању и просвећивању народа у Србији и Југославији после Другог светског рата. Чланак се заснива на архивским изворима, статистичким подацима, локалној штампи и релевантној литератури.

Кључне речи: Лесковац, Лесковачки округ, неписменост, описмењавање, аналфabetски течајеви, народно просвећивање

Један од бројних проблема југословенске државе после Другог светског рата био је висок проценат неписменог становништва, који је био и најбољи и најупечатљивији показатељ веома ниског културно-просветног нивоа народа. Радило се о наслеђеном проблему који је био условљен бројним историјским, географским и културолошким факторима. Посматрано у оквирима југословенске државе, проблем се исказивао у укупном високом проценту неписмених, али и у неравномерном распореду писменог становништва и огромној разлици у броју неписмених у разним деловима земље, али и међу становништвом града и села и мушког и женског становништва: неписменост је била знатно израженија међу женским и сеоским становништвом, као и у јужним и источним, планинским, економски и културно неразвијенијим крајевима земље. Према попису из 1931. године у југословенској држави је било 44,6% неписмених становника изнад 10

* Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

година старости (56,4% неписмених жена и 32,3% неписмених мушкараца), при чему су постојале драстичне разлике између појединих делова земље (на простору Косова 84,04% неписмених, а у Дравској бановини 5,06% неписмених). Те године је на простору преткумановске Србије (територија Краљевине Србије пре балканских ратова), који је био у оквирима више бановина, било укупно 55,09% неписмених становника, односно 77,92% неписмених жена.¹

У време пописа 1931. године Лесковац и околина, односно простор који је после Другог светског рата обухватао Лесковачки округ, припадао је Вардарској бановини и Врањском округу и био је подељен на Лесковачки, Власотиначки и Јабланички срез (у Врањском округу су били још и Босилградски, Масурички, Пољанички и Пчињски срез). Према подацима пописа, тај простор је спадао у најзаосталије по писмености становништва у држави. У целом Врањском округу је било 31,37% писменог становништва старијег од 10 година (односно 68,63% неписменог), што је уз Топлички округ са 31,82% писмених (односно 68,18% неписмених), био најнижи проценат писмености на простору преткумановске Србије, али ипак нешто бољи од процента за целу Вардарску бановину у којој је 70,9% становника било неписмено. У оквиру округа проценат писмености је био неравномеран. У Лесковачком срезу је било 35,88% писмених и 64,1% неписмених (57,80% писмених мушкараца, 14,80% писмених жена), у Власотиначком 29,48% писмених и 70,5% неписмених (52,98% писмених мушкараца, 10,28% писмених жена) и у Јабланичком 25,48% писмених и 74,5% неписмених (48,86% писмених мушкараца, 4,80% писмених жена). Сам Лесковачки срез је спадао у писменије средине у округу, док се Јабланички истицао по високом проценту неписмености, нарочито међу женама (чак 95,2% неписмених жена, што је било међу највећим процентима неписмености у земљи). Број и проценат неписмених је растао са годинама старости, тако да је у узрасту од 11 до 19 година у Лесковачком срезу било 50,5% неписмених, у Власотиначком 58,7% неписмених и у Јабланичком 67,2% неписмених, а са преко 60 година 86,7% неписмених у Лесковачком, 88,0% неписмених у Власотиначком и 92,6% неписмених у Јабланичком срезу.²

Упркос напорима, током 30-их година неписменост у Југославији је споро смањивана. Писменост се у то време стицала углавном путем

¹ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001, 20-100; Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. I, Београд 2005, 486-500; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd 1938, 2.

² М. Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, 111-115; М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I, 494; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, 9, 103, 105, 110; Драгомир Бонџић, *Описмењавање становништва у Врањском округу 1945-1950*, Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект, уредници Дејан Антић и Иван Беџић, Врање 2018, 292-293.

обавезног школовања, пошто описмењавање на анафбетским течајевима није било развијено (мушкарци су могли да се описмене и током служења војног рока).³ У Врањском округу је 1940. било 185.433 писмених становника (изнад шест година старости), од којих је 87,16% писменост стекло у школи (у школи је писменост стекло 84,46% мушкараца и 93,45% жена). У Лесковачком срезу је у школи писменост стекло 97,05% писмених (94,44% мушкараца и 100% жена); у Власотиначком 78,28% (74,79% мушкараца и 100% жена); и у Јабланичком 86,44% (83,96% мушкараца и 94,24% жена). Међутим, пошто обавезно основно школство није у потпуности спровођено (школске 1939/40. основну школу је похађало само 50,1% деце узраста 7-14 година у Југославији и 51,8% у Србији), настајали су нови извори неписмености и неписменост је споро смањивана. У тешким условима током Другог светског рата проблем неписмености није могао да буде ублажен, тако да га је у потпуности наследила нова држава после 1945.⁴

Нова власт је била свесна тежине проблема неписмености, сматрала га је приоритетом и тежила је да га у што краћем времену и што ефикасније реши. При том је проблем неписмености посматран не само као културно-просветни већ и као друштвено-економски и политички проблем. Неписменост је била кључни елемент у општој културно-просветној заосталости народа коју је требало елиминисати у новом социјалистичком друштву; поред тога, неписменост је знатно снижавала радну способност становништва и спречавала укључивање у производњу и изградњу земље и ометала амбициозне економске планове нове власти на извлачењу земље из дубоке економске заосталости и ублажавању великих разлика између појединих региона; и на крају, неписменост је представљала и политичку сметњу, односно онемогућавала је да целокупно становништво прима пропагандне и идеолошко-политичке поруке нове власти које су у то време најмасовније и најлакше пласиране путем штампе и литературе. У прилог томе, често су цитиране Лењинове речи да „неписмен човек стоји ван политике, њега треба научити азбуци“.⁵

Руководство Комунистичке партије Југославије је тежило да одмах по преузимању власти покрене акцију описмењавања становништва, односно „ликвидације“ неписмености, како се тада говорило. Описмењавање је посматрано као један од кључних елемената народног просвећивања и културне политике, али и основ економског и политичког развоја уопште и предуслов друштвено-економских и културних промена. У том смислу,

³ Види: Далибор Велојић, „Анафбетски курсеви у војсци Краљевине СХС/Југославије 1918-1941“, Историја 20. века, 1/2019, Београд 2019, 37-52.

⁴ М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I, 497-500; Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945-1975)*, Београд 1980, 33-44; Драгомир Бонцић, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945-1990“, *Историја 20. века*, 2/2008, Београд 2008, 391.

⁵ Д. Г., *У борбу противу неписмености!*, Наша реч, бр. 39, 29. септембар 1945, 1.

описмењавање је имало важно место у државној политици и кључним државним и партијским документима. Нова власт је амбициозно планирала да се брзо и потпуно „ликвидира“ неписменост у целој земљи. Преко масовног организовања аналфабетских течајева на којима би се стекла основна писменост, способност читања, писања и рачунања, требало је решити проблем огромног броја одраслог неписменог становништва. Уз то, обавезним основним образовањем је требало потпуно обухватити сву за школу дораслу децу и тако спречити прилив нових неписмених становника. Описмењене је требало слати на више просветне течајеve на којима би се утврђивала и ширила стечена знања. Ослонац у реализацији ових планова био је разгранат систем државних органа власти и просветних органа на свим нивоима, разграната партијска организација која је пратила државну организацију, чврст партијски агитпроп апарат, школе и учитељи, и разграната мрежа масовних организација (Народни фронт-НФ, Народна омладина-НО, Антифашистички фронт жена-АФЖ, Синдикати-СС). На описмењавању се радило већ по ослобођењу Србије крајем 1944, али организоване кампање описмењавања су отпочеле од завршетка рата током лета 1945. године. Државни просветни органи, односно одељења за народно просвећивање при савезном и републичким министарствима просвете су обликовали течајеve, прописивали начин рада, план и програм, дужину трајања, полагање завршног испита и издавање уверења о завршеном течају, обезбеђивали материјална и наставна средства и одређивали и оспособљавали наставни кадар. Просветни органи на нижим нивоима власти, у окрузима, срезovima и местима, организовали су и пратили рад аналфабетских течајева, водили евиденцију и извештавали надређене органе о току и резултатима описмењавања. Рад на описмењавању пратиле су посебне комисије за сузбијање неписмености, од републичких до месних, на чијем челу је од јесени 1946. био Државни одбор за ликвидацију неписмености. У кампање описмењавања и рад аналфабетских течајева уношен је ентузијазам и такмичарски дух и били су праћени интензивним идеолошко-политичким притиском, агитационо-пропагандним радом у штампи, на конференцијама и митинзима који су организовани на крају сваке кампање.⁶

⁶ Dragomir Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije, časopis za proučavanje obrazovanja i učenja odraslih*, br. 1/2010, Beograd 2010, 92-100; Д. Бонџић, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990“, 398-399; Т. Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе*, 48-55; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura 1945-1952. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Beograd 1988, 126-133; *Унутрштва за рад на сузбијању неписмености, 8. децембар 1945*, Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1, приредили Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд 2009, 269-273; Архив Србије (АС), фонд Министарство просвете Србије, Одељење за народно просвећивање (МПС, ОНП), ф. 1, 1945, Одељење за народно

Рад на описмењавању становништва и оснивању аналфабетских течајева у Лесковцу и околини почео је још крајем 1944, после ослобођења Лесковца и Србије, а пре завршетка Другог светског рата. У почетку су у центру пажње биле жене које су раније углавном васпитаване само за „кућевне и пољске послове“ и нису ишле у школу. Ослобођење Србије требало је „да донесе и ослобођење жене – сељанке од мрака и незнања путем оснивања аналфабетских течајева“. Тиме се раскидало са „застарелим схватањима“, жена је „ослобађана од предрасуда“ и постајала „равноправна са мушкарцем“, а посебно је истицано да је ту равноправност стекла учешћем у Народноослободилачкој борби. Дужност неписмене сеоске омладине је била да приступи аналфабетским течајевима и да се описмени. Сматрано је да „бити неписмен значи бити слеп код очију“ и да „нико не треба и не сме да остане неписмен“.⁷ Тако су током децембра основани аналфабетски течајеви у Мрштану, Братмиловцу, Бобишту, Манојловцу и Губеревцу, које је похађало 264 женске деце између 13 и 25 година. Планирано је да се после завршетка рада ових течајева настави рад на описмењавању жена изнад 25 година.⁸ Течајеви су одржавани широм Лесковачког округа током прве половине 1945, док су ратне операције још биле у току. Ослонац њиховог рада су били учитељи, а главна препрека што учитеља није било довољно. Главна циљна група су биле жене, а организацији аналфабетских течајева за њих по фабрикама и рејонима посебну пажњу је посвећивао АФЖ.⁹ Као и у каснијем периоду и у другим крајевима, рад на описмењавању се одвијао уз друге облике културног и просветног рада и народног просвећивања: рад школа и народних универзитета, предавања, усмене новине, читалачке групе, културно-уметничке приредбе, итд.

Међутим, активније и систематски се могло приступити описмењавању неписмених и оснивању аналфабетских течајева тек после завршетка рата, ослобођења целе земље и потпуног успостављања система „народне“ власти. У међувремену је формиран Лесковачки округ који је обухватио Лесковачки срез са центром у Лесковцу, Јабланички срез са центром у Лебану, Власотиначки срез са центром у Власотинцу и Пусторечки срез са центром у Бојнику. У августу 1945. је на иницијативу Министарства просвете Србије направљен и пресек рада на описмењавању и народном просвећивању током школске 1944/45. године. Према непрецизном попису

просвећивање – Окружним народним одборима, просветним одељењима, бр. 529, 24. октобар 1945; Архив Југославије (АЈ), фонд Комитет за школе и науку ФНРЈ, 315-20-42, Министарство просвете – окружним народним одборима, бр. 1111, 3. април 1947.

⁷ Босиљка Костић, *Борба против незнања и мрака*, Наша реч, 12, 17. децембар 1944, 2.

⁸ *Наша реч*, бр. 13, 23. децембар 1944, 2.

⁹ *Наша реч*, бр. 23, 9. јун 1945, 2; *Исто*, бр. 24, 16. јун 1945, 2; *О аналфабетским течајевима*, Исто, бр. 28, 14. јул 1945, 3.

који је тада направљен на основу извештаја среских просветних одбора у округу је било 53.554 неписмених, од тога 9.076 мушких и 44.478 женских лица. У процентима је укупно било неписмених 21,9%, 7,3% мушкараца и 36,9% жена. Током те године у округу је описмењено укупно 2.337 лица, и то 150 мушкараца и 2.187 жена.¹⁰

	Број неписмених			% неписмених			Описмењено 1944/45.		
	М	Ж	УК	М	Ж	УК	М	Ж	УК
Лесковац град	86	693	779	1,5	6,4	4,1	-	-	-
Лесковачки срез	2.909	14.802	17.711	7	40,8	23	56	987	1.043
Јабланички срез	1.892	7.152	9.044	7,5	29	17,1	25	190	215
Пусторечки срез	1.073	8.007	9.080	6,1	42	25	54	895	949
Власотиначки ср	3.116	13.824	16.940	7,1	36	27,3	15	115	120
Укупно округ	9.076	44.478	53.554	7	36,9	21,9	150	2.187	2.337

Преглед броја неписмених и описмењених у Лесковачком округу 1944/45.¹¹

Већ у самом извештају је наглашавано да попис није био ни приближно тачан, да многа места нису била обухваћена и да су резултати са терена каснили, нарочито из Власотиначког среза, јер месни одбори и неки учитељи „нису схватили озбиљност пописа“. Ипак, већина учитеља је хваљена да „правилно схватају борбу против неписмености“ и „не жале труда ни времена да се ово пређашње зло искорени из нашег народа“. Народне власти нису биле задовољне постигнутим резултатима и похађањем течајева: корени недовољног похађања су налажени у прошлости, „недовољно пробуђеној свести код народа за просвећивањем“ и слабом економском стању. Примећивано је да и даље има родитеља „који просто моле да им дете не иде у школу“ и који чувају децу као радну снагу. Због свих недостатака у школској 1944/45. је од 158 започетих течајева са преко 6.000 полазника, рад завршило свега 46 са преко 2.000 полазника. Истовремено, направљен је и план „ликвидирања неписмености“ за школску 1945/46. годину, према којем је предвиђано да се у сваком срезу одрже по два аналфабетска течаја – један у периоду октобар, новембар, децембар 1945, а други у периоду јануар, фебруар, март 1946. Течајеве је требало отворати у варошима, селима, фабрикама, предузећима и установама, свуда где има бар пет неписмених лица. Течајеве су отварали месни народни одбори уз сарадњу масовних организација. Посебну пажњу је требало обратити на неписмене узраста 10-20 година којих је у округу било 16.783, или 31,3% од свих неписмених (од 20-30 година их је било 10.020 или 18,7%, 30-40 11.771 или 21,9%, 40-60 14.788 или 27,6%); према свим неписменим лицима овог узраста који не похађају течајеве требало је предузимати

¹⁰ АС, МПС, ОНП, ф. 1, НО Лесковац, Просветно одељење (ПО) – МПС, ОНП, бр. 2369, 28. август 1945, Извештај о раду на народном просвећивању у Округу лесковачком за школску 1944/45. Окружни просветни референт је био Драгутин А. Гроздановић а шеф одсека за народно просвећивање Милорад Д. Тасић.

¹¹ Исто. У почетку у граду Лесковцу није било просторија за одржавање аналфабетских течајева, а од лета 1945. покренути су течајеви у фабрикама.

строге санкције, као и према њиховим родитељима. Срески просветни референти су имали задатак да са учитељима направе јасан план за „видно смањење неписмених“ по свим месним одборима. Требало је у потпуности ангажовати органе народне власти и учитеље, обезбедити течајеви на време прибором, букварима, таблицама (које су биле важне у недостатку хартије која је била скупа). У округу је било потребно још 123 квалификованих учитеља јер је током претходне године било толико привремених учитеља који су напустили своју дужност и неозбиљно схватали рад на народном просвећивању. У случајевима када није било квалификованих учитеља, поново су привремено ангажована нестручна лица. Напорима државних органа и учитеља требало је да помогне и пропаганда Народног фронта и других масовних организација. Није пропуштано да се подсети да „борбу противу неписмености треба схватити као општи политички задатак“.¹²

Од тада је редовно месечно праћен број неписмених и рад анафбетских течајева и о томе је извештавано Министарство просвете Србије. Почетком септембра 1945. планирано је да током године 212 сталних учитеља у округу описмене сваки по 60 анафбета, дакле укупно 12.720, а да 123 нестручних лица описмене сваки по 30 полазника, што је износило 3.690. Тако је током школске 1945/46. године у Лесковачком округу требало описменити 16.410 анафбета и тиме описменити сва неписмена лица узраста 10-20 година.¹³ Са интензивним оснивањем течајева је почело октобра 1945. и тада их је у округу било 27 са 921 полазником, 120 мушких и 801 женских, и са 31 квалификованим наставником.¹⁴

До краја године рад анафбетских течајева се усталио и давао резултате. Од масовних организација је тражено да „развију свесрдну акцију о потреби описмењавања широких народних слојева у округу“, покрену „живу“ усмену у писмену пропаганду, да на свим састанцима говоре и држе предавања о неопходној потреби описмењавања и да „убеђују“ неписмене да похађају течајеви; сматрано је да ће „убеђени, лакше, брже и са вољом савладати анафбетски течај“, па ће имати воље и да похађају виши просветни течај. Требало је избегавати новчану казну или затвор за недолазак или немарно учење, јер течајци „под таквом претњом и драконским мерама не би показали никакву вољу за самосавлађивање и без воље би учили“.

¹² Исто; Д. Г., *У борбу противу неписмености!*, Наша реч, бр. 39, 29. септембар 1945, 1. У овом чланку је процењивано да, када би се попис неписмених савесно извршио и обухватио сва села у Округу, број од 53.554 неписмених би се вероватно удвостручио. То значи да је стваран број неписмених у Лесковачком округу био око 107.000 или 43,8%, што је судећи по каснијим подацима пописа становништва из 1948. вероватно било приближно тачно.

¹³ АС, МПС, ОНП, ф. 1, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 2499, 10. септембар 1945.

¹⁴ АС, МПС, ОНП, ф. 1, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 3206, 10. новембар 1945; *Наша реч*, бр. 40, 6. октобар 1945, 2.

Поред „убеђивања“ и уписивања полазника, требало је да месни народни одбори, просветни референти и учитељи раде на организацији течаја, обезбеђивању просторија, прибора, осветљења и огрева. Срезови су добили и новац за течајеве, укупно 30.000 динара и подељено је 2.000 буквара по цени од 5,50 динара. Негде су буквари и прибор дељени бесплатно и ту је похађање течаја било боље. Планирано је да се током зиме описмени најмање 8.000 лица. Срески народни одбори су били у обавези да шаљу редовне месечне извештаје о раду течајева. Међутим, у пракси се често каснило и извештаји су били „штури“ и давали слику да се „на терену врло мало ради“. Школски инструктори су приликом обиласка школа и учитеља посебну пажњу морали да обрате на рад на евиденцији неписмених, описмењавању и народном просвећивању уопште. Још увек је недостајало буквара, прибора за писање, свезака и других ствари које се нису могле наћи у Лесковцу, већ су тражене из Београда. Велика и озбиљна сметња било је непохађање течајева, које је правдано недостатком буквара и материјала за писање и заузетости кућним пословима. У случајевима у којима није помагало „убеђивање“ саветовано је да се примењују казнене мере.¹⁵

Крајем године, децембра 1945, у округу су била 92 аналфабетска течаја са 5.999 уписаних полазника, од којих је свега 2.979 редовно похађало течај. На њима је радио 91 учитељ и 2 нестручна лица. Жене су чиниле 83% уписаних и 81% редовних полазника течајева.¹⁶ Упркос свим напорима, резултати нису били задовољавајући. У Министарству просвете оцењивано је да на територији Лесковачког округа до краја 1945. није било организовано довољно аналфабетских течајева и тражено је да се појача акција на том пољу, да се више укључе масовне организације, да се отклоне сметње, подносе детаљни извештаји и казне сви који су одговорни за сметње и проблеме. С друге стране, са терена су тражени буквари и материјал за писање, чији недостатак је посматран као највећа сметња у раду течајева.¹⁷

	течајева	уписано			похађало		
		М	Ж	УК	М	Ж	УК
Лесковац	8	13	157	170	13	91	104
Лесковачки	30	380	2.430	2.810	42	908	950
Јабланички	21	123	531	474	97	245	342
Пусторечки	14	117	1.162	1.279	41	329	370
Власотиначки	19	382	964	1.346	365	859	1.224
Укупно	92	1.015	4.984	5.999	558	2.421	2.979

Аналфабетски течајеви у Лесковачком округу децембра 1945.¹⁸

¹⁵ АС, МПС, ОНП, ф. 1, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 3385, 6. децембар 1945: С. Марковић, *Појачајмо рад на народном просвећивању*, Наша реч, бр. 50, 8. децембар 1945, 2.

¹⁶ АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 74, 14. јануар 1946; *Наша реч*, бр. 1, 5. јануар 1946, 2.

¹⁷ АС, МПС, ОНП, ф. 1, МПС, ОНП – ОНО Лесковац, ПО, бр. 814, 17. јануар 1946.

¹⁸ АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 74, 14. јануар 1946.

Током прве половине 1946. године оснивани су нови аналфабетски течајеви и уписивани нови полазници. Поједини течајеви су постепено завршавали рад, а за описмењене су тражени начини да утврде стечена знања и избегну заборављање наученог. Мало их је настављало на више просветне течајеве на којима су поред основних знања учене и основе географије, историје и рачуна. Подстицај одржавању писмености требало је да дају књижнице и читаонице, читалачки клубови, предавања и друге активности. Ради побољшања рада на описмењавању почетком 1946. основане су комисије за сузбијање неписмености при Министарству просвете, окружним, среским и месним просветним одсецима.¹⁹ Од 20. до 27. јануара је у Лесковачком округу организована и недеља борбе против неписмености, током које су оснивани нови течајеви, уписивани полазници и пропагирано описмењавање; одштампано је и растушено у најзабаченијим местима 6.000 плаката „у духу борбе против неписмености“, набављане су књиге, одржаване манифестације, предавања, итд. Сви органи власти и масовне организације су биле посвећене борби против неписмености, као и учитељи, али било је још могућности за бољи рад и отклањање мана (недостатак стручних учитеља, зграда и прибора, ниска свест полазника о потреби описмењавања, отпор жена описмењавању, сиромаштво, итд.). У прогласу окружне комисије народу Лесковачког округа је стајало да су „ненародни режими старе Југославије“ оставили у наслеђе око 54.000 неписмених и да је та цифра морала сваког родољуба да покрене да се број неписмених смањи. Обнова и напредак земље су зависили од „ликвидације неписмености“, па је позивано на такмичење „ко ће више организовати аналфабетских течајева и ко ће више описменити неписмене“.²⁰

Почетком марта број неписмених је повећан на 69.411, вероватно захваљујући бољој евиденцији. Тада су у округу била 194 течаја са 6.315 полазника, а од тога 763 мушкарца. Неписмених је највише било у селима, а у граду у предграђима. У самом граду Лесковцу је било 16 течајева са 310 полазника. Број неписмених у граду је био 1.945, од чега 397 мушкараца, што је било 9,8% од укупног броја градског становништва. Број течајева и полазника је био недовољан и процењивано је да треба обухватити још 500 неписмених, да би се описменила бар половина неписмених.²¹ Лист „Наша реч“ је редовно доносио кратке чланке о описмењавању и раду аналфабетских течајева у целом округу. Тако сазнајемо да је у

¹⁹ Драгутин Грозданивић, *Борба противу неписмености – један од наших основних задатака*, *Наша реч*, бр. 1, 5. јануар 1946, 3.

²⁰ АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 332, 13. фебруар 1946; *Недеља борбе противу неписмености*, *Наша реч*, бр. 3, 19. јануар 1946, 3; С. М., *Борба противу неписмености*, *Наша реч*, бр. 5. 2. фебруар 1946, 3.

²¹ АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 565, 13. март 1946; *Течајеви за неписмене у Лесковачком округу*, *Наша реч*, бр. 10, 8. март 1946, 4; *Аналфабетски течајеви у граду*, *Наша реч*, бр. 12, 23. март 1946, 3.

Власотиначком срезу било 29 течајева, а посебно се истицао течај у Добровишту са 242 неписмена којим је руководио учитељ Тодор Банковић; течај је био организован у више група по засеоцима, којима су под контролом учитеља руководили активисти масовних организација и омладинци; у Ћуковцу су демобилисани борци основали течај за неписмене; у Лесковцу су организовани и испити на неколико течајева у школама „Скерлић“, „Учитељ Јосиф“ и „Коста Стаменковић“; итд.²² Током пролећа 1946. све већи број течајева је завршавао са радом, а основна брига организатора, учитеља, просветних органа и масовних организација била је да се избегне осипање и одустајање полазника и напуштање течаја. Највећу опасност су представљали пролећни пољопривредни радови и рад на остварењу сетвеног плана који су одвлачили полазнике течајева. Зато су већи проблеми са довршавањем течајева били у равничарским деловима округа у којима је становништво било више посвећено пољопривреди. Требало је одржавати рад течајева и приводити га крају, јачати сталну пропаганду за описмењавање и уочи 1. маја подстаћи такмичење у броју завршених течајева и описмењених полазника.²³

Испити и завршетак рада аналфабетских течајева су имали посебну политичку и пропагандну улогу. Завршетак сваког курса је истицан као успех у описмењавању и даван му је што је могуће већи публицитет, објављиване су белешке и фотографије у штампи, организовани су митинзи описмењених полазника и приређиване представе у којима су они представљали своје новостечене вештине. Митинзи описмењених полазника течајева су одржани током априла широм земље, па тако и у Лесковцу. Окупљенима су се обратили представници просветних власти, а група описмењених жена је носила транспаренте са паролама о потреби описмењавања. На предлог месних и средских просветних органа награђивани су и похваљивани учитељи и појединци који су се највише залагали у раду аналфабетских течајева и описменили највише аналфабета.²⁴ Све су то биле опште појаве, присутне у свим деловима Србије и Југославије, баш као и објављивање првих, патетичних и пропагандних писама описмењених лица у штампи. Тако је и у „Нашој речи“ марта 1946. објављено следеће „писмо једне описмењене жене,“ Савке Петровић из Другог рејона: „Хоћу овим писмом да изразим своју радост што могу сама да напишем шта желим. Раније нико није обраћао пажњу на нас неписмене, и зато данас има тако велики број

²² *Наша реч*, бр. 8. 23. фебруар 1946, 4.

²³ АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 824, 6. април 1946; *Аналфабетски испит у Турјану*, *Наша реч*, бр. 15. 13. април 1946, 1 Са радом су завршили течајеви у Оруглици, Великој Грабовници, Ораовици, итд.

²⁴ Драгутин Гроздановић, *Појачајмо рад на ликвидирању неписмености*, *Наша реч*, бр. 16, 20. април 1946, 1; С. Марковић, Велики просветни збор у Лесковцу, *Наша реч*, бр. 17, 1. мај 1946, 2-3; АС, МПС, ОНП, ф. 2, НО Лесковац, ПО – МПС, ОНП, бр. 890, 13. април 1946, Списак учитеља које треба наградити и похвалити.

неписмених. Данас се наша народна власт стара о томе да сви, а нарочито ми жене, скинемо таму са очију. Ми захваљујемо нашем великом другу Титу, што нам је омогућио да више не будемо слепе код очију. Волимо нашу школу и нашу учитељицу, која нас тако добро учи, и трудимо се да не изостанемо ни са једног часа. Хоћу својом руком да напишем целом нашем народу, а нарочито неписменим женама, да никада нисам била срећнија него онда када сам својом руком почела да пишем прва слова²⁵.

До лета 1946. године је кампања описмењавања била углавном завршена и свођени су резултати. Јула 1946. је процењивано да су у округу до тада одржана 194 течаја са 8.403 полазника, а од тога је описмењено 6.513 лица.²⁶ Истовремено, већ су почињале припреме за нову сезону, у којој је требало отклонити старе проблеме и мане и интензивирати рад на описмењавању становништва. Сада је у Министарству просвете процењивано да у Лесковачком округу има још 71.418 неписмених, да је током сезоне 1945/46. описмењено 5.973 лица. Планирано је да се неписменост ликвидира у наредних осам година, тако што ће 347 учитеља који постоје у округу на аналфабетским течајевима описмењавати годишње 6.871 лице, односно сваки учитељ ће описмењавати годишње по 19-20 неписмених.²⁷ Ови планови су у наредним годинама били праћени великим напорима државних и просветних органа, залагањем просветних радника, ентузијазмом масовних организација, оснивањем и радом аналфабетских течајева, старим проблемима и недостацима, али и извесним резултатима. Међутим, попис становништва 1948. године је показао много дубље недостатке и неуспехе целе послератне кампање описмењавања путем аналфабетских течајева.

Према подацима пописа из 1948. у НР Србији је било 26,8% неписмених становника (15,0% мушкараца и 37,6% жена), а у ФНРЈ 25,4% неписмених становника (15,4% мушкараца и 34,4% жена). У Власотиначком срезу је било 17.046 или 36,2% неписмених, и то 17,0% неписмених мушкараца и 54,1% неписмених жена; у Јабланичком срезу је било укупно 20.878 неписмених становника, односно 42,3%, и то 20,3% неписмених мушкараца и 61,6% неписмених жена; у Лесковачком срезу су била 25.472 неписмена лица или 37,8%, и то 19,5% неписмених мушкараца и 55,0% неписмених жена; у граду Лесковцу је било 2.817 неписмених или 16,4%, и то 6,8%

²⁵ Савка Петровић, *Писмо једне описмењене жене*, Наша реч, бр. 13. 30. март 1946, 4. Види слична писма објављена у крушевачком листу „Победа“ у којима се такође изражава захвалност Јосипу Брозу Титу, у: Драгомир Бонцић, *Описмењавање у Жупи 1945–1950*, Нематеријално културно наслеђе и локална средина. Тематски зборник, уредник Ивица Тодоровић, Александровац 2012, 79-80; Драгомир Бонцић, *Жупа – срез у Србији 1945–1955. Политика, просвета, култура*, Александровац 2018, 144.

²⁶ *Видни успех кампање против неписмености*, Наша реч, бр. 29. 20. јул 1946, 2.

²⁷ АС, МПС, ОНП, ф. 2, МПС, ОНП-окружним НО, бр. 1795, 23. август 1946.

неписмених мушкараца и 25,4% неписмених жена и налазио се на 60. месту међу градовима Југославије.²⁸

Срез	мушки	женски	укупно
Власотиначки	17,0%	54,1%	36,2%
Јабланички	20,3%	61,6%	42,3%
Лесковачки	19,5%	55,0%	37,8%
Лесковац-град	6,8%	25,4%	16,4%

*Процент неписмених у срезovima Лесковачког округа 1948.*²⁹

Подаци званичног пописа су пре свега показивали сву непрецизност пописа и евиденције неписмених који су вршили локални, месни и срески, просветни органи. Поред тога, на локалном нивоу Лесковачког округа, као и на општем државном нивоу, показивало се да упркос великим напорима, пропагандном притиску и извесним резултатима, државна политика брзе и потпуне „ликвидације“ неписмености путем кампањских аналфабетских течајева у послератном периоду није успела. Истовремено су се показивали све већи недостаци овог вида описмењавања: поред већ поменутих организационих проблема, отпора неписмених, напуштања течајева, показало се и да је стечено знање на течајевима било некавалитетно и краткотрајно, евиденција није била прецизна, планови и циљеви описмењавања су били преамбициозни и нереални а због непохађања основне школе су се појављивали нови неписмени.³⁰ И поред тога, крајем 40-их година у Лесковачком округу, као и у осталим деловима земље, настављене су кампање описмењавања на аналфабетским течајевима, засноване на истим принципима и организацији и са истим недостацима као ранијих година. И даље је потенциран агитационо-пропагандни рад, ангажовани учитељи и масовне организације, захтевана „ликвидација“ неписмености, хваљени и награђивани најбољи и критиковани неактивни појединци, итд.³¹ Међутим, описмењавање се одвијало смањеним интензитетом, појављивали су се нови, а све теже су описмењавани стари неписмени (радило се све више о најстаријим, најсиромашнијим и културно најзаосталијим слојевима

²⁸ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga V, Stanovništvo po pismenosti, Beograd 1955, XXVIII, XXXI, 44-52, 100, 109-110, 148. На попису није постојао Пусторечки срез већ је прикључен Јабланичком.

²⁹ *Isto*, 44-52, 100, 109-110, 148.

³⁰ D. Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950“, 101-108.

³¹ АС, МПС, ОНП, ф. 10, Лесковац, Записници са састанака комисије за описмењавање, 9. јун 1950, 21. јун 1950, 23. јун 1950; Исто, Лебане-МПС, бр. 11532, 3. јул 1950; Исто, Власотинце-МПС, бр. 6767, 10. јул 1950; Исто, Власотинце – МПС, бр. 8802, 10. октобар 1950; итд; М. Станковић, *За коначну ликвидацију неписмености у нашем граду*, Наша реч, бр. 37, 5. новембар 1949, 2; М. С., *Ударна недеља борбе против неписмености*, Наша реч, бр. 2, 21. јануар 1950, 2; Ј. М. *На почетку акције описмењавања којом треба коначно ликвидирати неписменост у нашем граду*, Наша реч, бр. 17, 16. септембар 1950, 2; М. Ђ., *Слаб рад на ликвидацији неписмености у Лесковачком срезу*, Наша реч, бр. 19, 14. октобар 1950, 3; итд.

становништва). На општем нивоу рад анафбетских течајева је јењавао и почетком 50-их година је постепено промењена политика описмењавања која је са кампањских анафбетских течајева усмерена ка што већем обухвату деце основном школом и разним видовима образовања старијих неписмених лица.³²

Извори и литература:

- Архив Србије, Министарство просвете НР Србије, Одељење за народно просвећивање
- Архив Југославије. фонд Комитет за школе и науку ФНРЈ
- *Наша реч*, Лесковац 1944 – 1950.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga III, prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd 1938.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga V, Stanovništvo po pismenosti, Beograd 1955.
- *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, приредили Бранка Докнић, Милић Ф.Петровић, Иван Хофман, Београд 2009.

Литература:

- Богавац Томислав, *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945-1975)*, Београд 1980.
- Бонџић Драгомир, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945 – 1990“, *Историја 20. века*, 2/2008, Београд 2008, 390-436.
- Bondžić Dragomir, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije, časopis za proučavanje obrazovanja i učenja odraslih*, 1/2010, Beograd 2010, 91-110.
- Бонџић Драгомир, Описмењавање у Жупи 1945–1950, *Нематеријално културно наслеђе и локална средина. Тематски зборник*, уредник Ивица Тодоровић, Александровац 2012, 67-92.
- Бонџић Драгомир, *Описмењавање становништва у Врањском округу 1945–1950*, Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект, уредници Дејан Антић и Иван Беџић, Врање 2018, 289-306.
- Бонџић Драгомир, *Жупа – срез у Србији 1945–1955. Политика, просвета, култура*, Александровац 2018.
- Велојић Далибор, „Анафбетски курсеви у војсци Краљевине СХС/Југославије 1918-1941“, *Историја 20. века*, 1/2019, Београд 2019, 37-52.

³² D. Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950“, 105-108.

- Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura 1945-1952. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Beograd 1988.

- Исић Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001.

- Исић Момчило, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. I, Београд 2005.

Summary

Dragomir Bondžić COURSES FOR ANALPHABETS IN LESKOVAC AND SURROUNDINGS BETWEEN 1945 AND 1950

Following the Second World War, the District of Leskovac encompassed the city of Leskovac, Vlasotince, Jablanica and Pusta Reka counties (which was incorporated into Jablanica County). This area in particular had a tradition of high degree of illiteracy: according to the census of population from 1931, the County of Leskovac had 64.1%, Vlasotince 70.5% and Jablanica 74.5% of illiterates, while the entire country had 44.6% of illiterates. New communist government had developed ambitious plans for quick and efficient “elimination” of illiteracy after the Second World War, in order to raise the cultural and educational degree of the population and capacitate a number of citizens for participation in economic aspects of life and make them suitable for written propaganda of the communist party. In order to implement such a plan, courses for analphabets which literate the population older than 10 years were organized in the city of Leskovac and its surrounding starting from the end of 1944, and especially in 1945. The courses were organized by the republic and local educational authorities, and the realization of courses was conducted by teachers and mass on-site organizations, such as campaigns, pressure trough propaganda, competitions and detailed monitoring of the results and imperfections. Newspaper “Naša reč” published detailed reports on organization, activities and problems of courses for analphabets in the District of Leskovac. However, the census of population from 1948 has pointed out that the rapid “elimination” of illiteracy was impossible through such activities. A number of illiterate individuals were still present (although reduced to a half compared to 1931 census), the records were not correct and new illiterate individuals were recorded due to a lesser degree of education. Therefore, the politics of literacy trough courses for analphabets were abandoned in the beginning of the 50’s, as new means for overcoming the inherited problem of high percent of illiterate individuals in Leskovac and its surroundings, as well as in the entire country, were sought-after.

Translated by: Ognjen Mladenović

МА Никола Мијатов¹
Истраживач-сарадник
Институт за савремену историју
Београд

УДК 796(497.1 Лесковац)“1945/1953”
316.323.72(497.1)

ПОЧЕЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СПОРТА У ЛЕСКОВЦУ 1945-1953

Апстракт: За револуционарну социјалистичку власт спорт је био један од кључних инструмената за ширење нове идеологије и привлачење превасходно омладине партији. Додатно, спорт је служио и као инструмент интеграције читаве земље где се настојало да спорт буде дубински проткан идеологијом југословенства и да, рефлектујући ту идеју, гради југословенски идентитет. Други потпорни стубови социјалистичког спорта били су масовност, свестраност и доступност. На линији доступности у Лесковцу је одмах 1945. године започета изградња социјалистичког спорта. Проткан идејама социјализма, у реалности нови спорт је био радикално другачији. Идеје су се сломили реалношћу на терену у читавој Југославији, а Лесковац се истакао као поприште највећег сукоба навијача у првим годинама социјалистичке Југославије. Идеја социјалистичког спорта и реализација те идеје на примеру Лесковца тема је овог рада.

Кључне речи: Југославија, спорт, Лесковац, социјализам

Дошавши на власт 1945. године револуционарном методом, владајућа Комунистичка партија суштински је била „авангарда пролетеријата“ и као таква није уживала потпуну подршку народа. Социјалистичка идеологија подразумевала је не само изградњу државе у социјалистичком руху већ и изградњу новог човека. У оквиру ње, социјалистички човек подразумевао је високу развијеност у виду психосоматске равнотеже, али и апсолутну ангажованост у перманентној изградњи социјализма.

Спорт је одмах препознат не само као саставни део просветитељства и неопходни предуслов за изградњу новог човека већ и као метод за привлачење омладине партији. На једном од првих састанака Политбироа после рата Тито је изнео начине којима ће се Партија приближити омладини: „Спорт – веселје – забава. хоће омлад.“²

Идеологија новог спорта била је социјалистичка. Доминантно се ослањала на модел Совјетског Савеза све до 1948. године и сукоба са

¹ nikolamijatov@gmail.com

² Архив Југославије (даље АЈ), Фонд 507, ЦК СКЈ, Политбиро 1945 – 1978, Сједница ЦК КПЈ 25.11. 1945.

Инфромбиroom, да би потом као сегмент несврстаности и самоуправљања, тј. засебног југословенског пута у социјализам, и југословенски спорт одступио од социјалистичког модела СССР-а. У првом периоду као смерница коришћена је књига А. Виталина *Спортски живот совјетских трудебеника*³ на сличан начин на који су коришћене и остале смернице, нпр. Устав Совјетског Совјетског Савеза.⁴ Критичан према таквој политици био је Милован Ђилас који је такав модел још 1947. године чак назвао „копирања СССР-а“.⁵ Потом, тражен је аутохтон ослонац и аутохтона идеологија. У свим овим трагањима за идеологију старог југословенског спорта, доминантно обележену Соколским покретом није било места.⁶ Узимајући у обзир да је фундамент Сокола био либерализам, оштри прекид са спортском прошлошћу и не зачуђује.⁷

Кључни идеолог југословенског социјалистичког спорта био је и кључни идеолог југословенског социјализма: Едвард Кардељ. На I конгресу Фискултурног савеза Југославије истакао је: „Фискултура се код нас не може третирати као нешто споредно. Физичка култура је код нас већ у току народноослободилачке борбе, а нарочито после ослобођења, добила један нов значај у том смислу што је она постала једно од подручја напора за благостање и напредак наших народа и срећнијег живота појединца... Није могуће замислити ни благостање ни безбедност народа, ни благостање нити срећан живот људи без подизања здравља и физичке снаге човека... Развитак фискултуре у нашој земљи добио је још један нов битан елемент, који му даје основну карактеристику. Наша физичка култура постала је саставни део опште борбе наших народних маса за бољу будућност, за потпуно укидање свих могућих искоришћавања човека од човека, за благостање и срећу народа и појединца. Значи, наша фискултура је народна и хумана, зато што физички и умно подиже човека и помаже му да постане човек. Садржину наше фискултуре дала је наша народноослободилачка борба. Оно што је садржина целокупног стваралачког живота данас у Југославији, не може а да не буде истовремено и садржина наше физичке културе – створити човека, који ће се свесно укључити у изградњу нове Југославије и који ће

³ А. Виталин, *Спортски живот совјетских трудебеника*, (Београд: Млади борац, 1946).

⁴ Мирослав Јовановић, „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског“ устава СССР-а (1936)“, *Токови историје* 1-2, 2008.

⁵ Архив Србије (даље АС), Фонд Републички завод за спорт 1945-1982, Архивске јединица 7, Централни одбор ФИСАЈ 1947. година.

⁶ Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1941* (Београд: Angrotrade, 1991), 9.

⁷ Nikola Žutić, *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka: iz historije ideologije građanskog liberalizma*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2007), 157-178.

бити способан да физички и умно највише допринесе на том пољу... Ја мислим да права физичка култура, каква треба да буде наша, не челичи људе само физички, него их и умно, културно и стручно уздиже. У томе је њезина изванредна важност“.⁸

Узимајући у обзир горе наведено, фундаменти новог југословенског спорта били су:

Масовност

Свестраност

Доступност

Нит која се провлачила кроз све ове аспекте, и фактички је била доминантна, јесте социјалистичко југословенство. Све у новој држави морало је бити подвргнуто изградњи социјализма, па и спорт. У дубоко хетерогеној и ратом разореној и раздељеној земљи спорт је требало да буде метод интеграције и изградње новог колективног идентитета, јер, како Хобсбаум, примећује: „За већину света данас, једанаесторица младих на фудбалском терену представљају „нацију“, државу, „наш народ“, а не политичари, устав и војне снаге“, док само такмичење представља „сигурносни вентил за групну тензију, која се безболно расипала у симболичним псеудо-борбама“.⁹

Идеологија југословенског спорта директно се манифестовала при формирању нових спортских друштава. У себи је имала су уткану идеју социјалистичког југословенства која је очигледна погледају ли се само имена неких од нових друштава: „Партизан“ и „Црвена Звезда“. Друштва су формирана на широкој бази и у идеји требало је да негују све спортове. Појединац који би постао члан друштва требало је да практикује разне спортове у оквиру друштва и тиме испунити план свестраности новог фискултурника. Основа свега требало је да буде у виду општег физичког образовања које је требало да обухвати Првим петогодишњим планом 50% активних фискултурника.¹⁰ Потом, свестраност је покушана да се изгради преко пројекта Значке фискултурника, а по пропасти овог пројекта формирањем Гимнастичког савеза.¹¹

⁸ АЈ, Фонд 668, Савез за физичку културу Југославије, ф-1, V Пленум Фискултурног савеза Југославије Београд 1948; АЈ, Фонд 117, Савез синдиката Југославије, ф-395, I Конгрес Фискултурног савеза Југославије Београд 1948.

⁹ Erik Hobsbaum, *Kraj kulture: Kultura i društvo u XX veku*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 39-40; Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit i stvarnost*, (Beograd: Filip Višnjić, 1996), 161.

¹⁰ *IV Plenum Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije*, (Beograd: Centralni odbor Fiskulturnog saveza Jugoslavije, 1947), 9; Дејан Зеџ, „Почетак изградње социјалистичког спорта у Србији 1944-1945“, *Традиција и трансформација - политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, зборник радова, Књ. 1 (Институт за новију историју Србије, Београд 2015), 329-335.

¹¹ Мирослав Креачић, *Спорт у Југославији* (Београд: Југословенске књиге, 1950), 98; *IV Plenum Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije*, 69; АС, Републички

У реалности, свестраност је изгубила од фудбала. Далеко најпопуларнији спорт победио је тихо где су се лопте крпењаче шутирале широм Југославије, а нова спортска друштва искоришћена су као формализовање ове иначе заступљене рекреације.¹²

Далеко већи проблем фудбал је правио на пољу нереда. Појаве тада карактерисане као „клубаштво“, „шовинизам“ и „локал-патриотизам“ своју манифестацију најчешће су добијале управо преко фудбалских утакмица. Заогрнут плаштом масе, појединац је у прилици да на стадиону исказе своје политичко незадовољство и у државама са једнопартијским системом. Тиме стадиони постају специфични медијуми за још специфичнију политичку комуникацију, где маса (зло)употребљава фудбал само као средство за изражавање незадовољства које суштинске везе са фудбалом и нема. Та незадовољства често поприме и шовинистички, расистички и хомофобични израз.¹³ Одлична илустрација ово тезе јесте сусрет између „Партизана“ и мађарске екипе, када је публика усред Београда навијала за мађарску екипу. Позадина наведеног, свакако, није симпатисање мађарског фудбала, или Мађарске уопште, већ специфичан протест против власти, с обзиром на то да је „Партизан“ војни клуб са именом које рефлектује идеологију владајуће партије.¹⁴

Непримерено навијање било је примећено и ван Београда. Тако, Словенци су викали „смрт приморцима“ у приликама када су били домаћини, а када су играли против приморских тимова.¹⁵ У Далмацији рад локалног одбора ометали су „клубаши, ускогрудници и локал-патриоти а уствари непријатељи нашег покрета“. Преко тужби, жалби, протеста и молби опструирали су фудбалско првенство.¹⁶

„Локал шовинизам“ како је наведено у изворима, а у бити локал-патриотизам, примећен је током фудбалских сусрета Краљева и Чачка. „Локомотива“ из Краљева је на терен изнела шпорет „да би тиме приказала своје друштво“. Циљ перформанса није био да се прикажу достигнућа социјализма у виду шпорета већ провокација противничких играча и завод за спорт 1945-1982, број архивске књиге-11, Одлуке II Конгреса Фискултурног савеза Југославије 16. и 17. април 1948.

¹² АЈ, Фонд 117, Савез синдиката Југославије, ф-137, О неким проблемима фискултуре.

¹³ Sandra Radenović, *Sport i društvo: sociologija sa sociologijom sporta, sociologija sporta* (Београд: Факултет спорта и физичког васпитања, 2017), 168.

¹⁴ Архив града Београда, Савез комуниста Србије, Организације ЦК Београда, Градски комитет Београд 1944-1972, кутија-738, Записник са састанка Месног Комитета СКОЈ-а Београд 05.05.1948; АЈ, Фонд 508, ЦК СКОЈ, IIIa-1/29, Записник са састанка Месног Комитета СКОЈ-а Београда 05.05.1948.

¹⁵ АЈ, Фонд 668, Савез за физичку културу Југославије, ф-1, V Пленум Фискултурног савеза Југославије Београд 1948.

¹⁶ АС, Републички завод за спорт 1945-1982, број архивске књиге-2, Извештај тајника Обласног одбора ФИСАХ-а за Далмацију друга Бего Николе 10-11.12.1946;

навијача, која је и успела. Из угла социјалистичке идеологије, потез је, свакако, био погрешан јер се шпорети у Краљевоу производе за све становнике Југославије који би заједничким снагама требало да изграђују социјализам.¹⁷

Међунационалних сукоба, или манифестација непријатељства, налазимо између клубова из Србије и Хрватске. Тако су навијачи „Динама“ добацивали играчима „БСК-а“ „четници“, док су навијачи „Хајдука“ у Београду називани „ушаше“, „фашисти“ и „србоубице“. Директно, а посредном методом, добацivano је и Партији: после утакмице у Загребу између „Динама“ и „Црвене Звезде“ навијачи су испред споменика краљу Томиславу узвикивали „до-ље ка-пе“. Узвике су пропратили и скидањем капа, али се исти узвик могао истовремено тумачити као „доље КП“.¹⁸

Конкретнији помен сукоба налазимо код фудбалских сусрета спортских друштава „Будућност“ и „Ловћен“, као и сусрета „Бокелја и Арсеналца“. Оба сусрета догодила су се 1946. године и у изворима се наводи детаљније како су се сукоби одвијали али се наводи да су учествовали подједнако и играчи и публика.¹⁹ Више информација о овим сукобима нема, у штампи нема ни трагова, па можемо претпоставити да нису били масовног карактера.

Свакако, у уједињеној Југославији за овакво навијање није било места. Ма колико било уперено против државне идеологије, оно остаје у домену „ритуалног насиља“.²⁰ Док је у Београду и другим местима насиље било ритуално, у Лесковцу је избило чисто насиље.

Проблематика лесковачких навијача

Два сусрета између спортских друштава „Радничког“ из Крагујевца и „Косте Стаменковића“ из Лесковца 1949. године истакла су се по много чему, а врло мало по фудбалу.

Први сусрет одиграо се у Лесковцу. Одмах по доласку играча „Радничког“, све је сугерисало на предстојећи сукоб. Крагујевачки фудбалери у Лесковцу нису могли нигде ништа да поједу или купе, јер нико није хтео да их послужи. За ручак који су добили приметили су да „је супа превише намерно засољена, тако да ништа нису јели“.²¹

¹⁷ АС, Републички завод за спорт 1945-1982, број архивске књиге-2, Записник са годишње скупштине окружног одбора ФИСАС-а у Чачку 1946. године.

¹⁸ Davor Kovačić, „Jugoslavenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-ih – romantičan početak dekadencije“, *Historijski zbornik*, (Zagreb: Друштво за hrvatsku povjesnicu, 2016), 152.

¹⁹ АС, Републички завод за спорт 1945-1982, број архивске књиге-2, Извештај о стању физкултуре у Црној Гори 1946. године.

²⁰ Grejam Skembler, *Sport i društvo: Istorija, moć i kultura* (Beograd: Clio, 2007), 161.

²¹ АЈ, Фонд 117, Савез синдиката Југославије, ф-61, Извештај са фудбалске утакмице ССД „Раднички“ - Крагујевац – ССД „Коста Стаменковић“ Лесковац 10.08.1949.

Страсти се на утакмици нису смириле, напротив. Противнички тим Лесковчани су дочекали са повицима „уби га“. Сама игра била је препуна грубих стартова од стране Лесковчана, а судије услед страха нису кажњавале прекршаје. Колики је био страх судија показује и чињеница да су линијске судије у извештају са утакмице молиле да више никад не суде утакмице у Лесковцу.²²

Но, врхунац се заправо догодио ван стадиона. Крагујевчани су настојали да не остану дужни Лесковчанима па су их називали „бугарашима“, док су они узвраћали називом „србенде“. У нередима подједнако су учествовали и лесковачки редари, а требало је да чине управо супротно. Да не остане само на повицима побринуо се извесни Крагујевчанин који је потегао револвер на „једног друга из Лесковца“. Да ствар буде још гора, револвераш је био шеф милиције Крагујевца, а нишанио је такође шефа милиције али Лесковца. Милиција је у нередима учествовала и посредно: на колима функционера СД „Радничког“ Радета Митровића разбијено је стакло. Митровић је починиоца ухватио и предао властима, али је он убрзо пуштен.²³

Крај драме одиграо се око аутобуса играча „Радничког“ око којих се окупила маса и, да није било полиције, „маса би линчовала играче Радничког“. Опет, играче нису спасли милицајци Лесковца већ милиционери из Крагујевца, јер би њихове лесковачке колеге врло вероватно линч допустиле.²⁴

За следећу утакмицу одређен је неутрални Крушевац, у нади да ће се сусрет одиграти без сукоба. Међутим, око 800 Лесковчана допутовало је да подржи свој тим. Прва мета овим навијачима био је судија кога су дочекали повицима: „уа“, „уби га“ и „покоси га“. Полиција Крушевца одмах је реаговала и ухапсила многе изгреднике и омогућила наставак утакмице. Све до самог краја утакмица је прошла мирно, али онда су сами играчи били варница: одбили су да се поздраве и демонстративно су изашли са терена. На терен су потом упали преостали навијачи Лесковца и покушали да нападну судију, али су спречени интервенцијом крушевачке милиције.²⁵

Ни повратак играча „Радничког“ из Крушевца није прошао мирно већ је био праћен навијачима „Косте Стаменковића“ који су добацивали да је утакмица била намештена и „бацали најпогрдније погрде на фискултурни покрет“.²⁶

Наведени изгреди уз угла власти лако би се могли означити као нереди класичних „непријатељских елемената“. Актери су могли бити означени као „кулаци“, „петоклонаши“, „симпатизери четника“ и томе слично

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

и тиме би читав догађај био измештен из тока изградње социјализма. Међутим, ситуација је била потпуно другачија. Прво, као што смо видели, милиција Лесковца није адекватно реаговала или није реаговала уопште. Друго, шеф милиције је био тај који је потегао пиштољ. Треће, што се тиче навијача, међу њима су била и „два друга који су носили споменице од 1941. на капутима“. У нередима се истакао извесни Жарко, такође из Лесковца, који је, осим што је био ватрени навијач, био и члан Градског комитета КПС – Лесковца. Чак су и фискултурни руководиоци учествовали у нередима. Издвојио се плаћени руководиоц Властимир Нешић, који је неколико пута рекао „јебем ти ја овакву социјалистичку фискултуру“ и „посерем се на ФИСАС [Фискултурни савез Србије – Н.М.]“.²⁷

Дубина проблематике налази се управо у томе што су, условно речено, људи социјализма нереди изазвали и у њима учествовали. Наизглед небитне и маргиналне утакмице између „Радничког“ и „Косте Стаменковића“ претвориле су се у нереди који су указали на крхкост послератне власти и на слом идеје социјализма на пољу врхунског спорта, где су преовладале исте оне појаве карактеристичне за врхунски капиталистички спорт.

Како је власт реаговала на ове нереди у Лесковцу и Крушевцу у изворима нема трагова. Оно што је сигурно јесте интервенција Централног комитета 1952. године у виду Писма Централног комитета „О стању и задацима у фискултури“.²⁸

Писмо је доминатно оријентисано на професионализам у спорту, за који није могло бити места у држави сачињеној од „радног народа“. За Лесковац, професионализам није имао нарочит значај будући да спортска друштва у њему нису била у самом врху југословенског спорта. Писмо је доминантно оријентисано на СД „Партизан“, „Црвену Звезду“, „Хајдук“, „Динамо“ итд.²⁹

Међутим, писмо се морало дотаћи и нереди на утакмицама где су аутори сасвим сигурно били упознати са дешавањима у Лесковцу и Крушевцу августа 1949. године. Крајње прорачунато, избегнуто је њихово помињање, што и не чуди са обзиром на то да је писмо публиковано у штампи. Масовни нереди се нигде у писму не помињу већ се помињу „малограђанштина“ и „разни индивидуални испади“.³⁰ Малограђанштина и њено дефинисање од стране тадашње власти, као и индивидуални испади, засигурно су погрешна, тј. намерно погрешна – категоризација. У питању су били нереди масовног карактера.

²⁷ Исто.

²⁸ АЈ, Фонд 507, ЦК СКЈ, XII 1/8, Писмо Централног комитета „О стању и задацима у фискултури“ 02.02.1952.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Оријентисано на професионализам, кадровску политику и питање спортске штампе, писмо се закључује императивом: „Зато је дужност свих партијских организација и органа народне власти, масовних и физкултурних организација и форума да се заложу за ликвидацију поменутих слабости и постизање нових успеха и физкултури“.³¹ Поменуте су многе слабости, али о нередима у Лесковцу и Крушевцу ни речи. О њима једине трагове налазимо у архивама.

Закључак

Идеја социјалистичког спорта, пре свега интегративног југословенства унутар њега, добила је своју радикално другачију реализацију на терену, на подручју Лесковца. Сукоби навијача око утакмица „Радничког“ из Крагујевца и „Косте Стаменковића“ из Лесковца највећи су записани сукоби навијача у временском оквиру рада 1945-1953.

Значај ових сукоба треба посматрати шире, ван конкретне сензационалистичке ноте коју они са собом носе. Ови сукоби показују да се спорт, иако успостављен и контролисан од стране власти, већ 1949. године од те власти делимично отргао. Сукоб навијача, иако можда није имао антисоцијалистичку или антијугословенску конотацију, у својој суштини је то био. Иако су сви били номинално део „радног народа“, иако су сви номинално неговали „братство и јединство“ и чували „тековине народноослободилачке борбе“, сукобима су се поставили наспрам идеологије социјализма и тиме подривали њене темеље. Конкретни разлог сукоба вероватно је био локалпатриотског карактера, али када у њему учествују милиција, спортски функционери и носиоци партизанске споменице – рефлексја тог сукоба је далеко ван одреднице локалпатриотизма.

Сукоби на стадионима у Лесковцу и Крушевцу потврђују тезу да су стадиони медијуми за специфичну политичку манифестацију појединаца који су, заогрнути непробојним плаштом масе, у стању да кажу оно што у свим другим ситуацијама не би могли. Најчешће, управо се говори против власти, што се посредно потврдило и на примеру Лесковца.

С друге стране, погрешно би било извлачити закључке о развоју спорта у Лесковцу на основу једног сукоба навијача. Послератни развој и изградња државе манифестовали су се и путем развоја социјалистичког спорта у Лесковцу где је, после ратних разарања, спортски живот заиста почео да се развија, и то на масовној бази. Позитивних тековина овог развоја сасвим сигурно има прегршт, али се овај рад фокусира на једну немилу епизоду која је у годинама 1945-1953. карактеристична за Лесковац.

³¹ Исто.

Извори и литература*Извори*

Архив Југославије:

- Фонд 507, ЦК СКЈ
- Фонд 668, Савез за физичку културу Југославије
- Фонд 117, Савез синдиката Југославије
- Фонд 508, ЦК СКОЈ

Архив Србије:

- Републички завод за спорт 1945-1982.

Архив града Београда:

- Савез комуниста Србије, Организације ЦК Београда, Градски комитет Београд 1944-1972.

Литература

IV Plenum Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije, Beograd: Centralni odbor Fiskulturnog saveza Jugoslavije, 1947.

А. Виталин, *Спортски живот совјетских трубеника*, Београд: Млади борац, 1946.

Grejam Skempler, *Sport i društvo: Istorija, moć i kultura*, Beograd: Clio, 2007.

Davor Kovačić, "Jugoslavenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-ih – romantičan početak dekadencije", *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2016.

Дејан Зеџ, „Почетак изградње социјалистичког спорта у Србији 1944-1945“, *Традиција и трансформација - политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, Зборник радова, Књ. 1, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015.

Erik Hobsbaum, *Kraj kulture: Kultura i društvo u XX veku*, Beograd: Arhipelag, 2014.

Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit i stvarnost*, Beograd: Filip Višnjić, 1996.

Мирослав Јовановић, "Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског“ устава СССР-а (1936)", *Токови историје* 1-2, 2008.

Мирослав Креачић, *Спорт у Југославији*, Београд: Југословенске књиге, 1950.

Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturu Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1941*, Beograd: Angrotrade, 1991 .

Nikola Žutić, *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka: iz historije ideologije građanskog liberalizma*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.

Sandra Radenović, *Sport i društvo: sociologija sa sociologijom sporta, sociologija sporta*, Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, 2017.

Summary

Nikola Mijatov

THE BEGININGS OF SOCIALIST SPORT IN LESKOVAC

For socialist Yugoslavia sport was one of the pillars of socialist ideology. A new human, socialist human, must have been a physically harmonically developed and for that purpose sport was recognized as an integral part of education. The idea was that socialist sport must be mass, ever present and universal. Furthermore, sport was used as an instrument of the ruling communist party for reaching the broader population and gaining more supporters. Not all of the population of Yugoslavia embraced new regime in 1945 so sport was recognized by Josip Broz Tito himself as an instrument for reaching the youth. In that sense, socialist Yugoslav identity was the pillar of new sport and in the heterogenic and war torn state was a tool for integration of different nationalities and entities. Yet, in reality through football there were many excesses of hooligans that were undermining the very core of ideology of Yugoslavia. Biggest conflict among football fans was in 1949 when two matches were held between clubs Kosta Stamenković from Leskovac and Radnički from Kragujevac. First mach was held in Leskovac where violence out broke in which took part not only football fans but also police and sport officials from Leskovac. Second mach was held in Kruševac in order to avoid conflicts but 800 fans from Leskovac came and brought havoc with them. Police had to react and many were arrested. All of this would not have had a profound impact on the government and the Party if the participants were hooligans or sympathizers of for e.g. Chetniks. On the contrary, among participants there were decorated partisans, local politicians and sport officials. Still, it wrong to conclude that the development of socialist sport in Leskovac was marked only by conflicts of fans. In the years 1945-1953 foundations of socialist sport were built, but Leskovac and the fans of Kosta Stamenković club stands out as ones that marked the biggest conflict in Yugoslav football in the first years of socialist Yugoslavia.

Др Срђан Цветковић,
Научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд

УДК 323.281(497.1)''1948/1956''
343.819.7(497.1)''1948/1956''

ЗАТВОРЕНИЦИ ГОЛОГ ОТОКА И ДРУГИХ ЛОГОРА СА ПРОСТОРА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

*Број и структура политичких кажњенка који су била на
преваспитавању и логорима за ибеовце са простора југоисточне Србије*

Апстракт: Рад доноси нове чињенице и анализу броја и структуре политичких кажњеника на простору југоисточне Србије са посебним освртом на Лесковац и Јабланички округ. На основу скоро доступних докумената из архива тајне полиције, данас је могуће до детаља утврдити број територијалну дисперзију, националну, социјалну и полну структуру жртава политичког прогона на Голом отоку и у другим логорима.

Кључне речи: Голи оток, логори, комунизам, Југ Србије, Лесковоац, Југ Србије политички затвореници.

Први сукоб унутар комунистичке породице, и то са првом земљом социјализма, са прослављеним Ј. В. Стаљином на чијем су култу стасале генерације комуниста, изазвао је масован расцеп унутар КПЈ. Најпре како би се оповргле оптужбе и доказала правоверност стаљинистичкој догми, а затим кроз „антистаљинистички стаљинизам“ проведене су дотад невиђене сурове партијске чистке комуниста-стаљиниста, налик оним у СССР-у тридесетих година. Сви они који су се определили за Стаљина и Москву, или су бар за то осумњичени, сада су пали под жесток удар репресије, политичке полиције, тужилаштва и судова. Већ уочи доношења Резолуције ИБ-а ухапшени су високи партијски функционери, чланови ЦК КПЈ Андрија Хебранг и Сретен Жујовић, који се нису нашли на линији партијске већине. Јавни тужилац је после састанка од 9. маја 1948. одлучио да се против њих покрене поступак због постојања елемената кривичног дела против народа и државе. Приликом хапшења, из СССР-а стигла је депеша којом се претило због њиховог лишавања слободе и изнет је захтев

да у истрази над Жујовићем и Хебрангом учествује представник СКП(б).¹ На састанку од 9. маја 1948. једногласно је усвојена одлука да се Хебранг и Жујовић искључе из партије и да им се одузме посланички имунитет, као и да се не иде у Букурешт. Чланство је обавештено да су намеравали да изазову расцеп у партији.²

Генерал-пуковник Арсо Јовановић, пуковник Владо Дапчевић и Бранко Петричевић августа 1948. покушали су бег преко границе са Румунијом. Том приликом је, наводно, у околини Вршца убијен Арсо Јовановић.³ Како би се изгладио неспоразум, 21–28. јула 1948. сазван је Пети конгрес. Први након двадесет година, потпуно јаван, преношен преко радија и са опширним извештајима у штампи. Усвојио је програм (први после Вуковарског), донео резолуцију о односу КПЈ према Информбироу, одбачене су критике, дата подршка руководству и наглашена борба против шпијунаже у корист страних обавештајних служби. То је био одговор на једну од кључних примедби совјетске стране за илегалност у раду, одсуство програма, недемократичност, али и манифестација добре воље да се дијалогом превазиђу проблеми на линији две партије.⁴

Уместо помирења, уследили су још жешћи и отворенији притисци. У свим земљама источног лагера кренула је убрзо кампања против – **титоиста**. Процеси Рајку у Мађарској, Дзодзеу у Албанији (1949), потом Патрашкану у Румунији, Трајчету Костову у Бугарској (1950), Рудолфу Сланском и Владимиру Гомулки у Пољској носе слична обележја кампањске борбе против непријатеља и завереника у редовима комуниста. Осим кроз монтиране јавне и помпезне процесе, стаљинизација Источне Европе се огледала и у све израженијем култу Стаљинове личности (кроз пропаганду, давање имена градовима и планинским врховима), инсистирањем на колективизацији и укидању привидне самосталности сателита кроз ригиднији политички и економски надзор (оснивање СЕВ-а 1949). Војно-политички притисак се манифестовао и мобилизацијом трупа на границама Југославије, где је 1948–1953. забележено 7.877 инцидената, од тога 142 оружана у којима је погинуло 36 лица, а ликвидирано 337 терориста.⁵ Из

¹ На седници 12. и 13. априла, када је усвојен одговор на прво Стаљиново писмо помињала се и Титова оставка. – Бранко Петрановић, *Политбиро ЦК КПЈ 1945–1948*, 663.

² Андрија Хебранг је смењен из врха КПХ 1944. због тврдог става према хрватском питању и границама, а касније је био на високим функцијама на савезном нивоу. Према званичној верзији, Хебранг се обесио у затвору 1950, док је Сретен Жујовић, бивши министар финансија, касније ревидирао став по питању ИБ-а и доживео рехабилитацију, Више у Срђан Цветковић, *Између српа и чекића I-репресија у Србији 1944-1953*, (Београд 20015) 478 и даље.

³ Славко Ђурувија, *Ибеовац. Ја Владо Дапчевић*, (Београд: 1988) 132.

⁴ Бранко Петрановић, *Велика шизма*, (Подгорица: 1999) 53.

⁵ Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију оруга Тита*, (Београд: 1983) 449.

информбировских земаља развијена је агресивна пропаганда, убацивана је штампа, леци са отвореним претњама и позивом на устанак.⁶

Масовни терор „широк и сувише превентиван“ према ибеовцима се нарочито распламсао почетком 1949, када се схватило да са Стаљином нема помирења. Томе је још више допринела друга Резолуција ИБ-а 1949, која је, између осталог, оценила: „...Титова клика претворила је Београд у амерички центар шпијунаже и антикомунистичке пропаганде.“⁷ Иако је репресија појачана, избегавани су јавни процеси комунистима због оптужби за „фашизам“ и непоштовање људских права које су стизале са Истока. Званична статистика те године бележи само десетину изречених смртних казни, што свакако није било реално стање.⁸ Све више се ишло на систем административних казни. Осуде на васпитно-поправни и друштвено корисни рад су изрицали органи безбедности и партије. Према тадашњем закону, те осуде нису могле бити веће од две године, али су могле бити неограничено понављане, тако да нису били ретки логораши са стажом већим и од десет година.⁹ Међународна кампања диригована из СССР-а је била претежни разлог што се Тито определио да „непријатеља удари само по ушима“, тако да није било много директно ликвидираних „коминформоваца“. Ћилас у својим сећањима кривицу и одлуку о логорима за комунисте углавном пребацује на Тита и Ранковића тврдећи чак да ни Политбиро није питан.¹⁰

Ибеовци у бројкама – које су размере прогона?

Одмах по избијању сукоба напрегнута је иначе огромна мрежа доушника тајне полиције и повећана будност режима, нарочито према унутарпартијском непријатељу. Дубину сукоба и драматичност тренутка потврђује податак да је између 1948–1963. око 240.000 лица искључено из партије по линији Информбироа.¹¹ Према Дедијеру, који се позивао на тврдње једног од бивших управника, су 55.663 лица, кажњено 31.000–32.000

⁶ Највише материјала убацивано је из Бугарске и Румуније, а форме су биле најразличитије, стављан је у пловеће сандуке Дунавом па чак и путем гумених балона напуњеним гасом који су са румунске обале са Дунава стизали чак и до Трстеника, Чачка и других места у унутрашњости. АС, Фонд БИА, П-1, *Извештај по линији ИБ 1951. година*, 6.

⁷ Миодраг Николић, *Информбиро*, (Београд: 1989) 191.

⁸ *Статистички годишњак: Југославија 1918-1988*, (Београд: 1988). 429, 433.

⁹ Закон о логорима и мерама за интернацију на ДК рад никад није званично укинут. Седамдесетих је прећено логорима учесницима тзв. Барског конгреса; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића 2 - политичка репресија 1953-1985*, (Београд: Службени гласник, 2011) 469-495.

¹⁰ Милован Ћилас, *Власт и побуна* (Београд: 1991) 194–203; Момчило Цемовић, *Ћиласови одговори*, (Београд: 2002), 115–116.

¹¹ Радоњић наводи чак и више – 273.000 лица. Радован Радоњић, *Изгубљена оријентација*, (Београд: 1985) 74-79. Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тита*, 474.

од чега 18.000 административно кажњених и 13.000 војних и цивилних осуђеника. Према истом извору, до доласка Ранковића, августа 1951, у логору је боравило близу 12.000 лица.¹²

Душан Биланцић, на основу својих сазнања, наводио сличне цифре – 59.596 ухапшених и 31.142 кажњена.¹³ Број од 30.113 или 30.112 „кажњених“ помињу и други аутори, а неки наводе назив и сигнатуру документа у коме се тај податак налази.¹⁴ Званична Историја СКЈ, говори да је било 16.312. лица, од тога 11.694 административно кажњена, који су послати на „друштвенокористан рад“ и осуђених 5.037 на временске казне, док је нешто преко 11.000 прошло кроз Голи оток до 1958. године. Радоњићеви налази такође говоре о 55.663 регистрована и 16.288 затворених или осуђених коминформоваца.¹⁵

Од укупног броја евидентираних **55.663** лица било је : у Босни и Херцеговини - 4.543 или 8,16%; у Црној Гори - **5.007** или 8,99%; у Хрватској - **6.953** или 12,49%; у Македонији - **2.662** или 4,78%; у Словенији - 943 или 1,68%; у Србији - 28.661 или **51,49%**; на Косову - 1.514 или 2,72% и у Војводини - 5.389 или 9,68%. Највише регистрованих информбироваца (28.661) било је у Србији (без покрајина). Они су чинили више од половине укупног броја информбироваца у Југославији. Њихов удео у укупном становништву Србије (без покрајина) износио је свега 0,63%. Тај проценат је био двоструко већи него у Југославији (0,32%) и било којој другој републици (Хрватска - 0,18%, Македонија - 0,20%, Словенија - 0,06% укупног становништва) или покрајини (Косово - 0,17%, Војводина - 0,30% укупног становништва), осим у Црној Гори. Број тих лица у Црној Гори (5.007) био је у апсолутним релацијама мањи него у Србији, и нешто испод оног у

¹² Архив Државне комисије за тајне гробнице, *Маршалу Југославије другу Јосипу Брозу, покајничко писмо Голоотоачана из 1949 године*, Martin Previšić, *Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949. – 1956*, doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014, str. 145-167, rad u rukopisu.

¹³ Душан Биланцић, *Модерна хрватска повјест*, (Загреб : 1998) 308. Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тута*, 474.

¹⁴ *Заточеници Голог отока*, 29., М. Mitrović, *Tri dokumenta o iberovcima...* 57–115. Jože Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS*, [Ljubljana 1996], 221; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji...* 274.

¹⁵ Радован Радоњић, *Изгубљене оријентације*, (Београд: 1985) стр. 71–81. Мартин Превишић, користећи најновија архивска сазнања, у свом докторату наводи и седеће бројеве административно кажњених: 10. 999 особа кажњено је и то казнама од: 24 месеца (5557 особа), 21 месец (12 особа), 20 месеци (285 особа), 18 месеци (1773), 16 месеци (153 особе), 15 месеци (235 особа), 13 месеци (28 особа), 12 месеци (1326) особа. По националности административном мером ДКР-а највише је кажњено Срба (5135), Црногораца (2373), Хрвата (1896), Македонаца (550) и Словенаца (369) те Албанаца (167), Мађара (101), итд. Martin Previšić, *Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949. – 1956.*, doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014, str. 67, 113-114., rad u rukopisu; Zagreb, navodi se kao osnovni izvor : HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Popis”

Хрватској (6.953) и Војводини (5.389). Но, у релативном износу, чинио је 1,16% укупног становништва Црне Горе, што је било два пута више него у Србији (0,63%) и скоро четири пута више него у Југославији (0,32%).¹⁶ Предраг Марковић је писао о око 6.200 ибеоваца у Београду и око 61.000 у Југославији до 1961. године и закључује да је у односу на број становника – стаљиниста било три пута више у Београду од југословенског просека.¹⁷

О обиму, начину и размерама прогона ибеоваца данас се, захваљујући отварању архива тајне полиције, много више и документовано зна. Доступна грађа државне безбедности говори о 16.289 ибеовца прошлих кроз највеће логоре.¹⁸ Укупно је, према документацији службе безбедности, на „Мермеру“ до 1986, страдало 446 лица.¹⁹ Многи су спас од систематског прогона и тортуре потражили у емиграцији. Рачуна се да је од целокупне ИБ емиграције у источним земљама, њих 4.928, око 2.400 емигрирало после Резолуције ИБ-а.²⁰ Овим бројкама недостаје број вансудски ликвидираних лица, потенцијалних непријатеља 1948–1951. приликом хапшења, наводних или стварних покушаја бекстава или у истрази, што није био непознат или редак случај у пракси.²¹

Интензитет прогона

Према званичним подацима, у првој фази, током 1948, Партија је гледала компромисно на сукоб, па је ухапшено свега око 500 ибеоваца, а свега 3% њих и кажњено, док је до краја 1949. број нарастао на готово 7.000 ухапшених, уз скоро 40% кажњених. Раст затвореника бележи се и

¹⁶ Радован Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 78–79.

¹⁷ Предраг Марковић, *Београд између Истока и Запада*, (Београд: 1997), 187.

¹⁸ АС, фонд БИА, списак II, Ф109, *Регистар кажњеника Голог отока* 84; Иначе, број логораша од аутора до аутора варира између 16.090, па до 16.734. Martin Previšić, *Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949. – 1956*, doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014, str. 67; Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, (Београд: 2005) 91. Драган Марковић, *Истина о Голом отоку*, Београд 201

¹⁹ АС, Фонд БИА, списак II, Ф II/111, *Регистар умрлих осуђеника*; Политика, 5. јун 1951.

²⁰ АЈ, Председништво SFRJ, 803, fasc. 45, 74. седница, Специјални рат против SFRJ, 23. април 1977, 31; С Цветковић, *Између српа и чекића 2- политичка репресија у Србији 1953-1985*, Београд: Службени гласник, 2011) 469-470.

²¹ Голооточани, попут Драгослава Михаиловића, наводе своје личне процене и сазнања. По њему, хапшења, батинања, избацивања с посла и из станова, присиљавања на развод и на промену места боравка, приморавање на промену занимања и јавну самокритику доживело је чак до милион лица. Наводи о 40.000–60.000 људи који су прошли робијашнице и затворе, од чега 30.000–35.000 по основу административних и 10.000–15.000 административних (3.000–5.000 жена) нису доживели архивску потврду. Сем ових, по Михаиловићу, неколико хиљада казну је издржавало у средним затворима или на јавним радовима. Уз ово, наводио је број од 4.000–5.000 убијених или натераних на самоубиство због терора, болести или лоших услова живота. Анте Раштегорац, бивши управник Голог отока, у писму Владимиру Дедијеру, В. Дедијер, *н. д.*, 474. Д. Михаиловић, *Голи оток*, 43.

током две наредне године, да би од 1952. број кажњеника почео рапидно да опада смиривањем тензија, а нарочито после Стаљинове смрти марта 1953. године.²² Од 1949-1951. логори и затвори су у Југославији били пренапучени до те мере да је чак Кардељ наводно устврдио како је „хапшење изгубило сваки смисао“. У затвору се тад нашла шаролика група затвореника: кулаци због колективизације, ибеовци, грађанска опозиција, разни колаборанти итд. Интензитет репресије и број ухапшених по линији ИБ-а били су највећи од 1949. до 1951. године. Само 1949. против симпатизера ИБ-а, тајна полиција је ухапсила 12.829 лица. Према извештајима, око 13.700 лица је прошло кроз логоре и затворе у периоду 1948–1952, од чега је 7.458 пуштено пре рока, док је 1,9% поново враћено. Нарочито су се у том послу истакле политичке полиције Србије и града Београда – ухапсиле су 4.099, Удба Југославије – 2.098, Удба БиХ – 2.052, Удба Црне Горе – 1.798, а војна служба чак 3.649 официра, подофицира и војника.²³

Званично, ухапшени су били непријатељи државе. За њих је предвиђено у Кривичном закону посебно кривично дело „непријатељски рад на линији ИБ-а“. У УДБ-и и КОС-у постојао је посебан одсек за праћење ибеоваца међу „унутрашњим непријатељима“. За ову сврху донети су посебни прописи, који су предвиђали два поступка. Први је полицијски прогон, еуфемистички назван **административном казном**. То је нека врста пооштреног прекршајног поступка у којем су полицијске власти (органи гоњења) имали и функцију арбитраже. Оценом прекршаја – степена друштвене опасности извршиоца и дела и одлучивали су о дужини васпитно-поправне мере (заправо – робије). Овај поступак је примењиван на цивилима. За војна лица и војне службенике организована су суђења, доношене пресуде и били предвиђени посебни затвори.²⁴ Мада је **административни поступак** планиран као начин превентивне и привремене изолације прогнаних, одмах по увођењу претворен је у неограничену власт Удбе над затвореницима. Њиме су потпуно укинута најелементарнија права ухапшеника и затвореника: нису добијали пакете, било им је ускраћено право на посету, а често ни породице нису знале где су. Они су били у посебном положају у односу на све друге кажњенике после Другог светског рата. Од њих се очекивало да ревидирају у условима изузетне затворске тортуре и притиска и да окончају властиту истрагу, тиме што ће открити све њима

²² Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, (Београд: 2005),48; Martin Previšić, *Povjest Golog otoka*, (Zagreb: Fraktura, 2018) 461. i dalje; R. Radonjić, *n.d.*, 71-81; *Заточеници Голог отока*, 38-48.

²³ Martin Previšić, *Povjest Golog otoka*,465. i dalje. R. Radonjić, *Izgubljena orijetacija*, 71-81, *Заточеници Голог отока*, 38-48.

²⁴ О технологији политичких прогона више у Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља*, (Ваљево: 1993), Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2- politička represija u Srbiji 1953-1985* (Beograd, Službeni glasnik, 2011).

познате информбировце или бар симпатизере Стаљинове политике. Такође, ревидирање је доказивано и учешћем у батинању и тортури над „бандом“ која још није ревидирала. Борба објављује 17. августа 1949. писмо 1.416 ибеоваца који признају да су издали отаџбину и партију, али су увидели штетност таквог чина и кају се.²⁵

Структура кажњених ибеоваца у Југославији

На основу раположивих података, који нису сасвим потпуни, међу затвореницима у логорима било је 36 шпанских бораца, 268 предратних илегалаца, 1.673 носиоца Партизанске споменице, 23 савезна и републичка министра и око 100 њихових помоћника, 30 савезних и 33 републичка посланика, 293 председника општина, 72 првака срезова, шест генерала, 43 пуковника, 118 потпуковника и 322 мајора. Код високих партијских функционера такође је био не мали број оних који су се изјаснили за Стаљина – два члана Политбироа ЦК КПЈ, 16 из републичких централних комитета и 50 из обласних. Међу нижим партијским функционерима подршка Резолуцији ИБ-а је била још масовнија – 773 среских, 318 – општинских, 498 – месних и 953 секретара основних ћелија партије се изјаснило за Резолуцију. Укупно 2.616 разних руководилаца партије.²⁶ Ухапшена је и група новинара партијског гласила Борба, Танјуга, као и већина новинара листа Напријед у Хрватској. Школа за дипломате и новинаре је затворена 1952, делимично и због сувише студената ибеоваца.

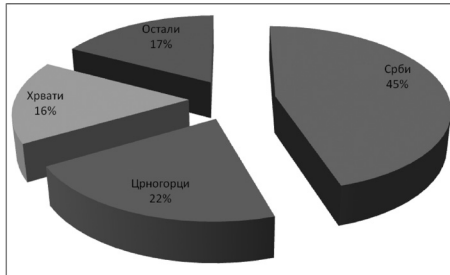
Социјална структура ухапшених по линији ИБ такође је занимљива. То су били борци – 21.880, радници – 5.081, сељаци – 5.626, студенти – 4.008, војници – 4.153, полицајци – 1.184, 500 радници Удбе и руководиоци КПЈ – 2.616. Међу официрима Војске Југославије 52,1% ибеоваца чинили су нижи официри, а око 70% оних који су се определили за Информбиро ступили су у редове армије у завршној фази рата 1944–1945. године.²⁷ Гледано **по републикама** у Србији је било највише ухапшених – 51,49% од укупног броја. Нарочито је индикативна национална структура. Око 46% свих ухапшених били су Срби, 21% Црногорци и 15,8% Хрвати. У ужој Србији ухапшено је 28.661, у Војводини 5.389, на Косову 1.514 људи. Национална структура административно кажњених још је занимљивија ако

²⁵ *Борба*, 17. август 1949.

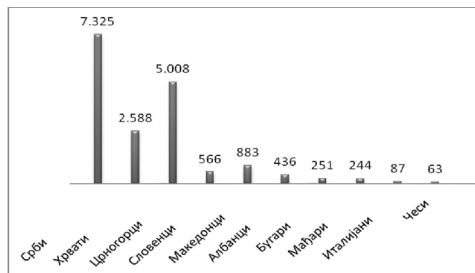
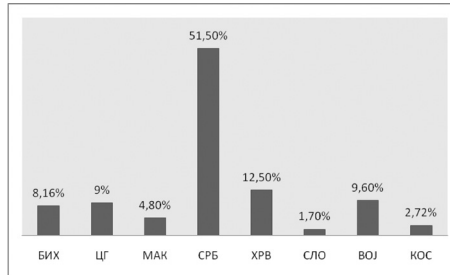
²⁶ Радован Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 74; Martin Previšić, *Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949 – 1956*, doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014, ???

²⁷ Радоњић, *n.d.*, 74 и даље, Постоје и нешто другачији наводи о структури затвореника Види у *Заточеници Голог отока, Регистар лица осуђиваних због Информбироа, документ УДБ-е ФНРЈ* (Архив Србије: Београд, 2016) 29. Martin Previšić, *Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949. – 1956*, doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014:

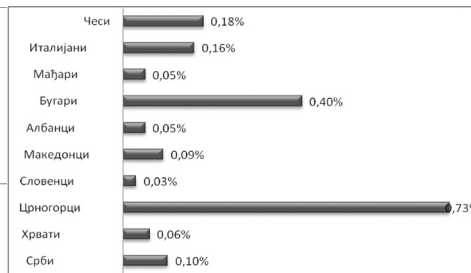
упоредимо број информбировача са укупним бројем припадника одређене нације у ФНРЈ.²⁸

Национална структура ухапшених ибеоваца (1949-1956)

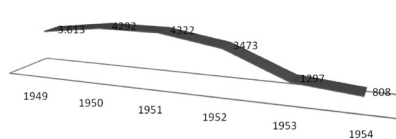
Голоточани и други затвореници по нацији

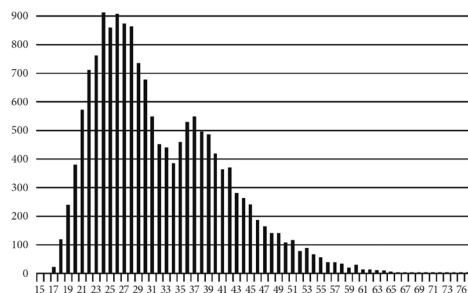
Процент затвореника према укупном броју припадника нације

„Индекс лојалности“ појединих народа

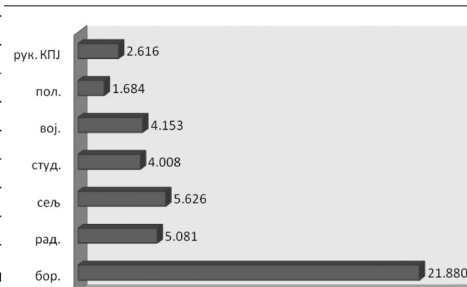
Национална припадност	Број	% од ИБ	% у ФНРЈ	%ФНРЈ / %ИБ	%ИБ / %ФНРЈ
Словенци	561	3,444042	8,974279	2,615063	2,60574
Мађари	246	1,510227	3,147913	2,084405	2,08440
Албанци	437	2,682792	4,757966	1,765433	1,77351
Хрвати	2.586	15,875744	23,993970	1,514288	1,51136
Македонци	812	4,984959	5,136450	1,034211	1,03039
Срби	7.184	44,103383	41,510760	0,940953	0,94121
Црногорци	3.552	21,806127	2,699089	0,124196	0,12378

Пријем у предузеће „Мермер“ по годинама

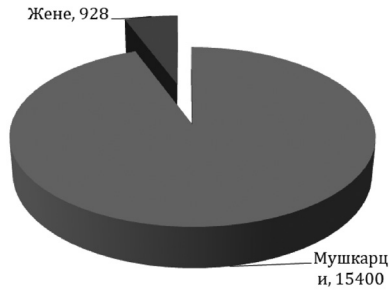

Заточеници логора према годинама старости

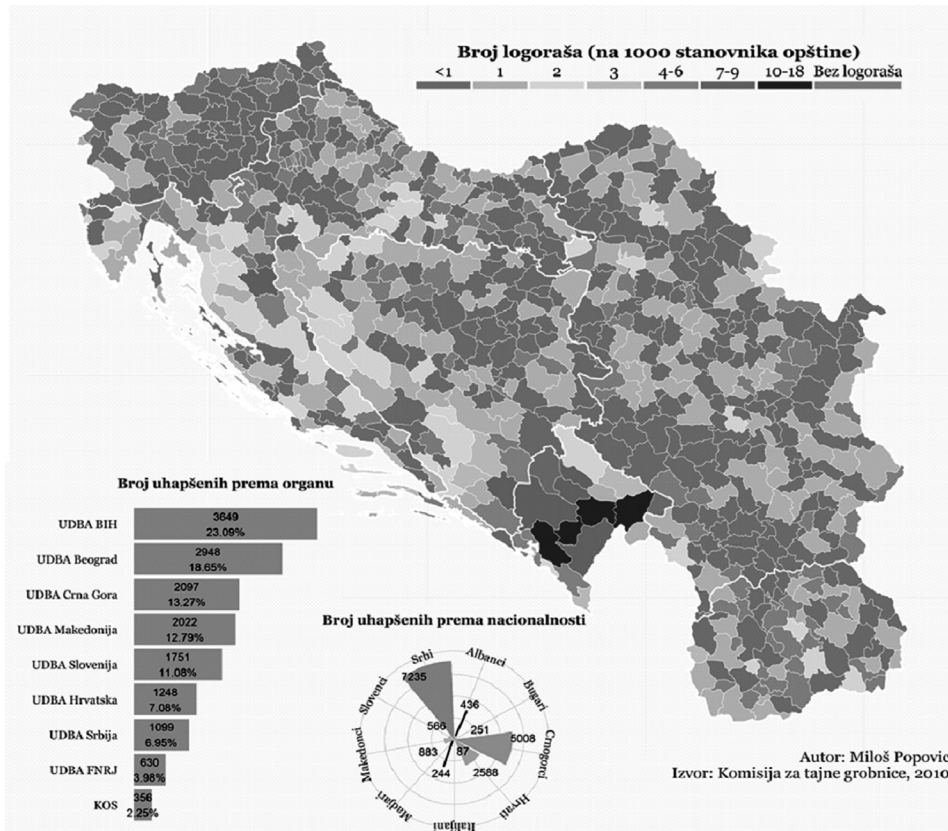

Социјална структура ухапшених ибеоваца

²⁸ Радован Радоњић, *Изгубљена оријентација*, стр. 78–79., АС, Фонд БИА, П/105, *Достојан одговор-спискови голооточана*, Д. Марковић, *Истина о Голом отоку*, стр. 15–17 и даље; *Заточеници Голог отока*, (Београд: Институт за савремену ситорију-Архив Србије).

Процентуално највише стаљиниста је било међу Црногорцима, готово осам пута више од југословенског просека. У Београду је било три пута више ибеоваца од југословенског просека.²⁹ Срби и Црногорци чинили су више од две трећине осуђених ибеоваца, док је најмањи удео међу Словенцима, само 0,003% од укупне популације. Велики

Ибеовци у логору означени према општини пребивалишта, нацији и органу хапшења (1949-1956)
(извор: (Извор: АС Фонд БИА, П/105, Достојан одговор-спискови голооточана, аутор: Милош Поповић)

процент, чак 0,4% од укупне популације у Југославији, стаљиниста је било међу Бугарима. Територијално, нарочито је велик број стаљиниста забележен у Београду, Војводини и Источној Србији, а од градова посебно у Кладову, Зајечару, Неготину, Бору и Доњем Милановцу. Од 1.657 ухапшених

²⁹ Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тита*, стр. 474.

по линији ИБ-а у Србији до 15. децембра 1949, 604 њих је лишено слободe у Београду. У Кладову су Информбироу пришли не само срески комитет и више партијских ћелија већ и део Удбе и милиције. У Зајечару су побегли шеф Удбе, јавни тужилац и директор рудника.³⁰

Изузетно велики број ибеоваца евидентиран је на Београдском универзитету. Од 25.000 студената 2.636 су били чланови партије или кандидати, од тога се за ИБ-е само до октобра 1951. изјаснило 1.128 лица (42%), уз 154 „мермераша“.³¹ На Медицинској великој школи од 1.533 партијца 640 се изјаснило за Стаљина уз 50 „мермераша“, на Техничкој великој школи од 1.570 евидентирано је 692 ибеовца уз 54 „мермераша“. Укупно је до тада био утврђен број од 2.553 лица по линији ИБ-а.³² На пленуму ГК СК у Београду из јануара 1953, изнет је податак да је око 700 кажњених због ИБ-а на Универзитету.³³ Према другом извору из службе безбедности, укупно је до половине 1953. на Голи оток из Београда отправљено 916 лица.³⁴

Полазећи од горње карте, а на основу расположиве статистике, увиђамо да је број Хрвата, Албанаца, Мађара и Словенаца у редовима осуђеника због Информбироа био пропорционално мањи од њихове заступљености у становништву Југославије. Насупрот томе, број Срба, и Црногораца, па и Бугара осуђених због симпатија према СССР-у био је непропорционално већи од процентуалне заступљености тих народа у становништву Југославије.

Очигледно је да је поред политичко-идеолошког фактора, оданости „стаљинистичкој догми“, значајни утицај имао и верско-историјски чинилац. Традиционално више наклоњеним „Мајци Русији“ Црногорцима, Србима и Бугарима, Стаљин је био ближи. Такође је значајнији број ибеоваца био међу нижом страначком структуром него међу вишом. То може да значи, између осталог, да се међу њима налазио и већи број каријериста, који су можда рачунали са сигурном победом Стаљинове струје, елиминацијом руководства КПЈ и успоном на страначкој лествици. Међу ухапшеним такође је велики број првобораца и учесника Шпанског грађанског рата, припадника интернационалистичких бригада, који су одлуку КПЈ схватили као скретање са курса интернационализма и издају револуције.

Укупно гледано у социјалној структури ухапшеника изразитије су заступљени у односу на укупан број у друштву стари борци, студенти, нижи партијски функционери, војници (нарочито нижи официрски кадар) и

³⁰ Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, (Београд: 2004) 125.

³¹ „Мермерашима“ су на Београдском универзитету називана лица која су се вратила са друштвенокорисног рада из предузећа „Мермер“ (Голи оток), где су упућени по административној казни због информбировске делатности - нап.аут.

³² АЈ, ЦК СКЈ, VIII, VII-5, к-38, *Извештај Удбе о стању на факултетима*,

³³ Предраг Марковић, *Београд између Истока и Запада* (Београд: 1997), 163.

³⁴ АС, Фонд БИА, фасц. 84, *Регистар кажњеника Голог отока*.

полицајци и припадници УДБ-е. Учешће радника, а нарочито сељака, било је врло скромно, с обзиром на то да су чинили 4/5 југословенског друштва. Идеолошко-политичкој борби и активној унутарпартијској утакмици, што је логичније, били су склонији политички писменији и идеолошки индоктринирани слојеви становништва. Прекаљени кадрови који су у њу били укључени још у међуратном периоду или су прошли Други светски рат стасављујући на Стаљиновом култу. Према полној структури, око 95% свих логораша чинили су мушкарци. Радило се претежно о млађим лицима између двадесет и тридест година.³⁵

Међу осуђеницима било је различитих случајева, од искрених и фанатичних симпатизера Стаљина и Информбироа до безазлених вербалних деликата и потпуно невиних и лажно оптужених лица. Иако је Александар Ранковић обелоданио да је 47% хапшења у том времену било неоправдано (у Србији 40%, Словенији 39%, а Босни и Херцеговини чак 51%). Велико је, међутим, питање колики је заиста степен кривице и осталих 53% ухапшених и осуђених у условима потпуне партијске диктатуре и одсуства било какве демократске контроле над полицијским органима. Један број оптужених по линији Информбироа чинили су људи искрено занесени стаљинистичком идеологијом, интернационализмом и опчињени култом Стаљинове личности. О томе ко је све третиран као совјетски шпијун речито сведочи и чињеница да је вођена као таква у Удби и чувена песникиња Десанка Максимовић.³⁶

Број и структура затворника Голог отока и других логора са југа Србије

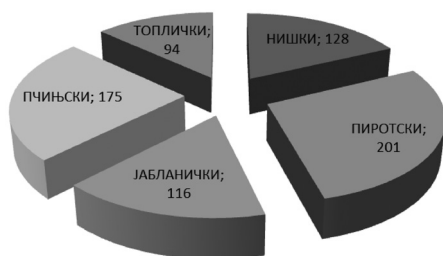
Од укупно 16.289 регистрованих логораша у Југославији 722 су са територије Југоисточне Србије (окрузи Нишки, Јабланички, Пиротски, Пчињски, Толички). Ако би рачунали број логораша на 100.000 становника, југословенски просек је 103 логораша. За ових пет округа је просек, међутим, око 82 логораша. То значи да је број информбировача на Југу Србије нешто испод југословенског просека. Наравно, то је знатно мање него у Црној Гори источној Србији, Војводини и Београду, али знатно више него у неким западним крајевима земље, несрпски делови Босне, Хрватска, а нарочито Словенији. У НР Црној Гори број ухапшених и/или процесуираних био је чак 6,5 пута већи него што је био процентуални удео становништва Црне Горе у ФНРЈ. НР Србија, НР Босна и Херцеговина и НР Македонија такође су имале нешто већи број ухапшених и/или процесуираних, иако се ту радило о мањим процентима. У НР Хрватској,

³⁵ Заточеници Голог отока, 39-40.

³⁶ АС, Фонд БИА, II /113, *Списак бивших припадника Служби безбедности 1959. и совјетских агената*

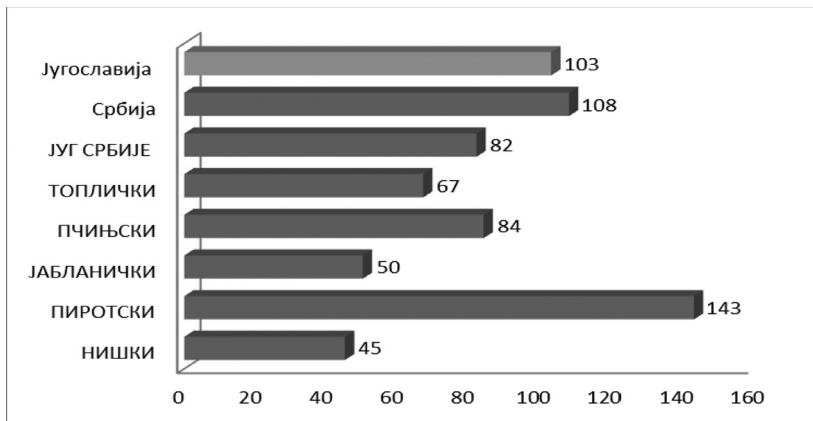
насупротив томе, број ухапшених и/или процесуираних био је нешто мањи, али и овде се радило о малом проценту. Најзад, у НР Словенији је број ухапшених и/или процесуираних био 2,5 пута мањи него што је био процентуални удео становништва Словеније у броју житеља ФНРЈ.³⁷

Занимљива је територијална дисперзија логораша по окрузима и општинама. Укупно је регистровано 722 кажњеника ибеовца са простора Југоисточне Србије. Гледано према окрузима на основу архивске документације и регистра ибеоваца логораша расподела изгледа овако:

НИШКИ	128
ПИРОТСКИ	201
ЈАБЛАНИЧКИ	116
ПЧИЊСКИ	175
ТОПЛИЧКИ	94
НЕПОЗАНТО	8
УКУПНО	722

На основу доступне статистике према попису 1948, а у односу на 100 хиљада становника, лако се увиђа да је **Пиротски округ** знатно изнад југословенског просека са чак 143 логораша на 100.000 становника, **Пчињски округ** је нешто испод 84 али мало изнад просека за југ Србије, као и Топлички око 67, док су Нишки са само 43, Јабланички око 50 знатно испод просека не само Југославије и Србије већ и југа Србије, где је, према овим подацима, просек 82 логораша на 100.000 становника..

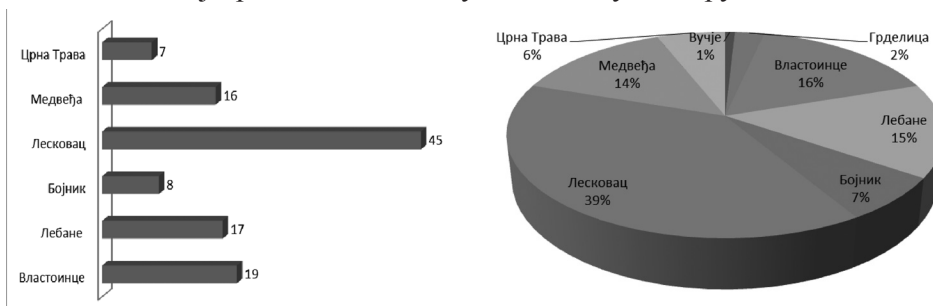

Територије по броју логораша на 100 хиљада становника.

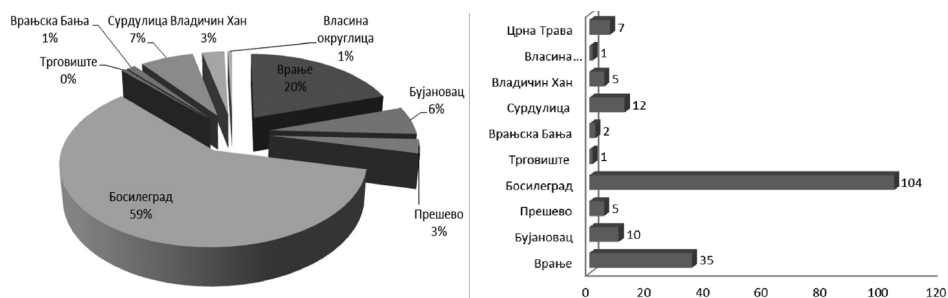
Но, да бисмо до краја изоштрили слику и разумели дисперзију и структуру логораша, морамо **се спустити на ниво општина** јер међу њима постоје знатна одступања и огромне разлике које можемо објаснити.

³⁷ *Заточеници Голог отока*, (Институт за савремену историју, Архив Србије: Београд 2018) 38-42.

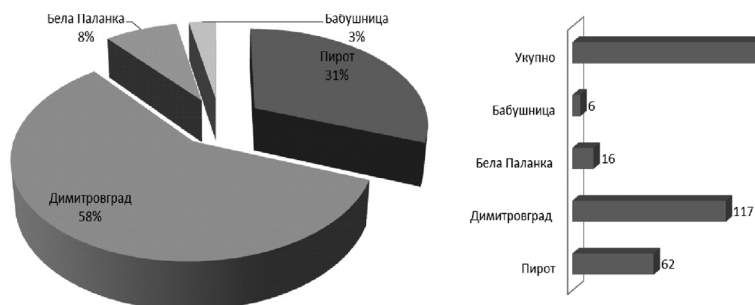
Следећи дијаграми донесе такву статистику по окрузима:

Јабланички округ: ибевци-логораша по општинама

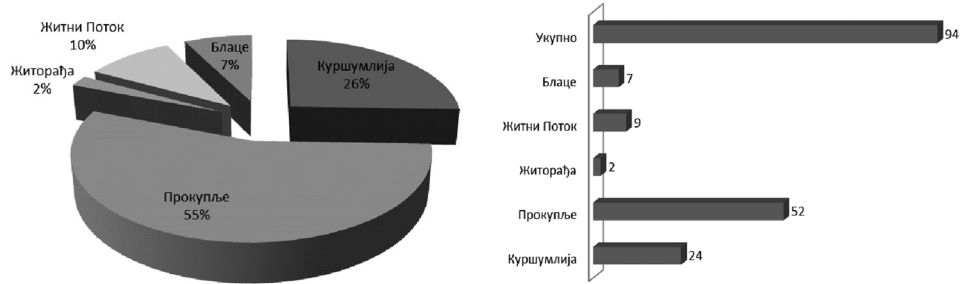
Пчињски округ: ибевци-логораша по општинама

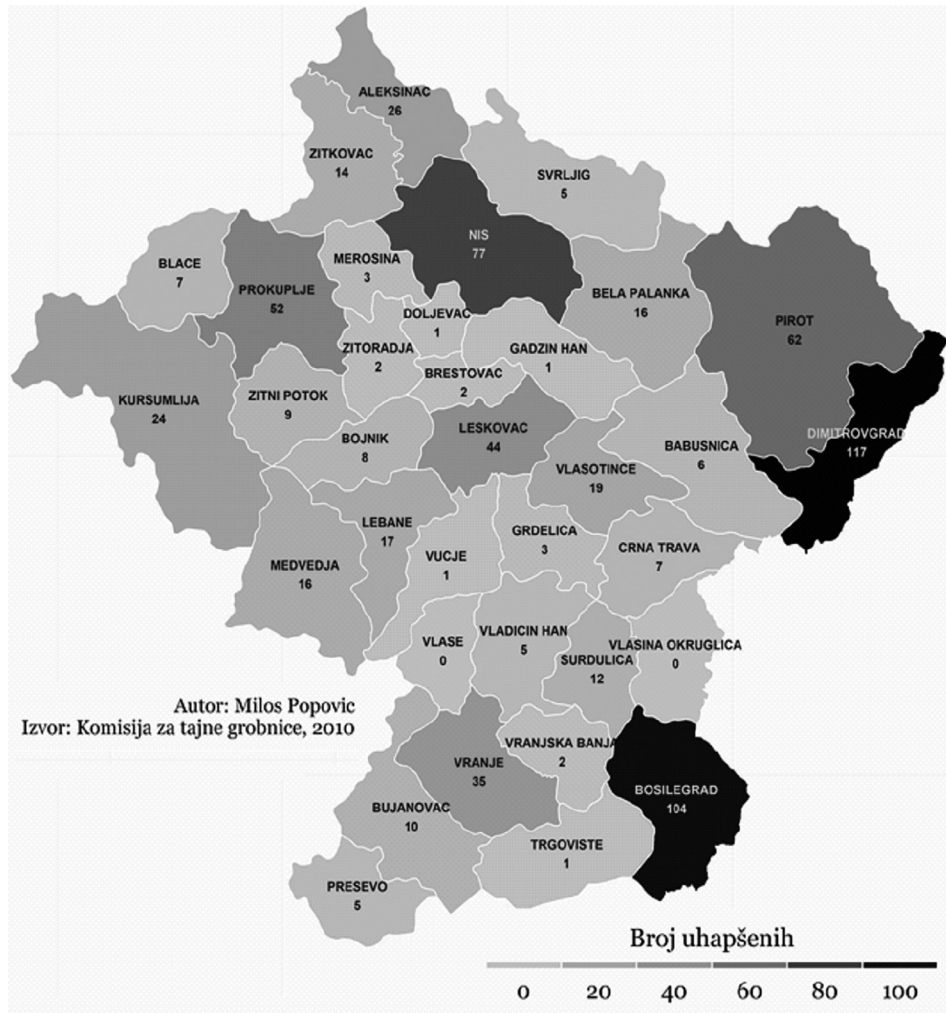
Пиротски округ: ибевци-логораша по општинама

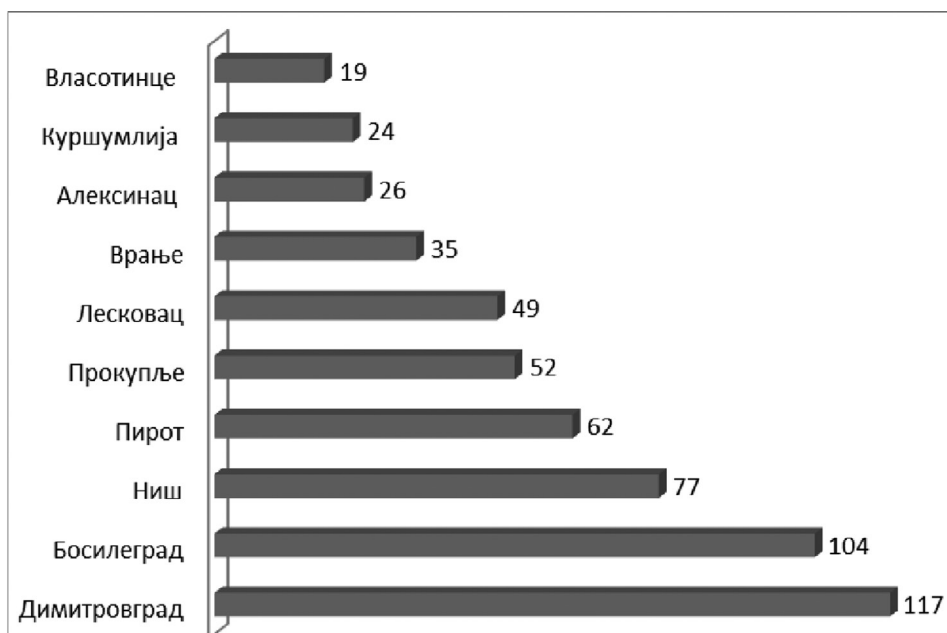
Нишки округ: ибевци-логораша по општинама

Топлички округ: ибеговци-логорашаи по општинама

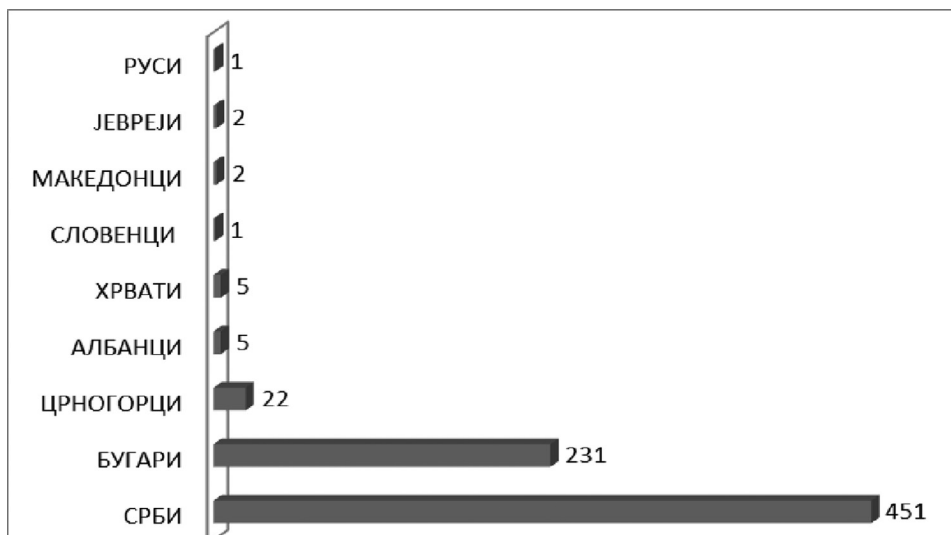
Карта општина југа Србије са бројем логорашаи

Десет општина у југоисточној Србији са највећим бројем логораша- ибеоваца

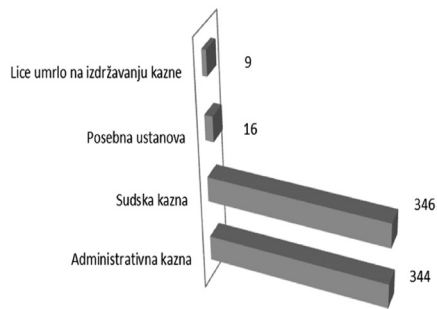
Даљом анализом броја ибеоваца према општинама запажамо да знатно претежу општине Босилеград и Димитровград, затим Пирот, Прокупље, Ниш, Куршумлија, Медвеђа и Лесковац. Када је реч о општинама, видимо да искачу далеко до осталих управо оне настањене бугарским становништвом - Босилеград и Димитровград. Саме општине Босилеград 104 и Димитровград 117 појединачно дају толико логораша колико има цео Јабланички округ. Две општине имају готово упола толико логораша колико је кажњено у целој Словенији са (око 500 логораша). Може се видети да Димитровград са 117 у Пиротском округу чини 60% свих логораша. Слично је и са Босилеградом у Пчињском округу. Нешто је мањи процентуално број логораша у Јабланичком и Нишком округу у односу на Пиротски и Пчињски. То је пре свега, изгледа, последица великог удела бугарске националне мањине која је масовније оптуживана за шпијунажу и лојалност Стаљину и резолуцији Информбироа..

Већ смо горе рекли да удео логораша (Бугара 0.4%) од укупне њихове популације у Југославији њих сврстава на друго место у Југославији, одмах иза Црногораца (0.73%). Ево како изгледа етничка слика логораша са простора југа Србије:

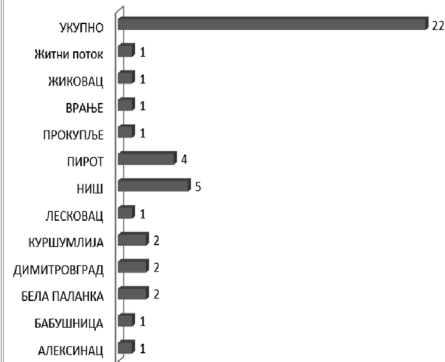

Национална структура регистрованих логораша на југу Србије.

Особеност југа Србије је велики број Бугара. Овде их налазимо у броју од **чак 231 лице, што је 32%** или готово трећина свих регистрованих логораша на југу Србије. Дакле, ако узмемо и њихову заступљеност у становништву, њихова доминација у односу на број становника је апсолутна. Код анализе структуре логораша мора се узети у обзир и одређен „сакривен“ број Црногораца у општинама Куршумлија, Медвеђа и Прокупље, али то не утиче битно на етничку слику. Такође, према пребивалишту налазимо да је логорашка популација више везане за градове, вароши и административне центре а мање за села. На издржавање затворске или логорске казне ишло се административним или судским путем. Особено за југ Србије је да је готово подједнак број осуђених пред судовима (344) и административно кажњених (346). Док је на нивоу Југославије укупан однос кажњених такав да је две трећине било административно кажњено, а само трећина осуђена од судова. Претежно су суђена лица бугарске националности, и то махом за шпијунажу. Реч је најчешће о младим људима између 20 и 30 година. Малдост и већа отпорност уз климу разлог је вероватно и мале стопе смртности у логорима попут Голог отка у односу на друге логоре и затворе у Југославији (фолксдојчери, затвореници у КПД Забели и Митровици) свега 9 (1,2%) од 722, док је у логорима за ибеовце страдало званично око 450 лица (нешто мање од 3%). Такође, на овом простору регистрован је и нешто мањи број жена логораша од југословенског просека (22 жене или свега око 3%).

Затвореници према врсти казне и број умрлих са простора југа Србије

Жене логорашице са простора југа Србије

Закључна разматрања

На основу виђене статистике може се закључити да је број логораша – ибеоваца на Југу Србије у односу на број становника релативно мањи и да је испод југословенског просека. Други закључак који се намеће јесте да несразмерно према броју одскачу бугарске општине, те се може рећи да је национални чинилац био важан фактор у одређењу или сумњичењу лица за информбировску делатност. Због већег удела Бугара Пиротски и Пчињски округ су нешто изнад просека, а Јабланички, Топлички и Нишки испод. Према структури, били су претежно млађи, људи суђени или административно кажњавани подједнако. Што је различито од пресека за Југославију где двотрећинском већином претежу административни кажњеници. Смртност у логорима за ибеовце ипак је била невелика (стадало је смртно тек девет лица), што је могуће последица младости и веће отпорности затвореника него ли у другим затворима. Остали социјални аспекти овог питања остају за даље истраживање и проучавање. На крају, треба рећи да су многа сведочења указала на мањкавост списка ибеоваца у смислу да није непотпун, али је, свакако, добар узорак за нашу анализу.³⁸

Прогон ибеоваца се није завршавао пуштањем из логора. Као таоци односа две партије и после 1958, стаљинисти су на југу Србије били и остали сталан предмет надзора и провера безбедносних служби, често хапшени и затварани, нарочито у време кризних политичких ситуација (1958, 1968, 1980). Веза и сарадња између прогоњеног и политичке полиције, међутим, остаје и после издржавања казне. Многи су врбовани или путем психолошких притисака приморавани да раде за службу као достављачи све

³⁸ Заточеници Голог отока, Регистар лица осуђиваних због Информбироа, документ УДБ-е ФНРЈ (Архив Србије: Београд, 2016) 38-48.

до краја осамдесетих година.³⁹ По отпуштању са робије, израз „Голи оток“ и „голооточанин“ били су најстроже забрањени у међусубној комуникацији под претњом поновног слања у затвор. Стога су бивши логораши осмислили и често у међусобној комуникацији користили алегорични термин „Хаваји“. У документима се помиње оперативна акција Муња која би се отворила у случају „нередовних прилика“ какве су превирања 1968. (инвазија на Чехословачку), смрт Јосипа Броза 1980. и могућа страна интервенција. Спискови ибеоваца за хапшења и ликвидацију били су начињени, чекао се само миг одозго до којег никад није дошло јер се није указала потреба.⁴⁰

СПИСАК ИБЕОВАЦА ЗАТВОРЕНИКА ПО ОПШТИНАМА ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

(АС Фонд БИА, П /105)

ВРСТА КАЗНЕ: 1. Административна, 2.- Судска, 3. – Посебне установе
4. – Лице умрло на издржавању казне

ВРСТА ОДЛУКЕ: 1-Амнестија, 2- Помиловање, 3- Судска рехабилитација,
4- Смњена казна

ЛЕСКОВАЦ 44

ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Рођен	Националност	Ухапшен	Висина казне (месеци)	Врста казне	Пунген	Врста одлуке
БОЖИЋ БОЖЕ ЈОВАН	251021	Србин	190752	24	1	121054	
ЦЕКИЋ ЂОРЂА ДУШАН	160913	Србин	171150	18	2	291156	1
ЦЕКИЋ ГЛИГОРИЈА ЈОВАН	171027	Србин	61051	48	2	60155	
ЂОРОЈЕВИЋ ТАНАСИЈЕ САВО	200125	Србин	50353	24	1	120355	
ЈОВАНОВИЋ НИКОЛЕ СТОЈАН	250516	Србин	40351	48	2	31253	
ЈОВАНОВИЋ ТИХОМИР СВЕТОЛИК	030226	Србин	170849	12	1	250950	
ЈОВОВИЋ ЛУКЕ БОГДАН	290626	Србин	250449	06	1	011049	
ЛАЗАРЕВИЋ КОСТАДИНА ГОЈКО	230722	Србин	310752	24	1	271154	
ЛОПУШИНА ВУЛЕ НОВИЦА	10115	Србин	130852	48	2	180855	4
ЛУКИЋ РАДОВАНА МИЛИСАВ	70329	Србин	220851	9	2	220856	4
ЛУКИЋ РАДИСАВА НОВАК	190212	Србин	240651	14	2	291156	1
МАРКОВИЋ МИЛУТИНА ВОЈИСЛАВ	050118	Србин	290759	48	3		
МАТЕЈИЋ СВЕТОЗАРА БОЖИДАР	151228	Србин	190150	96	2	190156	4
МИХАЈЛОВИЋ СТЕВАНА СТАНИЈА	060521	Црногорац	270753	09	2		

³⁹ Један Извештај УДБ-е из 1951. каже „...Мрежа са 'Мермера' углавном добро ради. Нарочито се користи за разраду колебљивих лица која нису раније кроз истрагу проваљена или са њима није раширићено...“ АС, Фонд БИА, П/1, Извештај по линији ИБ 1951. година, 7.

⁴⁰ Драгослав Михаиловић, н.д., 22, 32.

**Затвореници Голог отока и других логора са простора
југоисточне Србије**

423

МИЛОВИЋ САВЕ МИЛОШ	150120	Црно горац Србин	030652	10		291156	1
НЕШИЋ ДУШАНА ВЕЛИБОР	241126	Србин	090650	11	2	291156	1
НИКОЛИЋ ВЛАДИМИРА АНДРИЈА	221130		080753	48	2	080756	
ПАВИЋЕВИЋ МИРКА РАДЕ	030309	Црно горац Црно	120649	20	2	291155	2
ПАВЛОВИЋ МИЛИЋА ЈОВАН	311230	горац Србин	060352	13	2	291156	1
ПАВЛОВИЋ КРСТЕ МИХАЈЛО	211100		030754	12	2	010559	2
ПЕРИЋ СТАНКА СВЕТОЛИК	251025	Србин	250851	10	2	291155	2
ПЕРОВИЋ ПЕТРА ИЛИЈА	200725	Србин	100549	09	2	011254	2
ПЕТРОВИЋ НИКОЛЕ ЧЕДОМИР	200225	Србин	190650	10	2	291156	1
ПЕТРОВИЋ ИЛИЈЕ МИРКО	280222	Црно горац Црно	191149	11	2	260456	2
ПЕТРОВИЋ МИЛИЋА ДУШАН	230222	горац Србин	191149	11	2	260456	2
ПЕТРУШИЋ ВИДАКА ПЕТКО	170209		050749	12	2	011254	1
РИШТОВИЋ МИЛОСАВА РАДЕ	090819	Србин	7070350	84	2	291155	2
СЕКУЛИЋ СТАНИШЕ МИЛОРАД	011024	Црно горац Србин	250551	48	2	011254	2
СИМОНОВИЋ АНТОНА ВАСИЛИЈЕ	150215	Србин	160850	18	1	120852	
СТАНКОВИЋ СВЕТЕ НИКОЛА	221111	Србин	130150	14	2	291156	1
СТАНКОВИЋ СВЕТЕ НИКОЛА	221111	Србин	221160	24	3		
СТАНОЈКОВИЋ СТАНОЈА ВОЈИСЛАВ	150825	Србин	020151	72	2	031253	
СТЕФАНОВИЋ СТОЈАДИНА БЛАГОЈЕ	080528	Србин	060649	24	2	030752	
СТЕФАНОВИЋ СТОЈАДИНА БОЖИДАР	250833	Србин	231156	36	2	231156	
СТЕФАНОВИЋ ЗАРИЈЕ АЛЕКСАНДАР	191226	Србин	260752	60	2	011056	
СТОЈАНОВИЋ МИЛОША ВЛАЈКО	250827	Србин	300151	72	2	031253	
СТОЈАНОВИЋ МЛАДЕНА НИКОЛА	280492	Србин	050752	60	2	010557	2
СТОЈКОВИЋ ЈОВАН СВЕТИСЛАВ	23	Србин	140849	15	1	250950	
СТОЈКОВИЋ ЉУБОМИРА ДРАГОМИР	230425 040209	Србин	181251 080352	24 24	1	250254 060754	
ВАСИЉЕВИЋ ЈЕВРЕМА МИХАЈЛО	190625	Србин	031051	09	2	291156	1
ВЕЛИЧКОВИЋ СТОЈМЕНА ЈОСИП	060423	Србин	150251	72	2	11254	2
ВЕЉКОВИЋ ТИОСАВА ЈОВАН	130521	Србин	091053	36	2	091056	
ВУКСАНОВИЋ ЈАНКА РАДОМИР	270218	Србин	121051	18	1	080653	
ЗЛАТАНОВИЋ АНТОНА БОРИВОЈЕ	290317	Србин	080651	24	1	080653	

ГРДЕЛИЦА 3

ЛАЗИЋ РАДОЈИЦЕ ЛАЗАР	200429	Србин	60750	12		291156	1
МИЛАДИНОВИЋ СТОЈАНЧЕ МИЛАН	131027	Србин	180451	24	1	80653	
СТЕВОВИЋ РАДУЛЕ ВОЈИН	060132	Србин	281252	36	2	281255	

МЕДВЕЂА 16

БУЛАТОВИЋ ЂУРКА МИЛАН	210421	Црно горац	210851	72	2	031253	
ЧИЧИЋ МИЛОВАН ЛУКА	291114	Србин	210650	18	1		
ИВАНОВИЋ ПЕТРА ВЛАДИМИР	200433	Србин	200851	30	2	031253	
ЛОВОВИЋ НЕДЕЉКА ВУКОСАВ	150219	Црно горци	070451	24	1	080653	
МИЛАВИЋ ХУСЕНА ЕКРЕМ	011023	Роми	090851	24	1	101153	
МИЛАВИЧ ХАМИДА ХАСАН	240526	Роми		24	1	120852	
МИЛАВИЋ МУХАМЕДА САЛКО	291122	Србин	240251	24	1	080653	
МИЛАВИЋ ХУСЕЈИНА ЕСАД	170215	Србин	050151	24	1	230453	
РИСТОВИЋ РАДУЛОВ МИЛОРАД	25012	Србин	041150	18	1	161052	
ШУЊКИЋ ИЛИЈЕ НИКОЛЕ	141109	Србин	050651	18	1	030153	
ТОКОВИЋ РАДУЛА МИТАР	190212	Србин	200952	72	2	291156	1
ВУЧУРОВИЋ МИЛЕ СВЕТОЗАР	120819	Србин	030851	24	1	101153	
ВУКСАНОВИЋ ЖИВКО БОЖИДАР	070422	Србин	091248	42	1	230453	
ВУКСАНОВИЋ ЖИВКО БОРИВОЈЕ	130624	Србин	030149	24	1	281151	
ЖУГИЋ МИЛИВОЈА МИЛУТИН	150525	Србин	250551	36	2	031253	
ЖУГИЋ МИЛОВАНА ДРАГУТИН	100229	Србин	020151	96	2	020155	4

ЛЕБАНЕ: 17

ЦВЕТКОВИЋ ЈАНКА АЛЕКСАНДАР	150820	Србин	190150	60	2	221251	
ЦВЕТКОВИЋ АЛЕКСАНДРА СВЕТИСЛАВ	20326	Србин	30850	24	1	91252	
ЂУРОВИЋ СИМО ЈОВАН	150126	Србин	71250	24	1	230453	
КОВИЈАНИЋ ВЛАДИМИР МИЛОРАД	20	Србин	120749	15	1	20550	
ЛУКИЋ ПЕТРА ЧЕДОМИР	140424	Србин	210651	14	2	291156	1
МИЉКОВИЋ СВЕТОЗАРА МИЛОРАД	220322	Србин	090251	12	2	291156	1
МИЉКОВИЋ ДРАГОЉУБ МЛАДЕН МИЛОВАНОВИЋ АЛЕКСАНДАР ТИХОМИР	280210	Србин	080651	24	1	080653	
111226	Србин	250450	24	2	060754		
ПЕЦАРСКИ МАКСИМА ЖИВОЛИН	250894	Србин	270950	24	1	120754	
ПЕТРУШИЋ ВЛАДИМИРА СПАСОЈЕ	060621	Србин	161048	42	1	101153	
РАДУСИНОВИЋ РИСТО ЉУБОМИР	13	Црно горац	240249	24	1	020550	
СТОИЉКОВИЋ МИЛАНА СВЕТОЗАР	051023	Србин	070449	60	2	041152	2
СТОЈАНОВИЋ АНЂЕЛКА РАТОМИР	101214	Србин	190150	42	2	221251	2
ШАРАЦ ЈАКОВА РАДОВАН	200613	Србин	171250	24	1	100353	
ТОМОВИЋ КРСТЕ ЂОРЂЕ	200309	Србин	161150	15	1	100352	
УРОШЕВИЋ МАНАСИЈА СТОЈАН	080412	Србин	270252	24	1	250254	
ЖИЖИЋ НИКОЛЕ МИЛОСАВ	030311	Србин	010549	18	1	250950	

БОЈНИК: 8

БУРАШКОВИЋ РАДОЊЕ НИКОЛА	270524	Србин	160451	48	2	160455	4
ИВКОВИЋ ЉУБОМИРА ВЛАДИМИР	211125	Србин	140651	36	2	140754	
ЛОВАНОВИЋ СТОЈАНА МИЛИВОЈ	30925	Србин	100750	9	3	120555	
МАНОЛЛОВИЋ ИЛИЈЕ МИЛОШ	130312	Србин	281250	20	4	210651	
МИЛИЧЕВИЋ МИЛОША ИЛИЈА	181130	Србин	291249	24	4	210751	
МИЛИЧЕВИЋ МИЛОША МИЛИСАВ	292623	Србин	270651	72	2	011254	
ПЕРОВИЋ СЕКУЛА РАДОШ	280824	Србин	100851	24	1	060854	
ПЕРОВИЋ СЕКУЛЕ БОЖИДАР	060122	Србин	300653	72	2	291156	

ВЛАСОТИНЦЕ: 19

БАЛКАНСКИ ЈОРДАНА МЕТОДИЈЕ	240517	Србин	200849	12	1	281251	
ЧУКАЛОВИЋ ДОБРОВОЈА ЛАЗАР	40426	Србин	210651	24	1	101153	
ДИМИЋ ЈОСИПА АЛЕКСАНДАР	110920	Србин	80351	18	1	30152	
ДИМИТРИЈЕВИЋ ЈОВАНА ЖИКА	180201	Србин	950	18	1	120852	
ДИНЧИЋ МИЛУТИНА ДРАГОМИР	180725	Србин	241052	18	2	240455	
ЂОРЂЕВИЋ ПЕЈЦЕ ДРАГОМИР	170427	Србин	230251	18	1	30153	
ЈОВИЋ РАДЕ	100824	Србин	121050	24	1	091252	
КОСТИЋ ЈОВАН ЉУБОМИР	61220	Србин	70253	48	2	70256	
МИЛЕНКОВИЋ МИХАИЛА МИЛУТИН	120104	Србин	210949	24	1	310652	
ПАВЛОВИЋ ПЕТРОВ ЖИВОЛИН	140514	Србин	181250	24	1	080653	
ПЕТКОВИЋ ПРОКОПА СВЕТОЗАР	061027	Србин	200351	18	1	030553	
ПЕТКОВЋ ЖИВОЛИН МИОДРАГ	26	Србин	070649	12	1	011049	
ПЕТРОВИЋ АРСЕ СЛОБОДАН	120713	Србин	240951	24	1	101153	
СТАНОЈЕВИЋ ОБРАДА ВЕЛИМИР	290116	Србин	270449	18	1	250950	
СТЕФАНОВИЋ АНДРЕЈА ВЕЉКО	250220	Србин	210549	20	2	291156	1
СТЕФАНОВИЋ АНДРЕЈА ВЕЉКО	250220	Србин		24	1	0250	
СТОЈАНОВИЋ СОТИРА СТОЈАН	050825	Србин	070449	10	2	291155	2
ЗДРАВКОВИЋ ВЛАЈКО ДРАГУТИН	140925	Србин	070749	12	1	010551	
ЖИВКОВИЋ МИЛАНА АЛЕКСАНДАР	250425	Србин	271049	24	2	170851	

Извори и литература:

Објављени извори:

Заточеници Голог отока, Регистар лица осуђиваних због Информбиороа, документ УДБ-е ФНРЈ (Архив Србије: Београд, 2016)

Восточнаја Европа в документих россијских архивов 1944–1948, I, Москва, 1998.

Између две отаџбине -југословенски политички емигранти у СССР (Београд: Архив Србије, 2016)

Необјављени извори:

АС, Фонд БИА, II-1, Извештај по линији ИБ 1951. година

НДА, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561.

АС, Фонд БИА, фасц 84, Регистар кажњеника Голог отока.

АС, Фонд БИА, II/105, Достојан одговор-спискови голооточана

АС, Фонд БИА, списак II/111, Регистар умрлих осуђеника;

АС, Фонд БИА, II/113, Спискови ибеоваца бивших припадника служби безбедности, ИБ емиграната и шпијуна

АЈ, ЦК СКЈ, VIII, VII-5, к-38, Извештај Удбе о стању на факултетима,

АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 45, 74. седница, Специјални рат против СФРЈ, 23. април 1977,

CIA, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs>

Штампа:

Борба 1949 -1950.

Политика 1949-1950.

Медији:

Необјављени интервју Јове Капичића, РТС, немонтирано у поседу аутора.

Литература:

Кривокапић, Боро. Дахауски процеси. Београд, 19.

Кавич, Владимир. Записник – 26 исказа о једној пресуди. Загреб, 1985.

Боффа, Ђузепе Повјест Совјетског Савеза II. Ријека, 1976.

Митровић, Момчило. Србија 1944–1952. Пожаревац, 1989.

Митровић Момчило, Три документа о ибевоцима, (Београд : ИНИС, ???)

Николић, Миодраг Информбиро. Београд, 1989.

Димић, Љубодраг. Агитпроп култура. Београд, 1988.

Цветковић, Срђан Између српа и чекића- репресија у Србији 1944-1953. Београд 2015.

Ђурувија, Славко. Ибеовац. Ја Владо Дапчевић. Београд, 1988.

Петрановић, Бранко. Седнице Политбироа ЦК КПЈ 1945–1948. Београд, 1996.

Кардељ, Едвард. Сећања. Београд, 1980.

Петрановић, Бранко. Велика шизма, Подгорица: 1999.

Дедијер, Владимир. Нови прилози за биографију друга Тита. Београд, 1983.

Цветковић, Срђан. Између српа и чекића 2- политичка репресија 1953-1985. Београд: Службени гласник 2011.

- Ћилас, Милован. Власт и побуна. Београд 1991.
Цемовић, Момчило. Ћиласови одговори. Београд, 2002.
Радоњић, Радован Изгубљена оријентација, Београд 1985.
Дедијер, Владимир. Нови прилози за биографију друга Тита, Београд 1983.
Биланчић, Душан Модерна хрватска повјест, (Загреб : '???) стр. 308.
Previšić, Martin. Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949. – 1956., doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014.
Previšić, Martin. Povjest Golog otoka. Zagreb: Fraktura 2018.
Марковић, Предраг. Београд између Истока и Запада. Београд 1997.
Михаиловић, Драгослав, Голи оток. Београд 1990.
Марковић, Драган Истина о Голом отоку. Београд 1989.
Зечевић, Славко. Сећања и казивања. Београд, 2004.
Михаиловић, Драгослав. Кратка историја сатирања. Београд, 2005.
Даниловић, Рајко Употреба непријатеља. Ваљево, 1993.
Bartošek, Karol, „Srednja i Jugoistočna Evropa – žrtve komunizma“, u Crna knjiga komunizma, Zagreb: Globus, 2001.
Некрич, Александар. Гелнер Михаил. Утопија на власти. Подгорица, 1998.
Стојановић, Светозар. Пропаст комунизма и разбијање Југославије, Београд, 1995.
Попов, Јелена. Драма на војвођанском селу, Нови Сад, 2002.
Павловић, Момчило. Српско село 1945-1952, Београд, Институт за савремену историју 1997.

Summary

Srdan Cvetković

PRISONERS FROM SOUTHEASTERN SERBIA AT GOLI OTOK AND OTHER PRISONERS CAMPS

This paper brings new facts and analyses regarding the number and structure of political prisoners from southeast Serbia, with emphasis to one from Leskovac and Jablanica municipality. Based on the documents available from the secret police archive, we can establish number, territorial dispersion, national, social and gender structure of political victims imprisoned in Goli Otok and other camps. Number of prisoners, 722 of them from south Serbia is below the Yugoslav average regarding the number prisoner per population from that area. Second, above the average numbers came from municipalities with significant Bulgarian minority, so nationality was an important factor in deciding Cominform activities of prisoners. Pirot and Pčinja municipalities are above average, while

Jablanica, Toplica and Niš municipality below the average number of prisoners per population. Death rate in camps was low, only 9 people died, which can be contributed to younger prisoner population. Other social aspects of this problem are left to further studies and researchers.

Translated by: Nebojša Dimitrijević

Проф. др Александар Животић
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет у Београду

УДК 94:929 Милић Љ.
94(497.11)''1914/1918''

ГЕНЕРАЛ ЉУБОМИР МИЛИЋ, ТВОРАЦ ЛЕСКОВАЧКОГ МАНЕВРА

Апстракт: У раду се на основу доступних објављених и необјављених архивских извора, као и историографске и мемоарске литературе, представља војничка и ратничка биографија генерала Љубомира Милића који је током првог дела Великог рата командовао Моравском дивизијом другог позива. Командујући групом дивизија српске Друге армије, у јесен 1915. је код Лесковца успео да заустави бугарско надирање и спаси српску војску од окружења и последичног уништења. Један је од најпознатијих и најпрослављенијих српских војних команданата епохе ратова за ослобођење и уједињење (1912-1918)

Кључне речи: Србија, војска, Први светски рат, Моравска дивизија другог позива, Љубомир Милић, Лесковачки маневар.

Победоносни завршетак српско-турских ратова (1876-1878), поред стицања независности и територијалног проширења, пред Кнежевину Србију поставио је више циљева. Незадовољна резултатима Берлинског конгреса, с недовршеним послом везаним за национално ослобођење и уједињење, Србија је била принуђена да сачека повољнији развој међународне ситуације како би у погодном моменту била у могућности да оствари свој национални програм. Искуство минулих ратова је говорило да је за тако велико национално прегнуће потребно ојачати државу и њене институције, економски оснажити земљу, унапредити постојеће просветне и културне прилике и осмишљеном спољном политиком јачати међународну позицију Србије. Током два српско-турска рата се наметнуо закључак да је за довршетак мисије националног ослобођења и уједињења потребна модерна оружана сила, организована на савременим принципима војне науке, опремљена модерним техничким средствима, обучена по важећим европским стандардима и предвођена школованим и спремним официрима. Због тога се још током ратова, а посебно након њиховог завршетка, приступило темељној и свеобухватној реформи војске.

Како је један од главних неостатака тадашње српске војске био везан за милицијски систем њене организације и недостатак школованог официрског кадра, приступило се суштинском преображају војног школства. Законом о Војној академији од 18. јануара 1880. дотадашња Артиљеријска школа је прерасла у Војну академију која је добила двоструку улогу. Она није више била само школска институција намењена школовању будућих млађих официра, већ је намењена и за више образовање млађих официра. Зато је школовање у њој подељено на трогодишње школовање у Нижој школи Војне академије и двогодишње школовање у њеној Вишој школи.¹

Прва генерација младића која је примљена по новом плану и програму школовања започела је своје војно образовање у јесен 1880. Радило се о питомцима XIII класе Војне академије који су по новом закону примљени након положеног пријемног испита или без њега, уколико су имали положен испит зрелости. Један од њих је био и будући прослављени ратни командант из епохе ратова за ослобођење и уједињење (1912-1918) Љубомир Милић.² Он је рођен 12. фебруара 1861. у Горњем Милановцу,³ где је његов отац Илија био кмет. По завршетку реалне гимназије у Београду, као свршени матурант, ослобођен је полагања пријемног испита и примљен на школовање у Војну академију заједно с још 19 младића. Трогодишње школовање је успешно завршио 1883. као 10. у рангу од укупно 20 питомаца те класе.⁴

¹ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 19.

² У доступним изворима се име и презиме Љубомира Милића могу наћи и као Љубомир Милијћ и Љубомир Милијић. С обзиром на то да су у модерном српском језику такве недоумице решене елиминацијом слова „ј“, определили смо се за да у тексту користимо модернију верзију његовог презимена. Краће биографије Љубомира Милића видети у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књига II, Београд, 1925, стр. 903; *Војна енциклопедија*, V, Београд, 1973, стр. 464-465; *Српски биографски речник*, 6, Нови Сад, 2014, стр. 507-518; Јб. Поповић, М. Милићевић, *Генерал Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 139-142; М. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 211-212.

³ Војни архив (у даљем тексту: ВА), Досијеи персоналних података (у даљем тексту: ДПП), кутија (у даљем тексту: к) 1085, досије (у даљем тексту: д) 842, *Љубомир И. Милић*.

⁴ Током напорног школовања на Војној академији, питомци те класе су слушали математику, нижу геодезију, нацртну геометрију, механику, физику, инжењеријско-техничку наставу, пољску фортификацију, основе сталне фортификације, артилерију с балистиком, тактику, појмове из стратегије, географију, историју српског народа, хемију, стилистику, војно судство, хигијену, хипологију, руски језик, француски језик, немачки језик, науку хришћанску, правила пешачке, артилериске, коњичке службе, пешачки егзерцир, ратну службу, артилериски егзерцир, правила службе, опис пушке и наставу гађања, цртање и краснопис, јахање и гимнастику и борење (*Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 74-75)

Испред њега су се по успеху исказаном током школовања налазили будући начелник Оперативног одељења Главног Генералштаба пуковник Милош Пауновић као најбољи у својој генерацији, будући министар војни и министар иностраних послова пуковник Василије Антонић као други, прослављени ратни командант, министар војни и посланик на Цетињу генерал Милош Васић, као трећи, каснији пуковник и министар грађевина Андрија Јовановић као шести и будући министар војни и командант Шумадијске дивизије другог позива у балканским ратовима генерал Милутин Мариновић као седми у својој класи, док су по успеху иза њега били познати ратни командант и генерал Миливоје Николајевић као једанаести, каснији пуковник и војни дипломата Стеван Илић као дванаести, Михаило Наумовић који је као генералштабни потпуковник и ађутант краља Александра Обреновића погинуо у ноћи Мајског преврата 1903, као четрнаести у генерацији и пуковник и ратни начелник Артиљеријског одељења Штаба Врховне команде Андрија Миливојевић као петнаести у рангу.⁵ По окончаном школовању, 2. августа 1883. унапређен је у чин потпоручника и распоређен на дужност водника у 7. пешадијском батаљону Дунавског пешадијског пука Дунавске дивизијске области који је био дислоциран у Београду.⁶

На почетној официрској дужности се није дуже задржао јер је искористио могућност да већ наредне године конкурише за наставак школовања на Вишој школи Војне академије. Радило се о првој генерацији која је примљена на више школовања након неколико одлагања јер није било довољно пријављених кандидата да би се попунила сва три предвиђена одсека: артиљеријски, генералштабни и инжињеријски. Зато су правила и услови пријема на школовање у Вишој школи измењени, па су у њу могли бити примљени официри чина потпоручника или поручника с најмање једном годином официрске службе. Истом приликом је одбачена и подела Више школе на одсеке, па је школовање у њој постало опште за официре свих родова војске.⁷ Искористивши нову могућност заједно с већином својих класних другова, Милић је конкурисао и положио сложени пријемни испит који се састојао из провере знања из основа тактике, фортификације, географије Балканског полуострва и суседних земаља и тригонометрије равне и сферне.⁸ По положеном пријемном испиту 18 слушалаца Више

⁵ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 275.

⁶ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

⁷ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 21.

⁸ С. Ратковић-Костић, *Европеизација Српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 173-176; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 57.

школе Војне академије је у јесен 1884. започело своје школовање по изузетно обимном и захтевном програму.⁹ Прописима је било предвиђено и да слушаоци летње месеце – јул, август и септембар на крају сваке године школовања проведу у трупи. Зато је прва класа провела летње месеце обављајући трупну службу у свом роду оружја, док је на крају друге године то учинила у другим родовима. Ипак, прва генерација српских официра која је наставила школовање на новоформираној Вишој школи Војне академије није имала срећу да у миру заврши започето школовање. Услед отпочињања српско-бугарског рата у јесен 1885. настава је прекинута, а њени слушаоци распоређени на своје ратне дужности.

Према ратном распореду, потпоручник Љубомир Милић је распоређен на дужност командира чете у 14. пешадијском пуку Тимочке дивизије која је чинила окосницу Тимочке војске и оперисала на споредном правцу. Упркос успесима које су њене јединице имале током тог краткотрајног рата, она није била у могућности да пресудно утиче на исход рата који је одлучен српским поразом на Нишавском војишту.¹⁰ По неславном окончању рата с Бугарском, слушаоци Прве класе Више школе Војне академије су се вратили у школске клупе ради завршетка започетог школовања. Школовање је завршило њих 17, јер је потпоручник Димитрије Димитријевић погинуо у рату. Поручник Љубомир Милић је Вишу школу Војне академије окончао као 14. у рангу. Испред њега су се нашли његови класни другови из Ниже школе Војне академије – Милош Васић као први, Милош Пауновић као трећи, Василије Антонић као четврти, Милутин Мариновић као шести, Андрија Јовановић као седми, Миливоје Николајевић, Андрија Миливојевић као дванаести и Михаило Наумовић као тринаести, док је по општем успеху иза њега био Стеван Илић као шеснаести.¹¹ На другој години Више школе Војне академије 22. фебруара 1887. је унапређен у чин поручника.

⁹ Слушаоци Прве класе Више школе Војне академије су слушали: стратегију с критичком оценом неких ратова, тактику великих тела, савремену сталну фортификацију с градском војном, начела државне администрације с нарочитим погледом на војну администрацију и њено уређење код нас, начела политичке економије и статистике, војну статистику и географију Балканског полуострва и суседних земаља, основе међународног ратног права, основе више геодезије с применом на картографију, ђенералштабне послове и немачки или француски језик (*Споменица седамдесетпето годишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 81-82)

¹⁰ О војним операцијама у српско-бугарском рату 1885. опширније видети: Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књига 2, Београд, 1998; С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 179-198.

¹¹ *Споменица седамдесетпето годишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 353.

По успешном завршетку школовања, Љубомир Милић је распоређен на своју ранију дужност водника у 7. батаљону где се задржао до 1889. кад је постао ађутант у Дунавском пешадијском пуку. Радећи као ревностан и амбициозан пешадијски официр на изради нових пешадијских правила, а свестан појединих ограничења сопственог знања, молио је угледног српског филолога и будућег академика Љубомира Стојановића да му помогне при редиговању текста како би се избегле поједине стилске и граматичке грешке, што је Стојановић, као Милићев лични пријатељ, с посебним задовољством и учинио.¹²

Од јануара до маја 1890. Љубомир Милић је у Пешадијској подофицирској школи био наставник за предмет „Опис пушке и муниције с наставом за гађање“.¹³ Поред предавачког посла у Пешадијској подофицирској школи, држао је наставу из војног вежбања у Учитељској школи у Београду и Првој београдској гимназији. Одатле је премештен на место командира 1. чете у 8. батаљону Дунавског пешадијског пука Дунавске дивизијске области који је био дислоциран у Београду.¹⁴ Обављајући ту дужност, 1. јануара 1891. је унапређен у чин капетана друге класе.¹⁵ Са те дужности је 1891. у својству државног питомца упућен на стажирање у руску војску.¹⁶ Из тог периода је потицала његова везаност за руску средину која се није манифестовала само у стручном смислу, већ је била видљива и у његовим културолошким вокацијама, политичким уверењима и изузетном познавању руског језика. На тај начин, одласком на усавршавање у Русију је окончано његово, за тадашње српске прилике, релативно дуго службовање у српској престоници. У Русији се задржао до 1892. стажирајући у 18. стрелачком и 9. гренадирском пуку.¹⁷

Вративши се из Русије као стручно профилисан и професионално афирмисан млад пешадијски официр, Љубомир Милић је одређен за командира чете у Пешадијској подофицирској школи која се након оснивања неколико година раније још увек налазила у процесу свог организационог уобличавања, а он је, као један од носилаца модернијих схватања о улози

¹² АСАНУ, 12609, *Писмо Љубомира Милића Љубомиру Стојановићу од 16. новембра 1889.*

¹³ Љ. Поповић, М. Милићевић, *Генерал Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 140.

¹⁴ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић.*

¹⁵ Исто.

¹⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003, стр. 249.

¹⁷ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић.*; О школовању и усавршавању српских официра у Русији опширније: С. Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник*, 1/2015, стр. 68.

пешадије у савременом ратовању, требало да пружи посебан допринос.¹⁸ Ипак, ту се није дуже задржао јер је већ наредне године одређен за приправника за ђенералштабну струку при Главном Генералштабу. Истовремено, 24. септембра 1893. је унапређен у чин капетана прве класе. Пошто је након завршетка прве године генералштабне припреме на свој захтев враћен у свој матични род - пешадију, постављен је 1894. на место помоћника команданта Пешадијске подофицирске школе, а затим и команданта 6. пешадијског батаљона који је такође био стациониран у Београду. Обављајући ту дужност до марта 1897, унапређен је у чин мајора 22. фебруара 1896. Одатле је на кратко распоређен на место команданта Пешадијске подофицирске школе, али је већ после неколико месеци постављен на дужност начелника штаба Дринске дивизијске области чији се штаб налазио у Ваљеву.¹⁹ После више година службовања у Београду, ако се изузму године проведене у рату и на стажирању у Русији, распоређен је на службу у унутрашњости земље.

Током службе у Ваљеву, поред дужности начелника штаба Дринске дивизијске области, од марта 1900. био је и командант 5. пешадијског пука.²⁰ На том месту је 22. фебруара 1900. унапређен у чин потпуковника.²¹ У Ваљеву је са службом остао до 1901. кад је премештен на место команданта 6. пешадијског пука у Београду. Поред дужности команданта пука требало је паралелно да обавља и посао краљевог ађутанта, што је и чинио до фебруара 1902. кад је одређен за команданта Дунавске пешадијске бригаде,²² с тим да и даље врши дужност ађутанта краља Александра Обреновића.²³ На тим дужностима га је и затекао Мајски преврат 1903. који ће у основи изменити дотадашњи ток његове официрске каријере.²⁴

¹⁸ О оснивању и задацима подофицирских школа опширније: М. Милићевић, „Подофицирске школе у Краљевини Србији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 181-198.

¹⁹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

²⁰ С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 280.

²¹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

²² С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 367.

²³ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

²⁴ О Мајском преврату опширније: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд, Београд, 1936; Д. Васић, *Деветсто трећа. Мајски преврат - прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд, 1925; Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац, 1991; А. Антић, *Белешке*, Зајечар, 2010. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год*, Нови Сад, 2015.

Непосредно пред преврат, потпуковник Љубомир Милић је у ноћи 27/28. маја дежурао у Двору. Ујутро је, према правилима, дежурство предао потпуковнику Михаилу Наумовићу, свом класном другу који је приликом примопредаје био толико расејан и нервозан да му је Милић по неколико пута морао понављати поједине ствари. Касније је Милић Наумовићево понашање објашњавао његовом посвећеношћу у заверу и сазнањем шта треба да уследи у наредној ноћи. Наредне ноћи, 29. маја ујутро рано Милића је пробудио помоћник начелника штаба Дунавске дивизијске области капетан прве класе Василије Гинић који му је укратко пренео вести и наређење новог команданта Дунавске дивизијске области пуковника Леониде Соларевића да хитно дође у штаб дивизије. Није веровао у оно што је чуо од Гинића, али му је овај одговорио да ће се и сам уверити кад стигне у штаб дивизије. Успут их је поздрављала маса окупљеног света која је клицала војсци, али и видевши на Милићевој униформи ознаке краљевог ађутанта добацивала да треба да скине ту врсту знакова. Двор је био опкољен војском, а у згради команде дивизије много официра и цивила који ту нису били на служби, док је пред сваком канцеларијом био стражар. Ту је добио детаљна обавештења о догађајима претходне ноћи, погибији краљевског пара, министара и краљичине браће. Нови командант Дунавске дивизијске области пуковник Леонида Соларевић га је примио у цивилном оделу у друштву пуковника Дамјана Поповића и Симе Рашића. Наредио му је да се упути на Бањицу где је у логору 8. пешадијског пука био дотадашњи командант Дунавске дивизијске области пуковник Димитрије Николић који је претходно побегао из своје куће чувши да га тражи војна патрола. Дошавши на Бањицу, дао је узбуну трупима. Није веровао да је краљ мртав и тражио је од пуковника Соларевића да га потпуковник Милић као лице од посебног поверења у то увери. Милић то није могао да учини док се и сам не увери, што је Соларевић прихватио и преко пуковника Гојковића наредио да Милић оде у двор у пратњи пуковника Милана Ф. Петровића и поручника Милана Гаговића. Након тога се у њиховој пратњи дворским колима упутио ка Бањици где се одиграла права драма. Наиме, пуковник Николић, оптерећен самом ситуацијом и дешавањима претходне ноћи, у пратњи ордонанса оштрије је реаговао према официрима који су пратили Милића. У атмосфери напетих живаца, и пуцњави која је уследила, рањени су пуковник Николић и поручник Гаговић, док је капетан Петровић погинуо. Милић је узвицима да је краљ мртав смирио ситуацију и утицао на то да пуцњава буде обустављена и пук упућен ка граду. Милић је о свему одмах известио пуковника Соларевића.²⁵ На тај начин је својим хладнокрвним

²⁵ АСАНУ, 10059, *Догађаји на Бањици 29.маја 1903.год.*

држањем потпуковник Милић пресудно утицао на смиривање страсти на Бањици и избегавање сукоба. Остало је нејасно да ли је пуковник Николић, инсистирајући на томе да Милић до њега лично дође и обави с њим разговор у највећем поверењу, помишљао на неку контраакцију у којој је Милић као командант целокупне пешадије Дунавске дивизијске области требало да одигра посебну улогу.²⁶

Како није припадао групи официра завереника, а као бивши краљев ађутант, потпуковник Љубомир Милић је од стране завереника, а посебно од оних виших официра који су накнадно приступили завереницима окарактерисан као њихов противник. Сам Милић није одобравао преврат, а посебно не начин на који је он изведен. Сматрао је да је сам чин „пореметио правилно командовање, уздрмао дисциплину и субординацију и поколебао дух и морал у војсци“. Након смене с места команданта Дунавске пешадијске бригаде, министар војни у влади образованој након Мајског преврата генерал Јован Атанацковић је желео Милића да постави на дужност команданта пешадијске бригаде, али је од стране завереника спречен у тој намери. Наиме, Милић, окарактерисан од стране завереника као њихов противник због дешавања на Бањици у ноћи преврата, није сматран поузданим, па се инсистирало на његовом постављењу на неки нижи положај ван Београда. На то министар Атанацковић није желео да пристане. Зато је Милић у дужем временском периоду остао нераспоредан. Дуго очекујући ново постављење, без наде да ће његов положај у служби бити брзо регулисан, Милић је затражио да оде на лечење у неку бању ван земље. Док је био у иностранству, за министра војног је одређен пуковник Леонида Соларевић који је подлегао притисцима завереника и 9. августа 1903. поставио Милића за гарнизонара у Зајечару. Кад се Милић вратио с лечења у септембру 1903, нов министар војни је био пуковник Милан Андрејевић. Обавештен о свом новом постављењу, Милић је тражио пријем код министра приликом кога је саопштио да ново постављење сматра увредом и понижењем, те да као војник моли да се то исправи или да у супротном буде пензионисан. Министар Андрејевић га је учтиво и љубазно саслушао сложивши се да је нов положај испод Милићевог нивоа, да не жели да га пензионише и да ће наћи ново место за њега, те да због тога дође сутрадан код њега. Очигледно, након консултација с вођама завереника, Андрејевић је сутрадан Милићу казао да је касно за промену краљевог указа, али да ће његов распоред бити промењен већ на јесен и да због тога оде на нову дужност, али да не сели породицу у Зајечар. По доласку у Зајечар, тадашњи командант Тимочке дивизијске области, а касније министар војни и прослављени ратни командант пуковник Михаило Живковић се трудио да олакша

²⁶ Сећања Љубомира Милића на Мајски преврат и догађаје на Бањици која се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности објављена су у: Р. Бојовић, „Сећања на Мајски преврат 1903. генерала Јовице Јовичића и Љубомира Милића“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, XXIX, стр. 105-131.

положај Милића који је, према сопственом сведочењу, био чврсто решио да затражи пензионисање уколико указ о његовом распореду не буде ускоро измењен. Милић је у новом месту службовања примећивао подвојеност унутар официрског кора као последицу самог преврата. Поред њега, у Зајечару је било још неколико официра који су тамо прекомандовани као противници завереника. Пуковник Живковић је настојао да умањи тензије међу потчињенима, али упркос његовим озбиљним настојањима, ситуација се није мењала.²⁷ Током октобра исте године Милић је добио одсуство ради одласка у Београд где је тражио пријем код министра војног, али га овај није примио. Истовремено је изашао и нов распоред, али у њему није било ни помена о Милићевој прекоманди. Вративши се у Зајечар, разочаран министровим држањем и неиспуњеним обећањем, 6. новембра је поднео захтев за пензионисање у коме је детаљно образложио мотиве који су га на то навели. Неку врсту сатисфакције је доживео јануара наредне године кад је од стране збора за председника Зајечарске официрске читаонице. Ипак, не слажући се с новим односима у војсци и начином на који су млађи официри критиковали рад претходне управе, већ наредног месеца је поднео оставку на ту дужност. По доласку генерала Радомира Путника за министра војног, априла 1904, Милић му се обратио с молбом да реши његов статус у служби или да га предложи за пензионисање. Путник га је љубазно примио и одлучно казао да га веома добро познаје као официра, да нема намеру да га предложи за пензију и да ће пошто су пешадијске бригаде укинуте све команданте пешадијских бригада, па и Милића, поставити за команданте пешадијских пукова. Путник је одржао обећање и врло брзо га поставио на место команданта 14. пешадијског пука Тимочке дивизијске области у Књажевцу.²⁸

Иако је новим распоредом добио положај који му припада, Милић се у самом Књажевцу сусрео с новим невољама. Како је Књажевац био старо и познато радикалско упориште, а његови становници пријатељи новоствореног стања након Мајског преврата, већина Књажевчана је с неповерењем дочекала Милића као некадашњег краљевог ађутанта. Ипак, захваљујући личном ауторитету потпуковника Милића затегнути односи су добрим делом изглађени, а постојеће тензије унутар официрског кора гарнизона добрим делом превазиђене.²⁹ Априла 1905, новим пролећним распоредом, Милић је постављен за команданта 19. пешадијског пука Шумадијске дивизијске области који се налазио у Крагујевцу.³⁰ У тренутку кад се чинило да је на неки начин потпуковник Милић рехабилитован,

²⁷ О приликама у зајечарском гарнизону непосредно по Мајском преврату опширније: Д. Бојић (приређивач), *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Београд, 2012, стр. 135-143.

²⁸ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

²⁹ АСАНУ, 10059, *Догађаји на Бањици 29.маја 1903.год.*

³⁰ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

нови догађаји који су уследили су поново бацили сенку на његово име и официрску каријеру. Почетак Крагујевачке контразавере инспирасане од стране противника завереника је њега поново довео у жижу интересовања завереника.³¹ Иако нема података да је био обавештен о припремама за контразаверу, он је од стране контразавереника планиран као противник завереника за команданта Шумадијске дивизијске области након хапшења актуелног команданта пуковника Степана Степановића. Унапређен је у чин пуковника 2. априла 1906, али је на свој захтев услед притисака завереника и сопственог немирења с постојећим стањем у војсци, након што је маја 1906. стављен на располагање, у октобру исте године пензионисан и преведен у резерву.³²

У пензији је провео пуних шест година. Почетак припрема за почетак рата с Османском империјом је пред српску војску поставио низ организационих проблема које је требало решити у изузетно кратком временском року. Уз припрему војске за будуће ратне напоре, склапања савеза са суседним балканским земљама, било је потребно и ангажовати све способне и спремне официре који су се налазили у пензији. Поред знатног броја старијих официра који су пензионисани непосредно након Мајског преврата као противници завереника и новоустављеног поретка, од којих је добар део реактивиран пре почетка Првог балканског рата, чим је проглашена општа мобилизација реактивиран је и највећи део осталих официра из групе пензионисаних као „противници новог режима“. Међу њима је био и пуковник Љубомир Милић који је реактивиран 20. октобра 1912. и постављен на дужност команданта 9. пешадијског пука другог позива³³ који је био у саставу Дунавске дивизије другог позива под командом пуковника Михаила Рашића. На почетку рата, његов пук и дивизија су оперисали на крајњем левом крилу Прве армије на Вардарском војишту, да би убрзо, упркос раније утврђеном плану, уместо планиране Дунавске дивизије првог позива,³⁴ ушли у састав Друге армије у оквиру које су заједно с Тимочком дивизијом првог позива учествовали у опсади Једрена. Послата у помоћ бугарским снагама које су опседале једренску тврђаву, Друга армија генерала Степе Степановића појачана тешком и

³¹ О Крагујевачкој контразавери опширније: Д. Васић, *Деветсто трећа. Мајски преврат - прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд, 1925; Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац, 1991; А. Антић, *Белешке*, Зајечар, 2010М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год*, Нови Сад, 2015.

³² ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

³³ Исто.

³⁴ Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II балканском рату 1912-1913 године. Белешке*, Београд, 1926, стр. 11.

опсадном артиљеријом је заузела положаје на простору северозападног сектора између река Марице и Тунце с Тимочком дивизијом првог позива и западни сектор између Тунце и Арде на коме је оперисала Дунавска дивизија другог позива. Како узани сектор на коме је била Дунавска дивизија другог позива није био ојачан тешком артиљеријом, приликом напада на тврђаву, њене трупе су се ограничиле на мања нападна дејства али су на супротној страни наишле на чврст отпор елитних низамских јединица. Том приликом се пуковник Милић посебно истакао на челу свог пука који је након неуспелог напада првог дана успео да заузме Белу могилу – једну од кључних тачака у одбрани једренске тврђаве.³⁵

По заузимању Једрена, пуковник Милић се, предводећи свој пук, заједно с осталим јединицама Друге армије вратио у Србију. Компликовање односа с Бугарском и распламсавање спора око разграничења у Македонији је довело до убрзане концентрације српских трупа дуж демаркационе линије. Бугарски напад на Брегалници је Милића и његов пук дочекао на Страцинским положајима у саставу матичне дивизије с изричитим наређењем команде Прве армије, а у духу инструкција Штаба Врховне команде да упорном одбраном штите гранични фронт. Успешно извршавајући постављени задатак, чврсто држећи гранични фронт у својим рукама, те трупе су заштитиле бок и позадину главнине снага Прве армије коју су на Рајчанском риду сломиле десно крило бугарске армије. Командујући својим пуком, пуковник Љубомир Милић се нарочито истакао у борбама на Говедарнику и Ретким буквама. У тренутку кад се чинило да је офанзивна моћ бугарске војске сломљена, Бугари су започели нову офанзиву Првом армијом на Тимочком фронту и Трећом армијом на Нишавском правцу у циљу заузимања Пирота. Кад је бугарска 9. дивизија преко превоја Свети Никола с бока угрозила Пирот, приступило се јачању постојећег одреда који је затварао тај правац. Зато је донета одлука да се формира Калнски одред са задатаком заштите угроженог правца. За команданта новоформираног одреда постављен је пуковник Љубомир Милић који је преузео нову дужност 8. јула 1913.³⁶ С обзиром на то да се ситуација брзо стабилизовала услед

³⁵ О операцијама Дунавске дивизије другог позивау Првом балканском рату опширније: М. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912-1913*, I-III, Београд, 1927-1931; Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Кагић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције Српске војске*, прва књига, Београд, 1959; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције Српске војске*, друга књига, Београд, 1975; Д. Миленковић, *Друга српска армија у Првом балканском рату 1912-1913*, Београд, 1963.

³⁶ О операцијама српске војске током Другог балканског рата опширније: В. Максимовић, *Битка на Брегалници 17-25. јуна 1913. год*, Београд, 1926; Ж. Павловић, *Битка на Брегалници*, Београд, 1929; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд, 1955; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I-II Београд, 1968.

одлучног српског отпора, румунског уласка у рат и српске контраофанзиве на том месту је остао само до 30. јула, кад је добио наређење да се јави у штаб Треће армије ради преузимања команде над Моравском дивизијом првог позива уместо генерала Илије Гојковића који се разболео.³⁷ Претходно је као командант тог одреда пресудно утицао на заустављање бугарског продора од превоја Свети Никола преко Калне ка Белој Паланци. У штаб армије је стигао 3. августа, али команду над дивизијом није преузео због оздрављења генерала Гојковића и брзог завршетка рата. По завршетку балканских ратова и демобилизацији српске војске пуковник Милић се краће време налазио на располагању министра војног да би након тога био одређен на службу у Пешадијској инспекцији где је заступао Инспектора пешадије, свог класног друга генерала Милутина Мариновића који се налазио на лечењу у иностранству до отпочињања опште мобилизације српске војске 26. јула 1914.³⁸

Обављајући дужност инспектора пешадије, пуковник Милић је увече 26. јула 1914. сазнао да је наређења општа мобилизација српске војске. Примивши непријатну вест одмах се запутио у Министарство војно где је затекао официре на служби у пуној ужурбаности и припремама за одлазак у Ниш. Заједно с особљем своје инспекције је обавио паковање архиве и запутио се ка Нишу где је 28. јула увече добио наређење о постављењу на место команданта Моравске дивизије другог позива. Сутрадан је из штаба Моравске дивизијске области преузео неопходну документацију за извршење мобилизације дивизије, њено формирање и транспортовање на концентрацијску просторију предвиђену ратним планом. Заједно с начелником штаба дивизије генералштабним потпуковником Данилом Калафатовићем, који је на мобилизацијско место штаба дивизије стигао два дана касније, ужурбано је радио на мобилизацији и припремама за излазак јединица дивизије на предвиђену концентрацијску просторију. Током мобилизације се суочавао с низом проблема.³⁹ Иако је одзив позваног људства био изванредан, мобилизација текла брзо и уредно, појавио се низ озбиљних тешкоћа материјалне природе. Недостајало је наоружање, најнеопходнија војна опрема, пешадијска и артиљеријска муниција, комора је била доста истрошена у минулим ратовима, а недостајао је и велики број потребних јахаћих и теглећих сточних грла.⁴⁰ Пешадија је оскудевала у пушкама и пионирској опреми, коњица је имала само један слаб ескадрон са slabим коњима, док у артиљерији није било довољно коња па су се

³⁷ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

³⁸ Пешадијска инспекција је образована променом формације војске 1889. Старала се о обуци, наоружању, опреми и развоју рода пешадије.

³⁹ ВА, Пописник 16, к.32, ф.1, д. 3, *Моравска дивизија другог позива*.

⁴⁰ ВА, Пописник 3, к. 208, ф.2, д.1, *Извештај Команде Моравске дивизијске области начелнику Главног Генералштаба од 20. маја 1914.*

могла запрегнути само четири топа с четири каре. Ни у једној јединици није било довољно опреме прописане формацијом, а оно што је постојало је било или недовољно или неисправно. Логорске опреме је било испод прописаног минимума, као и телефонског и санитетског материјала. Само у артиљерији је недостајало 230 коња, а у комори око 200 воловских кола.⁴¹ Упркос бројним и наизглед несавладивим тешкоћама, Моравска дивизија другог позива је, по сведочењу самог Милића, успела да се снабде делом недостајућег материјала из магацина с територије своје дивизијске области и у предвиђеном року заузме положај у саставу главне групе Прве армије у ширем рејону Тополе са задатком утврђивања Тополе у циљу заштите правца који од Младеновца води ка Крагујевцу.⁴²

По отпочињању ратних операција на српском фронту, Моравска дивизија другог позива се у почетку налазила на предвиђеној концентрацијској просторији у очекивању главног напада аустроугарских снага са севера. Међутим, како је у наредним данима по аустроугарском преласку Дрине и Саве, Штаб Врховне команде оцењивао да ће се тежиште борбених дејстава пребацивати ка западу у првом моменту је наредио померање ове дивизије од Тополе преко Лазареваца ка Убу где је требало да сачека даљи развој ситуације. Како је у јеку Церске битке лево крило Треће армије трпело страховит притисак аустроугарског 13. корпуса, Моравској дивизији другог позива је наређено да преко Ваљева наступа ка фронту Јолина Бреза – Ставе – Совачки Кик. Енергичним нападом у критичним тренуцима битке, дивизија предвођена пуковником Милићем је потукла противника и након упорног гоњења ослободила Крупањ. Наступајући ка Крупању њене јединице су се суочиле са страшним злочинима које су на том простору починиле јединице хрватског домобранства.⁴³ Након протеривања аустроугарских снага из Србије, дивизија је заузела положаје на граничном фронту на Дрини, западно од Крупања.⁴⁴

Непосредно по неславном завршетку прве, уследила је и друга аустроугарска офанзива на Србију. Моравска дивизија другог позива је

⁴¹ Ж. Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Лазаревац, 2014, стр. 56.

⁴² Исто, стр. 83.

⁴³ О злочинима хрватског домобранства у Подрињу опширније: А. Животић, „Хрватско домобранство у Србији 1914“, *Зборник Матице српске за историју*, број 91, стр. 39-56.

⁴⁴ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Церске битке опширније: Ж. Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Београд, 1924; А. Стојићевевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008; Ж. Павловић, *Колубарска битка, 1-2*, Београд, 2014; Ж. Станисављевић, *Церска битка 16.-19. август 1914*, Београд, 1927; Ж. Станисављевић, *Гоњење после Церске битке*, Београд, 1928; М. Раденковић, *Церска операција*, Београд, 1953.

пружила снажан отпор нападачу. У бојевима који су уследили она је успела да укочи прве покушаје прелаза преко Дрине, прикупи се дуж пута Крупањ – Црни Врх – Зворник, а затим у виду покретне армијске резерве изврши неопходне припреме за парирање очекиваном аустроугарском нападу. Током бојева на јужним и западним падинама Борање и Јагодње, а потом и на источним и северним падинама тих планина ослабљена дивизија је наносила тешке губитке аустроугарским трупама храбро се држећи и одолевајући тешким временским приликама. Током рововског рата који је потом наступио, дивизија је учествовала у насилном рекогносцирању које је извршила Трећа армија предузевши низ демонстративних напада. Ипак, снажан непријатељски напад који коинцидирао с тешким климатским приликама и недостатком муниције, одећне и логорске опреме, условио је постепено повлачење трупа те дивизије на положаје за непосредну одбрану Ваљева, чиме је ова дивизија завршила своју улогу у Бици на Дрини.⁴⁵

Трећа велика аустроугарска офанзива је принудила главнину српске војске да започне с напуштањем ваљевских положаја. Моравска дивизија другог позива је извршила повлачење на десну обалу Градца и Колубаре у првом моменту, али је била приморана убрзо да се повуче и на десну обалу Љига уз борбе на предстражној линији која се протезала дуж леве обале Љига. Потом се дивизија прикупила на положајима Боблија и образовала резерву Треће армије. Након упорних борби на линији Лисине – Буква – Кошута, дивизија се повукла на положаје пред Горњим Милановцем. Само повлачење је било праћено неуредним снабдевањем, осипањем јединица, слабљењем борбеног морала и високим губицима. На тим положајима је дивизија прикупљена и на изванредан начин стабилисана да би са почетком српске офанзиве на Колубари прешла у напад избивши на изузетно важну линију Медник – Вис – Гуњачки вис, одакле је силовитим нападом напредовала ка Ваљеву. Од Ваљева је њен фронт рокиран ка Лазаревцу, где је дивизија поново ушла у састав Треће армије. Брзо напредујући преко Непричаве, Црљенаца, Мељака и Рушња разбила је јаке аустроугарске снаге, заробила већи број непријатељских војника и задобила знатан ратни плен. По избијању српске војске на државне границе и протеривања аустроугарских снага из Србије, Моравска дивизија другог позива се вратила у састав Прве армије у чијем саставу је у ширем рејону Ваљева образовала армијску резерву да би касније заузела положаје на граничном фронту на Дрини. Током периода примирја јединице дивизије су се попуњавале, одмарале

⁴⁵ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Битке на Дрини опширније: А. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; Ђ. Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Београд, 1966; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008.

и опорављале од ратних напора, али и бориле с епидемијом тифуса која није мимоишла ни њене редове.⁴⁶

Почетак трипартитног аустроугарско–немачко–бугарског напада на Србију у јесен 1915. поставио је целокупну српску војску пред нова искушења. Након што су немачке и аустроугарске трупе принудиле после огорчених борби трупе Одбране Београда да напусте град, суочена са снажним непријатељским продором српска Врховна команда је ојачала Одбрану Београда Моравском дивизијом другог позива,⁴⁷ али је убрзо услед снажног продора немачких снага у долину Велике Мораве ту дивизију упутила у састав Треће армије. Дивизија се потом прикупила код села Жабара, а затим водећи упорне борбе на левој обали Ресаве, повукла на леву обалу Велике Мораве. Непосредном затим је ушла у састав Друге армије која се повлачила с Источног фронта под снажним бугарским притиском. Управо у тим данима су Моравска дивизија другог позива и њен командант пуковник Љубомир Милић исписивали најсјајније странице свог учешћа у Првом светском рату. Како претходна два покушаја фелдмаршала Макензена да опколи и уништи српску војску (прво код Крагујевца, а потом у околини Краљева у циљу пресецања одступнице правцем према Рашкој), донета је одлука да се покуша и трећи пут. Нов напад је уследио 7. новембра. Бугарске трупе су напредујући долином Власине успеле да потисну јединице Друге армије из Лесковца и напредују до десне обале Пусте реке. Тимочка дивизија првог позива је имала задатак да задржи напредовање бугарских снага, па је командант Друге армије војвода Степа Степановић образовао маневарску групу коју је поред те две дивизије чинила још и Шумадијска дивизија другог позива. Команду над групом је поверио пуковнику Љубомиру Милићу у чије командантске врлине се уверио током балканских ратова кад је као командант пука и самосталног одреда био у саставу његове армије. Агилни Милић је за 11. новембар сходно директиви команданта Друге армије командантима Тимочке дивизије првог позива и Шумадијске дивизије другог позива наредио да нападну бугарске снаге.⁴⁸ Уследио је силовит удар три српске дивизије.⁴⁹ Успех

⁴⁶ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Колубарске битке опширније: А. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008; Ж. Павловић, *Колубарска битка*, 1-2, Београд, 2014; М. Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959; С. Скоко, *Колубарска битка*, Београд, 1990.

⁴⁷ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/22, *Телеграм команданта Моравске дивизије другог позива команданту Одбране Београда од 29. септембра 1915.*

⁴⁸ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/70, *Заповест команданта Моравске дивизије другог позива од 27. октобра 1915.*

⁴⁹ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/81, *Заповест команданта Моравске дивизије другог позива од 30. октобра 1915.*

је био потпун. Бугарске трупе су биле приморане да се повуку пуних 18 километара, а српској војсци је био осигуран пут Прокупље-Лебане чиме је избегнуто опкољавање главнине српске војске и осигурано њено повлачење ка Косову.⁵⁰ Тако је у тренуцима кад су паника и дефетизам почели да захватају добрим делом и саму владу и Штаб Врховне команде, Битка за Пусту реку победоносно завршена по српску војску.⁵¹ Одатле је дивизија упућена у састав Трупа Нових области у циљу појачања деморалисаног фронта тих јединица. Након бојева на Кривој Реци, дивизија је била приморана да се повуче ка левој обали Ситнице, а потом и ка Ђаковици одакле је услед донете одлуке о повлачењу ка Јадранском приморју преко албанских врлети и беспућа, суочена с глађу и хладноћом, нападана од стране албанских племена непријатељски настројених према српској војсци избила до Скадра. Услед немогућности укрцавања у Скадру, дивизија је преко Драча стигла у Валону где је извршено укрцавање њених јединица у циљу пребацивања на Крф.⁵² На Крф су јединице Моравске дивизије другог позива стигле знатно ослабљене и проређене. Уследила је њена реорганизација, а потом и расформирање ради спајања с јединицама Моравске дивизије првог позива у нову Моравску дивизију која је ушла у састав Прве армије.⁵³

У најкритичнијим данима по Моравску дивизију другог позива, непосредно по доласку на албанско приморје, њен командант пуковник Љубомир Милић је био принуђен да је напусти и привремено преузме команду над Трупама Нових области, јер је дотадашњи командант генерал Петар Бојовић, услед непримерене и недоличне смене војводе Радомира Путника с чела Штаба Врховне команде, постављен на ту дужност. Милић је обављао поверену му дужност до укидања Трупа Нових области 10. фебруара 1916. Новим распоредом је одређен за команданта Тимочке дивизије која је ушла у састав Друге армије. Пуковнику Љубомиру Милићу

⁵⁰ О операцијама српске војске у околини Лесковца 1915. опширније: Д. Калафатовић, „Наша победа код Лесковца 1915. године“, *Ратник*, II (1930), стр. 1-24.

⁵¹ О атмосфери у Штабу Врховне команде и влади тих дана опширније: П. Драшкић, *Мемоари*, Београд, 1990, стр. 124-125.

⁵² О потресним сликама страдања Моравске дивизије другог позива при повлачењу кроз албанска беспућа опширније: Ј. Хаџи Васиљевић, „Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива (Одломак из мојих ратних бележака)“, *Браство*, XXIII, Београд, 1929, стр. 10-49.

⁵³ О операцијама Моравске дивизије другог позива током 1915. опширније: А. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Зеленика, М, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд, 1954; М. Живковић, *Одбрана Београда 1914-1915*, Београд, 1998; Ж. Павловић, *Рат Србије с Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд, 2017.

је на Крфу 29. јуна 1916. одато посебно признање за све што је учинио током операција 1915, а посебно за вођење противнапада код Лесковца којим је главнина српске војске спашена од опкољавања и уништења. Унапређен је у чин генерала, чиме није одато признање само њему већ и Моравској дивизији другог позива коју је с изузетним успехом водио током прве две ратне године.⁵⁴ Пре самог доношења указа и одлуке владе, о тој намери је министар војни пуковник Божидар Терзић обавестио и остарелог краља Петра који је имао пуно поверење у Милића и од раније гајио посебне симпатије уважавајући га као способног официра и ратног команданта.⁵⁵ Ипак, ни то више него заслужено унапређење није прошло без политичко-бирокуратске сенке. Расправљајући о предлогу министра војног пуковника Божидара Теразића о унапређењу пуковника Милоша Васића, Љубомира Милића, Бранка Јовановића и Мирка Милисављевића у генералски чин, као и предлога заступника председника владе да и сам министар Терзић буде унапређен, као и још 55 активних и 202 резервна официра и 42 подофицира у официрски чин, на седници владе одржаној на Крфу 28. јуна 1916. министар финансија Момчило Нинчић је, наводећи разлоге финансијске природе, имао озбиљних резерви према поднетим предлозима. Неволјно се сложио с предлогом тек након што је речено да се ради о исправци неправди почињених доношењем великих указа о унапређењима крајем септембра 1915. на које се жалило око 400 официра.⁵⁶ На седници одржаној наредног дана је донета одлука да се регенту Александру упути на потпис одлука о унапређењу Љубомира Милића и још четворице пуковника у генералски чин, као и 55 официра и 42 наредника, док је предлог за унапређење резервних официра враћен Штабу Врховне команде с молбом да се за сваког официра за кога се тражило унапређење напише појединачно образложење.⁵⁷ Тако је Љубомир Милић после низа перипетија коначно унапређен у чин генерала.

На Солунском фронту је генерал Милић командовао Тимочком дивизијом која је након транспортовања до Солуна пешице упућена на положаје на десној обали реке Могленице у другој линији распореда Друге армије. Пошто јединице српске војске нису још увек биле потпуно опорављене, реорганизоване и обучене за руковање новим наоружањем, Милић је као искусни трупни командант доста времена посветио учвршћивању својих јединица и побољшању стања у њима. У операцијама које су уследиле

⁵⁴ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁵⁵ Петар I Карађорђевић, *Ратни дневник 1915-1916*, Београд, 1984, стр. 226.

⁵⁶ *Записник конференције од 28 јуна, 1916, у Крфу*, Д. Јанковић, Б. Храбак (приређивачи), *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Београд, 1976, стр. 314-315.

⁵⁷ *Записник Конференције Министарског савета, 29 јуна, 1916 год у Крфу*, Д. Јанковић, Б. Храбак (приређивачи), *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Београд, 1976, стр. 315-316.

током Горничевске битке успешно је предводио своју дивизију. Тимочком дивизијом је командовао и током неуспешног пролећног напада 1917. који је Друга армија извела на географски доминантне и фортификацијски чврсто утврђене бугарске положаје.⁵⁸ Иако је зналачки командовао Тимочком дивизијом, он је на таласу великих кадровских промена у српској војсци након Солунског процеса децембра 1917. смењен с места команданта Тимочке дивизије. Познат као противник некадашњих завереника, он није могао бити доведен у везу с „Црном руком“, али је у склопу регентовог обрачуна с искусним и ауторитарним командантима уклоњен с једног од најзначајнијих командних места. Постављен је на своју ранију дужност Инспектора пешадије коју је обављао до краја Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку.⁵⁹ На тој дужности је остао до краја јануара 1919. кад је постављен за заступника команданта Четврте армијске области са седиштем у Загребу. На том положају се кратко задржао, до марта 1919. Потом је наредне две године, до марта 1921, био делегат Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Покрајинској влади у Сплиту, ангажујући се на пословима учвршћивања и стабилизације политичких и војних прилика у Далмацији, праћењу динамике повлачења италијанских трупа, утврђивању линија демаркације и одржавања везе с представницима савезничких оружаних снага на простору Далмације и Јадрана.⁶⁰ Одатле је премештен на место команданта Треће армијске области са седиштем у Скопљу. Као командант армијске области на безбедносно врло ризичном простору, оптерећеном повременим упадима и оружаним побунама албанских група, као и упадима припадника ВМРО-а на југословенску територију, старао се да одржи јавни ред на територији своје армијске области и осигура безбедност граница. Као истакнути русофил, трудио се да руским избеглицама, посебно козацима који су у таласима долазили у новостворену југословенску краљевину, укаже неопходну помоћ и гостопримство.⁶¹ Ту дужност је обављао релативно кратко, до 8. децембра 1922, кад је постао председник Испитне комисије за чин пешадијског, коњичког, артиљеријског и инжињеријског мајора. На том месту је остао свега месец дана, да би већ у јануару наредне године био постављен на место команданта Прве армијске области. И ту се задржао кратко јер је већ 23. децембра 1922. постао председник Комисије за разграничење с Италијом око Ријеке. На тој дужности је остао до последњег дана 1925, с тим што је од 31. децембра 1922. председавао и Комисијом за разграничење

⁵⁸ О операцијама Тимочке дивизије на Солунском фронту опширније: М. Алипшић, *Солунски фронт*, Београд, 1967.

⁵⁹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁰ М. Вјелажас, *Војска Краљевине SHS 1918-1921*, Београд, 1988, стр. 213.

⁶¹ Т. Миленковић, М. Павловић (приређивачи), *Белоемигранција у Југославији 1918-1941*, II, Београд, 2006, стр. 29, 78.

с Италијом око Задра. За обављање те дужности га је препоручило солидно познавање политичких, етничких и војних прилика на простору Далмације стечено током готово двогодишње политичке мисије при покрајинској влади у Сплиту. Пензионисан је с преводом у резерву 2. октобра 1923.⁶² Пошто је јула те године, након низа расправа и конфликта, донет нов Закон о устројству војске и морнарице којим је предвиђено степеновање генералског чина, сходно новим законским прописима преведен је у чин дивизијског генерала.⁶³ Остао је на дужностима председника комисије за разграничење с Италијом до краја 1925. Није унапређен у чин армијског генерала иако је у мирнодопском периоду у три маха командовао различитим армијским областима, док је током Првог светског рата командовао привремено групацијама еквивалентним армијском нивоу. Као истакнути русофил и пријатељ руских избеглица, у својству председника Народне одбране на чијем челу је заменио војводу Степу Степановића 1929, по његовој смрти,⁶⁴ помагао је руске избеглице и блиско сарађивао с руским официрским организацијама у емиграцији.⁶⁵ Друштвено врло активан био је и као председник Удружења носилаца Карађорђевог звезде с мачевима официрског и војничког реда.

За заслуге стечене током вишедеценијске предане официрске службе у рату и миру генерал Љубомир Милић је одликован Споменицом на рат с Бугарима 1885-1886, Таковским крстом петог степена, Орденом Румунске круне трећег степена, Медаљом за војничке врлине, Медаљом за успомену на четрдесетогодишњицу Велике Светоандрејске скупштине, Орденом румунске звезде с мачевима трећег степена, Медаљом за успомену избора краља Петра Карађорђевића, руским орденом Светог Станислава другог степена, Таковским крстом трећег степена, Орденом Белог орла петог степена, бугарским Орденом за храброст петог степена, Споменицом за рат с Турцима, Златном медаљом за храброст, Крстом милосрђа, орденом Белог орла четвртог степена, два пута Карађорђевог звездом с мачевима четвртог степена, Карађорђевог звездом с мачевима трећег степена, Споменицом за рат с Бугарима, Орденом француске Легије части с мачевима

⁶² ВА, ДПП, к. 1085, д. 842. *Љубомир И. Милић*.

⁶³ О карактеристикама новог Закона о устројству војск и морнарице из 1923. опширније: АСАНУ, 11465/2, *Реферат генерала Драгутина Милутиновића министру војске и морнарице од 16. јуна 1925*; Д. Милутиновић, „Закон о устројству војске и морнарице од 1923 године“, *Mucao* (август 1926), стр. 463-471; М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 15-18.

⁶⁴ „Генерал Љубомир Милић председник Народне одбране“, *Народна одбрана*, 47, стр. 771-772.

⁶⁵ Т. Миленковић, М. Павловић (приређивачи), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, II*, Београд, 2006, стр. 228

четвртог степена, британским Орденом купатила трећег степена, Орденом италијанске круне трећег степена, Албанском споменицом, Споменицом на Европски рат, Орденом Светог Саве првог степена, пољским орденом „Полонија реститута“ другог степена, румунском Звездом с мачевима првог степена, Орденом италијанске круне првог степена и Орденом југословенске круне трећег степена.⁶⁶

Генерал Љубомир Милић је пензионерске дане проводио у Београду. Живео је у својој кући у Хартвиговој улици (данашња Београдска) број 56. Био је ожењен Маријом, ћерком београдског трговца Антонија и Ане Хацић. Имао је ћерку Милицу, удату Миливојевић,⁶⁷ професорку цртања и академску сликарку.⁶⁸ Био је кум познатом команданту српских коњичких јединица у балканским и Првом светском рату бригадном генералу Николи Цоловићу⁶⁹ с којим га је везивало дугогодишње пријатељство из времена заједничког службовања у Књажевцу, али и истоветна политичка уверења и однос према официрима – завереницима из 1903.⁷⁰ Умро је у дубокој старости 22. јуна 1949. у Београду. Његовом смрћу је са животне сцене отишао и последњи ђенерал Војске Краљевине Србије. За живота често

⁶⁶ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁷ Милица Миливојевић (Јагодина, 29. март 1889-Београд, 1. новембар 1963). По завршетку гимназије у Београду, студирала је сликарство у Минхену (1906-1911) и Паризу (1911-1914). Претходно је у Београду учила сликарство код Бете Вукановић. Ратне године Првог светског рата је провела у Паризу. По повратку у земљу након рата је радила као професорка цртања у гимназији у Охриду, а потом у Београду од 1924. У почетку се истицала сликањем портрета да би потом сликала углавном пејзаже јужне Србије и мртву природу. Као чланица друштва «Лада» – најстаријег уметничког удружења у Србији учествовала је на изложбама тог удружења (1923-1927), као и на Петој и Шестој југословенској изложби у Београду, односно Новом Саду. Самостално је излагала у Скопљу 1924. и Сплиту 1927. Њено сликарство се одликовало изразитим еспресионистичким мотивима. (*Српски биографски речник*, 6, Нови Сад, 2014, стр. 497)

⁶⁸ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁹ Никола Цоловић (Зајечар 1874-Београд 1939). Завршио је 26. класу Ниже и 9. класу Више школе Војне академије. По завршетку школовања водник у 1. коњичком пуку и Краљевој гарди, ађутант 14. пуковске окружне команде, командир ескадрона у 3. коњичком пуку и помоћник команданта 1. коњичког пука. Током балканских ратова командант Дунавског коњичког пука Дунавске дивизије првог позива. По завршетку балканских ратова и током Првог светског рата до 1915. командант 3. коњичког пука. Након тога до 1920. командант 1. коњичке бригаде. Након тога помоћник команданта Моравске, Дринске и Тимочке дивизијске области. Пензионисан у чину бригадног генерала 1927. Осуђен као потписник апела за решавање завереничког питања 1903. (Историјски архив Зајечар, Лични фонд Николе Цоловића, *Аутобиографија*; М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 133)

⁷⁰ Н. Цоловић, *Са бојних поља 1912-1918*, Зајечар, 2016, стр. 598.

оспорован, пензионисан као политички неподобан, врстан пешадијски официр, храбар ратник и одлучан командант, слављен као „спасилац српске војске 1915.“, отишао је након вишедеценијске официрске службе у рату и миру у пензију попут многих заслужних српских официра и генерала епохе ратова за ослобођење и уједињење без заслуженог државног и националног признања и чина армијског генерала који му је према ратним заслугама и слову закона припадао.

Завршетак Првог светског рата као највећег сукоба с којим се свет до тада суочио изазвао је талас нових преиспитивања узрока самог рата и суочавања с његовим последицама. Честе, динамичне, развијене и на моменте жучне расправе о узроцима рата које су започеле још током првих ратних година су у послератном периоду добијале нове форме и отварале путеве утемељења историографије о Првом светском рату. С обзиром на место и улогу коју је Србија имала у Првом светском рату, расправе отворене у европским круговима су се брзо пренеле и у новостворену југословенску краљевину. У београдској интелектуалној средини су питања покренута на западу о стварним разлозима почетка рата дочекана с посебним интересовањем. Кроз полемике, разговоре, критичке текстове, осврте учесника самих збивања, почела је да се ствара историографија о Србији у Првом светском рату. На дипломатском пољу, храбро се упутивши у полемике везане за осветљавање дипломатске позадине почетка рата, угледни политичар и дипломата, српски посланик у Бечу 1914, а потом српски ратни представник у различитим дипломатским мисијама Јован М. Јовановић Пижон је постављао темеље будућој научној историографији. На другој страни, генерал и академик Живко Павловић је дубинском анализом војних операција српске војске током минулог рата постављао основе српске војне историографије о Великом рату. Распламсавање започетих расправа прво у европским престоницама, а потом и у домаћој средини, утицало је на то да се и остали заинтересовани учесници збивања огласе и да својим критички обојеним текстовима дају допринос формирању слике о сложенем скупу дешавања везаних за сагледавање природе учешћа Србије у Првом светском рату, а посебно њених ратних напора и жртава.

Појава првих текстова о важним моментима Првог светског рата је поставила основе даљих расправа, али је излазак из штампе првог тома документарне едиције „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“ који се појавио 1924. у издању Главног Генералштаба представљао иницијални моменат који је покренуо лавину реакција. Пошто су приређивачи едиције већ у предговору првог тома нагласили да при разради првог периода рата, односно догађаја од самог почетка рата, па до пристизања српске војске на Крф постоји проблем јер је знатан део докумената изгубљен или уништен, па да ће због тога темељнија разрада

операција појединих мањих јединица, као и описи одређених бојева и операција накнадно уследити.⁷¹ То је утицало на одређење низа српских ратних команданата, учених и васпитаваних да свест о прошлости треба гајити и путем писане речи не само описати минула дешавања, већ и на тај начин оставити поуке будућим нараштајима, да започну с темељним излагањем своје улоге у Првом светском рату, као и операција јединица којима су командовали.

Атмосфера која је створена у српским интелектуалним круговима је утицала и на прослављеног српског команданта епохе ратова за ослобођење и уједињење генерала Љубомира Милића да започне с писањем студије о операцијама Моравске дивизије другог позива којом је командовао током Првог светског рата. Његово казивање о ратним напорима дивизије којом је командовао почиње описом првих дана Првог светског рата, односно атмосфере која је владала у време пристизања аустроугарског ултиматума српској влади, прогледшења мобилизације и његовог одређивања на положај ратног команданта Моравске дивизије другог позива. Убедљиво и лако читљиво, детаљно је изложио проблеме с којима се као командант дивизије суочавао током мобилизације, концентрације и стратегијског развоја српске војске, анализирао ток операција своје дивизије током Церске битке, Битке на Дрини и Колубарске битке. Војностручно образложена проблематика војних операција употпуњена је потресним сведочењима о страдањима старешина и војника његове дивизије, сликама ратних пустошења и ратних злочина које су починиле аустроугарске јединице током својих операција у Србији и описима размера и последица епидемије тифуса. Посебно важан сегмент његовог сведочења представља опис искушења и напора с којима се српска војска суочила у 1915. години. Тешке борбе које је његова дивизија водила тих дана, као и њено учешће у „Лесковачком маневру“ којим је спасена главнина српске војске од опкољавања и уништења су минуциозно изложене. Своју улогу у бици за Пусту реку, односно „Лесковачком маневру“, која је од стране савременика и историчара оцењена као пресудна за успешан исход те операције, изложио је врло скромно не издвајајући је из општег корпуса дешавања и улоге целокупног састава, како своје тако и других дивизија које су се нашле под његовом командом. У том погледу, Милићево сведочење о операцијама у околини Лесковца 1915. корисно надграђује, допуњује и употпуњује сведочење и анализу његовог ратног начелника штаба Данила Калафатовића која је објављена у часопису „Ратник“ 1930.⁷² Страшне сцене страдања током повлачења

⁷¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига прва – 1914. година: први период операција – Церска битка, Београд, 1924, стр. III-IV.

⁷² Д. Калафатовић, „Наша победа код Лесковца 1915. године“, *Ратник*, II (1930), стр. 1-24.

преко Албаније и марша од Скадра до Валоне су упечатљиво представљене. Нарација се завршава пристизањем јединица Моравске дивизије другог позива на Крф, анализом њеног страдања на путу кроз албанске врлети и расформирањем ради стапања с Моравском дивизијом првог позива у јединствену Моравску дивизију. У том погледу, слике страдања Моравске дивизије другог позива на путу повлачења кроз Албанију проширују раније објављена сведочења историчара и етнографа Јована Хаџи Васиљевића који је током Албанске Голготе био на служби у штабу те дивизије.⁷³

Пишући своја сећања на командовање Моравском дивизијом другог позива генерал Љубомир Милић се ослањао на свој лични дневник који је водио током читавог периода рата као и сећање за које је сам сведочио да је још „увек било свеже“ у моменту писања дела. Сматрао је да ће својим делом, писаним на основу извора који званичним државним и војним органима нису били доступни, попунити постојећу празнину у излагању рада појединих јединица током Првог светског рата. Дубоко верујући да ће својим трудом успети да надомести постојеће недостатке у до тада познатим радовима и документарним серијама, старао се да што је могуће детаљније и целовитије осветли активности своје дивизије, као и ратне напоре и подвиге својих бораца. Такође, темељно анализирајући догађаје из прошлости, подједнако критичан према себи, својим потчињеним и себи надређеним, настојао је да укаже на фактографске грешке, погрешна тумачења, поједина прикривања, али и претерана истицања појединих догађаја и појединаца с којима се сусретао читајући прве томеове документарне едиције „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“. Тиме није доприносио само ширењу сазнајних видика домаће војне историографије, већ и њеном методолошком обликовању и унапређењу.

Стварајући своју обимну мемоарско - историографску студију, генерал Милић је на страницама часописа „Ратник“ објавио краћи преглед операција Моравске дивизије другог позива током Церске битке, чиме је заинтересованом делу стручне јавности на неки начин најавио публикавање свог дела.⁷⁴ Завршивши своје напорно дело, он је предао рад на оцену Главном Генералштабу чије је Историјско одељење дало изузетно похвално мишљење о самом тексту и препоручило његово објављивање, што је својим решењем од 1. фебруара 1935. потврдио и сам министар војске и морнарице. Генерал Љубомир Милић се након тога, 31. октобра исте године обратио и Српској краљевској академији с молбом да објављивање његовог дела

⁷³ Ј. Хаџи Васиљевић, „Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива (Одломак из мојих ратних бележака)“, *Браство*, XXIII, Београд, 1929, стр. 10-49. Рукопис је штампан и као самостално издање: *Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива*, Београд, 1929.

⁷⁴ Љ. И. Милић, „Моравска дивизија II позива у битци на Јадру 1914 године“, *Ратник*, III, (1930), стр. 11.

помогне посебном наградом из фонда архимандрита Нићифора Дучића.⁷⁵ Српска краљевска академија је изашла у сусрет Милићевој молби и 9. марта 1936. га обавестила да ће његов рад наградити с 3.000 динара кад књига буде била одштампана и кад јој буде било достављено 15 примерака штампаног дела. Такође, Српска краљевска академија је донела одлуку да на књизи стоји клише архимандрита Дучића, што је требало да јој у стручној и широј јавности да посебну препознатљивост и значај као изузетном делу награђеном од стране најзначајније српске научне институције.⁷⁶ Ипак, књига до почетка Другог светског рата није штампана. Који су и какви разлози били у питању, можемо само да претпоставимо. Претпостављамо да на таласу новог спољнополитичког заокрета југословенске владе и скретања ка Немачкој у времену кад су поново оживљавале расправе о узроцима Првог светског рата државне и војне власти нису имале слуха за публикување дела која би могла да штете њеним односима с Немачком. Сплетом срећних околности, један примерак текста с примедбама и исправкама генерала Милића се нашао након Другог светског рата у Војном архиву.⁷⁷ Тако се десило да је рукопис генерала Љубомира Милића поделио судбину рукописа сећања његових колега и сабораца из најтежих дана Великог рата генерала Драгутина Милутиновића⁷⁸ и Душана Стефановића⁷⁹ које смо након деценија чекања коначно објавили. Мемоарско-историографска анализа борбених дејстава Моравске дивизије другог позива произашла из пера генерала Љубомира Милића се у хронолошком смислу наставља на радове генерала, министра војног и начелника Главног Генералштаба Љубомира Марића,⁸⁰ помоћника начелника штаба те дивизије током балканских ратова, који је, вођен сличним мотива и методолошким поставкама, обрадио активности Моравске дивизије другог позива током балканских ратова и у једанаест наставака их објавио током 1924. и 1925. на страницама водећег војностручног часописа „Ратник“, чиме је та дивизија добила заокружено сведочење својих челних људи о својим напорима, жртвама и заслугама

⁷⁵ Архив Српске академије наука и уметности (удаљем тексту: АСАНУ), 10059, *Писмо генерала Љубомира Милића Српској краљевској академији од 31. октобра 1935.*

⁷⁶ АСАНУ, 10059, *Писмо секретара Српске краљевске академије генералу Љубомиру Милићу од 9.марта 1936.*

⁷⁷ ВА, пописник 16, к. 32, фасцикла 1, д. 3, *Моравска дивизија другог позива под мојом командом. Од мобилизације у Нишу јула 1914. до реорганизација на Крфу фебруара 1916. године.*

⁷⁸ Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива (1914-1915)*, Београд, 2015.

⁷⁹ Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, Београд, 2017.

⁸⁰ Љ. Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912-1913 године“, *Ратник*, IV, V, VI, VII-VIII, IX, XI-XII (1924), I-II, III, IV, V, VI (1925).

стеченим током тешких времена ратова које је Краљевина Србија водила за национално ослобођење и уједињење.

Summary

Aleksandar Životić
GENERAL LJUBOMIR MILIĆ,
CREATOR OF THE LESKOVAC MANEUVER

General Ljubomir Milic belonged to the generation of celebrated commanders of the Serbian Army divisions in the Balkan wars and World War I. He was born in the center of Sumadija, educated at the Serbian Military Academy after the Serbo-Turkish War (1876-1878) he participated in the Serbian-Bulgarian War of 1885 as an officer cadet. He was also educated as state sponsored cadet in Russia. His accomplishments in infantry units and NCO infantry school made him one of the most perspective Serbian infantry officers. He held the rank of lieutenant colonel and commander of the Danube Infantry Brigade in time of May's uprising. Marked by the conspirator as their opponent and the former king adjutant, after a series of relocations, he was forced to leave the army. He was reactivated at the beginning of the Balkan wars. Commanding the infantry regiment, he stood out as an outstanding field commander. For his merits he was nominated for the divisional command post. He represented the Inspector of Infantry between the Balkan wars and the First World War. During the First World War, until withdrawal of the Serbian army through Albania and the arrival to Corfu, he commanded the Moravian division of the second call. Under his command, his division and two other divisions succeeded in stopping the overthrowing Bulgarian troops near Leskovac, thus preventing the consequent encirclement and destruction of the Serbian army's main body. He commanded Timok Division on the Thessaloniki front. After the war, he held a post of army commander and various state functions. He left an extensive memoir about his command of Moravian division.

Translated by: Nebojša Dimitrijević

Хранислав Ракић,
Музејски и педагошки саветник
историчар
Лесковац

УДК 070:37
070 МИ

ГИМНАЗИЈСКИ ЧАСОПИС “МИ“

Апстракт: Још у периоду између два светска рата у лесковачким средњим школама, поред редовних наставних активности, ученици су уз помоћ професора и наставника организовале секције из различитих наставних предмета на којима су додатно задовољавали своја интересовања за одређене области науке и уметности. У оквиру литерарних секција сами су се опробавали у писању поезије и прозе и обради задатих тема. Средњошколци Лесковца су после Другог светског рата, почетком 1950-их године покренули часопис *Искра*, који је после два броја преименован у *Лесковачки средњошколац*.

Лесковачки гимназијалци покренули су 1979. године свој часопис *МИ* у коме су, поред својих литерарних радова, објављивали и одређене вести о успесима ученика на разним такмичењима, али и уопште о раду школе. Неки од бројева часописа *МИ* посвећивани су значајним годишњицама које су обележаване у школи.

Кључне речи: Лесковац, школство, секције, ученичко стваралаштво, Гимназија, Часопис *МИ*

Средњошколска (гимназијска) омладина Лесковца, поред савладавања наставног плана и програма, своје знање и умеће између два светска рата стицала је и развијала у оквиру секција које су организоване при школи. Постојале су следеће секције: Литерарна дружина „Вуловић“, Коло трезвене младежи „Ђурђевак“, Подружница Феријалног савеза, Подмладак Јадранске страже, Подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ и друге.

После Другог светског рата при Гимназији су постојале и научне групе егзактних наука (Математика, Хемија, Физика и друге). Ове научне групе бавиле су се мање-више познатом проблематиком, али је и на њима било интересантних расправа. Своје слободарске идеје средњошколци су испољавали, потврђивали и развијали и укључивањем у рад ових секција.

Рад литерарне секције Више мешовите гимназије је био запажен и у јавности. О њеном добром и корисном раду *Наша реч* је записала: „Није редак случај да се измена мишљења пренесе, у жару борбе која храни стално борбено расположење дискусаната. И што је интересантно у тим моментима, када се распламса таква дискусија, право је уживање слушати.

И поред све различитости мишљења, ипак постоји нешто што је, што сви прихватају, сви одобравају, са чиме се сви слажу и тако тече дискусија на литерарним састанцима.

Средњошколци су после Другог светског рата више пута покушавали да организују посебан средњошколски лист и то су остварили почетком јуна 1952. године, када је изашао четврти број средњошколског листа „Лесковачки средњошколац“. Прва два листа изашла су под називом „Искра“, док су мајски и јунски изашли под називом „Лесковачки средњошколац“.

Заједница ученика је преко разредних одељењских заједница учествовала у решавању свих питања из живота и рада школе. Заједница ученика је предложила да у Школи буду заступљено више секција, као: биолошка, друштвених наука, страних језика, младих физичара, математичара и друге, и за сваку област је задужен предметни наставник, а за школски часопис „МИ“ задужени су Радмило Митровић, Душан Тошић, Радомир Ђекић и пет ученика.

Средином јануара 1989. године на Образовно-васпитном већу покренута је иницијатива за поновно излажење часописа гимназијалаца „МИ“, који је претходно припремио Актив за српскохрватски језик.

Часопис „МИ“ почео је да излази 1979. године и после десетог броја преостао је да излази.

Први обновљени број часописа лесковачких гимназијалаца „МИ“ поново је изашао 1989. године, после деветогодишње паузе. Ученици и професори школе одлучили су да у овој години, када се обележавало 600 година од Косовске битке, јубилеј Доситеја Обрадовића и 110 година постојања и успешног рада школе, поново покрену средњошколски часопис „МИ“ који је од 1970. до 1980. године одражавао дух, знање и умење генерација ученика.

Нова серија часописа „МИ“ у само једном делу је имала промењену концепцију, јер су од овог броја па надаље били представљени бивши ученици који су постигли одређене успехе. Овај број листа ученика новинарског смера лесковачке Гимназије, условљен скромним техничким могућностима, ипак, не само садржајем већ и графичким обликом – привлачио је пажњу. Текстови су били актуелни, новинарски прецизно рађени, обухватили су широк спектар тема, а били су заступљени сви новинарски жанрови, не само илустрације већ и начин пласмана текстова (двостубачни прелом). У импресуму стоји: „Овај билтен припремили су ученици IV/1 новинарског смера. Излази једном годишње, на Дан школе. Главни и одговорни уредник Бојан Стојановић, Редакцијски колегијум чине: Јован Јовановић и Саша Станковић, новинари, уредница Марина Николић, лектори Душан Грујић и Владимир Гугл, технички уредник Горица Тодоровић, Ивана Николић и Снежана Гичић, технички секретари, и Наташа Раденовић, илустратор.

Поводом Дана школе расписан је конкурс за најбољу причу, песму и фографију, које би биле објављене у часопису „МИ“. За текст конкурса била је задужена Снежана Николић, а избор најбоље фотографије извршили су Душан Поповић, Зорица Стојковић и Милорад Милићевић. На овом конкурсима поводом Дана школе прву награду за песму добио је ученик првог разреда Александар Ничић за песму „Срце моје“, другу награду за песму добиле су песме „Земља умире“ и „Такве се ствари догађају“ ученице првог разреда Јелене Јанковић, а трећу награду за песму „Понекад“ добила је ученица III разреда Драгана Јанковић. Ове песме су и новчано награђене и објављене су у часопису „МИ“.

После једногодишње паузе, часопис лесковачких гимназијалаца „МИ“ поново се појавио као двоброј (4-5) за 1992. и 1993. годину. Захваљујући помоћи спонзора „Невене“ и „Наше речи“, традиција је настављена. У овом двоброју су забележени велики успеси ученика на републичком плану: треће место на републичком конкурсима о Иви Андрићу и треће место екипе Гимназије у квиз-такмичењу Музичке омладине Србије о Моцарту. У уводном тексту стоји: „Е, те озбиљне економске тешкоће са којим се сви у целини, па и просвета, сусрећу, разлог су да часопис „МИ“ издамо као двоброј. Важно је сачувати традицију (због оних бољих времена која ће свакако доћи) када ћемо часопис поново издавати сваке године и када нећемо бринути о томе хоћемо ли га штампати на четири или осам штампарских табака. А у нашој школи, сведоци смо тога, догађало се много тога што заслужује пажњу и за шта би, да би било забележено, било потребно много више простора него што нам сада у часопису „МИ“ стоји ма располагању. Али и у овим тешким временима и то је довољно да покажемо да радимо, часопис „МИ“ издајемо у јануару, поводом прославе Светог Саве, школске славе. И да у нашем часопису и надаље буде места за све некадашње ђаке ове школе који су постигли резултате у послу којим се баве, као и све резултате и успехе у стваралаштву генерација које су сада у школским клупама.“

Поводом Дана Светог Саве, чланови ликовне секције организовали су изложбу у холу Гимназије, а школска заједница издала је лист „локал“ хумористичког садржаја и нови број часописа „МИ“. Значајан догађај у животу школе била је појава збирке песама ученице Милене Стојановић, коју је штампала Гимназија и организовала врло успешну промоцију.

Због проблема око грејања, школски распуст 1994/1995. године био је продужен. Није 1994. године слављен Дан „Светог Саве“, нити је издат часопис „МИ“. Крајем јануара почео је да се примењује програм економског опоравка земље.

Поред бројних манифестација, поводом обележавања Дана школе, априла 1997. први пут је извршена промоција часописа „МИ“ у присуству

истакнутих личности културног, просветног и политичког живота града Лесковца. Потврђен је квалитет часописа и похваљено то што даје могућности младим ствараоцима да искажу своје књижевне таленте и спремност да се баве научним истраживањима. Организована је и изложба ликовних радова ученика и уприличена посета селу Зелетову у коме је рођен Станимир Вељковић Зеле, чије је име школа у то време носила. Положено је и цвеће на Зелетову бисту у дворишту школе. Ученици Гимназије „Станимир Вељковић Зеле“ увек су били веома заинтересовани за културна збивања у граду.

Часопис „МИ“ био је посвећен најбољим љубавним песмама Десанке Максимовић, а садржину часописа припремила је заједница III одељења.

Географска секција 1999. године почела је рад на припремама за теренско истраживање водосистема „Барје“. После тог теренског рада, уследила је репортажа о Водосистему „Барје“ штампана у часопису „МИ“.

Часопис „МИ“ 1999. године изашао је из штампе са доста закашњења; било је потребно уложити много напора да се прикупе потребна средства за штампање. У уређењу овог броја учествовали су ученици друге фазе усмереног образовања у оквиру делатности у области културе и јавног информисања, преводилачке, архивско-музејске струке и природно-техничке службе, који су својим радовима у оквиру професионалне праксе практично демонстрирали стечена знања и умења. Највише су уложили напора и труда ученици и новинари – сарадници Зоран Ракић и Драган Тасић. Нови број часописа „МИ“ био је нешто другачије конципиран него ранији бројеви. Представљени су ученици, њихова литерарна и ликовна остварења, приказане слике њихових интересовања, не само за стицање знања већ и младим људима својствена трагања за новим хоризонтима, новим искуствима, новим сазнањима из дубоке ризнице људског духа и свакодневног живота. Донет је и избор радова ранијих генерација ученика, литерарног и републичког значаја.

Средњошколски часопис „МИ“ поводом Дана школе нас информише које су све активности заступљене, а поводом Дана „Светог Саве“ директорка Драгана Цветановић, после интонирања химне, обратила се скупу. У одвиру прославе Светског дана језика Наташа Томић, професор српског језика и књижевности, приредила је веома запажен рад под називом: „Фрагменти о језику и писмима“. Поводом Светског дана језика, 20. септембра 2013. ученици првог разреда, у сарадњи са професорком српског језика Наташом Томић, организовали су пригодан програм којим су представили развој српског језика и писма. Том приликом подсетили су присутне на важност очувања српског језика и ћирилице.

Под насловом „Они су били гимназијалци“, Биљана Мичић, професор српског језика и књижевности, даје кратке податке о Николају Тимченку и

његовој активности и истиче. „Овај врсни есејиста, књижевни критичар, историчар књижевности и филозофски писац објавио је следеће књиге: *Фрагменти из историје Лесковачког позоришта 1896–1941*, *Песник и завичај*, *Фрагменти из историје Лесковачког позоришта 1970–1980*, и друге. Потом, говори о Задужбини која носи његово име, награде које се додељују и даје кратку биографију.

Школске године 2013/2014. ученици лесковачке Гимназије, у сарадњи са професорком музичке културе Емином Јовановић и професором српског језика и књижевности Владимиром Мичићем организовали су поетско-музички програм под називом „Један од оних живота инспирисан уметничким радом нашег чувеног кантаутора Ђорђа Балашевића“.

О раду Ђачког парламента Гимназије писала је Теодора Милојевић (III/1), председник, истакавши да Ђачки парламент негује циљеве школовања и залаже се за квалитете који доприносе њиховом остварењу. Истакла је да су чланови парламента посетили Америку. Професор Александар Димитријевић одржао је предавање на коме су се ученици подробније упознали са историјом и делатношћу психотеорије. Акција која је привукла највећи број људи и дигла на ноге читаву школу у прикупљању средстава за поплављене итд.

Ученица Нина Ћирић (II/5) добила је прву награду на литерарном конкурс Друштва за српски језик и књижевност Србије за најбољи писмени задатак за тему „Вук као реформатор српске културе“; за причу „Урлик у даљини“ Исидора Јовановић (I/5) добила је прву награду на конкурс за кратку причу који је расписала Књижевна заједница „Бора Станковић“ из Врања. Нина Ћирић за рад „Савина реч одзвања кроз вечност“ добила је прву награду на литерарном конкурс расписаном поводом Савиндана на нивоу града Лесковца, а на Ликовном конкурс Наталија Радивојевић (IV/3) трећу награду. На тему „У очима мрак, а из душе бије светлост“ Лука Петковић (IV/4) добио је другу награду на литерарном конкурс друштва слепих и слабовидих особа. За тему „Бескрајни, плави круг, у њему звезда“, прву награду на расписаном конкурс Дана школе припала је Анити Станковић IV/4, а на ликовном конкурс на ову тему прва награда припала је Наталији Радивојевић.

Часопис „МИ“ био је разноврстан и имао је велики број сарадника, а међу њима су били: Емилија Николић (IV/6) са темом „Идућ учи, у векове гледа“, Данило Караџић (IV/3) „Да ли има место за емпатију у свету који се управља принципима корисности“, Алекса Станковић (II/7) „Професор“, Емилија (III/5) причом „Процес“, а Аница Брзаковић (III/5) песмом „Безимена мисао“. Ту су и песме Дина Војиновића (III/5), као и Новака Стаменковића (IV/4) и Мартине Димитријевић. Приче Анђеле Живковић (III/1), Милене Златановић (III/5), Наташе Пешић, професора математике

итд. У часопису „МИ“ објављени су преводи прича и песама на енглески и немачки. Заступљени су и аутори Анастасија Пешић (III/5), Јелена Тодоровић (IV/7) и Стефан Станковића (III/7), као и слике добитника републичких награда. На крају, уредник Владимир Мичић захваљује члановима редакције „МИ“ који су предано радили на идејном решењу новог броја часописа и који су се стрпљивошћу изборили са свим захтевима уредника.

Часопис „МИ“ лесковачких гимназијалаца издат је поводом 135. година постојања и рада Гимназије Лесковац 2015. године, као нова серија, бр. 21.

Поводом овог последњег јубилеја, директорка Драгана Цветановић обратила се ученицима и колегама следећим речима: „У години у којој обележавамо значајан јубилеј желим вам од срца још много успеха у раду. Остварени резултати на пољу науке, уметности и спорта поврда су успешног рада, али истовремено и обавеза да у време које долази настављамо да се изнова доказујемо. Само тако ћемо потврдити да наша школа није само била, већ јесте и биће једна од најзначајнијих образовних установа Србије.“

Нова серија часописа лесковачких гимназијалаца „МИ“ изашла је 2015, када се прослављала 135-годишњица постојања Гимназије. У току прославе одржана је свечана академија на којој се директорка Драгана Цветановић обратила присутнима следећим речима „Подсећање на трајање дуго стотину тридесет и пет година само потврђује важност доба које долази. Време иза нас обележио је напор да Гимназија остане оно што је од свог оснивања била путоказ – деци, расадник талената, палата знања, кормило образовање нашег краја, иницијатор многих културних и научних дешавања“. Биљана Мичић, професор српског језика и књижевности, говорила је поводом значаја обележавања 135 година постојања школе и истакла: „Много је воде протекло рекама од времена када су нашим градом прошетали први гимназијалци. Многе су се ствари до наших дана промениле. Нешто је, ипак, остало исто. Гимназија је била и остала срце нашег града, покретач и расадник талената, истински духовни центар југа Србије који је за живот и свет спремао најбоље, најодважније ученике. Зато се с поносом осврћемо на успехе које су остварили и спремно дочекујемо изазове који су пред нама. Загледани у будућност, поносимо се историјом чији смо ми део, јер част је била и остала бити препознатљив као гимназијалац.“

Ученица Мартина Димитријевић објавила је чланак поводом Дана „Светог Саве“ саопштавајући да је расписан конкурс на коме је учествовало више ученика. Учесници програма били су чланови рецитаторске и драмске секције. Поред тога, могле су се чути приче о животу и раду свеца, као и стихови песама.

У завршном делу програма промовисани су најбољи од најбољих ђака генерације, освајачи награда на републичким такмичењима у Гимназији у последњих пет година. Светосавско славље су својим присуством увеличали и бивши, пензионисани професори Гимназије.

Наташа Томић, професор арапског језика и књижевности, објавила је чланак „Живот господина Бранислава Нушића“ у коме је, поред осталог, истакла да је Б. Нушић био најплоднији српски комедиограф, мајстор хумора, духовити бунтовнички чаробњак смеха, а поводом 150 година од његовог рођења, ученици Гимназије извели су сценски приказ „Живот господина Бранислава Нушића“.

Лазар Гоцић написао је чланак „О часу историје“ у коме износи програм и учеснике обелажавања сто година од „Колубарске операције“.

Час је одржан у Камерној сали Лесковачког културног центра, а предавачи су били: Предраг Костић, капетан Војске Србије, Благица Тркуља и Божидар Стаменковић, професори историје. Чланови рецитаторске секције Никола Јовановић и Јагош Ристић казивали су стихове песама „Плава гробница“ и „Човек пева после рата“.

Циљ овог часа био је одавање поште и изражавање захвалности свим учесницима Великог рата. Лазар Ивановић пише о посети Марка Белића Марчела и промоцији његове књиге „Напет шоу“, а Далибор Ђорђевић, афористичар, даје десетак афоризама. Главни уредник средњошколског часописа „МИ“ водио је интервју под лупом али из текста се не види с ким је водио разговор.

Владан Димитријевић (III/4) председник Ђачког парламента Гимназије пише о активностима и помиње: саветовалише за младе са Центром за економику, Дан борбе против сиде, Дан борбе против трговине људима, сто година од Колубарске битке, промоцији књиге Николе Илића „Одметници на Југу Србије“, промоцији књиге Биљане Митић итд.

Драган Радовић, књижевник, са насловом „Поезија са позлатом“, пише о Бориславу Здравковићу, песнику и професору Гимназије у пензији.

Поред осталог, аутор истиче жељење што Здравковића годинама уназад нема у књижевном животу и констатује да се након „Тренутака лирике“, збирке песама из седамдесетих година прошлог века, са мало нових песама појавио. Чини му се да су касне шездесете и ране седамдесете биле године најозбиљнијих стваралачких преиспитивања Боре Здравковића и период најзначајнијег доприноса књижевној збљи југа Србије.

У том периоду објавио је „Тренуци лирике“ и „Живот на даскама“, а негде у то време је преузео и уређивање часописа *Наше стварање*. Уз то, у лесковачкој Гимназији водио је литерарну секцију, био је председник Књижевног клуба „Глубочица“ и уредник листа лесковачких гимназијалаца „МИ“. Као да су професионално ангажовање на уређивању *Нашег стварања*, шах и боемија – омамне и чаровите страсти одвојили песника од поезије. Бора Здравковић, поетизовано промишља о животу из перспективе малих људи, пева о љубави, пише антиратну, „револуционарну“ поезију, он пева о ђачким душтвама и о успоменама на незаборавно професоровање. Он је

својим животом и делом артикулисао својеврсно и незаборавно песничко „вјерују“, истиче Драган Радовић.

Оно што је Бора написао и у облику позоришних импресија, требало би да буде, ако не узор, а оно бар путоказ потоњим лесковачким ковачима у звезде, рецензентима и промотерима осредњих и, у највећем броју, пажње једва вредних амбициозних писаца чија је библиографија често богатија од њихових библиотека.

Из наведених критика, истиче Радовић, може се закључити да се његово књижевно-критичко и естетско „вјерују“ базира на складу, на целовитости, кохеренцији, уклапању елемената у сразмерну целину која не треба да оптерећује ни величином ни крупним речима ни необразлаганим новотаријама. Његове критике писане су лаким стилем, богатим, духовитим, стилским украсима оплемењеним реченицама. Сажете, јасне, лако се читају, лепо разумеју и дуго памте.

Ученице Кристина Стојиљковић и Кристина Николић објавиле су чланак „Дух старог Лесковца“ у коме су описале стари Лесковац од Стефана Немање до ослобођења од Турака. Тај свој рад пропратиле су фотографијама старог Лесковца и тиме допринеле садржини свога рада.

У средњошколском часопису објављене су интересантне приче и песме ученика Димитрија Крстића, Милице Здравковић, Владана Димитријевића, Анастасије Пешић, Лазара Ивановића, Емилије Илић, Вељка Станојевића, а Анђела Стојановић приказује „Свет детињства – Рани јади Данила Киша“, Петар Митић под насловом “Идући учи, у векове гледа“ објављује наравоученије из живота Доситеја Обрадовића, од истог аутора објављена је прича „Шта ти је живот“, Кика Стојановић говори о Краљу и краљевима, Стефан Миленковић даје причу на немачком, а Данило Ђорђевић на енглеском.

Часопис „МИ“ објављивао је и песме ученика Гимназије Емилије Михајловић, Лазара Ивановића, Анђеле Мудрић, Анта Стојиљковића, Милана Ристића и Данила Ђорђевића на енглеском.

Милица Момчиловић и Александар Прокоповић, професори математике, објавили су рад под називом „Оригами у раду објашњавања разних фигура: животиња, цветова, змајева и сл“.

Интересовање за ову област се од 1989. године знатно проширило. О математичким својствима оригамија се говори како у научним, тако и у уметничким круговима. Многи предлажу да се оригами уведе као предмет у школама, као помоћно средство при учењу о елементарним геометријским облицима. Област оригамија је разноврсна и ипак има везе и са другим гранама математике, а не само са геометријом, истичу аутори.

Анђела Илић и Даница Дедић разматрају однос биологије и физике под насловом „Физика и биологија само познаници или блиски пријатељи?“.

Оне истичу, поред осталог, да физика и биологија проучавају и описују природу, с тим што физика то чини увођењем закона математичких формула. Ако пожелите да пронађете још појава које проучавају ове науке, не морате их тражити у природи, довољно је да одговор потражите у свом телу и пример ће вам се одмах указати.

Под насловом „Преко спектра до звезда“ Стефан Стојановић пише савременим технолошко-хемијским поступцима да овај експеримент омогућава брзо и ефикасно одређивање састава крви, воде, хране итд. Говори о Њутну и његовим експериментима као што су достигнућа у преламању беле светлости, а потом и спектроскопији и о правим базама података са спектрима планете налик Земљи, која се налази близу звезда сличних Сунцу.

Филип Божута у тексту под насловом „Мој боравак у Петници“ пише да је имао прилику да научи бројне ствари и да се упознао са људима са којима дели слична интересовања. У Истраживачкој станици добио је велики подстрек да се бави науком, упоређује школски систем са програмима у Петници.

Ученица Анастасија Пешић била је ђак генерације и под насловом „Сјајно друштвање“ пише о њеним резултатима на Републичком такмичењу из математике, а њена прича под насловом „Напоследку“ говори о последњим данима у средњој школи, о њеним запажањима о школским друговима и наставницима.

Поводом обележавања 135 година рада Гимназије у Лесковцу Фотографска секција организовала је низ активности којима су чланови секције представили свој рад. Између осталог, организован је конкурс за најбољу фотографију на слободну тему у вези са путовањима. Аутори најбољих радова награђени су медаљом и књигама, а Мина Давић пише о балканској смотри младих стрип-аутора.

На крају средњошколског часописа „МИ“ главни уредник Владимир Мичић захваљује сарадницима који су својим прилозима учинили да часопис добије веома леп изглед, а посебно се захваљује Андрији Цветковићу који је радио дизајн и прелом за штампу.

Часопис „МИ“ лесковачких гимназијалаца штампан је на кунздрук-папиру са многобројним фотографијама, посебно истичемо илустрације за сваки успешно објављени рад, на чему многи уредници могу да им завиде, али и да науче како се са љубављу доприноси бољем изгледу часописа.

Гледајући прилоге аутора, јасно се види једногодишњи рад школе у свим областима друштвеног живота, а значајно је и то што је часопис објавио учешће свих ученика на општинском, окружном и републичком такмичењу. Штета је што овај часопис није доступан широј јавности, јер његова садржина даје много података онима који се баве стручно

књижевним остварењима, социолозима, историчарима и другима. Штета је и што наредни бројеви нису штампани већ се дају у електронском облику и нису доступни многим који се интересују за стручни часопис.

Summary

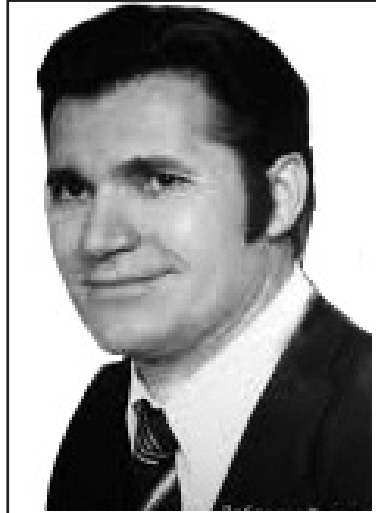
Hranislav Rakić

LESKOVAC'S MIDDLE SCHOOL (GIMNAZIJA) MAGAZINE „MI“

The paper is the presentation of magazine „MI“ (WE), which students from Leskovac's Middle school (so called Gymnasium) published since 1979. In its publishing life, the Magazine had some interruptions, but it always renewed, providing the opportunity and spaces for students to publicly express their creativity, but also to publish news about student's success in different competitions and, in general, about school work. The text is written based on the original sources and order and a direct insight into the journal.

ДОБРОСАВ Ж. ТУРОВИЋ (1935 – 2018)

У лесковачкој Општој болници, 11. септембра 2018. године, преминуо је познати историчар, публициста и писац Добросав Ж. Туровић. Рођен је 9. септембра 1935. године у Гајтану, од оца Живојина и мајке Марице, рођене Савић (Драшковић), а потомак је јунака српске војске Матије Ж. Туровића, витеза Карађорђевог звезда с мачевима. Од малих ногу, уз кућно огњиште, од предака, учио се чашћу, поштењу и љубављу према човеку и завичају. Основну школу учио је у завичају, Предејану и Лесковцу, где је завршио Вишу мешовиту гимназију, а Филозофски факултет у Скопљу.

Песме, приче, записе, почео је да пише у раној младости, као гимназијалац. Литерарне радове објављивао је у многим гласилима, аутор је више од двадесет књиге, педесетак стручних радова и око 350 новинских чланака и фељтона. Био је члан Савеза књижевника и Удружења писаца Лесковца. Добитник је Ордена рада са златним венцем и угледних књижевно-публицистичких награда - прве награда Фондације „Драгојло Дудић“ – Београд, награде „Филип Вишњић“ – Београд, Златне значке КПЗ, Октобарске награде Лесковца и највишег признања родне Медвеђе.

У предговору дела *Биобиблиографија Добросава Туровића (1952–2002)* (Удружење писаца Лесковац, 2002), Војин Митровић, велики лесковачки песник, закључује: Огледавши се у свим областима духовног стваралаштва, Туровић је остао доследан и веран једном геслу: стварати поштено и самобитно, не зајмити већ стварати, откривати нове и неистражене просторе историје и уметности, филозофије и културе. Увек се борио против једноумља и једноличја. О стилу, литерарној и акрибичној вредности Туровићевог дела могло би свестрано да се расправља. Са финим спојем научно-историјске методе и литерарног дара, уз завидну акрибију и лексику, он је, нарочито у последњим књигама, достигао за историографа оне извисине које једном аутору оваког проседа обезбеђују велику читаност и популарност.“

Међу важнијим делима историчара Туровића свакако су: *Максим Туровић, истакнути борац из два светска рата* (1967); *Народне партизанске песме Јабланице* (1968); *Радован Ковачевић Максим* (1969); *Гајтанчани у Топличко-јабланичком устанку 1917-1918* (1974); *Гајтан у НОБ, хроника* (1975); *Славка Недић Милојевић* (1982); *Песме о Радовану Ковчевићу* (1986); *Јунаци гвозденог пука* (1990); *Ослободилачке борбе у јужној Србији* (1992); *Миладин Поповић, витез и песник* (1994); *Јабланички комитски покрет 1916-1918* (1996); *40 година матураната Лесковачке гимназије* (1996); *Прва споменца Гимназије Станимир Вељковић-Зеле* (1996); *Горња Јабланица кроз историју, монографија* (2002); *Горњојабланичани погинули 1912-1999* (2001); *Топлички устанак* (1997); *Аламанах - Топлички устанак* (1997).

Његова хроника „*Гајтан*“, о родном селу, плод је десетогодишњег истраживачког рада на завичајној историји. Француски књижевник Стендал је рекао: „Чини ми се да писцу треба готово исто толико храбрости колико и ратнику: не сме да мисли на новинаре, баш као што ни ратник не сме да мисли на болницу.“

Туровићева књига *Јунаци гвозденог пука* је дело које, можда на најбољи начин, открива суштину Туровићевог схватања историје: „Ослањајући се на до сада мање познату грађу, коју је највећим делом сакупио, Добросав Туровић дао је прегледну слику кретања „гвозденог“ пука кроз најкрвавије стране српске историје. Највећи део књиге пак чине брижљиво заокружени портрети бораца ове јединице који су за своје јунаштво одликовани Карађорђевоом звездом с мачевима. Јабланица је крај са највише носилаца Карађорђевог звезде у Србији, којима ће тек ове књиге представљати први, али зато и најдуговечнији споменик, трајнији од бронзе. Добросав Туровић, записао је књижевник др Миливоје Павловић, обавио је важан вуковски задатак. (*Политика* 16. фебруар 1991).

Своме завичају Туровић се одужио на најбољи начин и вредном и обимном књигом *Горња Јабланица (људи и време)*. На промоцији те књиге, у Народној библиотеци у Власотинцу, 11. јуна 2004. године, казао сам: „После првих година живљења у Гајтану, где је и свако ћутање било гласно говорење, Туровић наставља пут ка Предејану и Лесковцу. Ту завршава гимназију као припадник генерације која је била једна од најбољих и најугледнијих у лесковачкој школи. Креће даље у живот као да је „покретна слика“ (И. Секулић, „*Исток у приповеткама Ива Андрића*“). Рађају се радне акције, наравно, освајају ударничке значке, а потом одлази у Скопље на студије и тамо завршава Филозофско-историјски факултет. Пуних шест година радио је докторску дисертацију *Јабланица – мала војна крајина 1878-1912*, али рад није одбранио! Зашто? Можда је баш овде прилика да се присетимо почетка Андрићеве приповетке *Књига*: „*Са осећањем сличним страху почињем да пишем кратку историју једног другог и великог*

страха.“ Туровић, како је записано у књизи *Горња Јабланица (људи и време)*, завршава пешадијску школу резервних војних официра у Билећи и у Београду похађа специјалистички курс за предавача Основа марксизма и самоуправног социјализма.

Потом следи Туровићев рад. Мало је познато да је најпре био банкарски чиновник, па започиње посао васпитача у интернату лесковачке Текстилне школе, затим је секретар Савета за културу и физичку културу Скупштине среза Лесковац, историчар у Народном музеју, дугогодишњи управник, потом и директор Дома ученика и студената „Славка Недић Милојевић“. Ту стиче звање педагошког саветника и са те дужности, по неумитности људског трајања, одлази у пензију 1995. године.

Зебљиве зоре је Туровићева најпознатија и најбоља песничка збирка. Песник нам говори о гордости и храбрости Срба, људи у тешким данима, о планини која је увек била на удару разних туђинских хорди, о ратарима који су тешко у сиромашној долини долазили до горког комада хлеба, али на витешки начин и знали да бране тај „*црни и горки хлеб*“.

Књиге Добросава Туровића приказане су у бројним гласилима - *Нашој речи, Нашем стварању, Лесковачком зборнику, Трибини младих, Политици, „4. јулу“, Вечерњим новостима, Борби, Добровољачком гласнику, Новосадском фолклору и Никишићким новинама...* Приказе су писали познати културни ствараоци, научни радници и новинари. Своју богату грађу, коју чине хиљаде фотографија, карата, рукописа, новинских чланака, као и део личне библиотеке, Добросав Туровић је поклонио „Завичајној библиотеци“ у Медвеђи, где је формиран „*Легат Добросава Туровића*“.

Добросав Туровић, елоквентни посвећеник истине и правдољубља, надарени песник и упорни научни истраживач, биће упамћен и по чојству, дружељубивости и култивисаној лесковачкој бојемији.

Данило Коцић

Лесковачки зборник
књ. LIX

Издаје
Народни музеј Лесковац

За издавача
Мира Ниношевић

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

Дизајн корица
мр Никола Марковић

Лектор
Живојин Тасић

Прелом
Владимир Тасић

Штампа: Sceroprint, Ниш

Тираж: 500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik /
одговорни уредник Верољуб Трајковић. - 1961, 1-
. - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Sceroprint,
Ниш). - 25 cm

Годишње.

ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274